

LÝCHNOS

Årsbok för idé- och lärdomshistoria

Annual of the Swedish History of Science Society

2013

LYCHNOS

Utgiven av Lärdomshistoriska Samfundet
med stöd av Vetenskapsrådet

Redaktör/Editor

Bosse Holmqvist

Recensionsredaktörer/Review editors

Petter Hellström

Pia Levin

Redaktionsråd/Editorial board

David Dunér, Karin Johannisson, Thomas Kaiserfeld,
Erland Mårald, Cecilia Rosengren, Sven Widmalm,
Hanna Östhlm

Tidigare redaktörer/Former editors

Johan Nordström 1936–1949

Sten Lindroth 1950–1980

Gunnar Eriksson 1980–1990

Karin Johannisson 1990–2000

Sven Widmalm 2000–2006

Redaktionens adress/Editorial address

Avd. för vetenskapshistoria

Box 629, 751 26 Uppsala

Omslagsbild

Årsringar från träd av oidentifierad art, Bristol Zoo,
England. Fotograf: Adrian Pingstone.

Källa: Wikimedia Commons.

© 2013 Lärdomshistoriska Samfundet och författarna

ISBN 978-91-85286-63-X

ISSN 0076-1648

Production

Johan Laserna, Torna Hällestad 2013

Printed in Latvia by

Studio RBB, Riga 2013

Innehåll

Uppsatser/Papers

- 7 Syntetisk bensin. Ett nobelpris, Ingenjörsvetenskapsakademien och sökandet efter "inhemskt motorbränsle" under 1920- och 1930-talet** Bosse Sundin
Summary: Synthetic petrol. A Nobel Prize, the Swedish Academy of engineering sciences and the search for a "national fuel" in the 1920s and 1930s.

- 35 Factoring out justice. Imaginaries of community, law, and the political in Ambrogio Lorenzetti and Niccolò Machiavelli** Leif Dahlberg

Tema: Arkiv (Otto Fischer & Thomas Götselius)

- 77 Arkivens ordning. Introduktion till ett temanummer** Otto Fischer & Thomas Götselius
- 87 Materialiseringen av Riksarkivet. En objektbiografi över krigsbytet i Mitau 1621** Emma Hagström Molin
Summary: Materialising the Swedish National Archives. A biography of spoils from Mitau in 1621.
- 107 Att återupptäcka handskrifters tysta öden. En forskarberättelse om arkivets roll i produktionen av historisk kunskap** Linn Holmberg
Summary: Exploring the silent fate of manuscripts. The role of the archive in the production of historical knowledge.
- 129 De dödas arkiv** Ann Öhrberg
Summary: Archives of the dead.
- 145 Handen på pappret. Arkivet och personminnets materialitet** Andreas Nyblom
Summary: The hand on the paper. On personal archives and the materiality of celebrity.

167 Kungliga bibliotekets Hodellarkiv som konstnärligt projekt

Johan Gardfors

Summary: The Hodell collection at the National Library of Sweden as an artistic project.

193 Arkivets "tiderum". Om Sara Lidmans skuggtexter

Annelie Bränström-Öhman

Summary: The time-space of the archive. The shadow texts of Sara Lidman.

213 Arkiv, teknologi och estetik Adam Wickberg Månsson

Summary: Archive, technology, aesthetics.

229 Arkivfantasier. Begäret till ett dokumenterat förflutet som ett problem inför framtiden Sara Edenheim

Summary: Archive fantasies. The desire for a documented past as a problem for the future.

Miscellanea

243 Sven Nilsson om darwinismen Påvel Nicklasson

Avhandlingsrecensioner/ Dissertation reviews

251 Hjärtats härdar Arne Bugge Amundsen

254 Bränsle för den moderna nationen Per Lundin

256 Trafikslag på undantag Mikael Hård

260 Utanför gränserna Anders Lundgren

265 Demokrati bortom politiken Henrik Björck

268 Medaljens framsida Karl Grandin

273 Jämlikhetens villkor Martin Kylhammar

278 Den svenska aidsepidemin Per Axelsson

282 Visioner om medborgerliga publikationer Per Wisselgren

Recenserade böcker

- Nadia Abu El-Haj: *The genealogical science. The search for Jewish origins and the politics of epistemology* (Petter Hellström) 289
- Philip Ball: *Curiosity. How science became interested in everything* (Staffan Bergwik) 290
- Johanna Bergqvist: *Läkare och läkande. Läkekonstens professionalisering i Sverige under medeltid och renässans* (Annelie Drakman) 291
- Suzanne Corkin: *Permanent present tense. The man with no memory, and what he taught the world* (Annika Berg) 292
- Leif Dahlberg (red.): *Visualizing law and authority. Essays on legal aesthetics* (Merima Bruncevic) 294
- Joseph A. Dane: *What is a book? The study of early printed books* (Jens Eriksson) 295
- David Dunér: *Tänkmaskinen. Polhems huvudverk och andra studier i tänkandets historia* (Andreas Hellerstedt) 296
- Marsilio Ficino: *Kommentar til Platons Symposion, eller Om eros* (Bo Lindberg) 298
- Otto Fischer: *Mynt i Ciceros sopor. Retorikens och värtalighetens status i 1700-talets svenska diskussion* (Bo Lindberg) 298
- Johan Hallström, Magnus Hultén & Daniel Lövheim (red.): *Teknik som kunskapsinnehåll i svensk skola 1842–2010* (Thomas Kaiserfeld) 299
- David Larsson Heidenblad: *Vårt eget fel. Moralisk kausalitet som tankefigur från 00-talets klimatlarm till förmoderna syndastraffsföreställningar* (Rikard Warlenius) 301
- Inger Huldt, Daniel Normark & Bengt Norrving: *Från läkarskola till medicinskt universitet. Karolinska institutets ledning 1953–2012* (Solveig Jülich) 302
- Ralf Hultberg: *Vedergällningstanken. Två idéhistoriska studier* (Jonas Ahlskog) 304
- Thomas Karlsohn: *Originalitetens former. Essäer om bildning och universitet* (Carl Frängsmyr) 305
- Friedrich Kittler: *Nedskrivningssystem 1800–1900* (Matts Lindström) 306
- Svante Nordin: *Drottningen och filosofen. Mötet mellan Christina och Descartes* (Bosse Holmqvist) 308
- Anders Ottosson: *Gymnastik som medicin. Berättelsen om en svensk exportsuccé* (Motzi Eklöf) 308
- Theodore W. Pietsch: *Trees of life. A visual history of evolution* (Petter Hellström) 310

Erland Sellberg: <i>Kyrkan och den tidigmoderna staten. En konflikt om Aristoteles, utbildning och makt</i> (Ingun Montgomery)	311
Friedemann Stengel: <i>Aufklärung bis zum Himmel. Emanuel Swedenborg im Kontext der Theologie und Philosophie des 18. Jahrhunderts</i> (David Dunér)	312
Fredrik Thomasson: <i>The life of J. D. Åkerblad. Egyptian decipherment and orientalism in revolutionary times</i> (Bo Lindberg)	314
Ulrik Volgsten: <i>Musiken, medierna och lagarna. Musikverkets idéhistoria och etablerandet av en idealistisk upphovsrätt</i> (Rasmus Fleischer)	316
Martin Wiklund: <i>Historia som domstol. Historisk värdering och retorisk argumentation kring "68"</i> (Anders Ekström)	317
Henrik Åström Elmersjö: <i>Norden, nationen och historien. Perspektiv på föreningarna Nordens historielärobokrevision 1919–1972</i> (Åsa Persson)	319

320 Notiser och meddelanden/Notes and communications

Syntetisk bensin

*Ett nobelpris, Ingenjörsvetenskapsakademins
och sökandet efter ”inhemskt motorbränsle”
under 1920- och 1930-talet¹*

Bosse Sundin

År 1931 tilldelades tyskarna Carl Bosch (1874–1940) och Friedrich Bergius (1884–1949) nobelpriset i kemi för, som det hette, ”deras förtjänster om kemiska högtrycksmetoders uppkomst och utveckling” (prisutdelningen ägde rum i maj 1932). I presentationen sade Wilhelm Palmær (1868–1942), professor i teoretisk och elektrokemi vid KTH, att det var första gången som kemipriset utdelades för ”tekniskt arbete”. Det hade visserligen även vid tidigare prismotiveringar förekommit att det hänvisats till betydelsen för utvecklingen av den kemiska industrin. Men arbeten som syftade till omedelbar praktisk tillämpning, menade Palmær, hade ditintills inte belönats med ett nobelpris i kemi. Nu ansåg sig dock Vetenskapsakademien ha upptäckt “a technical advance of extraordinary importance”.² De kemiska högtrycksmetoderna hade nämligen löst två problem av synnerlig betydelse.

Problemen handlade om naturresurser som ansågs vara på väg att bli uttömda. Det första gällde tillgången på gödningsämne för livsmedelsproduktion som hotade att sina när chilisalpetern var på väg att ta slut. Tack vare den så kallade Haber-Bosch-metoden, som utvecklades strax före och under första världskriget, hade det blivit möjligt att fixera luftens kväve och producera ammoniak. Ur den kunde konstgödning och andra viktiga kemikalier framställas.

Det andra problemet var den befarade bristen på olja (petroleum). Dess lösning tillskrevs inte bara Bosch utan lika mycket Bergius. Dennes arbete, menade Palmær, kunde i betydelse jämföras med Boschs för att lösa kväveproblemet. Bergius hade nämligen utvecklat en metod som ansågs innebära en praktisk och ekonomisk väg att genom tryckhydrering (behandling med vätgas under högt tryck och hög temperatur) framställa oljor och flytande bränslen, så kallad syntetisk bensin, ur brun- och stenkol. Det är produkter, sade Palmær, som betraktas som nödvändiga för det moderna livet där fordon och fartyg drivs av olja och andra flytande bränslen.

Since the natural stocks of petroleum are fairly restricted, we would sooner or later be faced with the need to restrict the use of oil for the purpose mentioned or even stop using it altogether, unless methods were available whereby these oil products could be artificially made from other crude materials at an acceptable price.³

Två problem av yttersta betydelse för mänskligheten – tillgången på gödningsmedel och på flytande bränsle – hade således lösts genom kemiska högtrycksmetoder.

Idag vet vi att Palmærs slutsats var förhastad. Haber-Bosch-processen betraktas visserligen som en av 1900-talets viktigaste vetenskapliga och tekniska landvinningar, främst på grund av dess betydelse för framställningen av konstgödning och därmed för jordbruket.⁴ Det innebär förstås inte att alla problem som gäller livsmedelsproduktion därmed var lösta. Och ännu mindre innebar framställningen av olja ur kol att problemet med tillgången på olja hade lösts. Det är, som bekant, fortfarande ett av de stora problemen såväl globalt som nationellt. Men det är lätt att med facit i hand vara efterklok. Utifrån de förutsättningar som gällde under mellankrigstiden var kanske Palmærs och Vetenskapsakademiens bedömning inte helt orimlig.

Det fanns ett särskilt svenskt intresse bakom valet av pristagare. Det uttrycktes på följande sätt av Palmær vid prisutdelningen: ”As far as our country is concerned, the possibility of obtaining oils from timber by high-pressure processing is of particular importance.”⁵ Olja ur ved, syntetisk bensin ur träråvara, det var den förhoppning som i första hand låg bakom det svenska intresset för den kemiska högtryckstekniken. Samtidigt som priset utdelades stod dessutom en svensk anläggning för högtrycks-experiment färdig att tas i bruk. Experimenten leddes av den 1919 bildade Ingenjörsvetenskapsakademien (IVA). Det är bakgrunden till dessa försök som behandlas i uppsatsen.

Mitt första syfte är att visa hur det i Sverige under mellankrigstiden, främst genom IVA, gjordes försök att lösa den nationella problematik som det ständigt växande beroendet av den importerade oljan innebar. Därvid kom möjligheten att med kemiska högtrycksmetoder framställa flytande bränsle ur ved, skogsavfall och avfallslutar från cellulosaproduktion att väcka stora förhoppningar.

De skulle inte infrias. När andra världskriget bröt ut och importen av flytande drivmedel minskade dramatiskt tvingades den svenska bränsleförsörjningen till andra alternativ än olja ur ved. Mellankrigstidens svenska försök att tillämpa tryckhydreringen på inhemska råvaror kan därför synas som en parentes i 1900-talets teknik och vetenskapshistoria. Men det var en tillfällig parentes. Idag görs på nytt försök att ersätta importerade flytande bränslen med inhemsk produktion ur biomassa. Mitt andra syfte är därför att ge ett historiskt perspektiv på en fråga som återigen har största aktualitet. På samma sätt som under mellankrigstiden handlar det idag om hur beroendet av fossila bränslen ska kunna ersättas med drivmedel ur inhemsk skogsråvara. Förhoppningarna är desamma, i viss mån även de tekniska förutsättningarna. Men villkoren är helt olikartade. Det är stor skillnad mellan de förhållanden som rådde under mellankrigstiden och det område där idag till exempel den statliga Energimyndigheten

omsätter miljardbelopp. Även om det inte är uppsatsens egentliga syfte ger den därför en illustration till de blygsamma villkor, som ännu under mellankrigstiden förelåg för teknisk-vetenskaplig forskning inom ett område av stor ekonomisk och politisk betydelse.

Jag har även ett tredje syfte. Bland teknik- och vetenskapshistoriker har i efterhand de kemiska högtrycksmetoderna främst uppmärksammats genom Thomas P. Hughes uppsats "Technological momentum in history. Hydrogenation in Germany, 1893–1933".⁶ Han utgår där från Nürnbergprocessen vid vilken företrädare för I.G. Farben anklagades för att aktivt ha bidragit till de tyska rustningsansträngningarna genom konspiration med nazisterna. Hughes menar att konspirationsteorin delvis är felaktig. Det var i verkligheten trögheten, den levande kraften i det tekniska systemet, som drev tekniker och vetenskapsmän vid I.G. Farben i nazisternas armar. Hydreringstekniken för fixering av kväve utnyttjades efter första världskriget för fredliga ändamål. Men, skriver Hughes, dessa kunde inte uppsluka kreativiteten hos de tekniker och kemister som sökte nya tillämpningar av den teknologi de lärt sig att bemästra. Företaget hade en produktionsapparat, ett tekniskt kunnande och en forskningsorganisation som gav tekniken en "tröghet", en strävan att fortsätta utvecklingen i utstakad riktning. Under 1920-talet utvecklades därför tekniken för framställning av metanol och syntetisk bensin. Depressionen och sjunkande oljepriser hotade att ödelägga de ansträngningar som nedlagts i den nya tekniken. Det som i stället hände var emellertid, enligt Hughes, att tekniker och kemister på grund av "trögheten" i systemet leddes in i ett samarbete med nazisterna, vilka syntes ge förutsättningar för fortsatt utveckling av tekniken.

Jag vill inte ifrågasätta Hughes tes om "technological momentum" i det tyska fallet. Hans uppsats kan dock ge intrycket att intresset för syntetisk bensin var något som i första hand hängde samman med nazisternas krigsförberedelser. Men intresset var betydligt mer allmänt och gällde alla industrialiserade länder, inte minst Sverige. Det kan knappast sägas ha varit ett "technological momentum" som kom att motivera IVA:s ansträngningar att lösa det som akademien beskrev som "den ömtåliga bränslefrågan". Det var snarare, som jag ska visa, en serie av mer eller mindre fruktlösa försök, ibland av karaktären "trial and error", att lösa försörjningen av flytande bränsle i en tid när oljans betydelse växt till ett nationellt dilemma och en internationell maktfaktor.

Kemiska högtrycksmetoder

De så kallade kemiska högtrycksmetoderna hade börjat utvecklas vid tiden kring det föregående sekelskiftet. Som framgår av namnet handlade det om att framkalla kemiska reaktioner mellan olika ämnen, ofta i gasform, under högt tryck och hög temperatur i närvaro av katalysatorer. Eftersom

ett av ämnena vanligtvis var vätgas användes även benämningen tryckhydrering. Vid utvecklingen av metoderna spelade den teoretiska fysikaliska kemin, som växte fram under slutet av 1800-talet, en stor roll. Haber-Bosch-metoden blev den första stora framgången för de kemiska högtrycksmetoderna. Fritz Haber (1868–1934) kom att tilldelas 1918 års nobelpris i kemi för, som det hette, ”hans syntes av ammoniak ur dess element” (priset var kontroversiellt på grund av Habers arbete för den kemiska krigföringen och delades ut först 1919). Haber fick priset för sina teoretiska insatser men det ansågs allmänt att han borde ha delat det med Carl Bosch. Denne var ingenjör och närmast ansvarig för den tekniska utvecklingen när Habers laboratorieresultat skulle omsättas industriellt. Det handlade om att i stor skala konstruera de reaktorer som tålde högt tryck, hög temperatur och korrosiva gaser samt att finna lämpliga katalysatorer.⁷

Bosch hade redan 1916 nominerats tillsammans med Haber. Det året ansåg dock Nobelkommittén att det på grund av kriget inte gick att göra en ordentlig utredning om metoden som omgärdades med sekretess. Dessutom hänvisades till att ”opportunitetsskäl måhända kunde tala mot att prisbelöna ’en uppfinning, vilken för tillfället i eminent grad måste anses utgöra ett kampmedel i kraftmätningen mellan Europas stormakter’”.⁸ Bosch kom även att nomineras vid ytterligare tillfällen (1920, 1926, 1929, 1930 och 1931), bland annat av Albert Einstein. Priset kunde emellertid inte delas ut två gånger för samma upptäckt. I de utförliga utredningar som efter nomineringarna 1929–31 utfördes för Nobelkommitténs räkning av Wilhelm Palmær samt Ludwig Ramberg (1874–1940), professor i kemi vid Uppsala universitet, betonades efterhand mer allmänt Boschs tekniska arbete för att utveckla högtrycksmetoderna till framgångsrika processer som även fått andra tillämpningar. Det var dock först inför utdelningen av 1931 års pris som Bosch nominerades tillsammans med Bergius. Det är uppenbart att Nobelkommittén, genom att sammanföra de två, ville lyfta fram högtrycksteknikens allmänna betydelse, inte minst för s.k. kolförädling, och därigenom undvika att Bosch belönades för samma upptäckt som tidigare Haber.

Friedrich Bergius var kemist och disputerade år 1907 vid universitetet i Leipzig. Under en period samarbetade han med Walther Nernst (1864–1941) och Fritz Haber i laboratorieundersökningar av ammoniaksyntesen och förvärvade teoretiska och praktiska färdigheter av betydelse för högtryckstekniken. Det inspirerade honom till att söka utveckla tekniken till att inte bara gälla reaktioner mellan gaser som väte och kväve utan även reaktioner mellan gaser, vätskor och fasta ämnen.⁹ I sin *Habilitations-schrift* från 1913 argumenterade Bergius för de möjligheter den nya tryckhydreringstekniken innebar för att utveckla den kemiska forskningen.¹⁰ Avhandlingen var ett försök att förstå hur stenkolk bildas. I ett föredrag vid en ”kol- och träkemisk konferens” i Stockholm 1927, arrangerad av

IVA och Teknologföreningens avdelning för kemi och bergvetenskap, berättade han om bakgrunden till undersökningarna.

Rent kol och stenkol äro två fullkomligt olika kemiska ämnen. Denna idag så helt självklara kunskap är alls icke gammal. Då jag började att befatta mig med kolproblemet betraktades stenkol ännu av många kemister som en oangenäm svart substans, som sannolikt innehöll rent kol men med alla möjliga föroreningar, vilka senare vid destillation lämnade tjära, under det att det rena kolet koksen redan var färdigbildat i stenkolet. Och just på grund av denna oklarhet och denna brist på definitionsmöjlighet hava kemisterna undvikit att träda närmare denna så viktiga substans, den egentliga grundsubstansen av mineralisk natur.¹¹

Hans undersökningar ledde till övertygelsen att stenkol hade bildats dels av cellulosa och lignin från multnande växtdelar, dels av proteiner, fetter och andra liknande organiska substanser från växterna samt att det skulle vara möjligt att följa ”stenkolens utvecklingsgång i naturen” genom att ”återupprepa den process, som i naturen leder från stenkolets organiska grundsubstans, från ved och liknande växtämnen, till stenkol”.¹²

Bergius hypotes var att stenkol i huvudsak består av föreningar av så kallade omättade kolväten och att det därför skulle vara möjligt att, genom tillförsel av vätgas vid lämplig temperatur och tryck, omvandla dessa till mättade kolväten liknande de som finns i råolja. Bland försöken ingick tryckhydrering av torv (som består av växtdelar som p.g.a. syrebrist endast delvis förmultnat), vilket resulterade i en form av omättat syntetiskt kol. Detta kol tryckhydrerades sedan på nytt och det visade sig möjligt att framställa flytande eller gasformiga kolväten.¹³

År 1913 tog Bergius ut det första patentet för tryckhydrering av kol. Det visade sig att brunkol, som liknar torv, var lämpligast. Året därpå hade han utvecklat laboratorieprocessen till en industriell teknik som möjliggjorde kontinuerlig produktion. Genom att blanda en oljelösning med pulvriserat kol erhöles en massa som kontinuerligt pumpades in i en högtrycksreaktor. De gasformiga produkterna kunde sedan kondenseras. År 1916 påbörjades konstruktionen av en fullskalig fabrik vid Rheinau nära Mannheim. Såväl de finansiella som tekniska problemen var dock stora. Det dröjde till 1921 innan anläggningen fungerade i kontinuerlig drift. Då kunde av en kubikmeter kol produceras 490–650 kilo flytande produkter – bensen, dieselolja och smörjoljor.¹⁴

Bergius hade således visat på processens tekniska möjligheter. Men ytterligare svårigheter återstod. Han hade inte tillräckligt uppmärksammat betydelsen av olika katalysatorer och den bensen som producerades hade fortfarande för låg kvalitet för att kunna konkurrera med bensen från bergolja. Dessa problem kom att lösas genom BASF (Badische Anilin & Soda Fabrik) och Carl Bosch. År 1925, samma år som BASF tillsammans med sju andra kemiföretag gick ihop till den väldiga kemikoncernen

I.G. Farben, nåddes en överenskommelse med Bergius. Han drog sig tillbaka från ytterligare experiment med kolhydrering och ledningen övergick till Bosch.¹⁵

Under Boschs ledning konstruerades 1927 vid Leuna i östra Tyskland, där BASF redan producerade ammoniak, en större anläggning för syntetisk bensin ur kol. Den hade snart kapaciteten att producera 300 000 kubikmeter bensin per år. Även om siffrorna är något osäkra kan som jämförelse sägas att den ungefär motsvarade Sveriges totala bensinimport vid samma tid. Under 30-talet byggdes den tyska produktionen ut med ytterligare 11 anläggningar och när den var som störst, 1944, producerades över tre miljoner kubikmeter syntetisk bensin (det mesta användes som högoktanigt flygbränsle).¹⁶

Bergius-IG-metoden, som den med små variationer kom att kallas efter den fortsatta utvecklingen inom kemikoncernen, utnyttjades inte bara i Tyskland. Intresset var stort även i andra nationer som Storbritannien, Italien, Schweiz, Ungern, Sydafrika, Australien och Japan. Det var länder som hade tillgång till kol men saknade inhemska oljefyndigheter. Till och med USA visade intresse. Enligt Anthony Stranges, den teknik- och vetenskapshistoriker som främst intresserat sig för Bergius, uppmärksammades den framförallt i Storbritannien, där den inte minst sågs som ett sätt att stödja den krisdrabbade brittiska stenkolsindustrin samt att minska beroendet av importerad olja.¹⁷

Mot denna bakgrund är det inte förvånande att det även väcktes förväntningar i Sverige. Sverige saknade emellertid nästan helt tillgångar på sten- och brunkol (undantaget var den lilla brytning som fortfarande ägde rum i området kring Höganäs). Men förhoppningen var att Bergius-IG-metoden även skulle kunna användas för framställning av olja ur ved. Det går visserligen inte att leda i bevis men det framstår som om denna förväntan var det starkaste motivet från svensk sida för att tilldela Bosch och Bergius nobelpriset i kemi.

Olja ur ved?

Som redan framgått uttrycktes det svenska intresset för möjligheten att framställa olja ur ved av Wilhelm Palmær vid utdelningen av nobelpriset. Det var inte bara han som från svensk sida ville uppmärksamma högtryckstekniken. Nomineringen av Carl Bosch till 1931 års pris var under tecknad av hela åtta prominenta svenska tekniker och vetenskapsmän: Gustaf Gröndal, Klas Sondén, Johan Gustav Richert, Carl Benedicks, Axel F. Enström, Gustaf Dalén, Edvard Hubendick samt Tore Lindmark.¹⁸ Det är ingen överdrift att beteckna dem som något av en svensk teknisk-vetenskaplig elit. Samtliga var ledamöter av Vetenskapsakademien (och därmed behöriga att nominera) men även av Ingenjörsvetenskapsakademien. Bakom nomineringen stod förstas också Palmær som vid flera tillfällen svarat

för grundliga utredningar angående Boschs kandidatur. Hela nomineringsförfarandet framstår faktiskt som en planerad aktion.¹⁹

I skrivelsen till Nobelkommitten för kemi framhåller förslagsställarna hur metoden för fixering av luftens kväve ”inneburit en revolution i mänsklighetens försörjning med framförallt spannmål”. Vidare nämns ”det syntetiska metanolförfarandet” samt att ”hydrerings- och krackningsförfarandena hava så väsentligt vidgat tillgången till lämpliga brännoljor, att man med hänsyn till dessa oljors ständiga betydelse för nutidens samfärdsel även på detta område torde vara berättigad att tala om en verkan av revolutionerande art”. Boschs arbete hade således ”varit i eminent grad till nytta för mänskligheten”.²⁰

Delningen av priset 1931 föreslogs av Erik Hägglund (1887–1959), professor i cellulosateknik och träkemi vid KTH, som bland annat framhöll hur Bergius’ metoder förvärvats av stora industrier som I.G. Farben och oljekoncerner som Standard Oil och Shell. Därför, menade Hägglund, kan man säga ”att Bosch och Bergius skapat en ny epok i den kemiska industrins utveckling” och därmed löst två av de allra viktigaste problemen i vår tid.²¹ Hägglunds förslag att dela priset mellan Bosch och Bergius löste dilemmat som uppstått om Bosch ensam fått pris för något som Haber redan tidigare belönats. Med Bergius kunde betydelsen av den syntetiska bensinen förstärkas. I den utredning för Nobelkommittén för kemis räkning som gjordes av Ludwig Ramberg kopplades Boschs och Bergius’ arbete ihop såtillvida, att upphovet till själva metoden att framställa flytande bränsle genom tryckhydrering i industriell skala tillskrevs den sistnämnde, medan processens förbättring tillskrevs I.G. Farbens laboratorier under ledning av Bosch.²²

Det fanns emellertid ett ännu tydligare uttryck för ett svenskt intresse för Bergius’ arbete. Det utgick från Ingenjörsvetenskapsakademien och dess verkställande direktör Axel F. Enström. När Nobelkommitténs för kemi förslag till delning av priset behandlades av Vetenskapsakademiens fjärde klass (kemi) adjungerades Enström till sammanträdet. I en handskriften motivering stödde han förslaget till delning och berättade hur han blivit bekant med Bergius arbete.

Jag har för min del varit i tillfälle att följa utvecklingen på det område där Bergius varit banbrytande i det att Ingenjörsvetenskapsakademiens bränsletekniska kommitté, för vilken jag är ordförande, sedan flera år bedrivit undersökningar i syfte att studera huruvida den av Bergius inslagna vägen vore framkomlig, då det gällde att framställa brännoljor ur trä och träprodukter, ett spörsmål av betydande vikt såväl ur skogs-ekonomisk som försvarsberedskapssynpunkt.

Enström berättade att han varit i tillfälle att besöka den anläggning för oljeframställning som Bergius uppfört och kunnat konstatera hur skickligt denne löst många praktiska problem vid högtrycksdriften. ”Jag tvekar

därför icke”, skriver Enström, ”att tillägga hans arbeten betydelse icke blott ur synpunkten av syntetisk framställning av brännolja, utan jämväl i fråga om högtrycksteknikens uppkomst och utveckling.”²³

Det pågick alltså, som framgår av Enströms yttrande, sedan flera år tillbaka undersökningar i IVA:s regi av möjligheten att framställa olja ur trä. När priset delades ut i maj 1932 stod även en försöksanläggning för tryckhydrering färdig att tas i bruk vid ammunitionsfabriken på Marieberg i Stockholm. Samtidigt beskrev Enström i akademins tidskrift *IVA* tryckhydreringen som en närmast universell metod att omvandla råvaror till värdefulla kemiska produkter. Det ligger, skrev han, ”i öppen dag, att de möjligheter, som föreligger för kemiska omvandlingar under varierande tryck, varierande temperatur och användning av olika katalysatorer, äro oräkneliga och att ett vidsträckt arbetsfält här öppnats för den tekniska kemien med utsikt till många nya kunskapsfält”. Ur svensk synpunkt, fortsatte han, har det framstått som högst önskvärt ”att få igång en forskningsverksamhet på detta område med utgångspunkt från landets speciella råvaror, enkannerligen trä och produkter ur trä”.²⁴

Enström befarade att Sverige var på väg att halka efter länder som Tyskland där den kemiska industrin fått stor betydelse och att nationen därmed riskerade att hamna i samma läge som i början av 1800-talet ”då dess betydelse i världen ställdes alldeles i skuggan av stenkolsländerna”. Först med elektriciteten och vattenkraften, menade Enström, kunde Sverige göra sig gällande. Men nu var läget på nytt kritiskt.

Det är stenkol, brunkol, oljor och naturgas, som i väsentlig mån bära upp de utländska kemiska storindustrierna, och det är därför naturligt, att vi kommit åt sidan. Men vi skulle nog kunna göra en del med de råvaror vi ha. Nu ha vi ju en kemisk storindustri, kan man säga, i cellulosaindustrin.²⁵

IVA:s intresse för att utveckla den kemiska högtryckstekniken var alltså tydligt och jag ska snart återkomma till det. Men först något om akademins tillkomst.

Kraft- och bränsleutredningar

Energifrågor, eller kraft- och bränslefrågor som det hette med tidens terminologi, var från första början centrala i IVA:s verksamhet. De kan till och med sägas ha varit det yttersta motivet för akademins tillkomst. Ursprunget var en riksdagsmotion från 1916 där lantmanna- och borgarepartiet efterlyste en nationell kraft- och bränslepolitik. Riksdagens beslut blev att begära en utredning om staten kunde upprätta en ”vetenskaplig-praktisk institution”. Under remissbehandlingen väckte Kommerskollegium först förslaget till ett Kraft- och bränsleinstitut och sedan idén till en Ingenjörsvetenskapsakademi, som skulle överordnas energiforskningen.

Efter tre år resulterade därför motionen från 1916 i en akademi med uppgift att ”befordra teknisk-vetenskaplig forskning samt att därigenom främja den svenska industrien och tillvaratagandet av landets naturtillgångar”.²⁶

I praktiken kom IVA att i många avseenden fungera som det Kraft- och bränsleinstitut som föreslagits tidigare och under hela mellankrigstiden var akademien Sveriges självklara institution för behandling av energifrågor (med undantag för vattenkraften). Även om IVA var verksam inom en rad andra områden är det ingen tvekan om att dess permanenta Kraft- och bränsleutredning, senare omdöpt till Bränsletekniska kommittén, med Enström som ordförande, var ryggraden i akademins verksamhet. Enström medverkade även som sakkunnig i en rad offentliga utredningar samt som ledamot av organ som Rikskommissionen för ekonomisk försvarsberedskap.²⁷

Med början år 1920 erhöll IVA varje år, vid sidan av ett allmänt verksamhetsanslag på 40 000 kronor, särskilda statsanslag rubricerade som ”Tekniskt-vetenskaplig forskningsverksamhet inom kraft- och bränsleområdet m.m.”.²⁸ Summan uppgick årligen till 100 000 kronor, ibland något mindre, ibland något mer. Anslaget kan framstå som modest. Och det gäller även om det omräknas till dagens penningvärde. Det skulle i så fall handla om storleksordningen ett par miljoner att jämföra med till exempel de miljardbelopp som statens Energimyndighet omsätter idag.²⁹ De små medlen fördelades på en mängd mindre projekt. De kunde dock ha strategisk betydelse eftersom de ofta användes i samverkan med olika industriföretag eller institutioner vid främst KTH. Efterhand knöts vissa laboratorieresurser till akademien, främst Elektrovärmeinstitutet och Kolningslaboratoriet. De inrymdes i IVA:s hus Grevturegatan 14 på Östermalm – en ”typisk bostadsfastighet” – vilket illustrerar de blygsamma villkor under vilka forskningsverksamheten bedrevs.

Vilken inriktning hade då den teknisk-vetenskapliga forskningsverksamheten inom kraft- och bränsleområdet? Det stora problemet när akademien började sin verksamhet efter krigets slut var beroendet av importerat stenkol. I en uppsats av Edvard Hubendick (1875–1952), professor i läran om förbränningsmotorer vid KTH, publicerad av IVA 1921, konstaterades att ”vårt lands materiella kultur uppbäres av importerad stenkol och inhemska ved”. Förbrukningen utgjordes ”i rundt tal [...] till 50 % av stenkol, hämtade från utlandet och till 50 % av ved, hämtad från egna skogar”.³⁰ Det var det stora beroendet av stenkol som hade legat bakom en forcerad utbyggnad av vattenkraften, bland annat illustrerad av det kontroversiella beslutet 1919 att reglera Lule älv i Stora Sjöfallets nationalpark³¹, samt den kortvariga men kostsamma etableringen av en svensk kolgruva och ett gruvsamhälle på Spetsbergen.³²

Mot den bakgrunden är det inte förvånande att IVA:s verksamhet under de första åren främst inriktades mot olika bränslebesparande åtgärder

samt på att utveckla inhemska bränslen vilka tänktes kunna minska beroendet av den importerade stenkolen. Intresset riktades främst mot torv samt mot alunskiffern. Genom destillation av skiffern kunde oljor erhållas samtidigt som dess värme i övrigt tillgodogjordes. Resultatet av torv- och skifferundersökningarna, som betraktades som slutförda vid slutet av 1920-talet, var dock nedslående. Varken torven eller alunskiffern tycktes erbjuda en praktisk och ekonomisk lösning av Sveriges bränsleproblem. Samtidigt hade problematiken ändrat karaktär från fast bränsle som stenkol till flytande bränsle. Det hade givetvis att göra med den tilltagande motoriseringen samt att olja i stigande utsträckning började ersätta kol även för andra ändamål.

I slutet av 1920-talet beskrev IVA de flytande bränslena som ”den ömtåligaste bränslefrågan”. De ”motordrivna kommunikationsmedlen” hade blivit allt mer outhärliga för samhällslivets olika funktioner varför redan en mindre störning på oljemarknaden medförde omfattande konsekvenser. ”Det må erinras om hurusom varudistributionen såväl i stort som i smått i allt större omfattning sker med automobiler, varigenom bland annat livsmedelsförsörjningen icke blott i städerna utan även i tilltagande grad på landsbygden blivit ställt i direkt beroende av bensintillgången.” Fisket, heter det vidare, idkas nu med motordrivna farkoster och flyget, som är helt beroende av oljebränslet, utvecklas allt mer till ett allmänt samfärdsmedel. Det var därför klart ”att icke blott näringslivet utan även hela det dagliga livets gång kommer att kännbart påverkas redan av en eventuell prisstegring på bensin”. Betydelsen för landets försvarsberedskap var givetvis uppenbar. ”Det måste därför anses vara angeläget att icke lämna oförsökt någon rimlig möjlighet att ur de inhemska råvarorna framställa brännolja, särskilt bensin”.³³

Att bränslefrågan upplevdes som så ömtålig hade flera orsaker. Å ena sidan hade det blivit uppenbart att, som det uttrycktes i ett föredrag av Enström 1926, ”kraftalstringsmetoden med hjälp av brännbara oljor” visat sig vara så mycket effektivare än det traditionella brännandet av stenkol under ångpannor. Bensin- och dieselmotorer har högre verkningsgrad, större effekt i förhållande till storlek och är mindre arbetskrävande än koleldade maskiner. Det flytande bränslet är dessutom lättare att lagra och transportera än skrymmande stenkol.³⁴

Å andra sidan tycktes den värdefulla och användbara bergoljan vara på väg att ta slut. Världens tillgångar var visserligen ofullständigt kända. Men enligt undersökningar i USA, som svarade för 70 % av världsproduktionen, skulle de snart ta slut i Nordamerika. En amerikansk regeringskommitté, som Enström hänvisade till, uppskattade att oljereserverna motsvarade endast sex års förbrukning! Rapporterna hade visserligen, sade han, mottagits med förvåning och tvivel och ”just ingen velat tro på det allvarliga i situationen”.³⁵ Detta var den mest drastiska prognosen, men liknande förutsägelser återkom gång på gång under mellankrigstiden. Det är ingen

överdrift att hävda att det var en allmän övertygelse att oljan skulle ta slut inom en inte alltför avlägsen framtid.

Oljan hade alltså visat sig vara överlägsen stenkolet vid kraftalstring men skulle förr eller senare ta slut. Tillgångarna var dessutom fördelade olika över världen och de, menade Enström, ”kontrolleras av de olika nationella intressena, eller utgöra föremål för dessa intressens intrigspel”. Det var framförallt uppdelningen av det ottomanska riket som innebar att stormakterna sökte kontroll över Mellanöstern. Den regeringskommitté, som Enström hänvisade till, hade därför ”påpekat önskvärdheten att utomlands belägna oljetillgångar i möjligaste mån bringas under amerikansk kontroll”.³⁶

Den problematik Enström visade på är inte obekant för en nutida läsare. Den förstärktes på 1920-talet av närheten i tid till första världskrigets svårigheter och under hela mellankrigstiden stegrades sedan farhågorna för att det första världskriget inte skulle vara det sista. Under rubriken ”Flytande bränslen” skrev Enström 1937 närmast olycksbådande om hur sårbart Sverige skulle vara vid en avspärning: ”När man ser de år för år starkt stigande importsiffrorna på oljebränslen av alla slag, blir man hemsk till mods inför tanken på vilka följder en inskränkning i importmöjligheterna skulle ha, och vad det skulle betyda för den militära beredskapen”.³⁷

Autarki och nationalbränsle

Nära förknippad med förberedelserna inför ett kommande krig var de starka strävandena till autarki, nationell självförsörjning, som präglade mellankrigstiden och kunde ses som en del av försvarsberedskapen. Ansträngningarna var inte minst inriktade på flytande bränslen, på ”bränsleautarki”. Bränslefrågan var på ett något motsägelsefullt sätt både en nationell och en internationell angelägenhet. Det sistnämnda framgår av att det under hela mellankrigstiden arrangerades en rad internationella konferenser som syftade till att diskutera varierande energifrågor. Det samlades erfarenheter från olika håll, vilka bland annat syftade till att minska oljeberoendet. Men varje nation förmodades, utifrån sina speciella förutsättningar, utveckla sitt eget, som det ibland hette, nationalbränsle.

Jag ska ge ett exempel på hur det kunde framställas. År 1922 hölls en internationell kongress för behandling av frågor rörande flytande bränslen i Paris. Att det skedde i Frankrike var ingen slump. I den rapport från kongressen, som utgavs av IVA, berättade bergsingenjör Annar Hallbäck om landets stora strävanden att utveckla ett inhemskt motorbränsle, ”ett eget nationalbränsle för motorer”.

Frankrike är f.n. nära nog helt hänvisat till import från utlandet för fyllande av sitt behov av flytande bränslen. En synnerlig stark rörelse

gör sig emellertid nu gällande för att i största möjliga grad göra landet oberoende av denna utländska tillförsel, som vid kritiska tillfällen kan mankera och därigenom anses kunna helt förlama den franska industrien, det franska transportväsendet och Frankrikes möjligheter till försvar.

Man arbetade med olika bränslen såsom skifferbensin (ur alunskiffer), motorsprit (av sockerbetor) och bensol (en biprodukt från koks- och gasverk). En blandning bestående av 50 % bensol och 50 % sprit försålades under benämningen ”Le carburant national”.³⁸ Liknande strävanden efter ”nationella bränslen” pågick, skrev Hallböck i sin sammanfattning av kongressen, även i andra länder. Han avslutade rapporten med att citera den franske professorn Daniel Berthelot (1865–1927):

Världskriget har kommit alla att förstå, att det för varje land är en livsfråga att vara oberoende, då det gäller bränslen och alldeles särskilt flytande bränslen. Frågan om de inhemska motorbränslena kan icke lösas generellt utan måste för olika länder erhålla olika lösningar, som taga hänsyn till de speciella förhållandena i varje land.³⁹

För Sveriges del fanns redan sedan tiden kring första världskriget en produktion av en första ingrediens till ett svenskt nationalbränsle: sulfitspriten. Metoden hade, oberoende av varandra, utvecklats av ingenjörerna Gösta Ekström (1882–1949) och Hugo Wallin (1876–1956). Den innebar, i korthet, att rester av kolhydrater i avfallsluten från framställning av sulfitcellulosa jästes till en svag alkohollösning som sedan destillerades till ren sprit, etylalkohol. De första anläggningarna togs i bruk 1909 vid Skutskär respektive Köpmanholmen. Under första världskriget fick sulfitspriten (vilken kan jämföras med vår tids etanol) viss användning som motorsprit.⁴⁰ Den kom sedan under mellankrigstiden att blandas med 75 % bensin till Lättbentyl och marknadsfördes med tydliga nationella markörer. I reklamen framhölls hur den ”giver sysselsättning åt svenska arbetare” samt att dess transport sker på ”svenska järnvägar och fartyg”.⁴¹ Den ansågs vara ett fullgott motorbränsle med vissa fördelar jämfört med oblandad bensin och åtnjöt skattebefrielse. Trots det utnyttjades inte hela kapaciteten vid befintliga sulfitmassafabriker. Orsaken var en osäker marknad som gjorde företagen obenägna att investera i en utbyggnad av kapaciteten. Bensinpriset hade inte ökat som förväntat, snarare tvärtom och det rådde oklarhet om sulfitspriten som motorbränsle skulle gynnas av fortsatt skattebefrielse.⁴² Efter hand som motortrafiken och bensinimporten växte under mellankrigstiden blev det uppenbart att inte ens vid ett fullt kapacitetsutnyttjande skulle sulfitspriten kunna ersätta mer än en blygsam del av bränsleimporten.

Sulfitspritproduktionen var inte heller tillfredsställande i tekniskt avseende. Enligt cellulostateknikern och träkemisten Erik Hägglund innebar

förjäsningen av sulfitlutens kolhydrater att i bästa fall endast 8–10 % av lutens organiska substans utnyttjades. Resten, huvudsakligen lignin, ”låter man i de flesta fabriker rinna bort i vattendragen, då man icke vet något sätt att rationellt utnyttja det”.⁴³ Hägglund förespråkade en utveckling av produktionen genom så kallad träförsockring (hydrolys av ved). Metoden byggde på, ”att träsubstansens kolhydrater, cellulosa och hemicellulosa, kunna kvantitativt överföras i sockerarter, om trä behandlas med starka mineralsyror, såsom svavelsyra och saltsyra”.⁴⁴ Flera olika alternativ hade undersökts i början av 1900-talet, stark eller svag syra, saltsyra eller svavelsyra, och så vidare. Erik Hägglund hade själv redan 1916, tillsammans med Friedrich Bergius, utvecklat en metod där koncentrerad saltsyra utnyttjades. Det handlade då om att under kriget, genom försockring av trä, minska bristen på foder och livsmedel.

Det som var tilltalande med metoden var att den utnyttjade sågspån och annat avfall som eljest inte kom till användning. För svenskt vidkommande menade Hägglund att metoden främst var av intresse för tillverkning av motorsprit. Särskilt tilltalande var möjligheten att kombinera den med traditionell sulfitsprittfabrikation. Träsocker, som således hade tillverkats med sågavfall som råvara, kunde lösas upp i sulfitlut. Därigenom skulle sockerhalten i luten höjas och spritutbytet i motsvarande grad ökas. Hägglund räknade med att det skulle vara möjligt att femdubbla produktionen vid de existerande fabriker samt att restprodukter från sockertillverkningen i form av lignin, i briketterad form, kunde säljas som ”högvärdigt hushållsbränsle”.⁴⁵

Ruttnande miljoner

Det är inte förvånande att den svenska drivmedelsproblematiken utvecklades (och fortfarande utvecklas) till en fråga om utnyttjande av produkter från skogen. Vid sidan av malmen och vattenkraften var (och är) skogen den självklara naturresurs där nationen kunde (kan) mäta sig med omvärlden. Skogsindustrierna var framgångsrika på exportmarknaden och det fanns en lång praktisk tradition vad gällde kolning inom järn- och stålindustrin. En viss forsknings- och utvecklingsverksamhet hade även vuxit fram i anslutning till främst cellulosaindustrin.⁴⁶ Det fanns visserligen en konkurrens om skogsråvaran, likaså på sina håll farhågor om att skogen avverkadades i en takt som översteg återväxten. Men samtidigt var det uppenbart att sågverk och massafabriker skapade stora mängder avfall som inte utnyttjades. IVA menade att hälften av virkesmaterialet från de träförädlade industrierna gick till spillo. Till det kom cellulosaindustrins avfallslutar samt kvistar, stubbar och liknande som lämnades i skogen. Det har, skrev IVA i akademins tioårsberättelse 1929, ”med skäl genom århundraden talats om de ruttnande miljonerna i våra skogar, och man kan sannolikt utan överdrift påstå, att det mindre rationella utnyttjandet

av det värdefulla utbytet från våra rika skogstillgångar utgör en missushållning av ansevliga dimensioner”.⁴⁷

Bland de tidiga ansatserna att samordna försöken att bättre utnyttja skogsråvaran och avfallet kan nämnas Kolningslaboratoriet samt Pappersmassekontoret. Det förstnämnda, vars verksamhet började 1906, hade bildats av Järnkontoret och hade som föreståndare civilingenjör Hilding Bergström (1880–1966). Kolningslaboratoriets uppgift var, ”att på träkolningsområdet verkställa undersökningar, huvudsakligast med praktiskt-ekonomiskt syfte, att utföra alla i samband med kolning stående analyser å råmaterial, kol och biprodukter, såsom acetat, träsprit, aceton, tjära, terpentinolja o.s.v., samt att i den mån det låter sig göra verkställa utredningar över fabriksdriften såväl vid själva kolningen som vid renings- och förädlingsverk”.⁴⁸ Eftersom undersökningarna berörde träkemi, kom verksamheten att tillgodogöras inte bara av järnbruken utan även av massaindustrin samt även i andra sammanhang, till exempel gengasen, där produkter ur trä utnyttjades. Det knöts stora förhoppningar till att framförallt den så kallade ugnskolningen, som bedrevs vid fasta anläggningar där det var möjligt att tillvarata biprodukter, skulle skapa möjligheter att ekonomiskt utnyttja såg- och skogsavfall.⁴⁹

Verksamheten finansierades med avgifter och årliga anslag från främst Jernkontoret. Under 1920-talet kom laboratoriet att knytas närmare till IVA för att slutligen betraktas som akademins eget. En nybyggnad uppfördes på gården inom akademins fastighet på Östermalm eftersom den ”med hänsyn till den allt viktigare roll, som de kemiska arbetena på träförädlingens område kommit att spela”, funnit det önskvärt att ”lokalisera dessa till ett laboratorium under akademiens inseende”.⁵⁰ Orsaken var främst det intresse som akademien hade för framställning av flytande bränsle ur trä.

Pappersmassekontoret bildades 1917 som en gemensam försöksanstalt för företag inom massaindustrin. Förebilden var Jernkontoret. Till föreståndare utsågs Hugo Wallin, den som tidigare, samtidigt med Gösta Ekström, utvecklat metoden att framställa sulfitsprit ur avfallslut.⁵¹ Pappersmassekontoret blev, som Axel F. Enström framställde det i en kritisk betraktelse över forskningen inom området, ett kortvarigt ”experiment”.⁵² Verksamheten avbröts redan 1921. Den fick dock en viss fortsättning i och med att Hugo Wallin fick anslag från IVA för försök att utvinna oljor och andra produkter ur avfallslutar och träavfall.⁵³

Resultatet blev en patentansökan från Wallin avseende ”ett sätt att ur organiska ämnen, såsom cellulosaavfallslut, tjära, fenoler, ved (sågspån etc.), halm, gräs, löv, torv, brunkol etc., fiskavfall etc., framställa syror, oljor, alkoholer, aldehyder, ketoner, aminer, ammoniak m.m.”.⁵⁴ Den vidlyftiga formuleringen ger onekligen intryck av ett tämligen planlöst sökande. Men samtidigt visar såväl anslaget som publiceringen av resultaten i akademins skriftserie att IVA tidigt hade ett intresse i försöken att fram-

ställa olja ur ved. Redan i akademins anslagsframställning för 1924/25 hävdades att det inom landet fanns ”råmaterial” för oljeproduktion samt att det borde ”undersökas, huruvida desamma icke genom någon omvandling, t.ex. genom tryckhydrering enligt Bergius, kunna bli så förädlade, att de kunna bättre lämpa sig till framställning av goda oljor”.⁵⁵ Som framgått av Enströms yttrande till Nobelkommittén för kemi hade han själv på plats varit i tillfälle att besöka Bergius anläggning för oljeframställning. Det var också det så kallade Bergius-förfarandet som blev IVA:s huvudspår i försöken att utveckla ett inhemskt motorbränsle.

Hydreringsanslag

I det tidigare nämnda föredraget vid den kol- och träkemiska konferensen i Stockholm 1927 berörde Bergius vilken betydelse kolhydreringsförfarandet kunde tänkas ha för svenska förhållanden. Den, menade han, låg främst i att ”stenkolvärldsmarknaden är underkastad politiska inflytanden i mindre grad än oljemarknaden” samt i att en förädling av importerad stenkol skulle sysselsätta arbetskraft inom landet. Men han öppnade även för möjligheten att använda ved som råvara och hänvisade till sina tidiga försök som hade lett till ”uppklarande av stenkolens konstitution, nämligen förkolningsprocessen, vid vilken trä var råmaterialet”. Det var visserligen för tidigt att se användningen av trä som råmaterial som en praktisk möjlighet för Bergiusmetoden i Sverige.

Emellertid är det icke uteslutet att den livliga forskning, som över hela världen inriktat sig på det kemiska råmaterialet trä, även en dag skall göra det möjligt, att komma fram till en ekonomiskt lönande framställning av olja ur trä via förkolningsprocessen. Såsom ett europeiskt land och såsom ett land, fattigt på naturliga energiförråd, men förfogande över rika tekniska och vetenskapliga erfarenheter, måste Sverige även i fortsättningen skänka sin livliga uppmärksamhet åt problemet flytande bränslen, som i första hand är ett europeiskt problem.⁵⁶

Själva grundtanken bakom framväxten av Bergius metod – att ”återupprepa den process, som i naturen leder från stenkolets organiska grundsubstans, från ved och liknande växtämnen, till stenkol”⁵⁷ – måste ha varit uppmuntrande för dem som såg veden som en i sammanhanget lovande råvara. Om det var möjligt att framställa kol ur trä samt olja ur kol borde det även vara möjligt att genom tryckhydrering så att säga återupprepa de naturliga processerna. Man har, skrev akademien i sin anslagsframställning för 1928/29, flera anledningar att undersöka de möjligheter som har samband med träets kolning.

Så tala t.ex. starka skäl för att träet vid den under kolningsproceduren rådande höga temperaturen på kort tid genomlöper ungefär samma omvandlingsstadier som fallet är, då det under årtusendenas lopp i

naturen övergår till torv, brunkol, stenkol o.s.v., och man är därför berättigad antaga, att på lämpligt sätt framställt träkol lika väl skall ägna sig för oljeframställning enligt det av allt att döma nu fullt utexperimenterade Bergius'ska tryckhydreringsförfarandet, som därför passande stenkolssorter.⁵⁸

Akademins framhöll att det borde vara möjligt att träffa avtal med de tyska patentinnehavarna för att på så sätt vinna kunskap om de tekniska tillämpningarna. IVA inledde förhandlingar med Bergius och fick tillstånd av denne till inköp av en anläggning ”i halvstor skala” samt begärde 150 000 kronor i anslag från staten.⁵⁹ Det tillstyrktes av Kommerskollegium och Rikskommissionen för ekonomisk försvarsberedskap. Anslaget sattes dock ner till 100 000 av Statsutskottet sedan IVA meddelat dels att man från Bergius fått veta att apparaturen skulle bli dyrare, dels att akademien hittat en billigare lösning genom nykonstruktion.⁶⁰

Försöksanläggningar

Akademien erhöll alltså ett särskilt ”hydreringsanslag” och en försöksanläggning kunde uppföras vid ammunitionsfabriken på Marieberg. År 1930 tillsattes Hydreringskommittén ”för behandling av frågan om framställning av oljor ur trä”.⁶¹ Kolningslaboratoriets föreståndare Hilding Bergström var den som ledde hydreringsförsöken.

Den, med tanke på högtrycksutrustningen, väl armerade byggnaden togs i bruk våren 1932, samtidigt som Bosch och Bergius tilldelades nobelpriset. Byggnaden bestod av två rum, sammanlagt 70 m², åtskilda av en 250 mm armerad betongvägg försedd med 8 fyrkantiga observationsgluggar. I det mindre rummet var högtrycksapparaturen uppställd, i det andra övrig laboratorieutrustning.⁶² Försöksprogrammet var mycket brett och de råmaterial som skulle komma i fråga var förutom trä även vitmossa, torv, avfallslutar, träkol, tjäror och flytande harts. Sedan tidigare försök rådde det, enligt en första berättelse från Bergström, ”ej något tvivel om att en framställning av flytande bränsle genom hydrering av ved är tekniskt möjlig”. Men framställningen blev mycket kostsam och dessutom komplicerad.⁶³ Under en kristid skulle det emellertid vara av underordnad betydelse. Det var därför viktigt att undersöka om hydreringsprocessen kunde utformas för svenska förhållanden så, att den kunde användas vid kristidsbehov eller vid stegring av oljepriserna.⁶⁴ Enligt Bergström var även syftet med försöken att inhämta så mycket kunskap ”att man vid en blivande kontakt med utlandets specialister i och för en eventuell beställning av apparatur ej skulle stå alldeles handfallen för förslag, som gällde hydrering av svenska råoljor”.⁶⁵

Försöken vid Marieberg var emellertid inte särskilt uppmuntrande. Men en ”hemvävd” kemisk metod för att med högtryck framställa olja ur inhemska råmaterial utvecklades. Den kom att kallas ”kalkförfarandet” och

försök genomfördes vid Mariebergsanläggningen. Enligt Bergström innebar den att när ved upphettas i vatten med släckt kalk under tryck till 270 grader eller däröver, bildas vattenlösliga produkter och oljor.⁶⁶ Försöken vid Marieberg inriktades på att utforma metoden för fabriksdrift och en försöksanläggning i fabrikskala uppfördes vid Skånska ättiks-fabriken i Perstorp. Den hade blivit färdigmonterad under våren 1935 samt provkörts med lovande resultat. ”För högtrycksavdelningen”, heter det i IVA:s verksamhetsberättelse för 1935–1936, ”som erbjuder de största nyheterna och de största svårigheterna vid utexperimenterandet, ha de lämpliga anordningarna och driftsbetingelserna blivit så pass klarlagda, att man nu med utsikt att lyckas kan omsätta denna del av förfarandet i praktisk fabriksdrift.”⁶⁷

Placeringen av en försöksanläggning vid Skånska ättiks-fabriken kan förefalla märklig. Men fabriken hade vuxit fram genom kolning av bokved (som ansågs ge det bästa träkolet) samt tillvaratagande av biprodukter från kolningsprocessen (t.ex. ättika och träsprit). Under mellankrigstiden tillverkades även bakelitliknande plastmaterial samt olika laminat och parkettprodukter.⁶⁸ Vid kalkförfarandet användes sågspån och kutterspån från bokved. Det visade sig nämligen att processen fungerade bäst med denna råvara. De resultat som erhöles i Perstorp ledde till att en anläggning i industriell skala började uppföras. År 1938 beskrevs den som ”i det närmaste färdigbyggd” för att ”enligt kalkförfarandet tillverka värdefulla produkter ur bokved”.⁶⁹ Men det blev inte någon tillverkning av flytande drivmedel ur bokved. Svårigheten tycks främst ha bestått i att överföra råvaran i sådan pumpbar form att den kontinuerligt kunde inmatas i högtryckssystemet.⁷⁰

Även i övrigt hade arbetet med hydrering av ved och andra material kommit till en återvändsgränd i och med att IVA tvingades lämna den för högtrycksanläggningen upplåttna lokalen vid Marieberg från första juli 1938. Det var förmodligen insikten om det annalkande världskriget som gjorde att ammunitionsfabriken krävde lokalen för andra ändamål än fruktlösa försök att framställa motorbränsle. Samtidigt hade emellertid frågan om inhemskt motorbränsle aktualiserats på ett nytt sätt.

Kommittén för inhemskt motorbränsle

År 1937 föreslog nio riksdagsledamöter i andra kammaren att riksdagen skulle anslå 500 000 kronor ”till understödjande och organiserande av en i fabriksmässig skala bedriven experimentverksamhet i syfte att ur skogsavfall utvinna motorbränsle tillräckligt för landets försörjning vid en eventuellt i framtiden uppstående avspärning av importen”. Första namn på motionen och sannolik initiativtagare var socialdemokraten Oscar Lövgren från Norrbotten, sedan 1930 chefredaktör för *Norrländska socialdemokraten*. Även övriga som undertecknade den var socialdemo-

krater från så kallade skogslän. I motionen framhålls hur man i Tyskland och andra länder framställer brännoljor ur stenkol och brunkol och att möjligheten att nå liknade resultat med trä lösts laboratoriemässigt. Det stora problemet var att finna en fabriksmässig och ekonomisk metod att utvinna brännoljor ur barrved. Utan att ytterligare precisera skriver motionärerna att man tänker sig en försöksverksamhet ledd av IVA.⁷¹

Bakom motionen låg givetvis inte bara en omtanke om landets motorbränsleförsörjning utan i första hand en önskan att skapa nya arbetstillfällen inom skogsindustrin. Det var för övrigt inte första gången som liknande förslag väcktes. År 1931, med anledning av depressionens inverkan på den norrländska skogsindustrin, tillsattes en offentlig utredning med uppdraget att undersöka hur man kunde öka avsättningen för skogsprodukter och skapa arbetstillfällen. Bland de åtgärder som föreslogs var en satsning på gengas som motorbränsle.⁷²

När 1937 års motion behandlades i Statsutskottet hade ett utlåtande inhämtats från IVA. Där understryks givetvis frågans betydelse och man hänvisar bl.a. till Bergius metod för tryckhydreringen och IVA:s arbeten inom området. Men för framställning uteslutande av flytande bränslen ur trämaterial var ännu inte något tillräckligt utexperimenterat för att kunna göras till föremål för fabriksmässig drift. Det var en rad frågor som måste lösas innan man kunde komma med slutgiltiga förslag till framställning av oljor ur trä. Men avslutningsvis förklarades att akademien givetvis var beredd att leda försöksverksamheten.⁷³

Statsutskottet betonade frågans stora vikt och att det var angeläget att staten stödjer verksamhet på området. Men det var för tidigt att anvisa medel till en försöksverksamhet. Först måste utredas vilken metod som är mest lämpad. Därför föreslogs en utredning om möjligheterna att inom Sverige framställa syntetiskt motorbränsle.⁷⁴ Så blev även riksdagens beslut och utredningsuppdraget gick till IVA, som tillsatte den så kallade kommittén för inhemskt motorbränsle (IMB).⁷⁵

Kommittén lämnade en fyllig rapport i april 1938.⁷⁶ Den byggde bl.a. på kontakter med utlandet. I augusti 1937 besöktes t.ex. en rad tyska anläggningar, däribland I.G. Farben och Leunawerke samt Ruhrbenzin, för ”studium av syntes-anläggningar för framställning av flytande bränslen samt därmed sammanhängande frågor”.⁷⁷ Man hade även kontakter med Norge som hade ett intresse för syntetiska motorbränslen, främst med tanke på kol från Spetsbergen, men, i händelse av avspärrning av tillförseln, även för utredningar rörande produkter ur ved eller torv.⁷⁸ Beträffande utvecklingen i Tyskland blev erfarenheten att tillverkningen av syntetiska motorbränslen var ”föremål för en våldsamt utvidgning” samt att de nya anläggningarna utfördes ”så gott som uteslutande enligt I.G. Bergius-metoden”.⁷⁹

Rapporten kan ses som en sammanfattning av de ditintills vunna erfarenheterna. Det skulle föra för långt att gå in på detaljer men något förenklat

skulle kunna sägas att det var två metoder som i första hand diskuterades: Bergius-IG-metoden samt den så kallade Fischer-Tropsch-metoden (FT-metoden). Den sistnämnda är den process som efter andra världskriget kommit att tilldra sig störst intresse när det har gällt att framställa flytande motorbränsle ur kol och andra råvaror. Idag är den en av grunderna för försöken att utveckla drivmedel ur biomassa. FT-metoden hade tidigt uppmärksammats av IVA. Bror Holmberg (1881–1966), professor i organisk kemi, undersökte i slutet av 20-talet processen, med anslag från IVA, vid KTH:s organisk-kemiska laboratorium.⁸⁰ Det konstaterades då att metoden, om den håller vad den lovar, kunde vara av stort värde för Sverige då landets skogar innehåller råvara av bästa kvalitet. Samtidigt beklagades dock att Fischers och Tropschs publikationer inte gav underlag för ordentlig utvärdering av metoden: ”Fischer själv ser i dessa publikationer blott en slags fixering av den vetenskapliga prioriteten”.⁸¹ Besöket i Tyskland 1937 hade också visat att FT-metoden ännu inte ansågs vara fullt utvecklad.⁸²

Kommitténs slutsats för bägge metoderna blev att storleken på de anläggningar som krävdes samt åtgången av råvaror avskräckte. En anläggning enligt Bergius-IG-metoden skulle till exempel, enligt ”vederbörande licensgivare”, behöva dimensioneras för en tillverkning av 100 000 ton bensin och oljor per år, vilket skulle kräva ved motsvarande 19 % av Sveriges totala tillverkning av cellulosamassa. Det framgår även att kostnaderna för elektrolytiskt framställd vätgas skulle bli ett stort problem och ta en stor del av den vattenkraftproducerade elen i anspråk. Sammanfattningsvis konstaterade kommittén att dess kalkyler ”för såväl Bergius-IG-metoden som Fischer-Tropsch-förfarandet visa, att en tillämpning av dessa metoder på sådana *fasta* råmaterial, som hos oss stå till buds, erfordra mycket dyrbara anläggningar och medföra mycket höga tillverkningskostnader”.⁸³

Kommittén ställde sig något annorlunda till möjligheterna att tillämpa Bergius-IG-metoden på flytande råmaterial som stenkolstjära (från gasverk) och trätjära. En anläggning för hydrering av tjärdestillationsprodukter kunde utföras i betydligt mindre skala än vid hydrering av fasta bränslen. Som mest lovande beskrevs möjligheten att hydrera torvtjära. Man hänvisade dessutom till nya torvutvinningsmetoder ”som synes ställa torvproblemet i ny dager”.⁸⁴

Det var inte bara torven som aktualiserades på nytt utan även alunskiffern. En fördel med den svenska skiffern, menade man, är att den är lättillgänglig och billig i brytningskostnad. Nackdelen var det låga oljeutbytet, i praktiken endast 3,3 % av den brutna skiffermängden. Siffran hämtades från skifferverket vid Kinnekulle där Marinförvaltningen bedrivit oljeutvinning sedan 1929. Eftersom utvecklingen på ugnsområdet gått framåt sedan anläggningen i Kinnekulle uppfördes ansåg kommittén att det var angeläget att nya försök med destillation av skiffer kom till stånd.⁸⁵

Vad slutligen gällde sulfitspriten framhöll kommittén ”att tillverkning av motoralkohol är en av våra viktigaste vägar att ersätta importerat motorbränsle samt den enda metod, som i närvarande stund är fullt klarlagd för svenska förhållanden”. Problemet var att avsättningen begränsats genom statlig reglering varför endast tre fjärdedelar av kapaciteten utnyttjades vid de existerande sulfitsprittfabrikerna. Om däremot samtliga fabriker vore försedda med spritfabrik kunde produktionen nära fördubblas. Kommittén pekade även på möjligheten att ”framställa alkohol av trä utan att samtidigt behöva tillverka sulfitmassa, nämligen genom försockring av ved med syror och förjäsning av sockret”.⁸⁶

Något förenklat skulle man kunna säga att kommittén för inhemskt motorbränsle lyfte fram ”nygamla” råvaror – torven och alunskiffern – samt en likaledes nygammal produkt, sulfitspriten. I sammanhanget borde givetvis även gengasen nämnas, men den behandlades inte av kommittén eftersom den var föremål för annan utredning. Det alltmer skärpta utrikespolitiska läget skulle förstärka dessa tendenser. De resurskrävande och tekniskt avancerade hydreringsanläggningarna framstod som alltmer orealistiska vägar att lösa landets försörjning med flytande bränsle.

Världskrigets utbrott

När världskriget närmade sig valde IVA att framförallt lyfta fram torven. Den 6 september 1939 föreslog akademien att det skulle igångsättas, ”snarast möjligt”, en industri i statlig regi för torvförädling. Syftet med verksamheten skulle bl.a. avse forskning på det förbränningstekniska området, förädling av torvbrikettmaterialet till flytande bränsle m.m. En sakkunnig beträffande framställning av syntetiskt bränsle föreslogs ingå i bolagets styrelse. I en proposition till urtima riksdagen 1939 hänvisade regeringen till IVA:s torvundersökningar vilka bedömdes visa det möjligt att utvinna flytande bränsle ur torv. Regeringen föreslog riksdagen att anslå fem miljoner kronor till aktiekapital i bolaget.⁸⁷

Den tyska ockupationen av Danmark och Norge i april 1940 skärpte ytterligare situationen. Den, liksom krigsutbrottet 1939, utlöste en intensiv utredningsverksamhet där en rad olika kommittéer tillsattes och där IVA samverkade med olika statliga organ och privata organisationer. Men samtidigt som floran av kommittéer och arbetsgrupper växte skedde en viss insnävring av arbetet. I en skrivelse daterad 23 april 1940 meddelas:

De sedan den 9 april inträffade händelserna ha föranlett Ingeniörsvetenskapsakademien att göra en översikt över de utvägar, som finnas, att snabbt öka möjligheterna för motordrift med inhemska bränslen utan att avvakta definitiva resultat av de ur teknisk och fredsekonomisk synpunkt utförda utredningar på längre sikt, som pågå inom akademien. Därvid har främst granskats möjligheterna att öka tillverk-

ningen av motorsprit, att utvidga gengasdriften samt att framställa flytande motorbränslen ur trä, torv och skiffer.

Beträffande sulfitspriten sägs vidare att de tekniska förutsättningarna var klarlagda. Det återstod endast en överenskommelse mellan staten och sulfitspritindustrin. Gengasdriften hade kommit igång i förutsedd takt. För torven hade det statliga bolaget bildats. Nu riktades blickarna mot oljeskiffern. Slutsatsen var ”att den åtgärd, som vid sidan av en utvidgning av motorsprittillverkningen och en vidare utvidgning av gengasdriften ter sig såsom omedelbart önskvärd, är anläggandet av ett stort skifferoljeverk i Närke för civilt bruk”. IVA föreslog att det ”omedelbart” bildades ett statligt driftföretag. Man uppmärksammade att särskilda skyddsåtgärder måste vidtas p.g.a. svavelhalten i rökgaserna men menade att utbyggnaden av anläggningen kunde påbörjas omedelbart, innan rökproblemet blev akut. Det fanns metoder för oskadliggörande av svavelrök. ”Härtill kommer, att man under en så allvarlig kris som den, vilken nu inträtt, icke torde kunna tillmätta eventuellt uppkommande rökskador samma betydelse som i fredstid.”⁸⁸

Efter en snabb utredning av 1940 års skifferoljesakkunniga föreslog regeringen 1940 års urtima riksdag att anvisa 15 miljoner kronor som aktiekapital i Svenska skifferoljeaktiebolaget.⁸⁹ Därmed hade tre bolag bildats, vilka alla syftade till att underlätta bränsleförsörjningen: Svensk torvförädling, Svenska gengasaktiebolaget och Svenska skifferoljeaktiebolaget. I alla tre fallen hade IVA varit en aktiv aktör.

Avslutning

Det svenska intresset för framställning av syntetisk bensin med högtrycksteknik slutade i bakslag. Det blev i stället mindre sofistikerad teknik, främst gengasen men även torv, skifferolja och sulfitsprit, som hjälpligt löste landets behov av drivmedel under krigets avspärning.

Bergiusmetoden blev inte heller den lösning på världens problem med tillgång till flytande bränslen som man hoppades när 1931 års nobelpris i kemi utdelades (däremot blev den ett viktigt inslag i den tyska krigsekonomin). De två nobelpristagarna gick mindre lyckosamma öden till mötes. Carl Bosch fortsatte visserligen som ledare för I.G. Farben men drabbades av djup depression och avled 1940.⁹⁰ Friedrich Bergius överlevde kriget. Sedan han hade sålt sina patenträttigheter beträffande framställning av olja ur kol till I.G. Farben ägnade han sig åt att utveckla metoder för träförsöring med foder och livsmedelsproduktion som främsta syfte – försök han inlett redan under första världskriget i samarbete med Erik Hägglund.⁹¹ Han hade ekonomiska svårigheter och det uppges att redan när han erhölet nobelpriset åtföljdes han av en utmättningsman. Efter krigsslutet emigrerade han först till Spanien och sedan till Argentina där han avled 1949.

Det var inget ”technological momentum” som motiverade IVA:s undersökningar inom kraft- och bränsleområdet. Det var snarare en serie av mer eller mindre fruktlösa försök motiverade av den nationella problematik som det stora beroendet av importerade fossila bränslen innebar. Problematiken förstärktes av att det allmänt förväntades att världens oljetillgångar skulle vara uttömda inom en överskådlig framtid samt att ett andra världskrig framstod som allt mer oundvikligt.

I jämförelse med tyska tekniker och kemister arbetade de svenska forskarna med ytterst små medel. De är lätt att föreställa sig att de som, i likhet med Enström och senare Kommittén för inhemskt motorbränsle, besökte de tyska anläggningarna måste ha drabbats av såväl beundran som avund. I Sverige arbetade, som nämnts, IVA med ett anslag för bränsletekniska undersökningar som uppgick till ca. 100 000 kronor per år. Först med det extra hydreringsanslaget kunde försöksanläggningen på Marieberg uppföras. Men den hamnade snart i magasin och anläggningen vid Skånska ättiksfabriken kunde aldrig tas i drift. Därutöver disponerades Kolningslaboratoriet inrymt i, som det beskrevs, ”en typisk bostadsfastighet”.

Uppgifterna belyser under vilka blygsamma förhållanden teknisk-vetenskaplig forskning kunde verka ännu under 1920- och 1930-talen. Det handlade trots allt om undersökningar inriktade på att lösa problem av största betydelse för nationen. Hösten 1938 begärde IVA medel för uppförande av en ny laboratoriebyggnad. I sammanhanget hänvisades särskilt till de undersökningar rörande syntetiska motorbränslen ”vilka anbefallts akademien”.⁹² Begäran resulterade 1939 i en provisorisk byggnad i anslutning till Statens provningsanstalt. Åren därefter i, som det uttrycktes av akademisekreteraren Gregory Ljungberg, ”den mera aktiva stämning som var en följd av kriget”, uppfördes IVA:s forskningsstation som erbjöd forskningsmöjligheter i en helt annan skala än tidigare. Det var fortsatt bränslefrågan som dominerade verksamheten under krigsåren.⁹³

Försöken att framställa syntetisk bensin ur ved slutade alltså i missräkning. De kan, som jag skrev inledningsvis, ses som en parentes. Men bara, vill jag nu avslutningsvis framhålla, som en tillfällig parentes. Efter andra världskrigets slut öppnades på nytt för import av billig bensin och intresset för alternativa inhemska bränslen falnade. Sulfitspriten förlorade sin betydelse som motorbränsle. Gengasepoken tog snabbt slut även om en viss beredskap upprätthölls i händelse av en ny krissituation. Längst överlevde skifferoljan men 1962 fattades slutgiltigt beslut om avveckling. Den olönsamma och miljöförstörande produktionen i Kvartorp upphörde definitivt 1966.⁹⁴

Oljekrisen efter Oktoberkriget 1973 mellan Israel, Egypten och Syrien lyfte på nytt intresset för alternativa drivmedel. Denna gång blev det metanol framställd ur biomassa som blev föremål för den största uppmärksamheten med stora satsningar på forskning och utveckling.⁹⁵ Därefter

har vid upprepade tillfällen nya satsningar på inhemskt motorbränsle gjorts.⁹⁶ Hitintills är det främst etanol ur sockerbeter, spannmål eller lignocellulosa (ved) som väckt de största förhoppningarna, men även kontroverser.⁹⁷ I skrivande stund (våren 2013) riktas intresset främst mot den så kallade andra generationens etanol samt förgasning av svartlut (restprodukten vid kokning av sulfatpappersmassa).⁹⁸

Det vore förmätet av mig som idéhistoriker att utvärdera de nu pågående försöken. Men det är intressant att avslutningsvis notera att det i vissa avseende finns likheter, men även skillnader, med försöken under mellankrigstiden. Det är framförallt en faktor som idag, liksom under mellankrigstiden, bromsar utvecklingen av alternativa drivmedel: det låga priset på fossila bränslen. I likhet med 1930-talets kommitté för inhemskt motorbränsle arbetar dagens forskare med en bred uppsättning av alternativa metoder, processer och råvaror.⁹⁹ Även om terminologin är annorlunda känns mycket igen. Hydrolys (träförsockring) är en metod som används för produktion av andra generationens etanol och förgasning av restprodukter vilar delvis på Fischer-Trops-metoden. Skillnaden är förstas att dagens undersökningar bedrivs med helt andra resurser samt i brett samarbete mellan universitets- och högskoleinstitutioner, statliga och regionala myndigheter samt skogsindustrin.

Det är fortfarande skogsråvaran som framställs som den största tillgången. I rapporten *Biodrivmedel – nu och i framtiden*, som publicerades av Vetenskapsakademins energiutskott våren 2013, konstateras att ”Sverige kan med sina stora tillgångar på skogsbiomassa gott och väl bli självförsörjande på biodrivmedel”.¹⁰⁰ Även den övergripande problembilden – det stora beroendet av energiimport – kvarstår. Hotbilden är dock något annorlunda. Gemensamt för såväl mellankrigstiden som det tidiga 2000-talet är visserligen övertygelsen om att den naturliga råoljan kommer att sina eller betinga allt högre pris inom en överskådlig framtid. Däremot har inte försvarsberedskapen och farhågorna för ett kommande världskrig, som var så starka under 30-talet, någon betydelse idag. Nu är det miljöfrågor, främst oron för den pågående klimatförändringen, som motiverar sökandet efter alternativ till fossila bränslen.

Summary

Synthetic petrol. A Nobel Prize, the Swedish Academy of engineering sciences and the search for a “national fuel” in the 1920s and 1930s. By Bosse Sundin. In 1931 Carl Bosch and Friedrich Bergius were awarded the Nobel Prize in chemistry “by reason of their services in originating and developing chemical high-pressure methods”. One of their achievements, according to the Nobel Committee, was the manufacture of oil and liquid fuels from solid coal. The process had been developed by Bergius and improved by Bosch, and then became the basis for German synthesis

of petroleum in the 1930's and during the Second World War. The nomination of Bosch and Bergius came primarily from a group of prominent Swedish scientists and engineers. It was, as expressed in the presentation speech at the award ceremony, "the possibility of obtaining oils from timber by high pressure processing" which was of particular importance. The center of this interest was the Swedish Academy of engineering sciences, founded in 1919. Fuel matters dominated its activities from the very beginning. The first investigations supported by the Academy concerned the possibilities to replace imported coal by domestic peat or fuels from alum shale. Towards the end of the 1920's the problem gradually changed from coal to imported oil. Motorized communications had made modern society dependent on gasoline and it was generally supposed that in a foreseeable future the oil reserves would be exhausted. The problem was further accentuated by the fear that the recent world war might be followed by a second great war. This concern was not unique for Sweden. In many European states the word of the day was autarky, self-sufficiency, not the least by developing what sometimes was called "a national fuel". In Sweden, at the beginning of the 20th century, one product had been developed which could replace petrol: sulphite alcohol produced by fermenting waste lye from pulp mills. But that was not enough. Perhaps other waste products could offer a solution to the fuel problem? The Academy of engineering sciences proposed that it should be investigated whether it was possible to produce oil from domestic raw materials according to the method of Bergius. The Academy reached an agreement with Bergius to use his equipment for a medium sized installation, the parliament granted money for research, and a laboratory building was erected in Stockholm. The experiments indicated that it was possible, but costly, to produce oil from wood. Then came the outbreak of WWII. Oil supply was cut off. There was no time for experiments. Motor traffic had to rely on other fuels – sulphite alcohol, wood gas and shale oil. The Swedish interest in hydrogenation, with the Nobel Prize in chemistry in 1931 as a climax, was fruitless. It can be seen as a parenthesis in the search for alternatives to oil as fuel. But it was a temporary parenthesis. Today we can notice the same concern over petroleum's availability, reinforced by fears of climate change and the need to reduce the use of fossil fuels. And once again, in Sweden, it is the forest and waste products from its industries, which seem to offer the most promising possibilities to produce liquid fuels.

Noter

1. Uppsatsen har utarbetats i anslutning till det av Formas finansierade projektet *Framtidens drivmedel? Biobränslen i historisk och kulturell belysning*. Projektet pågick 2007–2010.

2. *Nobel lectures including presentation speeches and laureates' biographies. Chemistry 1922–1941* (Amsterdam, 1966), 189.

3. *Ibid.*, 193.

4. Se t.ex. Vaclav Smil: *Enriching the earth. Fritz Haber, Carl Bosch, and the transformation of world food production* (Cambridge, Mass., 2001)

5. *Nobel lectures*, 195.

6. T. P. Hughes: "Technological momentum in history. Hydrogenation in Germany, 1893–1933", i *Past and present* 44:1 (1969), 106–132.

7. Se Smil: *Enriching the earth*, 83ff.

8. Cit. ur Wilhelm Palmær: "Yttrande angående prof. Carl Bosch's kandidatur till kemiskt Nobelpris", Centrum för vetenskapshistoria, Vetenskapsakademins Nobelarkiv 1929, bilaga 5, s. 4. Ammoniaksyntesen hade inte bara betydelse för produktionen av konstgödning utan även av sprängmedel.

9. Anthony N. Stranges: "Friedrich Bergius and the transformation of coal liquefaction from empiricism to a science-based technology", i *Journal of chemical education* 65 (1988), 749.

10. Anthony N. Stranges: "Friedrich Bergius and the rise of the German synthetic fuel industry", i *Isis* 75 (1984), 649. Skriften har titeln *Die Anwendung hoher Drucke bei chemische Vorgangen und eine Nachbildung des Entstehungsprozesses der Steinkohle*.

11. Friedrich Bergius: *Omvandling av kol till olja medelst hydrering* (Stockholm, 1927), 8.

12. *Ibid.*, 9.

13. *Ibid.*, 8.

14. Stranges: "Friedrich Bergius and the transformation of coal", 663.

15. *Ibid.*, 665.

16. *Ibid.*, 666.

17. Anthony N. Stranges: "From Birmingham to Billingham. High-pressure coal hydrogenation in Great Britain", i *Technology and culture* 26:4 (1985), 726ff.

18. Centrum för vetenskapshistoria, Vetenskapsakademins Nobelarkiv 1931, till

Nobelkommittén för kemi, förslag till Nobelpris undertecknat av ovan nämnda namn, daterat 22/1 1931. Gustaf Gröndal (1859–1932) var metallurg; Klas Sondén (1859–1940), professor i teknisk hygien vid KTH; Johan Gustaf Richert (1857–1934), vattenbyggnadsingenjör; Carl Benedicks (1875–1958), professor i fysik, föreståndare för Metallografiska institutet; Axel F. Enström (1875–1948), verkställande direktör för IVA; Gustaf Dalén (1869–1937), ingenjör, nobelpristagare i fysik; Edvard Hubendick (1875–1952), professor i läran om förbränningsmotorer vid KTH; Tore Lindmark (1872–1956), professor i ångteknik, rektor för KTH.

19. Palmærs aktiva roll framgår av ett brev till Benedicks där han skriver: "Härmed beder jag få översända förslaget rörande Bosch och skulle det mycket glädja dem som redan undertecknat och även mig om Du ville underteckna detsamma." Kungliga Biblioteket, L 273:33 Benedicks korrespondens 1930–31, Wilhelm Palmær till Carl Benedicks 26/1 1931.

20. Centrum för vetenskapshistoria, Vetenskapsakademins Nobelarkiv 1931, till Nobelkommittén för kemi, förslag till Nobelpris, daterat 22/1 1931.

21. Centrum för vetenskapshistoria, Vetenskapsakademins Nobelarkiv 1931, till Nobelkommittén för kemi, förslag till Nobelpris undertecknat av Erik Häggglund, daterat 12/1 1931.

22. Centrum för vetenskapshistoria, Vetenskapsakademins Nobelarkiv 1931, Utlåtande med anledning av förslag om det kemiska Nobelprisets delning mellan Professor Carl Bosch och Dr. Friedrich Bergius av Ludwig Ramberg.

23. Centrum för vetenskapshistoria, Vetenskapsakademins Nobelarkiv 1931, Axel F. Enström till K. Vetenskapsakademins 4:e klass, daterat 29/10 1931.

24. Axel F. Enström: "Högtrycksreaktioner", i *IVA* 1932:4.

25. Axel F. Enström: "En lucka i Sveriges industriella utrustning" i *IVA* 1933:4.

26. Tillkomsten av IVA skildras mer ingående i Bo Sundin: *Ingenjörsvetenskapens tidevarv* (Umeå, 1981)

27. Om Enström, se Torsten Althin: *Axel F. Enström. En minnesbok* (Stockholm, 1958).

28. Riksdagstryck 1920, Proposition 307. I fortsättningen redovisades anslaget, tillsammans med IVA:s anslagsframställan, i den årliga statsverkspropositionen under tionde huvudtiteln. Akademiens övriga inkomster kom främst från avkastningen från den fond som insamlats från industrin vid IVA:s tillkomst.

29. Det är svårt att göra en rättvisande jämförelse men i Regleringsbrev för 2013 avsätts för Energimyndighetens utgiftspost "Energiforskning" drygt en miljard kronor. (http://energimyndigheten.se/Global/Om%20oss/Regleringsbrev_Statens_energimyndighet_2013.pdf, läst 2013-04-26)

30. Edvard Hubendick: *Våra bränslen, deras användning, pris och värde* (Stockholm, 1921), 7.

31. År 1917 begärde Vattenfallsstyrelsen tillstånd att reglera älven inom nationalparken. Vetenskapsakademien, som hade ansvar för nationalparkernas förvaltning, godkände regleringen med hänvisning till den "ofantligt stora nationalekonomiska vinsten" samt Sveriges behov av kraft och bränsle. År 1919 beslutade riksdagen om reglering.

32. Dag Avango: *Sveagruvan. Svensk gruvhantering mellan industri, diplomati och geovetenskap 1912–1934* (Stockholm, 2005). Gruvdriften inleddes 1917 och verksamheten lades ned efter en brand 1925.

33. IVA:s anslagsframställning för 1929/30 cit. i Riksdagstryck 1929, prop. 1:10, pkt. 44, 117f.

34. Bror Holmberg och Axel F. Enström: *Bränslafördling. Föredrag hållna vid Aros-mässan 1926* (Stockholm, 1927), 24.

35. *Ibid.*, 17f.

36. *Ibid.*, 21 och 24.

37. Axel F. Enström: "Flytande bränslen" i IVA 1937:2.

38. A. Hallbäck: *Flytande bränslen* (Stockholm, 1923), 16f.

39. *Ibid.*, 21

40. Om sulfitspritens tidiga historia, se Bosse Sundin: "Från avfall till möjligheter: etanol i början av 1900-talet" i *Polhem 2005* samt Bertil Persson: *Sulfitsprit. Förhoppningar och besvikelser under 100 år* (Bjåsta, 2007).

41. Annonssblad för Lättbentyl från AB Svensk sprit, Tekniska museets arkiv.

42. Mellankrigstidens politiska behandling av sulfitspriten behandlas i Helena Ekerholms avhandling *Bränsle för den moderna*

nationen. Etanol och gengas i Sverige under mellankrigstiden och andra världskriget (Umeå, 2012). Se särskilt uppsatsen "Ett nationellt drivmedel. Etanol i svensk politik" som under 2013 publiceras i *Scandia*.

43. Erik Hägglund: "Om tillgodogörandet av sågverksavfallet och cellulosaindustrins avfallsprodukter", i *Träkemiska spörsmål* (Stockholm, 1927), 10.

44. Erik Hägglund: "P.M. angående träförsockring enligt Bergius-Hägglund", Bilaga F till SOU 1933:2, *Betänkande med förslag angående åtgärder för ett bättre utnyttjande av landet skogstillgångar avgivet av 1931 års skogssakkunniga*, 216.

45. *Ibid.*, 218f.

46. Sundin: *Ingenjörsvetenskapens tidevarv*, kap. 8 och 9.

47. *Ingenjörsvetenskapsakademien 1919–1929* (Ingenjörsvetenskapsakademiens handlingar nr. 97, 1929), 18.

48. Hilding Bergström: *Kolningslaboratoriet 1902–1952* (Stockholm, 1952).

49. Sundin: *Ingenjörsvetenskapens tidevarv*, 146f.

50. Riksarkivet, Ingenjörsvetenskapsakademien, box 69, Verksamhetsberättelse 1928–1929, 18f.

51. Sundin, *Ingenjörsvetenskapens tidevarv*, 154ff.

52. Axel F. Enström: "Teknisk-vetenskaplig forskning på området trä och träprodukter", i IVA 1933:3, 60.

53. Hugo Wallin: *Försök att ur cellulosaavfallslutar och träavfall m.m. vinna metylalkohol, aceton, oljor och salter av organiska syror* (Stockholm, 1926).

54. Patentansökan nämns inledningsvis i Sven Odén: *Oljeframställning ur ved, cellulosa, lignin och torv genom högttrycksbehandling* (Ingenjörsvetenskapsakademiens handlingar nr. 54, 1926). Odén hade av IVA fått i uppdrag att undersöka Wallins metod.

55. IVA:s anslagsframställning för 1924/25 cit. i Riksdagstryck 1924, prop. 1:10, pkt. 24, s. 118.

56. Bergius: *Omvandling av kol till olja*, 17f.

57. *Ibid.*, 9.

58. IVA:s anslagsframställning för 1928/29 cit. i Riksdagstryck 1928, prop. 1:10, pkt. 39, s. 162.

59. IVA:s anslagsframställning för 1930/31, cit. i Riksdagstryck 1930, prop. 1:10, pkt. 43, s. 171.

60. *Ibid.*, 175ff; Statsutskottets utlåtande nr. 155.

61. Riksarkivet, Ingenjörsvetenskapsakademien, box 69, Verksamhetsberättelse 1929–1930, 4. Kommittén bestod av Axel F. Enström, Hilding Bergström från Kolningslaboratoriet, metallurgen Axel Lindblad, Sigurd Nauckhoff från Sveriges kemiska industrikonator samt Emil Sieurin, VD för Gas och koksverkens ekonomiska förening.

62. Hilding Bergström, Karl Cederquist & Karl Gustaf Trobeck: "Försöksanläggning för framställning av flytande bränsle ur inhemskt råmaterial", i *IVA* 1932:4

63. Hilding Bergström: "Oljor och andra produkter ur ved", i *IVA* 1932:1.

64. Hilding Bergström, Karl Cederquist & Karl Gustaf Trobeck: "Försöksanläggning för framställning av flytande bränsle ur inhemskt råmaterial", i *IVA* 1932:4, 60.

65. Hilding Bergström: *Kolningslaboratoriet*, 59.

66. *Ibid.*, 55.

67. Riksarkivet, Ingenjörsvetenskapsakademien, box 70, Verksamhetsberättelse 1935–1936, 23.

68. Carl-Axel Enefält: *Att göra pengar ur rök. Perstorp AB 1881–1981* (Perstorp, 1981).

69. Riksarkivet, Ingenjörsvetenskapsakademien, box 70, Verksamhetsberättelse 1937–1938, 29.

70. Riksarkivet, Ingenjörsvetenskapsakademien, box 70, Verksamhetsberättelse 1935–1936, 23f.

71. Riksdagstryck 1937, Motion andra kammaren 105.

72. För mellankrigstidens utveckling av gengasen se Ekerholm: "Cultural meanings of wood gas as automobile fuel in Sweden 1930–1945", i dens. *Bränsle för den moderna nationen*. Uppsatsen finns även publicerad i Nina Möllers & Karin Zachmann (red.): *Past and present energy societies. How energy connects politics, technologies and cultures* (Bielefeld, 2012).

73. Riksdagstryck 1937, IVA:s skrivelse, daterad 22/4 1937, bilaga till Statsutskottets utlåtande nr. 168, 1937.

74. Riksdagstryck 1937, Statsutskottets utlåtande nr. 168, 1937.

75. Till ordförande utsågs civilingenjör Emil Sieurin, som tidigare varit anställd vid Höganäs-Billeholms stenkolsbolag och som

sedan 1930 var VD för Gas och koksverkens ekonomiska förening. IVA representerades av Bror Holmberg, professor i organisk kemi vid KTH, Erik Hägglund, professor i cellulosateknik och träkemi vid KTH samt Sigurd Nauckhoff, VD för Nitroglycerin AB och ordförande i Sveriges kemiska industrikonator. Från Rikskommissionen för ekonomisk försvarsberedskap kom överste Sven Thorén samt civilingenjör Alfred Billberg, tidigare bland annat sekreterare i IVA:s kommitté för undersökning av generatorgasdrivna fordon.

76. Riksarkivet, IVA:s arkiv, box 200, IMB, Kommitténs preliminära rapport, 5/4 1938 .

77. Riksarkivet, IVA:s arkiv, box 201, Reseberättelser, Rapport rörande resa till Tyskland 24/8–28/8 1937 för studie av syntes-anläggningar m.m.

78. Riksarkivet, IVA:s arkiv, box 201, Reseberättelser, PM angående besök i Oslo den 16/8 1937.

79. Riksarkivet, IVA:s arkiv, box 201, PM från sammanträde i Berlin lördagen den 29 okt. 1938 hos Dr. H. Koppenberg vid Junkers-verken, daterat 16/11 1938.

80. B. Holmberg: "Svenska lätta bensiner" i *IVA* 1930:2, 26.

81. E. R. Müller: *Preliminära undersökningar över framställning av bergolja-kolväten ur koloxid och väte vid vanligt tryck* (Ingenjörsvetenskapsakademiens handlingar nr. 106, 1930), 4f. Jag har inte lyckats närmare identifiera Müller.

82. Riksarkivet, IVA:s arkiv, box 201, PM från sammanträde i Berlin lördagen 29 oktober 1938 hos Dr. H. Koppenberg vid Junkers-verken, daterat 16/11 1938.

83. Riksarkivet, IVA:s arkiv, box 200, IMB, Kommitténs preliminära rapport, 5/4 1938, 6.

84. *Ibid.*, 7f.

85. *Ibid.*, 16.

86. *Ibid.*, 19.

87. Riksdagstryck, Urtima riksdagen 1939, prop. 71.

88. Riksarkivet, IVA:s arkiv, box 200, IMB, IVA:s officiella skrivelser, yttranden m.m., IVA till Konungen 23/4 1940 (koncept).

89. Riksdagstryck, Urtima riksdagen 1940, prop. 63.

90. Smil: *Enriching the earth*, 224f.

91. Se Friedrich Bergius: "Conversion of wood to carbohydrates. And problems in the

industrial use of concentrated hydrochloric acid” i *Industrial and engineering chemistry*, vol. 29, March 1937, 250.

92. Skrivelse från IVA 17/10 1938, cit. i Riksdagstryck 1939, prop. 129, 6f.

93. Gregory Ljungberg: ”IVA:s forskningsstation 1943–1968” i *Ingeniörsvetenskapsakademien 1919–1969* (Stockholm, 1970). Se särskilt diagram över forskningen som visar bränsleforskningens dominans under krigsåren.

94. Se Bosse Sundin: *Från möjlighet till miljöskandal. Den svenska skifferoljeindustrin under 1900-talets första hälft* (Umeå, 2009).

95. Se Erland Mårald: “Methanol as future fuel. Efforts to develop alternative fuels in Sweden after the Oil Crisis”, *History and technology. An international journal*, 26:4 (2010).

96. För en översikt, se Jenny Eklöf, Hele-

na Ekerholm och Erland Mårald: “Promoting ethanol in the shadow of oil dependence. 100 years of arguments and frictions in Swedish politics”, *Scandinavian journal of history*, 37:5 (2012).

97. Se t.ex. Jenny Eklöf & Astrid Mager: ”Techoscientific promotion and biofuel promotion. How the press and search engines stage the biofuel controversy”, i *Media, culture and society* (2013).

98. Se t.ex. *Slutrapport från Energimyndigheten Etanol från cellulosa 2007–2011* (Energimyndigheten, 2012); *Biodrivmedel – nu och i framtiden* (Energiutskottet, KVA, 2013) samt *Förgasning av svartlut* (http://www.etcpitea.se/pdf/BLG_popular_report.pdf, läst 2013-04-27).

99. Se figur 2 i bilaga till *Biodrivmedel – nu och i framtiden* (Energiutskottet, KVA, 2013).

100. *Ibid.*, 3.

Factoring out justice

*Imaginarities of community, law, and the political
in Ambrogio Lorenzetti and Niccolò Machiavelli*

Leif Dahlberg

“Gedanken ohne Inhalt sind leer, Anschauungen ohne Begriffe sind blind.” (Immanuel Kant)¹

Introduction

The ambition of this essay is to explore crucial moments in the genealogy of the diminishing role of justice in politics and political theory and how this is connected to changing conceptions of society. Whereas in Classical and Medieval political thought the principal virtue of good government was to rule according to “reason and justice”, in the modern period justice has largely been excluded – factored out – from the domain of politics and has become the almost exclusive domain of judicial institutions. Although this is an extended process, the critical moment occurs during the sixteenth century, at least conceptually. Historian of political theory Maurizio Viroli has fittingly described this moment in terms of a “revolution in politics” (rather than a political revolution) during which the conceptual language and theory of politics went through a radical change.² There are of course significant differences between different countries, and there have been recurring attempts to resuscitate the role of justice in politics and political theory, and in both America and Europe the notion of “social justice” is still brandished in political rhetoric.³ Nevertheless, in political theory the figure of justice has become a lonely and isolated one, no longer playing the central role it once did. Although it can be argued, to a certain extent, that “justice” has been replaced by the notion “rule of law”, law and justice are in fact quite different things.⁴ In contemporary occidental democracies the notion “rule of law” means on one hand that everybody – including politicians and public officials – are legal subjects, i.e. that the same laws apply to everybody, and on the other hand that the process of appointment to political office is regulated by law, including terms of office. This is obviously quite different from the idea of governing according to “reason and justice”.

Parallel to – and intimately connected with – the factoring out of justice from political theory there is a transformation in the perception of political community. Whereas earlier – from Plato and Aristotle to Bodin and Hobbes – social conflict tended to be seen as a threat to the cohesion

of the social and political body, in the modern republican tradition – probably first formulated by Machiavelli – social conflict is instead perceived not only as an essential aspect of any political community, but also as contributing to the development and the internal strength of society, at least to the extent that struggles and conflicts are channelled into – or lead to the establishment of – institutions that handle conflicts and protect civil liberties.⁵ Again, this change does not happen without hesitation and resistance, and there are numerous nostalgic reactions to this development, both conceptual (e.g. Ferdinand Tönnies’s distinction between *Gemeinschaft* and *Gesellschaft*) and political (e.g. the socialist and fascist longing for “total” society).⁶

The approach or method I use in order to explore these changing historical conceptions of the role of justice in political theory and of society is by discussing two exemplary representations of political community and government. First I discuss an allegorical painting that in many respects is exemplary for the Classical and Medieval conception of politics, Ambrogio Lorenzetti’s frescoes in the Palazzo Pubblico in Siena, completed around 1340. Here I focus on a detail depicting twenty-four citizens – or perhaps magistrates – standing in double rows, holding on to a rope leading from the allegorical figure of Justice in the top left to the figure of the ruler in the top right. The second representation of political community comes from the first book of Niccolò Machiavelli’s *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio* (Discourses on the first ten books of Titus Livy) from 1517, in which the author discusses the conflicts and struggles between the patrician and plebeian classes in Republican Rome.

It should be noted that these two representations of political community and government are quite different, not only in content but also as types of media and as illocutionary acts. Lorenzetti’s representation is primarily pictorial – although it includes numerous textual inscriptions – and constitutes an important artwork in itself. Machiavelli’s representation is a written commentary – a fashionable genre among sixteenth-century humanists – on a historical work, and although it does not aspire to be an artwork the *Discorsi* is both eloquent and vivid in its descriptions. An equally important difference between the two representations of political community and government is that one, Lorenzetti’s frescoes, has the status of an official, sanctioned presentation of the political ideology in Siena – a defence of republican government – whereas the other, Machiavelli’s *Discorsi*, takes the form of a radical critique of fundamental conceptions of political ideology both in Classical authors and in his own time.

The two representations of political community and good government are both realistic and imaginary, although in different ways. Lorenzetti’s frescoes mix realistic representations of Siena with allegorical imagery; Machiavelli’s *Discorsi* describes historical reality and claims to unearth

an underlying political and social reality, valid for all societies. But in both instances the imaginary is informed by the real, and the real by the imaginary. The notion of the “imaginary” is understood here not as a negation of the real, but as the production – by an individual, a group and/or of a society – of an “a-reality” in the form of images, representations, significations, myths and narratives.⁷ We will return to the question of the imaginary and the real in the concluding section of this essay.

What is at stake in the two representations is not only different ideals regarding good government, but also a shift from idealism to realism as well as a shift from a transcendental regime to an immanent or materialist conception of political power. It could also be argued that the transition from a pictorial representation (Lorenzetti) to a textual one (Machiavelli) marks a historical shift in the representational forms of social imaginary significations, from the visual to the textual, and from an allegorical-conceptual presentation to a historical-conceptual argument. It goes without saying that the present essay does not claim to be exhaustive, but analyses representations of social reality and political ideology in order to better understand contemporary conceptions of the role of justice in politics and political theory and of political community.

The rope of concord

The first representation of political community and government that I consider is a detail from Lorenzetti’s frescoes in the Palazzo Pubblico in Siena, painted during 1338–1340.⁸ The frescoes cover three walls in a large rectangular room, usually referred to as *Sala dei nove* or *Sala della pace*, measuring 14.04 × 7.70 meters (the fourth wall faces South, letting in light through a large window). At the time of their execution the room was used by the members of the “council of nine” or *consistoro*, a select group of upper-middle class citizens serving for two-month periods as executive government.⁹ Until the end of the eighteenth century, the frescoes were usually called *Pace e guerra* (Peace and war), but since the nineteenth century they have most often been called *Buon governo e mal governo* (Good government and bad government).¹⁰ According to art historian Edna Carter Southard, the first person to interpret the frescoes as “a poem of moral teaching about good and bad government” was Luigi Lanzi in 1792.¹¹ The idea was accepted by most nineteenth-century writers, and after Paul Schubring’s 1902 article “Das gute Regiment” this new title has been generally accepted.¹² A modern art historian has described the paintings as “one of the consummate political allegories in the history of Western art” and a scholar in political theory regards them as “the most memorable contribution to the debate” in the thirteenth and fourteenth centuries concerning “the ideals and methods of republican self-government.”¹³ Before describing and analysing the frescoes, it is necessary to

say something about the political situation in Siena and in Northern Italy during the late Middle Ages.

Since the beginning of the eleventh century, cities in Northern Italy had experienced an economic and demographic boom. In some cities the economy was primarily based on trade (Genoa, Pisa, Venice), in others on manufacture (Florence, Milan) and in yet others on banking (Siena). The cities had not only become wealthy, but also politically and jurisdictionally independent from the German emperors traditionally claiming sovereignty over them. In a first stage, the nobles played an important role in achieving de facto independence for the city republics, but in the second half of the thirteenth century new groups of the population demanded political representation, *il popolo* (the people).¹⁴ *Il popolo* was a socially heterogeneous group, including both craftsmen and rich merchants and bankers, both organised in guilds. Just like the factious nobility, the heterogeneity and the absence of common interests between different groups would become a source of internal dissension in the cities. Another important political factor was the church, and although most city-states carefully excluded it from direct access to political institutions, it could not be ignored. During this period, various forms of republican government were developed, and although they varied greatly from one city to another, and also over time, certain political institutions would become universal.

The *podestà*, an office and institution that emerged between 1190 and 1225, can be seen as a response to both political factionalism and the advent of *il popolo*.¹⁵ The *podestà* was an official usually elected for a one-year period, he always came from another city and typically belonged to the nobility. The *podestà* had numerous functions, varying from city-republic to city-republic, but the most important was as magistrate, and together with his staff he was responsible for the adjudication of most civil and criminal proceedings. The *podestà* and his staff were normally lodged in a separate palace – usually called the *palazzo podestà* – but in Siena his lodgings were in the Western part of the Palazzo Pubblico.¹⁶ During the classical period of the *podestà*, from 1220 to 1270, the city-republic developed many new responsibilities and public functions, many of which were administered by his office. But powerful as he may be, his authority was never absolute and his mandate always limited in time. He had to swear to abide by the laws of the city and his work was supervised by indigenous advisors. During the fourteenth century, the institution of the *podestà* was under constant attack from the *popolo*, who in different ways managed to acquire grasp of power. The emergence of the oligarchy *il Nove* in Siena – who ruled 1287–1355 – should be seen in relation both to developing political institutions and to the political situation in the city. During its rule, the political power of the *podestà* was circumscribed, but it was still responsible for adjudication and many administrative functions.

Although the period of republican city-states in Italy saw the emergence of many modern political and public institutions, the differentiation and separation of powers was still in its infancy. Lorenzetti's frescoes in Palazzo Pubblico reflect and comment in different ways on the complex and dynamic political and institutional situation both in Siena and in other Italian city-republics. Modern interpreters and commentators have mainly focused on the political dimensions – to the neglect of the institutional and juridical aspects – but have also situated the paintings in their artistic and intellectual contexts.

The Eastern wall in *Sala della pace* is divided into two parts: the left side depicts a prosperous town and the right side the countryside (*contado*) belonging to the city. [Figures 1a & 1b.] The two parts are separated by the city walls and a gate through which people and animals pass in both directions. According to art historian John White, in a 1957 essay on the pictorial representation of space in European art, Lorenzetti's depiction of town and countryside constitutes a “new sense of space” and it is the first time one finds a “panoramic vision of the countryside.”¹⁷ The centre of the town scene is constituted by a group of serpentine-dancing and gaily-costumed maidens.¹⁸ From this point wide inlets open into the packed houses, “giving a sense of spaciousness found in no earlier townscape.”¹⁹ On both sides of this pictorial centre, emphasized by space and movement, the houses softly recede both to the left and right – and also into the countryside – as well as in depth. The dancing group in the foreground are represented as larger than the other figures in the painting and, according to White, from this group emanates the light that illuminates the whole scenery as well as the centripetal movements of the various human figures we find therein.²⁰ White calls this a “Giottesque empirical perspective”, which in contrast to Renaissance perspective is located inside the painting rather than before it (in the position of the viewer) and is neither geometrically exact nor entirely consistent.²¹ The pictorial composition of the “City of Good Government” (White's title) is further unified by a harmonious and varied representation of architecture. It should also be mentioned that Lorenzetti's depiction of the town and countryside includes a rich and diversified representation of people and professions, giving a wide social panorama of the city and countryside, but also that the cathedral, so prominent in the city, is marginalized to the extreme left corner of the Eastern wall.²²

On the opposite, Western wall, the fresco is divided into three parts: to the right “Allegory of bad government”, representing the negative moral and political qualities Avarice, Pride, Vainglory, Tyranny, Cruelty, Treason, Fraud, Frenzy, Divisiveness, and War; and then depictions, according to White, of the “effects” of bad government on town and country. [Figures 2a & 2b.] As in the fresco on the Eastern wall, the depictions of town and countryside are separated by the city walls and a gate.

Figure 1a. Ambrogio Lorenzetti, City of good government, Sala della pace, East wall, Palazzo Pubblico, Siena. Photograph from Wikimedia Commons.

Figure 1b. Ambrogio Lorenzetti, Countryside of good government (contado), Sala della pace, East wall, Palazzo Pubblico, Siena. Photograph from Wikimedia Commons.

Figure 2a. Ambrogio Lorenzetti, Bad government & City of bad government, Sala della pace, West wall, Palazzo Pubblico, Siena. Photograph from Wikimedia Commons.

Figure 2b. Ambrogio Lorenzetti, Countryside of bad government, Sala della pace, West wall, Palazzo Pubblico, Siena. Photograph from Wikimedia Commons.

However, whereas the city walls of the town of good government have a warm pink colour, the city walls of the town of bad government are grey. The pictorial representation of the “Town of bad government”, which unfortunately has been largely ruined, not only contains scenes of violence and crime, but, as White points out, also has a disharmonic structure: whereas the centre of perspective is located in the “Allegory of bad government” to the right of the town, the light appears to come from the left – coinciding with the natural light from the window. As can be gleaned from this short description, the paintings on the Eastern and Western walls are very much each other’s counterparts, depicting alternative social and political realities, peace and prosperity on one side, war and destitution on the other, presenting the viewer with something like a moral and political choice.

In order to perceive the politico-juridical structure of the “city of good government”, the viewer has to turn to the allegorical representation on the short North wall. [Figure 3.] In a monograph from 1958, art historian George Rowley described the painting on the North wall in the *Sala della pace* as an “elaborate and complicated allegory of good government, without precedent in the Middle Ages.”²³ Rowley compares Lorenzetti’s frescoes to the Medieval *Summa* and argues that it is a “pictorial *Summa* of government”, that is, a summation of political knowledge.²⁴ In Rowley’s interpretation of the painted allegory of Good Government, the majestic figure to the right of the centre is the personified *Commune*, with the lettering CSCV (*Commune Senarum Civitas Virginis*) around his head.²⁵

Figure 3. Ambrogio Lorenzetti, Good government, Sala della pace, North wall, Palazzo Pubblico, Siena. Photograph from Wikimedia Commons.

According to Rowley there are also other pictorial signs that indicate that Lorenzetti “was personifying his own city-state”, such as the black and white colours of Siena.²⁶ Rowley further argues that the allegory of good government “suggests a more universal meaning, the city-state or *civitas* as the corporate unit of good government.”²⁷

In Rowley’s reading, the three “theological virtues” (*Fides*, *Caritas*, *Spes*), placed above the figure of the *Commune* and signifying the spiritual source of authority, correspond to the three “civic virtues” that are seated on the bench on each side of him – *Pax*, *Fortitudo*, and *Prudentia* on the left, and *Magnanimitas*, *Temperantia* and *Iustitia* on the right. On the left side of the North wall *Sapientia* (Wisdom) is hovering in the air above another representation of Justice (dressed in red), who is holding a pair of scales from which angels are administering “commutative” and “distributive” justice. It is worth noting that this representation of Justice is the only allegorical figure not identified by an inscription (or *titulus*), instead the head of the figure is surrounded by the opening lines of the

Book of wisdom: “diligit iustitiam q[ui] iudicatis terram” (“love justice, you that are the judges of the earth”).²⁸

From the pair of scales two cords pass down through the binding hand of the figure of *Concordia* (Concord) to a procession of twenty-four male citizens (or magistrates), standing in double rows and holding on to the rope of concord, transferring these “reins of government” to the *Commune*. The men are standing with their feet on the ground and are all the same height. They are wearing uniform ankle-length, monochrome robes – blue, red, rose, white, and yellow – over which some are wearing a cape. The men are also wearing hats, which together with their faces and gestures serve as individualising features. Although most of them are facing forward – i.e. in the direction of the ruler – some of them are turned towards each other, as if engaging in conversation. Rowley and other commentators have been puzzled why there are twenty-four citizens and not nine as in the *consistoro*.²⁹ It has been proposed that the number corresponds to the magistrates in the council that pre-existed *Il Nove*. Equally plausible is that the number represents a large number – as when we say “dozens” (*dozzine* in Italian) to mean many – and denotes the citizen body from

which the council of nine were selected.³⁰ In any case, it is quite clear that the procession of twenty-four citizens represents an imaginary collectivity, representing unity and concord.

This collectivity is characterized by an explicit avowal of cohesion and a common goal. The civic ideal of unanimity (*homonoia*) among citizens is a central theme in political theory at least since Plato and Aristotle.³¹ In his *Nichomachean ethics*, Aristotle described social concord (*homonoia*) as a form of “political friendship” or “friendship between the citizens”, since it is concerned with things of “shared interests and concerns of life.”³² The opposite, factionalism and civil strife (*stasis*), was seen as a threat not only to social and political stability but against the very existence of the city.³³ The same ideas are found in Roman writers such as Cicero, Sallust, and Seneca.³⁴ In the political discourse of the thirteenth and fourteenth centuries, as in Brunetto Latini’s *Li livres dou tresor* (c. 1260) and Dante Alighieri’s *De monarchia* (1312–1313), one finds the same central importance given to civic unity and cohesion, which will remain doxologically true in Machiavelli’s time.³⁵ In Lorenzetti’s frescoes, the negative notion *divisiveness* is thematised in the allegorical representation of bad government, in the figure of *Divisio*. The twenty-four citizens on the Northern wall in the *Sala della pace* have a double function of representing a political ideal and representing the unanimous body politic, thereby constituting a *political* agency, a collective “we” defining the actual or real political power. However, in the painting they also connect the abstract allegorical representations above with concrete political reality in the city (represented on the Eastern wall). It should also be mentioned that on the right side of the North wall, on the same level as the citizens, these are balanced by armed soldiers guarding a group of prisoners.

The most immediate way in which the figures – allegorical, non-allegorical, or both – are organized on the North wall is in pairings and groupings. According to Rowley, the allegory of good government is also structured in three levels: sky, podium, and earth.

Sky
Podium
Earth

Figure 4.

The theological virtues hover in the sky above the two figures of Justice and *Commune*, which, due to their relative size, can be paired together and over the six civic virtues seated on the same bench. On the ground level the twenty-four citizens are united by the rope of concord, which vertically unites them with the figures of Justice and the *Commune*. In

these three levels we can perceive a traditional – cosmological – ordering of the world, familiar from both biblical texts and Classical Greek and Latin literature. Rowley thus distinguishes between the heavenly and spiritual realm above and the earthly level below, but in between he finds both civic virtues in human form and angelic messengers (such as *Securitas* on the Eastern wall). Nevertheless he places *Sapientia* in the spiritual realm together with the theological virtues, “for the origin of wisdom is not human reason but divine reason in which Justice and Concord have their source.”³⁶

Rowley began his discussion of Lorenzetti’s allegory of good government by describing the *Commune* as a personification of the city-state, but when turning to the large figure of Justice to the left, he argues that “Justice naturally assumes the leading role in this allegory.”³⁷ This interpretation is true to the Classical and Medieval conception of politics, in which justice not only is an integral part of political government, but together with reason (*Sapientia*) the most important part.³⁸ Hence, in Lorenzetti’s allegorical representation of good government, Justice not only plays the leading role but also recurs in several places in the painting.

A striking aspect of the pictorial composition, not mentioned by Rowley, is that whereas the left-hand side of the fresco of the North wall exemplifies what Medieval historian Walter Ullmann has called the “descending” conception of law and government, in which power descends from one supreme source, and where law and authority are distributed downwards while the citizens below are represented as receiving power from a divine source, on the right hand side we find the opposite, “ascending” conception, in which law-creating power is ascribed to the community or the *populus*, where power is concentrated in the people itself and the *Commune* appears to receive its legitimacy through the citizen body.³⁹ However, contrary to what Ullmann maintains is typically found in the Middle Ages, we find these two opposite conceptions of the source of power here united in one single image.⁴⁰ This is therefore an excellent example of how Lorenzetti has managed to combine opposing and even contradictory conceptions of political government in his pictorial allegory.

In his reading of Lorenzetti’s frescoes, Rowley argues that the “allegory depends for its meaning primarily on the juxtaposition of its personifications” and, although he takes into account the contemporary political situation in Northern Italy, only on two occasions in his exegesis does he refer to external sources. In contrast to Rowley, whose interpretation of Lorenzetti’s frescoes largely stayed inside the painted walls of the *Sala della pace*, art historian Nicolai Rubinstein has made an ambitious effort to identify textual sources of the political ideas in the frescoes in an essay published the same year as Rowley’s monograph.⁴¹ In this endeavour Rubinstein also made extensive use of the many inscriptions – in Italian and Latin – on the frescoes.

Rubinstein begins by situating the frescoes – which he refers to as *Buon governo* and *Mal governo* – as part of a widespread tendency to decorate town halls and palaces in fourteenth-century Italy, which “were meant to serve political and didactic purposes.”⁴² Like Rowley he claims that an interpretation of the “allegory” should start with an attempt to “understand their arrangement.”⁴³ Rubinstein argues that the “allegory of ‘Buon Governo’ occupies the central position among the frescoes of the Sala de’ Nove” and on the right, “its effects”.⁴⁴ On the opposite, left wall is found “the allegory of Bad Government and its effects on town and countryside.”⁴⁵ Rubinstein then divides the “central” fresco in three sections, two upper sections separated – but also united – by the figure of *Pax*, and one lower section:

Allegory of Justice	Mirror of princes
Citizens & soldiers + prisoners	

Figure 5.

The upper sections consist, to the left, of the figure of Justice (in red) with *Sapientia* holding a pair of scales above her and the two angels administering “distributive” and “commutative” justice; and to the right, of the figure of a ruler together with figures representing virtues. Rubinstein writes that the section on the right “at first sight” appears to be a representation of a “conventional ‘mirror of princes’ motif” – the *specula principum* that taught princes the political virtues (*virtutes politicae*) considered essential for good rulership. However, Rubinstein argues that such an interpretation is “handicapped by the fact that Siena was a republic.”⁴⁶ There was no monarchical ruler in Siena and the only magistrate that one might think of in this connection was the *podestà*. Rubinstein further argues that in the fourteenth century he “had lost practically all his former importance and had become a subordinate official.”⁴⁷ Rubinstein suggests instead – just like Rowley – that it is meant to “personify the Commune of Siena” and concludes that Lorenzetti “evidently solved the dilemma of how to adapt a mirror of princes motif to a city-republic by substituting the personified Commune for the prince.”⁴⁸

The interpretation that Rubinstein offers of the “complex allegory” of good government is that its “principal theme” is the “Aristotelian theory of justice, in its contemporary scholastic and juristic interpretation” and he identifies “Augustinian overtones in the combination of *Iustitia* and *Pax*.”⁴⁹ In his view, the most obvious representation of the Thomistic-Aristotelian theory of law in the fresco is found in “the distinction between distributive and commutative justice.”⁵⁰ In short, *distributive justice* refers

to the distribution of honours and wealth (or other favours) to citizens in accordance with their individual merit. *Commutative justice* refers to the exchange of goods according to the principle of equality. Applied to the distribution of goods, commutative justice gives each citizen an equal share. The problem with this reading of the painting is that the figure of “distributive” justice appears to be executing punishment, and neither Aristotle nor Thomas Aquinas included punitive justice in distributive justice. Rubinstein notes, however, that the “Italian version of Giles of Rome’s *De regimine principum* modifies the Aristotelian definition in this way; while the lawyer Lucas de Penna argues that punishable crimes are violations of either kinds of justice.”⁵¹ It is curious that the striking mismatch between textual inscription and image is handled in such an *ad hoc* manner, in particular since it is a key factor in connecting the allegory to the Thomistic-Aristotelian theory of justice, but Rubinstein finds further support for his thesis in that *Sapientia* is at the same level as the theological virtues and that she is holding the scales of Justice: “That *Sapientia* should inspire *Iustitia* corresponds to the relationship of divine and natural law with human law, which is the basic theme of St. Thomas’ ‘treatise on law’ in the *Summa theologica* and plays an important rôle in juristic thought.”⁵² However, this conception is also found in other sources, both Roman and Medieval, and is not necessarily Aristotelian or Thomistic in origin.

Since Rubinstein believes he has established a firm connexion between Lorenzetti’s political allegory and the Thomistic interpretation of Aristotelian legal theory, he now works in the opposite direction, starting from a citation from Aquinas in order to understand the connexion between Justice (in red) and the *Commune* in the frescoes in *Sala della pace*. According to Aquinas, “it belongs to law to direct the common good”,⁵³ which for Rubinstein is symbolized by “the cord connecting Justice with the ‘Ruler’, i.e. with the personified common good, and by the citizens who, while holding the cord, face toward the latter.”⁵⁴ The cord is thus understood as “a link between the allegory of Justice on the left and that of the Common Good on the right.” Having established “this link and this direction towards the common good,” Rubinstein returns to Aristotle and to the concept of the common good as found in his *Ethics* and *Politics* (translated in 1260) and its Thomistic renderings.⁵⁵ He argues that the Aristotelian notion of the common good could “serve as a republican alternative to the claims of despots and their followers that only an autocratic ruler could bring salvation to the towns torn by factions and social struggles” and could function as “the basis and criterion of good government.”⁵⁶ This leads Rubinstein to conclude that the meaning of the allegory is that “the common good must be raised to the position of the ruler.”⁵⁷ But if the central fresco constitutes an “allegory of Justice and the Common Good”, Rubinstein goes on to argue that this should

be understood as “symbolizing the twofold rule of Justice and the Common Good.”⁵⁸ The links connecting them – i.e. the twin cords – are intended to show the effects of their rule, as well as their connexion with the world. Similarly, Rubinstein argues that the figures *Pax* and *Concordia* “symbolize in a general fashion the effects of the rule of Justice and the Common Good.”⁵⁹ Although Rubinstein never states this explicitly, it is easy to get the feeling that he is projecting the modern separation between judicial power and executive (political) power, and also that the allegory of justice (in the top left) is coloured by the modern notion of the rule of law.

Rubinstein is not the only scholar who has tried to find an external schema on which to peg an interpretation of Lorenzetti’s frescoes. In 1980, art historian Chiara Frugoni suggested a reading based on the *Book of wisdom*, and in 1986, historian of political theory Quentin Skinner argued that the allegorical cycle “is best interpreted as an expression of the pre-humanist rhetorical culture that first began to flourish in the Italian city-republics in the early years of the thirteenth century.”⁶⁰ I will discuss certain parts of Skinner’s intertextual exegesis since it allows us to dwell on the importance of civic unity in Roman and Medieval political thinking. The textual sources that Skinner considers are rhetorical handbooks (*Dictamina*), city constitutions (in particular those of Siena), and specialized treatises on city-government.⁶¹ According to Skinner, none of these early thirteenth century writers had any direct acquaintance with Aristotle. Instead, the authorities that these writers relied upon were Roman rather than Greek. The tracts that Skinner considers were dependent on a small selection of texts from the late Roman republic and early principate, works by Sallust, Seneca and especially Cicero – and “above all Cicero’s youthful *De inventione* and his *De officiis*.”⁶² In short, Skinner argues that “the ideology of self-governing republicanism originally developed in the early decades of the thirteenth century, and largely predated the recovery of Aristotle’s moral and political works.”⁶³

The first general theme that Skinner identifies in the treatises is that the goal of good government must be “the preservation of peace on earth; that everyone must above all seek to live in a state of concord and tranquillity with everyone else.”⁶⁴ He also finds in the pre-humanist treatises “the essentially Roman belief – one that finds no place in Thomist thought – that peace should not be viewed as absence of discord, as Aquinas was to define it, but rather as a state of triumph, a victory over the forces of discord and war that constantly threaten to destroy our common life.”⁶⁵ The most insidious threat is typically described as *Discordia* or civic disunity, which can take different forms: lawlessness or faction. According to the pre-humanist treatises that Skinner discusses, the only way to bring about “the triumph of peace” is by ensuring that no one is able “to pursue their own ambitions at the expense of the public good.” Again Skinner

points out that this argument – which often has been claimed to re-enter Western political theory through the reworking of Aristotle’s thought by Aquinas and his followers – is in fact taken not from Greek sources but from Cicero and Seneca, and “can be found in virtually all the pre-humanist tracts on city-government.”⁶⁶

According to Skinner, the most important source for how to prevent the undermining of the common good was again Cicero, who in *De officiis* had argued that the way to avoid such divisiveness lies in the necessity to uphold “the two *fundamenta* of public life, the first being *concordia*, the second *aequitas*.”⁶⁷ Skinner notes that Cicero frequently talks about *concordia* in metaphorical terms, including that of *bond* and *rope*. The twenty-four citizens holding on to the rope of concord can thus be seen as a reference to Cicero. As for the concept *aequitas*, this has both a more strict legal meaning – the principle that law sometimes needs to be supplemented or corrected by recourse to natural law – and refers more widely to the idea of equality among citizens. According to Skinner, this broader understanding of *aequitas* was primarily due to Cicero, and especially to his discussion in the *De officiis*, where this notion is invoked at numerous places.⁶⁸ As with *concordia*, Skinner notes that the term *aequitas* in Cicero is used not as a technical term but metaphorically, and may be replaced by the synonym *planus* – and the instrument that *Concordia* is holding in her hands is indeed a plane (*planum*), a carpenter’s tool with an adjustable blade for smoothing and levelling wood. Skinner finds again that the pre-humanists adopt exactly the same viewpoint as Cicero.

What will induce people to act together in a spirit of equity and concord? For Cicero and the pre-humanists there is according to Skinner only one answer: the necessity to submit to the dictates of justice.⁶⁹ In these writers he finds on one hand the idea that “justice represents the ultimate bond of human society”, and on the other hand that, if the common good should be promoted, then it is indispensable that the “rulers should be lovers of justice” (Skinner here quotes the first verse from the *Book of wisdom*).

The question that imposes itself is what difference does it make for the interpretation of Lorenzetti’s political allegory to situate it in a (re)constructed pre-humanist tradition rather than in a Thomistic-Aristotelian tradition? Skinner identifies in all eight points where the reframing of the frescoes changes the interpretation, but we will limit ourselves to those relevant to the present discussion. The first and perhaps the most significant difference in relation to Rubinstein – as well as to several other twentieth-century commentators – is that Skinner identifies the figure of *Pax* as the most important figure in the allegory. Its central position on the North wall ensures that this value is “cherished and enjoyed by all.”⁷⁰ Skinner also stresses that, in contrast to the Thomistic understanding of *Pax* as “an absence of discord”, in Lorenzetti’s allegory “she is repre-

sented as a victorious force, her repose the outcome of a battle won against her darkest enemies.”⁷¹

Another difference relates to the interpretation of the regal figure to the right of the centre. According to Rubinstein, he is a symbolic representation of the Thomistic doctrine of the common good.⁷² Skinner argues that this is a misunderstanding of Thomistic doctrine, since Aquinas never argues that the common good should be raised to the position of the ruler, but that the rulers have a duty to uphold the laws in such a way that they attain “their ultimate goal, which consists in the realization of the common good.”⁷³ His own suggestion is more literal and fits easier with republican forms of government. He suggests, in short, that the regal figure represents the “elected *signore* or *signoria*” that were given full control of the city and *contado*, full judicial authority, and full military and police backing. We may on one hand recall that Rubinstein had argued against the idea that the figure represented the elected *podestà* on the grounds that by the fourteenth century this function had lost most of its political power and that both he and Rowley argued that the regal figure represented the commune itself.⁷⁴ On the other, if the regal figure represents the *signoria* – which was the name given in Florence to the executive council during the republic, corresponding to the council of nine in Siena – then the twenty-four men in double rows would represent the unified citizen body rather than the magistrates.

A third difference is related to the last one, and relates to the historical fact that the elected official(s) – both the *podestà* and the council of nine – held office for a limited period and in order to procure the common good. One way to express this figuratively was to say that the *podestà* and the council were tied or bound to rule according to the dictates of justice. According to Skinner, this is expressed in Lorenzetti’s fresco by the fact that the regal figure appears not so much to hold the rope of concord as being tied to it. Hence Skinner argues that the figure is “bound or constrained to wield” power “according to the dictates of justice and the will of the citizens as a whole.”⁷⁵

The final difference is the most significant for Skinner, and it follows from his (re)construction of a pre-humanist republican political ideology rather than his interpretation of Lorenzetti’s frescoes. The question relates to the historical significance of this ideology of republican self-government. According to an earlier widely accepted view, represented by Hans Baron and others, such an ideal was fully articulated in Italy only around the year 1400. This view has been criticized for failing to take account of the recovery and dissemination of Aristotle’s *Nicomachean ethics* and *Politics* among scholastic political philosophers and civil lawyers in the last decades of the thirteenth century. However, the pre-humanist political ideology that Skinner has attempted to (re)construct not only predates such a rebirth of republican thinking by at least a generation, but he also

argues that this tradition survived and was largely unaffected by the “so-called Aristotelian revolution.” Skinner ends his essay by claiming that “the political theory of the Renaissance, at all phases of its history, owes a far deeper debt to Rome than to Greece.”⁷⁶ The significance of Lorenzetti’s political allegory for Skinner is that it shows no traces of the Aristotelian-Thomistic politico-juridical theory.

Although I am inclined to accept the close affinity between Lorenzetti’s political allegory and what Skinner calls a pre-humanist republican tradition, it is not necessary for us to take sides in this debate regarding possible intertextual sources of Lorenzetti’s political allegory or the intellectual sources of the modern republican tradition.⁷⁷ What is significant is on one hand the scholarly agreement regarding the central importance of civic unity and “political friendship” in the interpretation of Lorenzetti’s political allegory – an agreement also found among the possible intertextual sources to the allegory, Greek, Roman and Medieval – and on the other hand their convergence in giving justice – or at least the figure of justice – a central role in the conception of government in Classical and Medieval political theory. As Maurizio Viroli has shown, these political values – and this understanding of politics as the art of ruling in justice and according to reason – remain in force throughout the fourteenth and fifteenth centuries, and hence survived the demise of independent city-republics in Northern Italy.⁷⁸ As we will see in the next two sections, these cornerstones of Classical and Medieval political theory will be put in question by Machiavelli in his *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*.

Before turning to this revolutionary moment in the history of political thought, it is worthwhile to return to the *Sala della pace* and to the panorama that Lorenzetti’s frescoes present to us of fourteenth-century Siena, both imaginary and real. Indeed, what is missing in these various attempts – by Rowley, Rubinstein, Frugoni, Skinner and others – to interpret the political allegory is a discussion both of the pictorial space and of how spectators interact with the paintings in the room itself. A number of more recent studies have addressed these questions and have offered what one may term “situated readings” of the frescoes.⁷⁹ These interpretations attempt to account for the significance of the frescoes for fourteenth-century public officials and visitors – local and foreign alike – as well as for Sieneese citizens who may never have seen them with their own eyes but instead heard vivid descriptions of their content.

Containing faction. Institutions of conflict and social struggle in Machiavelli’s Discorsi

Machiavelli’s commentaries of the first ten books of Livy’s Roman history were completed in 1517 and published in 1531. In contrast to the better-known *Il Principe* (The Prince, from 1513, published in 1532),

which focused on how to maintain control over a city, the *Discorsi* is primarily concerned with the precariousness of republics and the preservation of civic liberty. Whereas *Il Principe* appears to set up a series of strict conceptual distinctions, in the *Discorsi*, Machiavelli instead thematises the relativity and impermanence of political forms.⁸⁰ In the former, Machiavelli used historical examples with little attention to context, in the latter time and historical change are at centre stage. In the *Discorsi*, history, in the form of historical examples, constitutes the means to connect Roman political reality as depicted by Livy with that of Sparta, Venice and – in particular – his own Florence. History functions here like a marshalling yard or a switchboard where Machiavelli enters political events and institutions from these four states in order to analyse and compare them with each other.

The economical and political situation in Northern Italy at the beginning of the sixteenth century had changed in several ways in relation to the fourteenth century, but the problematic was basically the same: absence of a strong central power, constant power struggles between independent city republics and the Vatican together with the recurring interventions of French and Spanish armies. In the *Discorsi*, Machiavelli blames the political situation on the Vatican not only because it prevents the establishment of a strong central power, but also for corrupting moral and religious sentiment.⁸¹

As can be seen from the title, the *Discorsi* has the form of a commentary on Livy's Roman history, but it is as much a running commentary of contemporary Italian and Florentine politics. However, the objective is much more radical and consists in destroying traditional conceptions of political theory and in establishing a new foundation for politics and political theory, in particular how to create stable political institutions and maintain liberty for its citizens. The theme that we will follow in this section is the idea that what made Rome into a strong and long-lasting republic was the conflict between the nobles and the people, i.e. the patricians and the plebs. Machiavelli first introduces this idea in Book 1, chapter 2, when discussing different constitutions and the emergence of the different or "mixed" political institutions in Rome. In the *Il Principe*, where Machiavelli primarily discusses one-person rule (principality), he does not privilege one form of government over another, but in the *Discorsi* he makes clear that he considers the "mixed" constitution the best – i.e. one in which principality, aristocracy and democracy are combined, because here the different estates or powers "would keep watch over each other."⁸² In contrast to Sparta, which was blessed with a wise lawgiver (Lycurgus) who provided it with a perfect constitution from the beginning, in Rome, "owing to the friction between the plebs and the senate [*per la disunione che era intra la Plebe ed il Senato*], so many things happened that chance affected what had not been provided by the lawgiver."⁸³ Rome had first

been set up as a monarchy, but this was overturned by the patricians. However, “what they expelled was the title of king, not the royal power.”⁸⁴ This power was maintained by the consuls, who shared their power with the senate. According to Machiavelli, it now “remained to find a place for Democracy.” This came about when the Roman nobility became so overbearing that the people rose against them, and due to the fear that they may lose all, the patricians granted the populace a share in the government, “the senate and consuls retaining [...] sufficient authority for them to be able to maintain their position in the republic.”⁸⁵ Machiavelli goes on to write that it was “in this way that the tribunes of the plebs came to be appointed, and their appointment did much to stabilize the form of government in this republic, for in its government all three estates now had a share.”⁸⁶ The idea that a mixed constitution was the best form of government was of course not new – it is found both in Aristotle and Polybius⁸⁷ – but what is radically new is the idea, expressed in the last sentence of the chapter, that “it was the friction [*la disunione*] between the plebs and the senate that brought this perfection about.”⁸⁸ This completely new and revolutionary political idea Machiavelli will develop in the two subsequent chapters.⁸⁹

In the third chapter, Machiavelli writes that although it seemed for a time that the nobility and the plebs lived together in “utmost harmony” (*una unione grandissima*), this was only because the former were afraid that the remaining Tarquins (the former Royal family) might join forces with the plebs in order to regain power. When the last Tarquins were dead, the nobility were freed from their fear and “began to vomit forth against the plebs the poison that they hid in their hearts and to oppress them in every way they could.”⁹⁰ After many “disturbances, rumours, and dangers of scandal had been occasioned by the squabbles between the plebs and the nobility,” the tribunes were appointed for the security of the former and were “invested with such prerogatives and standing that henceforth they could always mediate between the plebs and the senate and curb the arrogance of the nobility.”⁹¹ As Claude Lefort has noted in a 1972 study of Machiavelli, although the tribunes are here described as being set up as intermediaries (*mezzi*) between the plebs and the patricians, this had an effect of opening up a public space within society – not that of public squares and arcades, but the “anonymous space of an institution.”⁹²

In the fourth chapter, Machiavelli defends this view against those who argue that the republic of Rome was “so tumultuous and so full of confusion that, had not good fortune and military virtue counterbalanced these defects, its condition would have been worse than that of any other republic.”⁹³ Machiavelli agrees that fortune and good military order were important, but that good military organization is dependent on “good order” (*buono ordine*). But more importantly, Machiavelli argues that those who condemn the quarrels between nobles and the plebs “seem to

be cavilling at the very things that were the primary cause of Rome's retaining her freedom, and that they pay more attention to the noise and clamour resulting from them than to what resulted from them".⁹⁴ Furthermore, Machiavelli identifies in every republic two different "dispositions" – "that of the populace and that of the upper class" – and "that all legislation favourable to liberty is brought about by the clash between them."⁹⁵ Machiavelli then goes on to argue that since these "tumults in Rome seldom led to banishments, and very seldom to executions", "one cannot regard such tumults as harmful, nor such a republic as divided," but also that "those very tumults which so many inconsiderably condemn" led to "good laws" and "to laws and institutions whereby the liberties of the public benefited."⁹⁶ As Lefort has noted, Machiavelli no longer says only that conflict (*desunione*) has led Rome to its perfection, he places it at the very foundation of freedom: "Disunion, we understand, has not only preserved the independence of Rome, it has established freedom within it, by establishing a regime such that the power cannot be taken over either by a man or by a faction. The regime of freedom therefore appears as the regime of law itself [...]."⁹⁷ From this comment we understand that the tribunes, in Machiavelli's view, define an "institution", that is, a legal order in and through which power is separated from any individual person or a group.

Machiavelli then brings up the counter-argument that the "means used were extraordinary and almost barbaric." To this he answers that "every city should provide ways and means whereby the ambitions of the populace may find an outlet, especially a city which proposes to avail itself of the populace in important undertakings." He argues that the "demands of a free populace are very seldom harmful to liberty, for they are due either to the populace being oppressed or to the suspicion that it is going to be suppressed."⁹⁸ And that although "the populace may be ignorant, it is capable of grasping the truth." Machiavelli concludes the chapter in the following way:

Critics, therefore, should be more sparing in finding fault with the government of Rome, and should reflect that the excellent results that this republic obtained could have been brought about only by excellent causes. Hence if tumults led to the creation of the tribunes, tumults deserve the highest praise [*somma laude*], since, besides giving the populace a share in the administration, they served as the guardian of Roman liberty, as we will show in the next chapter.⁹⁹

We will however not follow Machiavelli in his discussion (in chapter 5) how to best preserve liberty; nor will we follow his discussion (in chapter 6) whether it had been possible to set up a government in Rome that had prevented such controversies (*controversie*), which he does by way of comparison with two other long lasting "mixed" republics, Sparta and

Venice. It is worth noting, however, that in a concluding remark he argues that “the Roman type of constitution should be adopted, not that of any other republic”:

Squabbles between the populace and the senate should, therefore, be looked upon as an inconvenience which it is necessary to put up with in order to arrive at the greatness of Rome. For, besides the reasons already adduced to show that the authority of the tribunes was essential to the preservation of liberty, it is easy to see what benefit a republic derives when there is an authority that can bring charges in court, which was among the powers vested in the tribunes, as we will show in the following chapter.¹⁰⁰

We will now follow Machiavelli’s discussion of the benefits of institutionalising a juridical counter-power to both the consuls and the senate.

Whereas Machiavelli in chapters 3 and 4 argued for the social and political benefits of conflicts between the nobles and the people, in chapter 7 he will argue for the importance of establishing institutions (*ordini*) that provide an “outlet [...] for all that feeling which is apt to grow up in cities against some particular citizen”,¹⁰¹ and how the absence of such institutions can lead to the downfall of the republic. One can say that Machiavelli brings the idea of political benefits of social conflict to a second level, both in terms of form and significance. In fact, Machiavelli argues that “nothing does so much to stabilize and strengthen a republic as some institution whereby the changeful humours which agitate it are afforded a proper outlet by way of the laws.”¹⁰² As usual, Machiavelli proceeds by giving examples, first taken from Livy (Coriolanus) and then contemporary Florence (Francesco Valori, Piero Soderini). The first example illustrates “how useful and necessary it is for a republic to provide a legal outlet [*sfogarsi*] for the anger which the general public has conceived against a particular citizen”; the contemporary examples show that “when no such normal means [*modi ordinari*] are available, recourse is had to abnormal [*straordinari*] means, which unquestionably have a worse effect than does the normal method.”¹⁰³ In the case of Soderini, the absence of proper means led to the intervention of foreign troops. In contrast, in “the great disputes which arose between the senate and the plebs” in Rome, “never did either the senate, the plebs, or any private citizen, contemplate the calling in of foreign forces”, and this was because there was a “remedy at home”, and hence “no need to seek one abroad.”¹⁰⁴

In the following chapter (1.8) Machiavelli further illustrates his thesis by contrasting calumnies that occur from the absence of ordinary means to make formal indictments or to defend yourself from accusations, and how formal (legal) indictments can prevent a calumny while still providing an outlet for malignant humours (*omori maligni*). It is clear that what Machiavelli has in mind is a public institution where accusations can be

made and also be confronted, where the accuser needs to present proofs and where the accused is allowed to defend himself: “Indictments are made before magistrates, before the people, and before courts. Calumnies are circulated in the squares and the arcades.”¹⁰⁵ The judicial institutions thereby provide means to control malignant social humours and prevent them from affecting the entire social body. Although the function of the judicial institutions is to cure the inevitable ills that affect the social body, they also act as a counter-power to other political institutions, be those the consuls or the senate in Rome, or the nobles in Machiavelli’s Florence.¹⁰⁶ If Machiavelli had used a different conceptual language, taken from geography or meteorology instead of medicine, he may have talked about the “separation” of powers (Montesquieu) or of “temperate” power (Rousseau).¹⁰⁷

Before concluding the presentation of Machiavelli’s revolutionary thesis of the necessity and positive effects of social conflicts and the importance of establishing proper institutional outlets for malignant humours, it should be mentioned that he was well aware that not all kinds of social conflicts are beneficial, and that it is not always possible to find a solution to conflicting social interests. Thus he repeatedly warns against factionalism, how small parties can develop into strong factions, which in turn will ruin the republic. When commenting on the end of the Roman republic, as a result of the social unrest caused by the revival of the agrarian laws, which may be seen to contradict his thesis, Machiavelli maintains that perhaps this outcome was inevitable, but that the institution of the tribunes had enabled the Roman republic to survive for 300 years.¹⁰⁸

The contrasts between the conception and the representation of the social and political body in Lorenzetti’s frescoes and in Machiavelli’s *Discorsi* could not be more striking: in the former an adherence to the Classical and Medieval tradition emphasizing social cohesion and political unity (*homonoia*); in the latter a radical break with this tradition, putting forward the counter-intuitive idea that internal conflict – being an essential aspect of all human societies – not only makes political communities stronger, but is fundamental for creating institutions that function as bulwarks for civic liberty. We have seen how Machiavelli defends this idea against received opinion, but we have not mentioned the extent to which he passes over in silence the classical works in political theory, both Greek and Roman authors as well as Medieval and contemporary contributors. As Louis Althusser has noted, although Machiavelli in his works constantly evokes antiquity, it is not the “humanistic antiquity” (*antiquité des lettres*) – of philosophy and the arts, of medicine and law – that he invokes, but a completely different antiquity, of which no one else talks, the antiquity of practical politics.¹⁰⁹ Althusser asks if “we have sufficiently reflected on the fact that in this work that constantly talks of the politics of the ancients, it is *practically never a question of the great political theo-*

reticians of antiquity, never a question of Plato and Aristotle, never a question of Cicero and the stoics? Have we reflected on that in this work there are no traces of influences from the Christian political tradition and from the idealistic humanistic tradition?”¹¹⁰ With these questions Althusser wants to emphasize the discreetness of Machiavelli’s radical separation from the past, which takes place “without much fanfare” (*sans éclat*). Instead of attacking the tradition, Machiavelli only writes that he prefers to go to the effective reality “of things” (*della cosa*), passing over in silence the radical break with both the Classical and Christian traditions. According to Althusser, this silence on the part of Machiavelli is not only a rhetorical strategy, but in fact necessary in order to create a new foundation for political thinking: “It was absolutely necessary that he was alone, in order to hide how he makes his discovery, and not to mention the name of that which he attacked.”¹¹¹

In the next section I will discuss another element in the Classical and Christian traditions of political theory that Machiavelli disposes of without much noise, the role of justice. Before turning to this issue, it may be worth mentioning the extent to which Machiavelli’s conception of the political as determined by struggle and conflict has become dominant in Western democracies. The notion of “class struggle” is central to classical Marxist and socialist analyses of the body politic, and modern political and economic theorists emphasize the importance of institutional and legal structures to protect the lower classes from exploitation and provide them access to judicial institutions. Among liberal political and economic theorists, who tend to downplay the social and collective dimensions of society, and the importance of social conflict, the role of institutions – and in particular judicial institutions – is central to protect the civil liberties of the individual and the citizen.

Although there are great differences in political rhetoric as well as in the design – and physical architecture – of political institutions in different countries, there is nevertheless an essential agreement that in modern democracy, in the well-known formulation of Lefort, political power constitutes an “empty place” (*lieu vide*), defined by a separation of the symbolic and the real (which in the royal figure was united).¹¹² It does this by virtue of a discourse which indicates that power belongs to no one; that those who execute power neither possess it nor incarnate it; that this execution requires a periodically renewed contest; and that the authority of those vested with power is created and re-created as a result of a manifestation of the will of the people.¹¹³ In contrast to the North Italian city-states during the sixteenth century, modern democracies have an elaborate system of institutions that represent – or claim to represent – either particular interests or the people, such as (news) media, political parties, NGOs, as well as public institutions. The modern conception of political power does not include any determined plan or objective, such

as a political programme or ideology, it is only a collection of instruments, temporarily at the disposition of those who have won the majority. Furthermore, as in Machiavelli's image of the Roman republic, the modern democratic project is unfinished and still to be constructed, a democracy to come. Although social division may well be essential to human society, as Machiavelli argues, it is, according to Lefort, only democracy, "of all known political forms, [...] that points to [*laisse entrevoir*] social division and allows it to exert its effects, and this despite the representations that tend to hide it."¹¹⁴ What Lefort has in mind in this final remark on representations that "hide" (*dissumuler*) social division is perhaps less the corrupting teaching of religious institutions – which was an issue for Machiavelli – and more the distractions produced by the culture industry and the stupefying ideology of consumer culture.

Factoring out justice from the domain of politics

It may seem surprising and even odd to argue that Machiavelli disposes of the role of justice from political theory without much fuss, when he in *Il Principe* goes to great pains to distinguish the art of governing from Christian and moral virtues, suggesting repeatedly that a ruler may have to choose between one or the other. However, as has often been pointed out in the reception of his work, although it is clear what position Machiavelli is attacking, it is not always clear the position he wants to defend.¹¹⁵ Although his distinctions initially may seem non-ambiguous, they have a tendency – if not to undo themselves, then at least – to become more complicated. The fact that a prince "who wants always to act honourably" soon will discover that if he is "surrounded by many unscrupulous men his downfall is inevitable"¹¹⁶, this does not imply that a prince should not be virtuous or aspire to honour. Machiavelli's advice is instead that the prince should "not deviate from right conduct if possible, but be capable of entering upon the path of wrongdoing when this becomes necessary."¹¹⁷

However, in reading political treatises from this period we should, as Viroli emphasizes in his study of the emergence of the notion "reason of state", pay heed to the distinction between ruling over a dominion or an estate and governing a republic.¹¹⁸ According to Viroli, in sixteenth-century Italy the term "state" (*stato*) does not refer to a state in the modern sense, but has the sense of a dominion, either owned by a city or a private person. A "state" constitutes the opposite of a republic or a principality, because it consists of a private domination over laws and public institutions, whereas a republic by definition requires the rule of law and the priority of public institutions over private ambitions and interests. Since Machiavelli in *Il Principe*, as Viroli notes, "never uses the word '*politico*' or its equivalents", we could infer that he discusses "states" rather than

republics.¹¹⁹ Part of the difficulty in reading Machiavelli consists in attending to this difference, but also to be aware of possible superimpositions of the two registers. Although Viroli argues that it would be wrong to say that Machiavelli maintains that a city-republic should be run as if it were a “state” in this sense, he argues that we in *Il Principe* encounter an unofficial language of politics that previously only had been spoken in corridors and confidential letters.¹²⁰ For this reason Viroli suggests that we in this work find a “rehearsal” of the arguments for separating politics from justice and (good moral) reason, although it is his friend and compatriot Francesco Guicciardini – in his *Dialogo del reggimento di Firenze* (Dialogue on the government in Florence, written 1521–1526) – who first makes a clear distinction between *politics* as the art of ruling a republic or a kingdom according to justice and reason, and as the knowledge of the means of preserving and enlarging the “state” – what would come to be called “reason of state”.¹²¹

But when we turn from *Il Principe* to the *Discorsi*, we find that Machiavelli indeed disposes of the role of justice – or of morality – without any fuss. As we have seen, the sole objectives that seem to concern him are political stability and civic freedom. And in his scheme for a “mixed” government, the role of justice – or rather the judicial institution – has been relegated or reduced to exercising a counter-power to executive and legislative power, and its function is to stabilize the city rather than to ensure political rule according to “reason and justice”. It is true that Machiavelli discusses certain moral qualities that characterize different forms of government, both individual and in general, for instance that republics are more prone to keep promises and contracts and that they can be slow in making decisions (and therefore need some kind of dictatorial function that can take over in emergency situations).¹²² He also discusses Romulus’ murder of his brother, arguing that although it was morally wrong it was “done for the common good and not for personal ambition,” and hence “he deserves to be excused.”¹²³ Yet Machiavelli never suggests that one form of government inherently would be more “just” than another. In fact, in his analysis individual actors are always acting out of self-interest and “men never do good unless necessity drives them to it.”¹²⁴ Although some would prefer to disagree, I would argue that Machiavelli’s conception and analysis of political actors and institutions is very much valid today, that even if we (of course) demand of political leaders that they should have straight records and good moral standing, we do not demand of them to be “just” in any other way than to govern according to the laws of the country. Rather than personifying “reason and justice”, they represent the interests of their supporters, expressed (or not) in the political programme of their party. Although the old conception of politics as government according “justice and reason” regularly resurfaces in political rhetoric, it typically does so in the name of (and advocated

by) a particular group or social class – and hence confirming Machiavelli’s view of society as inherently divided.

If we return to Lorenzetti’s political allegory on the Northern wall in the *Sala della pace* and allow ourselves to suggest some alterations in order to fit Machiavelli’s – and our own – conception of the political domain, we would of course begin by removing the rope of concord and add representatives of the people, the multitude, what recently has been called “the 99%”. The bottom part of the fresco would then represent the social division in society. We could then proceed by re-interpreting the allegorical figure of justice in the top left corner, not as a principle that informs good government, but rather as an institution that serves as a counter-power to executive power in the top right field. We would then get the following schema (with Roman institutions in parentheses):

Judiciary (Tribunes)		Executive power / Legislative power (Consuls / Senate)	
The powerful (Patricians)	&	The people (Plebs)	Soldiers + prisoners

Figure 6.

It goes without saying that this schema is extremely simplified, but it allows us to see how the role of justice has been factored out from the domain of the political (i.e. domain of executive power and legislative power), and that it has been replaced by – or reduced to – the principle of the rule of law, both as separate from and as a counter-power to executive power. However, it should also be noted that even if such an attempt to update Lorenzetti’s political allegory may be correct in essence, any such pictorial or figural representation of political institutions would strike us as strange, since we tend to think of these institutions as anonymous – as empty boxes – rather than in the form of personifications, allegorical or not.

Inversely, it would be interesting to enquire whether the above schematic presentation of governmental functions and power relations would actually be a (more) true depiction of the reality of Lorenzetti’s Siena. Although this is a difficult – perhaps impossible – question to answer, we may recall that the *podestà* in his day had lost most of its executive power and that his office had indeed become similar if not identical to a modern administrative and judicial function. Again we can point to differences, for instance that in most modern countries and jurisdictions judges are appointed for life whereas the *podestà* only sat for a year. But perhaps the largest obstacle is that social institutions to a large extent are imaginary, simultaneously fulfilling symbolical and real functions. That

is, if people in fourteenth-century Siena believed that politics – the political domain – was constituted as represented in Lorenzetti’s frescoes in Palazzo pubblico, then this is indeed how political reality was constituted. This also means that if the “revolution of politics” introduced by Machiavelli implied a change from an idealistic to a realistic conception of politics, as suggested by Viroli, this linguistic turn also implied a real political revolution.¹²⁵

Conclusion.

The imaginary and the real

In this essay I have explored crucial moments in the factoring out of justice from the domain of politics and political theory in the Western tradition and also how this development is connected to changing senses of community, from political community ideally conceived and perceived as unified and sharing common goals to a community defined – inherently and necessarily – by social division and political conflict. In focusing on two representations of political community and government – one pictorial, the other textual – the essay has engaged in a historical study not of empirical reality, but of representations of historical reality, both imaginary and real. It is now high time to try to describe more precisely what is meant by the imaginary and its relation to the real. This will help us better understand the historical significance of the two representations.

The philosopher Cornelius Castoriadis has coined the term “social imaginary” to describe the creative and symbolic dimension of the social world, the dimension through which human beings create their ways of living together and their ways of representing their collective life. In *L’Institution imaginaire de la société* (1975), Castoriadis writes that the social imaginary is “the creation of every historical period, the particular manner of living, of seeing, and of fashioning its own existence”, it institutes “its world and its relation with this world” and also “gives the functionality of every institutional system its specific orientation” and “overdetermines the choice and the connections of the symbolic networks.”¹²⁶ The social imaginary is furthermore described as an “originary structuring component”, a “central signifying-signified, the source of that which presents itself in every instance as an indisputable and undisputed meaning, the basis for articulating what matters and what does not matter.”¹²⁷ To a certain extent the notion “social imaginary” functions both as a synonym for and a modification of the notion of “ideology”, but it differs in that an ideology typically expresses and defines a position in relation to other ideologies, and is normally also the articulation of the self-interest of a particular group in society. The social imaginary in Castoriadis’s sense is more fundamental, creating and defining the terms and institutions with which ideologies are constructed.

Applying this notion to the reading of Lorenzetti's frescoes in *Sala della pace*, one could argue that the social imaginary consists of the underlying conceptions of good government which were universally held at the time (defined by rule according to "reason and justice"), the civic ideal of social cohesion and concord among citizens, together with the various political and theological virtues (and their corresponding vices). At the same time, the frescoes may be seen as expressing a republican ideology, and in particular the notion that the ruler is elected by *il popolo* and also bound by the constitution. In other words, in Lorenzetti's frescoes we simultaneously find a representation of the social imaginary and an expression of political (republican) ideology. But the painting is of course also an innovative representation of space and an outstanding artistic composition. In fact, this pictorial dimension is crucial for understanding the role of the "image" in the imaginary.

Castoriadis's conception of the imaginary is closely related to that of the French psychoanalyst Jacques Lacan.¹²⁸ In a well-known example, the latter analyses the young child's fascination with his/her own image in a mirror, in particular the appearance or illusion of the body as coherent unity, produced by the dual relationship between the self and the specular or mirror image.¹²⁹ The illusion of coherence, control and totality is central to Castoriadis's notion of the imaginary both in terms of an individual's and a society's desire and need for a self-image.¹³⁰ In the preface to *L'Institution imaginaire de la société*, Castoriadis emphasizes however that "the imaginary does not come from the image in the mirror or from the gaze of the other. Instead, the 'mirror' itself and its possibility, and the other as mirror, are the works of the imaginary, which is created *ex nihilo*."¹³¹ This definition of the imaginary is very similar to Lacan's position in the 1960s, during which time Castoriadis attended his seminars in Paris. For Castoriadis, a crucial aspect of the imaginary is indeed the creative dimension, and he describes the imaginary as the "unceasing creation of figures/forms/images", which in turn are constitutive of our perception and understanding of the real.¹³² Hence, in analysing the works of Lorenzetti and Machiavelli, one should pay heed to the creative dimension, which not only is a question of innovation and originality, but also of how pre-existing images are re-cycled, re-organized and – most importantly – re-evaluated. According to Castoriadis, the social imaginary furthermore creates "significations", but these imaginary significations "are not significations 'of' something".¹³³ Instead, they "constitute that which, for a given society, brings into being the co-belonging of objects, acts and individuals which, in appearance, are most heterogeneous."¹³⁴ On one hand, this accounts for the social production and evolution of concepts, on the other hand we are again in the vicinity of ideology, which typically serves to "cover over" (*überdecken*) or "explain away" inherent contradictions in society.

Another key element in the social imaginary is what Castoriadis calls

the “social-historical”, which refers to “the anonymous collective whole, the impersonal-human element that fills every given social formation but which also engulfs it, setting each society in the midst of others, inscribing them all within a continuity in which those who are no longer, those who are elsewhere and even those yet to be born are in a certain sense present.”¹³⁵ According to Castoriadis, the social-historical consists on one hand in “given structures, ‘materialized’ institutions and works, whether these be material or not”, and on the other in “*that which* structures, institutes, materializes.”¹³⁶ In short, the social-historical consists both in “the union and the tension of instituting society and instituted society.”¹³⁷ Thus, the imaginary is at the same time instituted *and* instituting, a conceptual couple stemming from Maurice Merleau-Ponty’s 1954–1955 lecture course on the institution.¹³⁸ This also means, as Castoriadis repeatedly underlines, that the social imaginary (and social-historical) is neither a substance nor a quality, neither an action nor a passion, it is “not representations, not figures or forms, not concepts.”¹³⁹

The pictorial representation of space in Lorenzetti’s frescoes is an excellent example of the socio-historical, at the same time instituted by earlier artistic representations of space and instituting radical alterations to this tradition. Yet the pictorial representation of space at work in the frescoes becomes visible for the viewer, in a sense, only when comparing them with both earlier and later paintings. This is to a certain extent also true regarding the representation of socio-political space, that it is only in comparing the frescoes with – for instance – Machiavelli’s *Discorsi* that we become aware of certain social imaginary significations at work in Lorenzetti’s painting. Likewise, the radical singularity of Machiavelli’s thought becomes manifest when comparing the *Discorsi* to works such as the frescoes in *Sala della pace*. At the same time this distancing (*Verfremdung*) from the work and the comparison with other works implies a detachment from the social imaginary significations of which they are part, simultaneously signifying and signified, and also amounts to a deconstruction of its socio-historical *aura* (in Walter Benjamin’s sense of the term).¹⁴⁰

Part of the difficulty in reading Machiavelli’s work consists in situating it both within and at a distance to the social imaginary significations of its time. This challenge is made even more difficult by his self-made “solitude” – i.e. non-engagement with the Classical political theory in vogue during the Renaissance. It is not surprising, then, that his work has proved difficult to read and is open to radically different interpretations. To put it differently, from a Classical and Medieval perspective, the political theory in Machiavelli does not make sense, it does not fit the social imaginary significations at work in Lorenzetti’s frescoes. Between the two there is a radical break. On one hand social division is reevaluated from negative to positive, on the other the role of justice in good government is factored out and reduced to the rule of law and an independent judicial system.

For this reason it is not altogether clear exactly what the modern republican tradition owes to Machiavelli, and if he should be considered a precursor without proper issue. But this would of course be both an overstatement and counterfactual. Although Machiavelli's work appears to have resisted interpretation, successive generations of political thinkers have read him each in their own way, either to find inspiration or a personification of evil, as represented on the Western wall in the *Sala della pace*.

To conclude, it could be maintained that the excision of justice from the socio-political imaginary is not necessarily such a neat surgical operation as suggested by Machiavelli. It could in fact be argued that the retracing and redrawing of the body politic has not completely removed the figure of justice from the social imaginary, and that perhaps the removal of justice has left behind a phantom limb – or even a ghost in the machine. Although we cannot see it, and although we know it is no longer there, we may nevertheless have sensations of “justice” as an amputated social imaginary member.

Summary

Factoring out justice. Imaginaries of community, law, and the political in Ambrogio Lorenzetti and Niccolò Machiavelli. By Leif Dahlberg. The essay explores crucial moments in the genealogy of the diminishing role of justice in politics and political theory and how this is connected to changing conceptions of society. Whereas in classical and medieval political thought the principal virtue of good government was to rule according to “reason and justice”, in the modern period justice has largely been excluded – factored out – from the domain of politics and has become the almost exclusive domain of judicial institutions. Although this is an extended process, the critical moment occurs during the sixteenth century, at least conceptually. Parallel to and intimately connected with the factoring out of justice from political theory there is a transformation in the perception of political community. Whereas earlier – from Plato and Aristotle to Bodin and Hobbes – social conflict tended to be seen as a threat to the cohesion of the social and political body, in the modern republican tradition – probably first formulated by Machiavelli – social conflict is instead perceived not only as an essential aspect of any political community, but also as contributing to the development and internal strength of society, at least to the extent that struggles and conflicts are channelled into – or lead to the establishment of – institutions that handle conflicts and protect civil liberties. The approach used in order to explore these changing historical conceptions of the role of justice in political theory and of society is by discussing two exemplary representations of political community and government. First an allegorical painting depicting

the classical and medieval conception of the political, Ambrogio Lorenzetti's frescoes in the Palazzo Pubblico in Siena, completed around 1340. The second representation of political community comes from the first book of Niccolò Machiavelli's *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio* (Discourses on the First Ten Books of Titus Livy) from 1517, in which the author discusses the conflicts and struggles between the patrician and plebeian classes in Republican Rome.

Acknowledgments

Previous versions of this essay have been presented at the conference "Sculpting the human" (ASLCH 2013), Birkbeck College, University of London, 22–23 March 2013, at the Faculty seminar at the Department of history of ideas, Stockholm University, 9 April 2013, and at the conference "The significance of phenomenology" (NoSP 2013), University of Copenhagen, 18–20 April 2013. The author would like to thank participants at these events for comments and constructive criticism. The author would also like to thank the anonymous reviewers of the journal, as well as Bosse Holmqvist, Carol Jacobs, Michael Keevak, Isabelle Letellier, and Elisabeth Mansén for valuable suggestions and critique.

Notes

1. Immanuel Kant: *Kritik der reinen Vernunft* (1781), B 75.

2. Maurizio Viroli: "The revolution in the concept of politics", *Political theory*, Vol. 20, No. 3 (1992), 473–495; see also his monograph study *From politics to reason of state. The acquisition and transformation of the language of politics 1250–1600* (Cambridge, 1992), 1.

3. Cf. John Rawls: "Justice as fairness", *The philosophical review*, Vol. 67, No. 2 (1958), 164–194. The (so-called) "Occupancy movement" 2011–2012 could be seen as another example. See e.g. W. J. T. Mitchell: "Preface to 'Occupancy'", *Critical inquiry*, Vol. 39, No. 1 (2012), 1–7.

4. In the definition of Justinian's *Institutes*, "Justitia est constans et perpetua voluntas jus suum cuique tribuens." (Justice is the constant and perpetual wish to render every one his due.) For the notion "rule of law", see e.g. Aristotle: *Politics*, Book 3, chap. 16.

5. This conception of political community has more recently been discussed by (among others) Claude Lefort, John Greville Agard Pocock, Michel Foucault & Roberto

Esposito. See Claude Lefort: *Le travail de l'œuvre Machiavel* (Paris, 2008 [1972]); J. G. A. Pocock: *The Machiavellian moment* (Princeton, 2003 [1975]); Michel Foucault: "Il faut défendre la société". *Cours au collège de France 1976* (Paris, 1997); and Roberto Esposito: "I Discorsi di Machiavelli e la genesi della forma moderna della politica", in his *La politica e la storia. Machiavelli e Vico* (Liguori, 1983); Roberto Esposito: *Ordine e conflitto. Machiavelli e la letteratura politica del Rinascimento italiano* (Liguori, 1984); Roberto Esposito: *Immunitas. Protezione e negazione della vita* (Turin, 2002); Roberto Esposito: *Termini della politica. Comunità, immunità, biopolitica* (Turin, 2008).

6. Cf. e.g. Jean-Luc Nancy: "La communauté désœuvrée" (1983), in his *La communauté désœuvrée* (Paris, 1986), 28–35.

7. Cf. Cornelius Castoriadis: "L'imaginaire comme tel" (1968), in *L'imaginaire comme tel*, ed. A. Tomès (Paris, 2007), 146.

8. For documents and dating of the frescoes, see George Rowley: *Ambrogio Lorenzetti, Vol. 1* (Princeton, 1958), 140–142; and

Edna Carter Southard: *The frescoes in Siena's Palazzo Pubblico, 1289–1539. Studies in imagery and relations to other communal palaces in Tuscany* (New York, 1979), 271–277.

9. See William M. Bowsky: “The Buon Governo of Siena (1287–1355). A Medieval Italian oligarchy”, *Speculum*, XXXVII (1962), 368–381; William M. Bowsky: *A medieval italian commune. Siena under the nine, 1287–1355* (Berkeley, 1981).

10. Edna Carter Southard: “Ambrogio Lorenzetti's frescoes in the Sala della Pace. A change of names”, *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz* 24 (1980), 361–365.

11. Southard: “Ambrogio Lorenzetti's frescoes in the Sala della Pace”, 361; with reference to: Luigi Lantzi: *La storia pittorica della Italia inferiore* (Florence, 1792), 159: “Una grande opera di questo ove si soscrive Ambrosius Laurentii, si vede in Palazzo pubblico; e si può dire anche un poema d'insegnamenti morali. I Vizi di un mal Governo sotto aspetti diversi, e con simbol i conveni enti vi sono rappresentati; aggiuntovi anche de' versi che ne spiegano le qualità e gli effetti. Vi si veggono anche le Virtù personificate, come oggi dicesi, pur con simboli adatti; a tutto il dipinto tende a formare alla Repubblica de' governanti e de' politici non animati d'altro spirito, che di virtù vera.” It is remarkable that nobody seems to have paid heed to the circumstance that the re-interpretation of the frescoes – implied in the re-naming – coincided with the French revolution. In fact, the significance of this renaming of the frescoes for the political imagination cannot be underestimated, in particular the relation between war and politics in the nineteenth century.

12. Paul Schubring: “Das gute Regiment”, *Zeitschrift für bildende Kunst*, N.F., XIII (1902), 138–145.

13. Randolph Starn: “The republican regime of the ‘room of peace’ in Siena, 1338–40”, *Representations* 18 (1987), 2; and Quentin Skinner: “Ambrogio Lorenzetti. The artist as political philosopher”, *Proceedings of the British academy*, 72 (1986), 1. For a detailed discussion of the modern reception history of Lorenzetti's frescoes, see my paper “Ambrogio Lorenzetti's frescoes in the Palazzo Pubblico in Siena and the juridical revolution in Early Modern and Modern Europe”, presented at the confer-

ence “Revolution and phenomenology” (ISP 2012), Perugia, 9–13 July 2012.

14. Lauro Martines: *Power and imagination. City-states in Renaissance Italy* (Baltimore, 1988 [1979]), 7–61.

15. Martines: *Power and imagination*, 41–44. See also Christoph Ludwig: *Untersuchungen über die frühesten “Podestaten” italienischer Städte* (Wien, 1973); Kenneth Pennington: *The prince and the law, 1200–1600. Sovereignty and rights in the Western legal tradition* (Berkeley, 1993), 38–44 *et passim*. For historical sources, see Brunetto Latini: *Li livres duo tresor*, ed. F. J. Charmodity (Berkeley, 1948), book III; *Oculus pastoralis* (c. 1222) in L. Muratori (ed.): *Antiquitates Italicae aevii sive Dissertationes*, IV (Milano, 1741), 95–128; Johannis Viterbiensis: *Liber de regimine civitatum*, ed. G. Salvemini (Bologna, 1901 [c. 1260]).

16. Colin Cunningham: “For the honour and beauty of the city: the design of town halls”, in Diana Norman (ed.): *Siena, Florence and Padua. Art, society and religion 1280–1400, Vol. 2, Case studies* (New Haven, 1995), 29–53.

17. John White: *The birth and rebirth of pictorial space*, 3rd ed. (Cambridge, 1987 [1957]), 94.

18. However, recently it has been argued that the nine dancers are in fact young men. See Diana Norman: “Love justice, you who judge the earth”, in Norman (ed.): *Siena, Florence and Padua*, 161; and Quentin Skinner: “Ambrogio Lorenzetti's Buon Governo frescoes. Two old questions, two new answers”, *Journal of the Warburg and Courtauld institutes*, LXII (1999), 1–28. But see also Jean Campbell: “Ambrogio Lorenzetti and the poetry of peace”, in her *The commonwealth of nature. Art and poetic community in the age of Dante* (University Park, 2008), 97–120.

19. White: *The birth and rebirth of pictorial space*, 93.

20. *Ibid.*, 95–96.

21. *Ibid.*, 94. But according to both Erwin Panofsky and Hubert Damisch, it is indeed Ambrogio Lorenzetti who discovers the technique of the vanishing point. See Hubert Damisch: *L'invention de la perspective* (Paris, 1993), 104.

22. Berthold Hub: “Vedete come è bella la cittadade quando è ordinata”. Politics and

the art of city planning in republican Siena”, in *Art as politics in Late Medieval and Renaissance Siena*, ed. T. B. Smith & J. B. Steinhoff (Farnham, 2012), 61–82.

23. Rowley: *Ambrogio Lorenzetti*, 100.

24. *Ibid.*, 99.

25. An additional “C” is found in the painting (CSCCV), but commentators generally believe that this is a later addition. See Rowley: *Ambrogio Lorenzetti*, 99, note 2; Nicolai Rubinstein: “Political ideas in Siennese art. The frescoes by Ambrigio Lorenzetti and Taddeo de Bartolo in the Palazzo Pubblico”, *Journal of the Warburg and Courtauld institutes*, XXI (1958), 181.

26. Rowley: *Ambrogio Lorenzetti*, 99.

27. *Ibid.*, 99.

28. *The book of wisdom*, 1.1. English translation by Douay-Rheims.

29. Rowley: *Ambrogio Lorenzetti*, 102. Rowley comments in a footnote: “In 1240 Siena was Ghibelline under the rule of the Twenty-Four, who included nobles. Forty years later, nobles were forever barred and the magistrates were restricted to merchants of the Guelph party. One would have expected a portrait group of the Nine who ruled Siena at the time and for whom the council chamber was painted, but Ambrogio is thinking in larger terms than party politics. Under the Twenty-Four the *people* for the first time participated in government and even in Ambrogio’s day a permanent council of Twenty-Four continued to sit, whereas the Nine ruled only for two months at a time.” (*Ibid.*)

30. Skinner consistently refers to them as “citizens”. (Skinner: “Ambrogio Lorenzetti. The artist as political philosopher”, 34, 40, 42, 43.)

31. Plato: *Republic* and *Laws*; Aristotle: *Politics* and *Nicomachean ethics*, Book IX, chap. 6. For critical discussion, see e.g. Richard Klonoski: “Homonoia in Aristotle’s *Ethics* and *Politics*”, *History of political thought*, Vol. 17, No. 3 (1996), 313–325; Paul Cartledge: “Greek political thought. The historical context”, in *The Cambridge history of Greek and Roman political thought*, ed. C. Rowe & M. Schofield (Cambridge, 2000), 11–22; Ann Ward: “Friendship and politics in Aristotle’s *Nicomachean ethics*”, *European journal of political theory*, Vol. 10, No. 4 (2011), 443–462.

32. Aristotle: *Nicomachean ethics*, Book

IX, chap. 6, in particular 1167b2–3: “πολιτικὴ δὴ φιλία φαίνεται ἢ ὁμόνοια, καθάπερ καὶ λέγεται: περὶ τὰ συμφέροντα γὰρ ἔστι καὶ τὰ εἰς τὸν βίον ἥκοντα.”. See also 1155a22–26.

33. Aristotle: *Politics*, Book V; Clifford Orwin: “Stasis and plague. Thucydides on the dissolution of Society”, *The journal of politics*, Vol. 50, No. 4 (1988), 831–847; Patrick Coby: “Aristotle’s three cities and the problem of faction”, *The journal of politics*, Vol. 50, No. 4 (1988), 896–919; Eugene Garver: “Faction and the paradox of Aristotelian practical science”, in his *Aristotelian politics* (Chicago, 2011), 132–171. For a different and dissenting perspective, see Nicole Loraux: *La tragédie d’Athènes* (Paris, 2005).

34. See e.g. Cicero: *De officiis*, 1.7.22; 1.25.85; Sallust: *Bellum Iugurthinum*, 10.6 (“Nam concordia parvae res crescunt, discordia maximae dilabuntur.”), 41.5 (“Ita omnia in duas partis abstracta sunt, res publica, quae media fuerat, dilacerata.”); and Thomas Wiedemann: “Sallust’s *Jugurtha*. Concord, discord, and the digressions”, *Greece & Rome*, Vol. 40, No. 1 (1993), 48–57.

35. See e.g. Viroli: *From politics to reason of state*, 11–70 *et passim*. For the early sixteenth century, see Francesco Guicciardini: *Dialogo del reggimento di Firenze* (1521–1526), *Opere VII*, red. Roberto Palmarocchi (Bari, 1932), 68, 87, 92, 148–149, 153, 155; and also his *Considerazioni intorno ai Discorsi del Machiavelli sopra la Prima decada di Tito Livio*, in *Opere VIII* (Bari, 1933), 1–65. For critical commentary on Guicciardini, see Viroli: *From politics to reason of state*, 178–200.

36. Rowley: *Ambrogio Lorenzetti*, 100.

37. *Ibid.*, 101.

38. Latini: *Li livres duo tresor*, book I, chap. 4: “La tierce est politique; et sans faille c’est la plus haute science et dou plus noble mestier ki soit entre les home, car ele nos ensegne gouverner les estranges gens d’un regne et d’une vile, un peuple et une commune en tens de pes et de guerre, selonc raison et selonc justice.”

39. Walter Ullmann: *Principles of government and politics in the Middle Ages* (London, 1974 [1961]), 20–21.

40. *Ibid.*, 20.

41. Rubinstein: “Political ideas in Siennese art”.

42. Ibid., 179. Rubinstein here refers to Hélène Wieruszowski: "Art and the commune in the time of Dante", *Speculum* 19 (1944), 14–33.

43. Rubinstein: "Political ideas in Sieneese art", 180.

44. Ibid., 180.

45. Ibid., 180.

46. Ibid., 180.

47. Ibid., 181. In a footnote Rubinstein adds that the dress of the "ruler" does not correspond to that of a Fourteenth century *podestà*.

48. Ibid., 181.

49. Ibid., 182.

50. Ibid., 182. In a footnote Rubinstein refers to Aristotle's *Nicomachean ethics*, V, ii, 12–13; and to Thomas Aquinas: *Summa theologica*, IIa IIae, qu. 61, art. 1; and his *Commentary on the Ethics*, nos. 927–931.

51. Rubinstein: "Political ideas in Sieneese art", 183.

52. Ibid., 183. Quoting Aquinas: *Summa theologica*, IIa IIae, qu. 93, art. 1, conclusion; qu. 95, art. 2 conclusion.

53. Aquinas: *Summa theologica*, IIa IIae, qu. 58, art. 5 conclusion, quoted in Rubinstein: "Political ideas in Sieneese art", 183.

54. Rubinstein: "Political ideas in Sieneese art", 184.

55. Ibid., 184. Rubinstein also refers to Remigio de' Girolami: *De bono communi* (c. 1300).

56. Rubinstein: "Political ideas in Sieneese art", 184.

57. Ibid., 185. Rubinstein goes on to note connotations of the Fourteenth century term *bonum commune* as "the good of the Commune", and that such "terminological ambivalence may help to explain how it was possible to represent in one and the same figure the *persona publica* of the Sieneese city-state and the concept of the common good." (Ibid.)

58. Ibid., 186.

59. Ibid., 186.

60. Chiara Frugoni: "The Book of Wisdom and Lorenzetti's fresco in the Palazzo Pubblico at Siena", *Journal of the Warburg and Courtauld institutes* XLIII (1980), 239–241. The interpretation was further developed in her *Una lontana città* (Turin, 1983), translated into English as *A distant city. Im-*

ages of urban experience in the Medieval world, trans. W. McCuaig (Princeton, 1991). Skinner: "Ambrogio Lorenzetti. The artist as political philosopher".

61. Skinner mentions the anonymous *Oculus pastoralis* (c. 1220), Orfino de Lodi's *De sapientia potestatis* (c. 1240), Giovanni da Viterbo's *Liber de regimine civitatum* (1253), and (in particular) Latini's *Li livres dou tresor*. Skinner: "Ambrogio Lorenzetti. The artist as political philosopher", 3–4.

62. Ibid., 5.

63. Ibid., 6.

64. Ibid., 6.

65. Ibid., 7. Skinner here refers to Aquinas, *Summa theologicae*, II.ii.29.1.

66. Skinner: "Ambrogio Lorenzetti. The artist as political philosopher", 10.

67. Cicero: *De officiis*, 2.33.78 (quoted by Skinner: "Ambrogio Lorenzetti. The artist as political philosopher", 11) ["fundamenta rei publicae, concordiam primum, [...] deinde aequitatem."]

68. Skinner: "Ambrogio Lorenzetti. The artist as political philosopher", 12. Skinner refers to Cicero: *De officiis*, 3.10.43; 1.19.62; 1.9.30; and 3.18.74.

69. Skinner: "Ambrogio Lorenzetti. The artist as political philosopher", 14.

70. Ibid., 32.

71. Ibid., 33.

72. Rubinstein: "Political ideas in Sieneese art", 185.

73. Aquinas: *Summa*, I.ii.90.2 (quoted by Skinner: "Ambrogio Lorenzetti. The artist as political philosopher", 41).

74. Skinner will return to this question in the essay "Ambrogio Lorenzetti's Buon Governo frescoes". It may be noted that the term *signori* also refers to non-elected rulers, who have taken power by other (and typically more violent) means. See Martines: *Power and imagination*, 63, 70–71.

75. Skinner: "Ambrogio Lorenzetti. The artist as political philosopher", 43.

76. Ibid., 56.

77. It should be mentioned however that this scholarly debate is situated squarely within an ideological debate on republicanism in the second half of the Twentieth century. For a critical discussion of this second debate, see Serge Audier: *Les théories de la république* (Paris, 2004) and the introduction to his *Machiavel, conflit et liberté* (Paris, 2005), 7–34.

78. Virolo: *From politics to reason of state*, 71–125.

79. Starn: “The republican regime of the ‘room of peace’ in Siena, 1338–40”; Jack M. Greenstein: “The vision of peace. Meaning and representation in Ambrogio Lorenzetti’s *Sala della Pace* cityscapes”, *Art history*, Vol. 11, No. 4 (1988), 492–510; Randolph Starn and Loren Partridge: *Arts of power. Three halls of state in Italy, 1300–1600* (Berkeley, 1992); Randolph Starn: *Ambrogio Lorenzetti. The Palazzo Pubblico, Siena* (New York, 1994); Nirit Ben-Aryeh Debby: “War and peace. The description of Ambrogio Lorenzetti’s frescoes in Saint Bernardino’s 1424 Siena sermons”, *Renaissance studies*, Vol. 15, No. 3 (2001), 272–286; Joseph Polzer: “Ambrogio Lorenzetti’s War and Peace murals revisited. Contributions to the meaning of the Good Government allegory”, *Artibus et Historiae* 45 (XXIII) (2002), 63–105.

80. John M. Najemy: “Society, class, and state in Machiavelli’s *Discourses on Livy*”, in *The Cambridge companion to Machiavelli*, ed. J. M. Najemy (Cambridge, 2010), 96–111. However, as Claude Lefort shows, the solidity of the distinctions turns into quicksand and the reader needs to work her/his way through a meandering approach. See *Le travail de l’œuvre Machiavel*, 338–445.

81. Niccolò Machiavelli: *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*, Book 1, chap. 12. All English quotations from the *Discorsi* are from the translation of Leslie Walker, revised by Brian Richardson and edited by Bernard Crick, published by Penguin Books as *The Discourses* (London, 2003). The Italian text (edited by Mario Martelli) is available at <http://www.classicalitaliani.it/index054.htm>.

82. *Ibid.*, 1.2. The idea that the different estates or powers should keep each other in check – later popularized by Montesquieu – is contradicted in a later chapter when Machiavelli writes that “[...] sono migliori governi quegli de’ popoli che quegli de’ principi. Né voglio che si opponga a questa mia opinione tutto quello che lo storico nostro ne dice nel preallegato testo, ed in qualunque altro; perché, se si discorreranno tutti i disordini de’ popoli, tutti i disordini de’ principi, tutte le glorie de’ popoli e tutte quelle de’ principi, si vedrà il popolo di bontà e di gloria essere, di lunga, superiore. E se i principi sono superiori a’ popoli nello ordinare

leggi, formare vite civili, ordinare statuti ed ordini nuovi; i popoli sono tanto superiori nel mantenere le cose ordinate, ch’egli agguingono senza dubbio alla gloria di coloro che l’ordinano.” (*Discorsi* 1.58) Machiavelli’s *Il Principe* has been read both as a eulogy of monarchy/tyranny and as an attack on sovereign one-person rule. Jean-Jacques Rousseau famously wrote that “en feignant de donner des leçons aux Roi, il en a donné de grandes aux peuples. Le Prince de Machiavel est le livre des républicains.” (*Du contrat social* (1762), Book 2, chap. 6.) Perhaps the most sage comment comes from Louis Althusser, who claims that *Il Principe* invites both readings, and that “ces effets alternés ne sont pas le pur produit d’interprétations élaborées d’un point de vue extérieur au texte, mais la réflexion, dans des interprétations extérieurs, du *double point de vue* intérieur au texte, qui fonctionne, non comme une suite d’énoncés théoriques, non comme l’exposé d’une solution, mais comme la position d’un problème politique, comme une *mise en question*, comme la matrice d’un problème politique qui divise les protagonistes sur la conception des conditions de la *pratique politique*.” (Louis Althusser: *Machiavel et nous* (Paris, 2009), 74)

83. Machiavelli: *Discorsi*, 1.2.

84. *Ibid.*, 1.2.

85. *Ibid.*, 1.2.

86. *Ibid.*, 1.2.

87. Aristotle: *Politics*, Book IV.11; Polybius: *The histories*, Book VI. See also Scott Gordon: *Controlling the state. Constitutionalism from ancient Athens to today* (Cambridge, 1999), 60–115. The close parallels to Polybius (who is never mentioned by Machiavelli) in the *Discorsi* 1.2 are explored by Harvey Mansfield in his *Machiavelli’s new modes and new orders. A study of the Discourses on Livy* (Chicago, 1979), 35–40. See also Lefort: *Le travail de l’œuvre Machiavel*, 470–473.

88. Machiavelli: *Discorsi* 1.2.

89. Lefort: *Le travail de l’œuvre Machiavel*, 470.

90. Machiavelli: *Discorsi* 1.3.

91. *Ibid.*, 1.3.

92. Lefort: *Le travail de l’œuvre Machiavel*, 476 and, in particular, 485: “Seul ce désir [...] est en effet de nature à ouvrir dans la société un espace public – non pas celui des places et de portiques, simples lieux de

rencontre des personnes, où la parole circule toujours entre quelqu'un et quelque autre –, mais l'espace anonyme de l'institution." It may also be noted, as commented by Harvey Mansfield, that the importance given to the tribunes has no equivalence in Polybius, Livy or any other Classical account. See his *Machiavelli's new modes and new orders*, 53.

93. Machiavelli: *Discorsi* 1.4.

94. *Ibid.*, 1.4.

95. *Ibid.*, 1.4. Machiavelli returns to these two conflicting dispositions in the subsequent chapter (1.5), where he writes: "E senza dubbio, se si considerà il fine de' nobili e degli ignobili, si vedrà in quelli desiderio grande di dominare, ed in questi solo desiderio di non essere dominati; e, per conseguente, maggiore volontà di vivere liberi, potendo meno sperare di usurparla che non possono i grandi: talché essendo i popolari preposti a guardia d'una libertà, è ragionevole ne abbiano più cura; e non la potendo occupare loro, non permettono che altri la occupi." Cf. also *Il Principe*, chap. 9.

96. *Ibid.*, 1.4.

97. Lefort: *Le travail de l'œuvre Machiavel*, 475.

98. Machiavelli: *Discorsi* 1.4.

99. *Ibid.*, 1.4.

100. *Ibid.*, 1.6.

101. *Ibid.*, 1.7.

102. *Ibid.*, 1.7. It is worth noting that Machiavelli uses notions taken from medicine – humours that need an outlet –, making of the figure of the body politic a concrete metaphor. On the use of medical metaphors in Machiavelli, see Marie Gaille-Nikodimov: *Conflit civil et liberté. La politique machiavélienne entre histoire et médecine* (Paris, 2004).

103. *Ibid.*, 1.7.

104. *Ibid.*, 1.7.

105. *Ibid.*, 1.8.

106. This theme has recently been developed by Roberto Esposito in *Immunitas*, 25–61.

107. Rousseau, in what is very close to a paraphrase of Machiavelli, writes: "On prévient encore le même inconvénient en établissant des magistrats intermédiaires, qui, laissant le Gouvernement en son entier, servent seulement à balancer les deux Puissances et à maintenir leurs droits respectifs. Alors le Gouvernement n'est pas mixte, il est tempéré." (*Du contrat social*, Book 3, chap. 7)

108. Machiavelli: *Discorsi* 1.37.

109. Louis Althusser: "Solitude de Machiavel" (1977), in his *Solitude de Machiavel et autres essais*, ed. Y. Sintomer (Paris, 1998), 318.

110. *Ibid.*, italics in original. See also Isaiah Berlin: "The originality of Machiavelli", in *Studies on Machiavelli*, ed. M. P. Gilmore (Florence, 1972), 160.

111. Althusser: "Solitude de Machiavel", 318.

112. Lefort: "Permanence du théologico-politique?", *Essai sur le politique. XIX–XXe siècles* (Paris, 1986), 290–300. Lefort refers of course to Ernst Kantorowicz's classical study *The King's Two Bodies* (1957).

113. Lefort, "Permanence du théologico-politique?", 291: "Cela, par la vertu d'un discours d'où ressort qu'il n'appartient à personne; que ceux qui l'exercent ne le detiennent pas, mieux, ne l'incarnent pas; que cet exercice requiert une compétition périodiquement renouvelée, que l'autorité qui en a la charge se fait et se refait en conséquence de la manifestation de la volonté populaire."

114. Claude Lefort: *L'invention démocratique. Les limites de la domination totalitaire* (Paris, 1981), 148.

115. Quentin Skinner: *The foundation of modern political thought*, Vol. 1 (Cambridge, 1979), 131.

116. Machiavelli: *Il Principe*, chap. 15. English quotations from the *Il Principe* are from the translation by Russell Price, published by Cambridge University Press as *The Prince* (Cambridge, 2005 [1988]). The Italian text (edited by Luigi Russo) is available at <http://www.classicalitaliani.it/index007.htm>.

117. Machiavelli: *Il Principe*, chap. 18. Cf. also Skinner: *The foundation of modern political thought*, Vol. 1, 131–136.

118. Viroli: *From politics to reason of state*, 128–132 *et passim*; Viroli: "The revolution in the concept of politics", 477–478 *et passim*. However, see also Corrado Vivanti: "Notes on the use of the word 'stato' in Machiavelli", in his *Niccolò Machiavelli* (Princeton, 2013), 193–218.

119. Viroli: *From politics to reason of state*, 128. See also John H. Whitfield: *Discourses on Machiavelli* (Cambridge, 1969), 163–179; Dolf Sternberger: *Machiavellis 'Principe' und der Begriff des politischen, Sitzungsberichte der wissenschaftlichen Ge-*

sellschaft an der Johann Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main, Bd. XII, Nr. 2 (Wiesbaden, 1974).

120. Viroli: *From politics to reason of state*, 132, 147.

121. See Guicciardini: *Dialogo del reggimento di Firenze*, 161–163; and Viroli: *From politics to reason of state, et passim*.

122. Machiavelli: *Discorsi* 1.33–36.

123. *Ibid.*, 1.9, 1.18.

124. *Ibid.*, 1.3. Which is not to say – as does Carl Schmitt with reference to Machiavelli – that man has a natural inclination towards “evil”. (*Der Begriff des politischen* (Berlin, 1963 [1932]), 59 & 61) What Machiavelli does say in the same chapter is that in constituting and legislating for a republic one should “presuppose that all men are wicked and that they will always give vent to the malignity that is in their minds when opportunity offers.” (translation amended)

125. Viroli: *From politics to reason of state*, 4–5.

126. Cornelius Castoriadis: *L'institution imaginaire de la société* (Paris, 1999 [1975]), 219. English translation by Kathleen Blamey, published as *The imaginary institution of society* (Cambridge, 1987).

127. Castoriadis: *L'institution imaginaire de la société*, 219.

128. *Ibid.*, 151–156 *et passim*. It should be noted that Castoriadis does not explicitly or literally take the term “imaginary” from Lacan. However, it is clear that the main influence is from Lacan rather than,

for instance, Jean-Paul Sartre, who had published his study *L'imagination* in 1936. For Castoriadis, as for Lacan, the notion of the “imaginary” is situated on the divide/interface between the unconscious and the conscious. See further Nicolas Poirier: *L'ontologie politique de Castoriadis. Création et institution* (Paris, 2011), 252–268.

129. Jacques Lacan: “Le stade du miroir. Théorie d'un moment structurant et génétique de la constitution de la réalité, conçu en relation avec l'expérience et la doctrine psychanalytique” (1949), reprinted in *Écrits* (Paris, 1966).

130. Castoriadis: *L'Institution imaginaire de la société*, 519, *et passim*.

131. *Ibid.*, 7–8.

132. *Ibid.*, 8.

133. *Ibid.*, 526.

134. *Ibid.*, 526.

135. *Ibid.*, 161.

136. *Ibid.*, 161.

137. *Ibid.*, 161.

138. Maurice Merleau-Ponty: *L'institution dans l'histoire personnelle et publique. Le problème de la passivité: le sommeil, l'inconscient, la mémoire. Notes de cours au Collège de France (1954–1955)* (Paris, 2003).

139. Castoriadis: *L'institution imaginaire de la société*, 532.

140. Walter Benjamin: “Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit” (Zweite Fassung) (1936), *Gesammelte Schriften I:2*, hrsg. R. Tiedemann et al. (Frankfurt, 1974), 471–508.

Tema: Arkiv

Arkivens ordning

Introduktion till ett temanummer

Otto Fischer & Thomas Götselius

Det fenomen vi känner som arkiv återgår på en medeltida innovation samtidig med papperets uppkomst. Redan under tidigt 1200-tal införde man i Italien det byråkratiska påfund som sedan dess har varit grundläggande för myndigheternas dagliga förvaltningsarbete, nämligen registret: de kansliinternas anteckningar i vilka alla utställda myndighetshandlingar förtecknades. Det äldsta av dessa nedskrivningssystem för allt det som antecknats var det berömda *Registrum* från åren 1239 och 1240 vid Fredrik II:s syditalienska hov, ett enkelt pappershäfte om 116 sidor.¹ För medeltida lärde var arkivet dock något annat. Rättsteologer beskrev det som något som konungen bar i sitt hjärta och som innehöll alla tänkbara lagar (*omnia scrinia habet in pectore suo*).² Arkivet definierades med andra som en del av suveränens kropp, vilket bara återspeglade det materiella faktumet att de medeltida resekungadömena fraktade runt sina rättsliga dokument, vilkas auktoritet vilade på att de aldrig separerats från nämnda kropp. Det är först i slutet av 1500-talet, då de tidigmoderna staterna började ta form, som en ny förståelse av arkivet visar sig i beskrivningar av konkreta regelverk. Arkivet framstår då – ofta under namn som ”registratura”, ”chartophylacium” eller ”tabularium” – som en teknik utvecklad för att bringa ordning i en administrativ apparat. Arkivet har därmed blivit ett nedskrivningssystem och en (geografiskt bestämd) produktionsort för (politiskt, rättsligt, ekonomiskt, historiskt, et cetera) vetande och makt.

På en symbolisk nivå yttrade sig detta i att suveränens förhållande till arkivet omdefinierades. En kung som Filip II av Spanien (inte för inte även känd som ”Papperskungen”) framträdde som sin egen främste sekreterare i huvudstaden Madrid och höll sig med det arkivinspirerade valspråket ”Quod non est in actis, non est in mundo” – det som inte finns i akterna, finns inte i världen.³ Denna symbolik är talande för arkivet som tidigmodernt fenomen: arkivet blev med tiden den kanske mest basala infrastrukturen i Europas framväxande politiska, rättsliga, ekonomiska och kulturella värld.

I dag har pappersmediet möjligen framtiden bakom sig. Men kapaciteten att bevara, lagra, ordna och hantera data har knappast blivit mindre väsentlig i våra samhällen. Vilken sorts information som kan sparas, vem som kan grunda och kontrollera arkiv, och vem som har tillgång till dem, är frågor med såväl epistemologiska som politiska och kulturella konse-

kvenser. Upptagenheten vid lagring och data, och den spridning av såväl offentliga som privata arkiv som den digitala teknologin gett upphov till har gjort detta än tydligare: i den digitala revolutionens tidsålder berör den ofta konfliktladdade frågan om arkivet oss alla. Under arbetet med denna introduktion dominerades exempelvis nyhetsflödet av rapporteringen om den amerikanska underrättelsetjänstens systematiska insamlande av information via sociala medier; en information som i sin tur har sina förutsättningar i de väldiga privata arkiv över användarna, deras vanor och ovanor, deras preferenser och antipatier, som Google och Facebook byggt upp.

I föreliggande tema har vi samlat en rad skribenter som närmar sig frågan om arkivet, dess historia, ideologi och kulturella praktik, från sinsemellan olika håll. Utgångspunkten för samtliga bidrag är dock att arkivet är ett centralt fenomen i det moderna samhället, och att studier av hur det kommit att brukas och missbrukas ger oss väsentliga inblickar i den vetandets infrastruktur som betingar vad vi tänker och känner, vad vi minns och vad vi glömmar, och därmed ytterst vilka vi är.

Att arkivet hamnat i blickfånget för humanistiska forskare har alltså sina skäl. Den som idag bekymrar sig över att snart sagt vad som helst kan kallas ”arkiv” bör nog ondgöra sig mindre över akademiska trender än över den digitala arkivboomen. Att man sedan ett drygt decennium kunnat tala om en ”the archival turn” inom humaniora bör kort sagt ses som en följd av samtidens storskaliga medieteknologiska förändringar.⁴ Men vad innebär då denna ”arkiviska vändning”? Enklast kan den nog beskrivas som en perspektivförskjutning: från att ha setts som ett forskningsobjekt (dvs. en ansamling av forskningsmaterial som vittnar om något annat) har arkivet kommit att uppfattas som ett forskningsföremål i egen rätt (dvs. som ett fenomen som i sig självt har en historisk betydelse).⁵

Men att enbart se denna perspektivförskjutning som en följd av yttre krafter vore att förenkla. Med i bilden finns också det starka inflytande som ”French theory” har haft, inte minst på den amerikanska akademien. Här är det framför allt den tidige Michel Foucaults arkivteori eller ”arkeologi” som har aktualiserats. I *Vetandets arkeologi* (1969) uppmärksammade Foucault det faktum att inte vad som helst låter sig sägas eller skrivas när som helst; det tycks vid varje tidpunkt i historien föreligga ett dolt regelverk som avgör vilka utsagor som låter sig formuleras och vilka som inte låter sig formuleras. Denna instans som ytterst upprätthåller ”lagen för vad som kan sägas” benämnde han ”arkivet”.⁶ Detta arkiv var närmare bestämt ”det generella systemet för utsagornas bildning och ombildning”.⁷ Som sådant hade det sin hemvist i en fullkomligt abstrakt rymd och var någonting helt annat än de faktiska institutioner för lagring av arkivalier vi förknippar med termen arkiv. Därmed blev ”arkivet” ett slags filosofisk metafor, och denna metaforiska karaktär bevaras även i Jacques

Derridas lilla skrift *Mal d'archive. Une impression freudienne* (1995). Derridas bok är en reflexion över tid, minne, religion och teknologi som får sitt fokus i den lilla termen ”arkiv”. Men trots (eller på grund av) termens metaforiska betydelsespridning hos de franska filosoferna har den kommit att verka inspirerande. Kanske kan man säga att metaforiseringen av termen öppnat för nya perspektiv på de faktiska, institutionella arkiven såsom avgörande, men samtidigt märkligt förbisedda, platser för politiska och epistemologiska krafter.

Dessa annorlunda perspektiv på arkivet blev under 1990-talet märkbara hos vissa filosofer, litteraturvetare och antropologer, och snart följde historiker och kulturhistoriker efter.⁸ Självfallet har arkivet alltid varit historikerns (och idéhistorikerns) viktigaste arbetsredskap. Historikern har använt sig av arkivet, men med de nya perspektiven tillkommer en systematisk reflexion över detta bruk, bortom den traditionella källkritiken. Arkivet, har man då menat, är inte en neutral plats på vilken fakta, som sedan kan utgöra underlag för exempelvis historisk kunskap, samlas: arkivet är i sig betingat av ideologiska, kulturella, politiska och materiella förutsättningar, och det är konstruerat för att möjliggöra vissa typer av kunskap samtidigt som det därmed omöjliggör andra. Det här innebär att arkivet inte återspeglar den värld det ska arkivera, så mycket som det skapar den. Varje arkiv är en unik modell av världen. Eller annorlunda uttryckt: arkiven samlar inte historiska (eller för den delen politiska eller sociala) fakta, de skapar dem.

Inom den forskning som genererats av detta nya intresse för arkivet som forskningsföremål kan man urskilja tre övergripande och varandra kompletterande forskningsperspektiv.

Det första perspektivet skulle kunna kallas det *epistemologiska*, och har inom forskningen tagit sig uttryck i ett intensivt intresse för arkiven som platser, och förutsättningar, för kunskapsproduktion. Från senare år föreligger det en rad kultur- och vetenskapshistoriska studier som på olika sätt undersöker hur arkiv, tillsammans med exempelvis muséer och bibliotek, har fungerat som väsentliga platser för olika former av ackumulation av vetande. Arkiven har framhållits som avgörande instrument vad gäller skapandet, ordnandet och kontrollen av kunskap.⁹

Men om arkivet är en förutsättning för produktionen och hanteringen av kunskap, så innebär det också att arkivet är en plats där makt, i såväl politisk som mer generell mening, skapas, upprätthålls och traderas. Således har detta slags arkivstudium visat sig mycket produktivt inom det postkoloniala studiet. Utövandet av makt och kontroll över fjärran territorier förutsatte som regel en administrativ apparatur, som i sin tur vilade på arkivbildningar av olika slag.¹⁰ Men även inom klassiska historiska forskningsfält som den tidigmoderna statens framväxt har frågan om arkivet visat sig vara produktiv. I stället för att exempelvis resa frågan om staten på ett generellt plan har man utgått från frågan hur information

kontrolleras och distribueras via reella administrativa arkiv, och undersökt den betydelse dessa haft för den storskaliga produktionen av kunskap och makt.¹¹

Arkivbegreppets epistemologiska dimensioner har också uppmärksamats på andra sätt; så har man inom vetenskapshistorieskrivningen betonat hur exempelvis en vetenskap som geologin har en grundläggande förutsättning i uppfattningen av naturen som just ett arkiv, där spåren av tidigare faser i jordens historia ”lagras” på ett sätt som gör det möjligt för forskaren att rekonstruera en historia.¹² På ett besläktat sätt kan man inom arkeologin se hur de materiella spåren av mänskliga verksamheter antar karaktären av arkivalier.

Arkivbegreppets starka epistemologiska implikationer föreligger, som vi har sett, fullt uttalade redan hos Foucault, men i samtida vetenskaps- och vetandehistoria betonas i stället betydelsen av institutionella, konkreta arkiv. I ett stort projekt vid Max Planck-institutet, lett av Lorraine Daston, undersöker man exempelvis hur datasamlandet lagts till grund för vetenskaperna och hur dessa vetenskaper, ”The sciences of the archive”, i sin tur lagt grunden för definitionen av begrepp som ”data”, ”information” och ”kunskap” inom såväl natur- som kulturvetenskaper.¹³

Det andra perspektivet lägger i stället fokus vid arkivets *materiella dimensioner*, och uppehåller sig vid relationen mellan arkiv, arkivpraktiker och de tekniska och materiella förutsättningar som möjliggör dem. Här blir det än tydligare i hur hög grad den samtida arkivcentrerade forskningen tar ett steg utöver det alltjämt metaforiska arkiv som står i centrum hos de teoretiska inspirationskällorna. Arkiven utgör noder i högst reella, högst materiella nätverk som producerar kunskap, makt och minne. Denna uppfattning av arkivet som någonting först som sist materiellt har exempelvis varit avgörande för den ”mediearkeologiska” vändningen i de senaste decenniernas tyska humaniora.¹⁴ Inom denna forskningsinriktning finns en stark upptagenhet vid att uppfatta arkiven å ena sidan utifrån de logiska ordningar de upprättar, och å andra sidan utifrån de materiella förutsättningar som gör dessa ordningar möjliga. Arkiven betraktas med andra ord som cybernetiska system: de analyseras såsom apparater som möjliggör och styr kunskapens ordning. Exempel på studier av detta slag är Wolfgang Ernsts undersökningar av hur de tekniska medierna inte bara utvidgar det kulturella arkivets rum utan också skapar nya lagrings- och minnesformer som möjligen endast metaforiskt låter sig förstås med termen ”arkiv”, eller Cornelia Vismanns studier i den europeiska rättskulturens historia utifrån dess materiella underlag i form av urkunder och akter, register och byråkratiska praktiker.¹⁵

Det tredje perspektivet uppehåller sig slutligen vid arkivets *praktiker*, såsom begreppet under senare år kommit att utvecklas inom sociologi, kulturteori, diskursanalys och vetenskapshistoria. I denna bemärkelse syftar begreppet på mänskligt handlande, såsom det regleras av sociala

ordningar. Som sociala aktörer agerar människor enligt en implicit praktisk logik.¹⁶ När det gäller att utifrån detta perspektiv studera arkivet kommer fokus att ligga på de praktiker som i arbetet med arkivet utövas av arkivarier, skrivare och andra arkivfunktionärer. Det handlar om att undersöka det bruk som görs av arkivet i olika historiska, politiska och sociala sammanhang, och vilka effekter på det omgivande samhället som dessa praktiker får. Arlette Farge har exempelvis betonat arkivpraktikernas historicitet och föränderlighet, och har velat lyfta fram vilka effekter dessa haft på vilken typ av data som arkiven producerar och lagrar.¹⁷ Michel de Certeau har i sin tur understrukt hur arkivpraktikerna är av central betydelse för vår uppfattning om historien.¹⁸ Bruno Latour har gett viktiga vetenskapshistoriska bidrag till vår förståelse av hur den dagliga praktiken vid de vetenskapliga institutionerna, snarare än ”rena” vetenskapliga överväganden, på olika sätt styrt produktionen av kunskap.¹⁹

De artiklar som samlas i föreliggande årgång av *Lychnos* anknyter var och en på sitt sätt till nämnda riktningar. I Emma Hagström Molins undersökning av det tidiga svenska riksarkivet står materialiteten i fokus. Genom att följa ett enskilt objekt (en samling handlingar som svenska armén kom över under en av sina kampanjer i Livland) över tid lyckas Hagström Molin belysa inte bara hur instabil en sådan kategori som ”handlingar” är, utan också hur flytande begrepp som ”krigsbyte” och ”arkiv” i grunden är. I ”Materialiseringen av Riksarkivet. En objektbiografi över krigsbytet i Mitau 1621” visar hon hur de materiella grundvillkoren (exempelvis arkivskåpens storlek) påverkar handlingarnas betydelsepotential, samtidigt som handlingarna i sig själva (genom sin skrymmande karaktär, värdefulla proveniens med mera) kommer att påverka det framväxande riksarkivet och förändra dess karaktär: det svenska riksarkivet blev delvis en effekt av krigsbytestsamlandets praktik.

En liknande blick för arkivets materialitet, men också för dess praktiker, finner man i Linn Holmbergs artikel ”Att återupptäcka handskrifters tysta öden. En forskarberättelse om arkivets roll i produktionen av historisk kunskap”. Här spårar Holmberg ett enskilt manuskripts färd genom arkiven, och visar hur olika bibliotekspraktiker, såsom bindning, arrangering, klassifikation (och omklassifikation) omskapat manuskriptet till någonting annat än det ursprungligen var, och dessutom påverkat bilden av dess tillkomstsammanhang. Genom rekonstruktionen av handskriftens öde framträder en ny bild av materialet i fråga, textförfattarnas verksamhet och av den tid och miljö i vilken de var verksamma.

Ann Öhrberg tar i sitt bidrag, ”De dödas arkiv”, sin utgångspunkt i en central och ofta förekommande metafor i diskussionen om arkivet: i arkivet kommer de döda till tals. Men i sin undersökning vill hon visa i hur hög grad redan även begravningsplatsen är ett arkiv över de döda. I begravningsplatsen organiseras kunskapen om de döda, och varje begravningsplats blir på det viset en plats som iscensätter en makt- och kunskaps-

ordning. Genom att studera begravningspraktiker och sätta dem i relation till arkivpraktiker från skilda perioder och platser, kan dessa ordningar bringas i dagen och kontrasteras mot varandra: från herrnhutarnas symmetriskt ordnade "gudsåkrar" med sina identiskt utformade liggande stenar, via det sena 1700-talets estetiserade parkkyrkogårdar, till 1900-talets svenska hospitalskyrkogårdar där de döda patienterna begravdes under identiska kors där inte namn, men endast kön och journalnummer anges. Arkivet blir där inte en isolerad plats där de döda kommer till tals, utan tvärtom ett administrativt system som slutligen stryker ut deras individualitet.

Att praktikerna är centrala och i viss mån föregår arkivet som vi känner det framgår av Andreas Nybloms artikel, "Handen på papperet. Arkivet och personminnets materialitet". När bemärkta personer som författare eller politiker avlider är det i dag närmast en självklarhet att deras efterlämnade papper överlämnas till ett offentligt arkiv eller ett universitetsbibliotek. Där kan forskare och andra intresserade sedan bläddra i dem och ofta tycka sig uppleva en sällsam kontakt – metaforiskt framställd som just ett samtal – med de döda berömdheterna. Nyblom historiserar denna erfarenhet och visar på dess grundläggande kontingens. Samlare började köpa på sig papper och annan paraferalia som var förbunden med kända döda långt innan det blev både självklart och rationellt att överlämna dem till offentliga arkiv. Från och med 1800-talets början kom handskrivna dokument inte bara att hyllas och bevaras för det vetande de kunde innehålla, utan också för att de förmedlade fysiska förbindelse-länkar till historiska kroppar. I sin blotta materialitet blev de således förmedlare av närvaro och bärare av berömmelsens aura. Dessa samlan-dets praktiker spreds senare till kulturinstitutioner som bibliotek, muséer och arkiv, och därmed var grunden lagd för den moderna arkivforskningen såsom den uppträtt inom en rad humanistiska discipliner.

I Johan Gardfors artikel "Kungliga bibliotekets Hodellarkiv som konstnärligt projekt" är det just ett författararkiv som står i centrum, fyllt med utkast, bilder, gamla biljetter, matsedlar och annan memorabilia. Åke Hodell var en del av 1960-talets neo-avantgarde och medverkade aktivt till att lösa upp gränserna mellan kategorierna liv och verk. Hans visuella bokverk *Självbiografi* är exempelvis ett collage av privata texter, citat ur idéhistorien, självporträtt och klipp ur serietidningar. Om denna "självbiografi" förefaller samla sådant som normalt hamnar i ett författararkiv, så menar Gardfors att Hodells efterlämnade arkiv omvänt kan ses som ett självbiografiskt verk. Mot slutet av sitt liv gick Hodell igenom sina samlingar och arrangerade dem på ett sätt som påminner om hans övriga arbeten: Hodellarkivet är ett collage och ett verk på samma sätt som *Självbiografi* är det, med den skillnaden att det inte samlats mellan två pärmar, samtidigt som det fortfarande bevarar sin dokumentära karaktär. I förlängningen kan man därför se Hodells arkiv som ett slags konstnärlig

undersökning av det historiska fenomen som Nyblom belyser. Vem är det vi möter i arkivet? Författaren själv eller bara ännu en av dennes många masker?

Annelie Bränström-Öhman tar i sin uppsats ”Arkivets ’tiderum’. Om Sara Lidmans skuggtexter” sin utgångspunkt i ett annat specifikt litterärt arkiv, Sara Lidmans litterära kvarlåtenskap som förvaras vid Forskningsarkivet på Universitetsbiblioteket i Umeå. Artikeln undersöker det (litteratur)vetenskapliga arkivarbetet som på samma gång en emotionell och en intellektuell kunskapspraktik. Författararkivet rymmer en särskild emotionell laddning, där spänningen mellan liv, dikt, existens, känsla, arkivalisk systematik och vetenskaplig praktik går i dagen. Arkivet (liksom det litteraturvetenskapliga arkivarbetet) rymmer på så sätt simultant en emotionell likaväl som en rationell ordning, som aldrig fullt ut sammanfaller utan snarare befinner sig i beständig konflikt.

Som Gardfors uppsats om Hodell antyder har arkivets roll gradvis förändrats i 1900-talets estetiska historia. Denna förändring liknar på många sätt den förskjutning av perspektivet som vi sett inom kulturvetenskaperna: från att vara den självklara och aldrig ifrågasatta datakällan för konstnärlig verksamhet har arkivet självt blivit föremål för konstnärliga projekt och praktiker. I ”Arkiv, teknologi och estetik” reflekterar Adam Wickberg Månsson över innebörden i detta fenomen. Konstnärer som exempelvis Christian Boltanski, Susan Hiller, Robert Smithson och Sophie Calle har organiserat sina verk som arkiv, vilket gör att man kan se dessa som undersökningar av arkivet som minnesplats, men också som en kritik av arkivets förmåga att återge historien. Wickberg Månsson framhåller att denna förändring måste förklaras på flera sätt, där institutionaliseringen av kulturarvet är en viktig orsak och den tekniska utvecklingen en annan. Att arkivets förändrade materialitet medför epistemologiska förskjutningar blir särskilt väsentligt, visar Wickberg Månsson. När all information på internet upprättas som ett gränslöst arkiv och överföring överordnas lagring så blir såväl konsten som arkivet fundamentalt förändrade.

Sara Edenheims uppsats ”Arkivfantasier. Begäret till ett dokumenterat förflutet som ett problem inför framtiden” tar sin utgångspunkt i en frågeställning som under senare år formulerats ur queerteoretisk synvinkel: hur bereda tillgång till ett förflutet av känslor och erfarenheter som definitionsmässigt uteslutits ur arkiven? Men Edenheim menar att själva frågan måste ifrågasättas: vilket begär är det som manifesterar sig i viljan att ha tillgång till och definieras av ett arkiv? Vilken logik sätts i rörelse när detta begär kommer till uttryck? Begäret efter det queera arkivet visar sig, när det betraktas utifrån dessa utgångspunkter, vittna om en assimilering till en norm, där platsen i arkivet, och därmed historien, enligt en traditionell maktlogik och historiesyn verkar legitimerande. I förlängningen är arkivet dessutom inte alls en plats där vi kan ta del av ”historien i original”

eller där ”alla har en berättelse att berätta”. Arkivet är raka motsatsen, invänder Edenheim: ”Det är en plats vars förutsättning är döden, tystnaden och glömskan. Ingen talar i arkiven; noteringarna är påminnelser om att vi inte vet någonting annat än att staten har haft ett intresse av att kontrollera och dokumentera människor, individer, en befolkning, ett liv.”

Det kan förefalla som en sinister slutsats. Men trots detta – eller just därför – är arkivet en privilegierad plats. Arkiven samlar det vi inte längre är, vårt förflutna, och lagrar det i samhällets minnessystem. Men därmed blir arkivet det som skiljer oss från oss själva, som Knut Ove Eliassen påpekat i en reflexion över Michel Foucaults arkivbegrepp. Å ena sidan ligger arkivet till grund för de statliga mekanismer och procedurer genom vilket kontroll upprätthålls och makt utövas. Å andra sidan är det, när arkivspärrarna så småningom hävts, en reservoar för främmande. Arkivet rymmer, med Eliassens ord, möjligheten att erfara det främmande på ett främmande sätt.²⁰ Detta fenomen hör ihop med att arkivet sammanfaller med vad Foucault i en annan text från 1960-talet kallade för ”heterotopi”, det vill säga en specifik plats där tid och rum är annorlunda organiserade än i den omgivande världen.²¹ I arkivets inre råder som alla vet strikta regler för vem som får ta del av vad och på vilken plats samt under vilken tid. I detta undantagsrum möter man i nästa led en mångfald av tidslager och främmande diskurser, och därmed blir det en plats där möjligheten öppnar sig att göra nya erfarenheter, att genomföra experiment, att frambringa andra, alternativa historier, tankemönster eller identiteter. Således är arkivens natur i sista hand dubbel eller tvetydig: de reproducerar det välkända och invanda, men de möjliggör också brott med historien och därmed uppkomsten av något nytt.

Noter

1. Cornelia Vismann: *Akten. Medientechnik und Recht* (Frankfurt a. M., 2000), 134–147.

2. Pierre Legendre: ”The masters of law. A study of the dogmatic function” i Peter Goodrich (red.): *Law and the unconscious. A Legendre reader* (Basingstoke, 1997), 110.

3. Bernhard Siegert: *Passage des Digitalen. Zeichenpraktiken der neuzeitlichen Wissenschaften* (Berlin, 2003), 66 ff.

4. Wolfgang Ernst: *Sorlet från arkiven*, övers. Tommy Andersson, Mediehistoriskt bibliotek 4 (Göteborg, 2008), samt John Durham Peters: ”Why we use pencils and other thoughts on the archive (an afterword)” i Craig Robertson (red.): *Media history and the archive* (London & New York, 2011), 108.

5. För en diskussion av termen, se Mauro

Cerutti, Jean-Francois Fayet & Michel Porret (red.): *Penser l'archive. Histoire d'archives – archives d'histoire* (Lausanne, 2006); Knut Ebeling & Stephan Günzel (red.): *Archivologie. Theorien des Archivs in Philosophie, Medien und Künsten* (Berlin, 2009); Randolph C. Head: ”Preface. Historical research on archives and knowledge cultures. An interdisciplinary wave” i *Archival science* 10 (2010), 191–194.

6. Michel Foucault: *Vetandets arkeologi*, övers. C. G. Bjurström, aktualiserad och genomgången av Sven Erik Torhell (Lund, 2002), 158. Om Foucaults arkivbegrepp, se Knut-Ove Eliassen: ”The archives of Michel Foucault”, i Eivind Røssaak (red.): *The archive in motion. New conceptions of the archive in contemporary thought and new media practices* (Oslo, 2010), 29–51.

7. Ibid., 159.

8. Se till exempel de båda temanumren om arkivet i *History of the human sciences*, 11 (1998) och 12 (1999). Litteraturen är omfattande men några viktiga bidrag är Erich Ketelaar: "Archival temples, archival prisons. Modes of power and protection" i *Archival science* 2 (2002), 221–238; Joan M. Schwartz & Terry Cook: "Archives, records and power. The making of modern memory" 1–2 (2002), 1–19; Carolyn Steedman: *Dust. The archive and cultural history* (New Brunswick, 2002); Francis X. Blouin & William G. Rosenberg (red.): *Archives, documentation, and the institutions of social memory* (Ann Arbor, 2006); Anne Burton (red.): *Archive stories. Experience, identity, history* (Durham, 2005).

9. Se exempelvis Peter Burke: *A social history of knowledge. From Gutenberg to Diderot* (Cambridge, 2000); Randolph Starn: "Truths in the archives" i *Common knowledge* 8 (2002), 387–401.

10. Se exempelvis Nicholas B. Dirks: "Colonial histories and native informants. Biography of an archive" i Carol A. Breckenbridge & Peter van der Veer (red.): *Orientalism and the postcolonial predicament* (Philadelphia, 1993), 279–313; Thomas Richards: *The imperial archive. Knowledge and the fantasy of empire* (London, 1993); Ann Laura Stoler: "Colonial archives and the art of governance" i *Archival science*, 1–2 (2002), 87–109.

11. Se exempelvis Jacob Soll: "How to manage an information state. Jean-Baptiste Colbert's archives and the education of his son" i *Archival science* 7 (2007), 331–342, samt dens. *The information master. Jean-Baptiste Colbert's secret state intelligence system* (Ann Arbor, 2009); Randolph C. Head: "Mirroring governance. Archives, inventories and political knowledge in early

modern Switzerland and Europe" i *Archival science* 7 (2007), 317–329.

12. Geoffrey Bowker: *Memory practices in the sciences* (Cambridge, Mass., 2005)

13. http://www.mpiwg-berlin.mpg.de/en/research/projects//DeptII_Daston-SciencesOfTheArchives (besökt 2013-09-01).

14. Grundläggande här är Friedrich Kittlers verk, som dock snarare angav en riktning än utförde ett konkret arbete med arkiv. Se exempelvis: *Nedskrivningssystem 1800–1900*, Mediehistoriskt bibliotek 6, övers. Tommy Andersson (Göteborg, 2012 [1995]). Jfr. Jussi Parikka: *What is media archaeology?* (2012).

15. Ernst: *Sorlet från arkiven* samt dens.: *Das Gesetz des Gedächtnisses. Medien und Archive am Ende (des 20. Jahrhunderts)* (Berlin, 2007); dens.: *Digital memory and the archive*, Jussi Parikka (red.) (Minneapolis, 2013); Vismann: *Akten*; Erkki Huhtamo & Jussi Parikka (red.): *Media archaeology. Approaches, applications, and implications* (Berkeley, 2010).

16. Pierre Bourdieu: *Esquisse d'une théorie de la pratique, précédé de trois études d'ethnologie kabyle* (Genève, 1972).

17. Arlette Farge: *Le goût de l'archive* (Paris, 1989).

18. Michel de Certeau: *L'écriture de l'histoire* (Paris, 1975).

19. Bruno Latour & Steve Woolgar: *Laboratory life. The construction of scientific facts* (Princeton, 1979); Bruno Latour: "Visualisation and cognition. Drawing things together" i Michael Lynch & Steve Woolgar (red.): *Representation in scientific practice* (Cambridge, Mass., 1990).

20. Eliassen: "The archives of Michel Foucault", 49.

21. Michel Foucault: "Andra rum" i dens. *Diskursernas kamp*. Texter i urval av Thomas Götselius och Ulf Olsson (Eslöv, 2007), 249–259.

Materialiseringen av Riksarkivet

En objektbiografi över krigsbytet i Mitau 1621

Emma Hagström Molin

I början av 1600-talet genomgick kungariket Sverige en övergripande administrativ förändring under ledning av den berömde rikskanslern Axel Oxenstierna och den unge kungen, Gustav II Adolf. Effektiviseringen av rikets förvaltning brukar vanligen framhävas som en viktig del av statsbildningsprocessen. När Axel Oxenstierna blev rikskansler 1612 hamnade det kungliga kansliet under hans ansvar. Under ett dynamiskt decennium växte ett allt mer institutionaliserat svenskt riksarkiv fram i militärstatens tjänst.¹

År 1618 utfärdades den kansliordning där orden ”riksens arkiv” för första gången användes i en offentlig svensk handling.² Det beslutades att en av sekreterarna i kansliet uteslutande skulle ägna sig åt vården av rikets arkiv, syftande till de historiska handlingarna. Ämbetet arkivsekreterare formaliserades och först i tjänst var Per Månsson Utter. Rikskansler Oxenstierna hade dessutom rätten att fritt kräva in det som ansågs vara rikets akter till arkivet, det vill säga att om han av en händelse skulle finna brev eller andra dokument lokaliserade någon annanstans än på slottet Tre kronor i Stockholm hade han mandat att föra dem dit. I den nästföljande kansliordningen som fastställdes 1620 skiljde rikskanslern tydligt mellan det nya och det gamla arkivet.³ En tydlig temporalitet infördes därmed i kansliets verksamhet och arbetsuppgifterna specificerades till väl avgränsade uppdrag som den nya ordningen tydligt redogjorde för.

Riksarkivets födelse sammanföll med Sveriges polska krig i Livland (1612–1629).⁴ Efter ett långt stillestånd inleddes en svensk offensiv med slaget vid Riga i september 1621. Det svenska angreppet följdes av tagandet av ett stort krigsbyte. I Riga togs till exempel ett komplett jesuitiskt bibliotek.⁵ I borgen Mitau, belägen 45 km sydväst om Riga, togs bland annat handlingar som hade tillhört den livländska riddarorden. Orden var upplöst sedan 1561 efter att ha kontrollerat Livland, Kurland och Semgalen från tidigt 1200-tal.

I den här artikeln skall vi få följa handlingar från Mitau under 1600-talet ur ett objektbiografiskt perspektiv. I fokus står ett materiellt objekt vars sammansättning och betydelser förändrades genom förflyttning mellan olika rumsliga och tidliga kontexter. I samband med dessa rörelser etablerade objektet relationer med både de personer som hanterade det, och med

andra föremål i dess omgivning. Det är i skärningspunkten mellan dessa rörelser och relationer som materialiseringen av Riksarkivet synliggörs. Med hjälp av begreppet ”materialiseringar” och en objektbiografisk metod skall kategorier som ”arkiv”, ”krigsbyte” och ”objekt” problematiseras.

Metodologisk och teoretisk inspiration har hämtas ifrån den klassiska antologin *The social life of things. Commodities in cultural perspective* (1986), redigerad av Arjun Appadurai. Här skrev Igor Kopytoff om ”kommodifiering” av ting eller människor som en process och hur denna process kan studeras genom en biografisk metod.⁶ Begreppet kommodifiering är inte användbart här eftersom det förutsätter någon form av utbyte och blir därför alltför kategoriskt. Däremot skall det processuella spåret i Kopytoffs perspektiv utvecklas. Det senaste decenniets vändning inom humaniora mot ting, ofta benämnd som ”den materiella vändningen”, innefattar en uppsjö av olika teorier och idéer kring det materiella. På samma sätt som Kopytoff undersökte kommodifiering som en process så definieras det materiella allt oftare som en process som ständigt omformuleras i en socio-kulturell praxis. Begreppet materialiseringar introducerades av de danska forskarna Tine Damsholt och Dorte Gert Simonsen i en antologi med samma namn. Där togs utgångspunkten i hur det materiella blir till i konkreta rumsliga och tidsliga kontexter. Materialiseringar skall förstås som ett aktivt begrepp, som syftar till att fixera processuella, relationella och performativa ”fenomen”. Damsholt och Simonsen uppmanar inte till studier av välavgränsade statistiska föremål utan däremot av hur olika fenomen blir till i specifika och konkreta former, det vill säga hur de materialiseras.⁷ Materialiseringar är alltså ett brett begrepp, som här skall konkretiseras med hjälp av den objektbiografiska metoden.

En objektbiografisk metod innebär att låna blick och begrepp från litteraturanalysens värld. Genom att se föremål som subjekt med en egen biografi framkommer inte bara de betydelser som tillskrivits föremålen utan även deras effekter. Det är en metod som synliggör hur relationer mellan människor och ting varierar över tid och rum.⁸ Det innebär att forskaren kan se studieobjektet, eller fenomenet, om man vill tillämpa Damsholt och Simonsens terminologi, som något mer än en effekt av politiska och samhällsliga strukturer. Objektbiografin fångar hur det man studerar förflyttas eller överförs mellan en rad olika tillstånd och situationer.⁹ Objektbiografin fixerar med andra ord det studerade fenomenets materialisering.

Materialiseringen av Riksarkivet undersöks här genom att studera de processer där handlingarna från Mitau ständigt omskapades i den kontext som Riksarkivet utgjorde under 1600-talet. Riksarkivet var å ena sidan den kontext som handlingarna från Mitau hamnade i, men Riksarkivet blev å andra sidan den effekt som handlingarna från Mitau var med om att skapa. Kontexten Riksarkivet var med andra ord inte en stum miljö,

utan den dynamiska punkt där historien (Riksarkivets befintliga samlingar) mötte dåtidens nu i de handlingar som producerades i kansliet och av de som samlades in till arkivet (som handlingarna från Mitau).¹⁰ Objektet handlingarna från Mitau var precis som Riksarkivet heller inte statistiskt. Genom att vid olika nedslag i historien analysera samspelet mellan materiella och kontextuella aspekter blir det möjligt att följa både hur objektets betydelser förändras i olika sammanhang och hur själva objektet som en enhet transformeras genom materialiseringens processer.

Under 1600-talet hade Riksarkivet inte en egen institutionell byggnad. Riksarkivet blev till av de ting som utgjorde och som ideligen förvärvades till arkivets samlingar. Handlingarna från Mitau var en materiell kvantitet som väl i Riksarkivet blev ett fysiskt problem som skulle hanteras. Olika kansliordningar föreskrev vikten av ordning i arkivet, men det kommer att visa sig att handlingarna inte var så lätta att kontrollera. Kansliet producerade ständigt nya handlingar som skulle hanteras, samtidigt som arkivsekreteraren och rikskanslern samlade in akter från andra platser. Det betydde att när ett problem var löst uppstod ofta ett annat. I mötet mellan materiella och mänskliga faktorer framträder de processer som materialiseringen av Riksarkivet utgör.

Handlingarna från Mitau blir krigsbyte

Kort efter det att en ny kansliordning hade inrättats och Riksarkivets existens uttryckligen fixerades i ett politiskt beslut blev handlingarna från Mitau ett svenskt krigsbyte. Bokhistorikern Otto Walde har beskrivit händelsen i sin översikt av svenska arkiv- och bokrov från 1916. ”På slottet [Mitau] förvarades det lifländska härmästararkivet, hvilket af Gotthard Kettler vid tyska ordens upplösning blifvit flyttat hit från Weden [nuvarande Cesis i Lettland]. Detta värdefulla arkiv lade Gustaf Adolf beslag på och lät öfversända detsamma till Stockholm, där de ännu befintliga resterna bilda en ej oväsentlig del af Riksarkivets samling Extranea.”¹¹

Walde såg i början av 1900-talet Mitauarkivet som ett arkiv, men det är ett synsätt som kan problematiseras. Handlingarna på slottet Mitau materialiserades, det blev till ett objekt eller ett fenomen för den svenska armén i samband med det att handlingarna togs som krigsbyte. Då samlades handlingarna ihop till en kvantitet och behandlades som en enhet. Men vi vet ytterst lite om vilka betydelser och funktioner som tillskrivits handlingarna innan dess. Ansåg de kurländska furstarna att handlingarna i borgen Mitau var ett arkiv, eller flera? Såg man handlingarna som en del av furstens dagliga kansli, eller hade de främst en historisk betydelse? Sammantaget bestod handlingarna av flera proveniensiella enheter, även om merparten var akter efter den livländska riddarordens administration. Om handlingarna som Kettler flyttade från Wenden 1561 lades samman med andra, i Mitau redan befintliga handlingar eller om sammanslag-

ningen gjorts innan, är ovisst. I den svenska hanteringen kom dokumenten oftast att benämnas som ”handlingarna från Mitau” eller ”livländska och/eller kurländska handlingar”, men aldrig explicit som ett krigsbyte eller ens som ett arkiv.

Handlingarna packades i tre kistor och två tunnor av den svenska armén. Den första kistan och något av den andra innehöll pergamenthandlingar, resterande delar upptogs av papper. Det går inte att finna spår av en proveniensiell princip eller någon annan systematik som styrte hur handlingarna packades. Däremot skiljde man mellan pergament- och pappershandlingar när arkivet inventerades. Handlingarnas materiella karaktär påverkade alltså hur de hanterades och, som framkommer nedan, även hur man läste igenom handlingarna.

Den svenska arméns krigsbyten under 1600-talet

”Mitauarkivet” karaktäriseras vanligen som ett krigsbyte. Under perioden 1621–1718 tog den svenska armén stora mängder arkivalier, böcker och konstföremål som krigsbyten.¹² Prestigefulla samlingar var ett sätt för den europeiska eliten att uttrycka identitet och status på. Krigsbyten av konst kunde därför fungera som pjäser i dynastiska spel, av böcker som ett sätt att omkullkasta jesuitisk mission och av arkiv som ett sätt att stjäla fiendens historia på.¹³

Samtidigt är begreppet krigsbyte mycket av en efterhandskonstruktion, en betydelse eller etikett som allt tydligare har framträtt i takt med det att de här föremålen har institutionaliserats, i synnerhet från slutet av 1800-talet.¹⁴ När de svenska befälhavarna beslutade sig för att lägga beslag på handlingarna i Mitau, tänkte de att de tog ett krigsbyte då?

Enligt 1600-talets store naturrättsfilosof Hugo Grotius hade segraren i ett rättfärdigt krig rätt till att ta byte, fiendens föremål blev till segarens. Hans berömda verk *De jure belli ac pacis* publicerades 1625 och där tog Grotius ställning för denna praktik med antika anor.¹⁵ Under Trettioåriga kriget kom krigsbyten att samlas av båda sidor.¹⁶ Handlingarna från Mitau blev enligt Grotius logik till en del av kungariket Sveriges ägor i det ögonblick då borgen var intagen och slaget var vunnit. Krigsbyten hade tagits av den svenska armén före Riga och Mitau, till exempel i kriget mot ryssarna 1573. Men mycket av det bytet såldes troligen direkt på plats och beslagtogs inte i samma utsträckning av den svenska kronan.¹⁷

Det finns inget känt memorial, order eller liknande bevarad som beskriver den svenska arméns planer då Mitau intogs. Från ett senare tillfälle, år 1643, och efter det att otaliga krigsbyten hade tagits, utfärdades rikskanslerns Axel Oxenstiernas instruktion till den svenska fältmarskalken. Oxenstierna befälde att om fältmarskalken skulle ha den tilltänkta lyckan att finna arkiv och kanslier med akter och brev ”som antingen berör vår stat eller i annat fall tjänar till historien”, då vore det av yttersta vikt

att dessa handlingar inte skingrades utan förtecknades. Efter noggrann packning skulle handlingarna skeppas till Sverige, och sedan föras till ”Rikets arkiv för god underrättelse och förvaring”.¹⁸

I samma memorial beskrev Oxenstierna hur fiendens bibliotek skulle ”samla[s] och konservera[s]” utifall tillfälle uppstod. Memorialet i övrigt berör inte konst eller andra värdefulla föremål, de ting som kanske vanligtvis associeras med krigsbytespraktiken. Svenskarnas krigsbytespraktik uppstår och intensifieras i ett Europa som präglades av den utbildade elitens samlande.¹⁹ Gemensamt för arkivalier, böcker och konst är att de var föremål som under 1600-talet kunde ses som bärare av eller symboler för historien.²⁰ ”Krigsbytessamlandet” kan därför ses svara mot 1500- och 1600-talens stora intresse för att samla och därmed kontrollera historien.²¹ Men det skall tilläggas att det bland handlingarna från Mitau fanns en rad inkommande brev från svenska kungar och hertigar. De tillhörde de svenska kungarna redan innan Mitau intogs enligt den rådande kansliordningens logik. Handlingarna från Mitau berörde därmed det svenska riket i synnerhet och tjänade till historien i allmänhet. Handlingarna motsvarade därför på alla önskvärda sätt det som rikskansler Oxenstierna enligt 1618 års kansliordning skulle samla in till det kungliga Riksarkivet.

Det är därmed inte självklart att handlingarna från Mitau ansågs ha varit ett krigsbyte då det samlades ihop 1621. I de bevarade 1600-talskällorna refererar man aldrig till det som ett krigsbyte, eller med den under 1600-talet mest använda termen, ”byte”. Men oavsett vilket skeppades så småningom handlingarna från Mitau till Stockholm, fraktades till slottet Tre kronor och kom där att bli en del av Riksarkivets materialisering.

Handlingarna från Mitau i Riksarkivet

Sommaren 1622 anlände handlingarna från Mitau till Riksarkivet och hanterades då av Per (eller Peder) Månsson Utter, Sveriges förste arkivsekreterare. Hans arbete med arkivet finns beskrivet i ett antal brev till rikskansler Oxenstierna, och framkommer även i ett antal inventarier gjorda över Riksarkivets bestånd vid den här tiden. I augusti 1622 skrev Utter till Oxenstierna att han läst igenom alla pergamenthandlingar, de som låg i den kista som Oxenstierna själv hade varit med om att bryta upp. Den andra och tredje kistan tillsammans med de två tunnorna var nästan uteslutande fyllda av handlingar skrivna på papper. Enligt Utter rörde det sig om mestadels missiver och koncept som var mer tidskrävande att läsa igenom.²² Uppers läsning grundades alltså i både materiella och substantiella faktorer. Eftersom han valde att fokusera på pergamenthandlingar prioriterade han därmed de äldre handlingarna, från 1200-talet och framåt. Användandet av papper i arkiven ökade lavinartat först

under senmedeltiden. Pergament var i jämförelse med papper ett dyrbart material som användes för de allra viktigaste texterna. När en skrivare använde pergament var han i regel därför extra tydlig, använde färre förkortningar och en större storlek på skriften. Papper lämpade sig däremot för alla andra texter som producerades i ett kansli, som kunde skrivas med en mer svårläst kursiv och förkortningar – helt enkelt slarvigare.²³

I brevet till Oxenstierna räknade Utter upp ett antal handlingar som han bedömde som de mest förnäma i sammanhanget. Förnäma handlingar var ett centralt begrepp för Utter och kom att styra Riksarkivets organisation under hela 1600-talet. En av de förnäma handlingarna från Mitau var den danske kungen Valdemar IV Atterdags brev ”av egen hand” på landskapen Harrien och Wierland som såldes till den livländska riddarorden 1346. Brevet var citerat i den danske historieskrivaren Arild Huitfeldts krönika, men enligt Utter hade danskarna bara en kopia av det brevet i sitt riksarkiv. Genom tagandet av ”Mitauarkivet” hamnade originalet i det svenska Riksarkivet. När den livländska riddarorden föll samman 1561 ställdes Estland med landskapen Harrien, Jerwen och Wierland under den svenska kronan. Det förklarar Uppers uttalade intresse för handlingar som berör de nämnda landskapen. Handlingen var tillika en bricka i spelet mellan Sverige och arvfjenden Danmark och den propagandistiska historieskrivningen.

Vidare räknade Utter upp brev från Tyska ordens högmästare i Preussen, deras instruktioner till härmästarna och orden i Livland, tillsammans med deras rättigheter till landområden, slott och städer. Utter hade ditintills inte funnit några privilegier men däremot flera viktiga bekräftelser utfärdade av kejsare, påvar och ordens högmästare. Här fanns också recesser mellan ständerna och olika sorters gränsbrev. Allt annat som Utter inte hade hunnit eller kunnat bedöma än, hade han lagt på hög för framtida genomläsning. Han nämnde också ett stort kungabrev, som tillsammans med några andra viktiga handlingar tyvärr var trasiga.²⁴ Av allt att döma bevarades även de trasiga breven. Vid en närmre genomgång framkom andra grupper av handlingar som inte direkt kunde kopplas till riddarordens kansli, som släkten Tiesenhausens familjearkiv och flera klosterarkiv.²⁵ Arkivalierna från Mitau innehöll en hel del skrivelser av svenskt ursprung, diplomatiska brev och liknande som skickats från bland annat Gustav Vasa och hans söner till furstliga personer i Livland. De handlingarna var uppenbarligen den sortens handlingar som enligt 1618 års kansliordning skulle samlas in till Riksarkivet, eftersom de ansågs vara rikets akter.

”Som en själ uti en kropp” – Riksarkivet lokaliseras och inventeras

När handlingarna kom från Mitau till Riksarkivet blev de också en del av det. Riksarkivet var därför till viss del en effekt av de ting som likt hand-

lingarna från Mitau samlades in till arkivet. Utter var redan kring 1622 upptagen med att inventera och ordna rikets handlingar. Mitauhandlingarna kom därmed in i en samlingskontext under förändring, och handlingarna från Mitau blev en del av förändringen. För att förstå hur Riksarkivet materialiserades och hur förändringsarbetet i arkivet omformulerade handlingarna från Mitau som objekt, måste det följande ta sin början i de kansliordningar som reglerade arkivets verksamhet och rum.

Före kansliordningarna under Gustav II Adolfs regering hade rikets handlingar ingen bestämd ort. Istället följde dokumenten med regenten då denne reste, och det uppstod arkivaliersamlingar på olika platser där kungen och administrationen vistades. Det fanns alltså en konkret anledning till att Oxenstierna beviljades rätten till att samla in rikets handlingar. Att rikets akter skulle samlas till en och samma plats var ett sätt att underlätta arbetet i det kungliga kansliet. Men till arkivet samlades även böcker, i synnerhet lagböcker och krönikor, från Vadstena kloster och handlingar efter avrättade riksråden Hogenskild Bielke och Erik Sparre, för att ta några exempel.²⁶ På så sätt kunde både klostrets och de politiska opponenternas historia hamna under kronans kontroll och materialiseras som en del av Riksarkivet.

Även på slottet Tre kronor i Stockholm flyttades arkivalierna runt mellan olika delar av slottet. Av brandsäkerhetsskäl placerades i regel handlingarna i välvda rum eller i kistor. Under 1500-talet finns talande exempel på hur osäker tillvaron kunde vara för rikets handlingar: flera akter brann upp i en mindre brand 1525 och under Johan III:s regering flyttades rikets handlingar från det valv där de förvarades för att ge plats åt drottningens klädkammare.²⁷

Först 1626 utfärdades en kansliordning där Riksarkivet och det dagliga kansliet uttryckligen skulle vara lokaliserat på slottet i Stockholm och i ett visst antal rum. Exakt vilka rum var fortfarande ospecificerat. Ordningen berättade att ett välskött kansli var en viktig prioritet, ”Ty aldenstundh Cantzliedt icke annat ähr vthi ett Regemente än som siäll vthi een kropp”.²⁸ Riksarkivet skulle enligt denna ordning uppta minst tre valv, och i det innersta valvet skulle de viktigaste handlingarna förvaras i skåp och lådor. Nästa rum skulle rymma osorterade brev som förvarades i kistor och det yttersta rummet var arkivsekreterarens arbetsplats. I de två inre rummen rådde förbud mot att använda stearinljus eller någon annan form av eld och rummen skulle vara försedda med järnfönster och järndörrar, även mellan varandra.²⁹

Enligt 1626 års ordning avsattes ett helt rum för oordnade handlingar, arkivet var alltså inte i det välorganiserade skick som samma ordning önskade. Redan under det tidiga 1600-talet hade åtgärder vidtagits för att skapa förutsättningar för en bättre ordning i arkivet. När riksarkivet ordnades efter 1618 års kansliordning placerades de viktigaste och mest värdefulla handlingarna i ”det gröna skåpet” som bestod av 35 lådor

placerade i det innersta valvet. Arkivsekreterare Utter kommenterade 1618 års kansliordning i ett brev till Axel Oxenstierna samma år. För Utter var oordningen i arkivet så pass besvärande att det hindrade honom att utföra de arbetsuppgifter som kansliordningen föreskrev. Han beskrev arkivet som om det vore i dåligt skick, handlingar var sammanblandade och ”om varandra kastade”.³⁰ Han menade att arkivet borde omorganiseras i samband med att en genomgående inventering genomfördes. Uppers ordning föreslog att varje kung, från Gustav Vasa till Gustav II Adolf, skulle få sin egen samling. Inom varje Vasakungs samling skulle handlingarna organiseras efter år och månad. Svenska, finska, livländska, danska, ryska och andra utländska brev från riket och städer skulle sorteras utifrån vilken typ av handling det vore: kontrakt, freds-, krigs-, gruv- eller bergshandlingar, och allt annat, så väl betydande som gemena saker, skulle inventeras. I Uppers system skulle de olika grupperna av handlingar föras med bokstavs-beteckningar för sekreterarna att hänvisa till. Med hjälp av bokstäverna menade Utter att man sedan snabbt skulle kunna hitta handlingar, både i arkivet och i registratoret, när man ville arbeta med dessa.³¹

Det var nödvändigt enligt Utter att de ”föرنämligaste saker och handlingar” skulle registreras från varje kungs regeringstid. Föرنäma handlingar definierade Utter som de akter vilka berörde händelser mellan fäder, söner, bröder och undersåtar i riket och med utländska herrar och furstar i samband med förbund, giftermål, krig, stillestånd och fred. Utter refererar förstås inte till vilka fäder och söner som helst utan den unga kungaätten Vasa: Gustav Vasa, hans söner Erik XIV, Johan III och Karl IX, Johans son Sigismund III samt Karls son Gustav II Adolf. Likaså ”religions saken” och annat viktigt som vore bra att skriva av så att kungarnas krönikor kunde författas. Och om handlingarna sorterades, kunde man, menade Utter, kanske hitta nya uppgifter som fattades i krönikorna, och som därpå kunde läggas till.³² Arkivet skulle enligt Utter organiseras och hanteras efter en patriarkal, hierarkisk och kronologisk struktur, där sammanfattningar av centrala politiska handlingar skulle tjäna krönikan om varje regent. Möjligheten att det i arkivets oreda fanns ditintills okända handlingar att upptäcka tycks ha motiverat arkivsekreteraren.

Handlingarna från Mitau kom därmed till ett Riksarkiv som precis hade börjat fixeras på en plats och i specifika skåp, samtidigt som arkivet organisatoriskt hade skiljts från det dagliga kansliets verksamhet. Förutom det gamla gröna skåpet fanns 1622 ytterligare ett skåp i det innersta valvet som kallades för det nya, eller det nya vita skåpet. Det var i det här skåpet som Utter sorterade in handlingarna från Mitau. Det nya vita skåpet hade hela 47 lådor. Enligt en minnesförteckning från 1622 använde Utter lådorna 20–42 och låda 45 för handlingarna från Mitau. Resten av skåpet upptogs av medeltidshandlingar i de första elva lådorna, från Magnus Eriksson tid till Kristian II, och efter det kom handlingar angående Danmark, Lübeck och Danzig 1523–1619. I den 43:e lådan placerade Utter

akter rörande freden i Stettin 1570–71.³³ De livländska handlingarna fogades alltså in både i sitt historiska och i ett utrikespolitiskt sammanhang. Väl lagda i det vita skåpet blev de otvivelaktigt en del av de svenska kungarnas krönikor. Det objekt som hade skapats och tagits i Mitau var nu upptaget i Vasarnas dynastiska linje.

Enligt 1618 års kansliordning hade en särskild sekreterare, Andreas Erici, det dagliga ansvaret för inkommande livländska handlingar till kansliet.³⁴ Att handlingarna från Mitau ändå hanterades av Utter tyder på hur värdefulla de ansågs vara, men framförallt att de ansågs tillhöra historien och därmed det gamla arkivet. Av hanteringen att döma ansåg Utter att handlingar från Mitau var bland det förnämaste som fanns i Riksarkivet, eftersom han placerade dem i det innersta valvet och i ett av skåpen. Han höll någorlunda ihop den kvantitet som fogats samman i Mitau genom att lägga handlingarna i ett och samma skåp, men med ett undantag. Om man studerar den renskrivna förteckningen av det gamla gröna skåpet som Utter gjorde vid samma tid finner man ett tillägg om en handling i den 18:e lådan: ”Om kungavalet i Polen efter Sigismund Augustus tagen i Mitau”.³⁵ Denna märkliga handling flyttades ut ur sitt sammanhang i det nya vita skåpet och in i det gamla gröna. Även om Utter ansåg att handlingarna från Mitau skulle vara en del rikets arkiv, var han ändå nogga med att understryka handlingens proveniens i inventariet. Om Utter hade planer på att sortera in fler av handlingarna från Mitau till det gröna skåpet går inte att veta. I april 1623 kom pesten till Stockholm. Utter skickade därför iväg sin familj tillsammans med den siste medhjälparen som han hade kvar i arkivet ut ur staden. Själv stannade han ensam kvar bara för att lägga några sista saker till rätta, och avled i pesten i september samma år.³⁶

Mitauhandlingarna splittras och sammanfogas – objektets förändringar

Det arbete som påbörjades av Utter fortsattes 1626 under kanslisekretären Carl Oxenstiernas ledning. Fram till slottsbranden 1697 arbetade man i arkivet för att uppnå den ideala ordning som Utter hade initierat 1618. Handlingarna sorterades efter en patriarkal, kronologisk och hierarkisk ordning för varje regent, men inte utan sakernas motstånd. För handlingarna från Mitau, som just flyttats in i det nya vita skåpet, betydde det att de redan 1626 flyttades vidare. Det inventarium som gjordes över det nya vita skåpet 1626 följde i koncept och renskrift Uppers, men i renskriften syns tillägg om hur handlingarna flyttades vidare. Den 20:e lådan i det vita skåpet innehöll till exempel ”34 stycken kurländska handlingar givna av påvar, biskopar och andra” vilka enligt förteckningen flyttades till ”en kista utan lås som står under ett skåp i innersta rummet”.³⁷ Av fortsättningen att döma tycks de flesta akter ha tagits ut ur det vita

skåpet och lagts tillsammans i en kista under ett skåp, troligen det gröna som ofta benämndes enbart som ”skåpet”. En del av handlingarna hamnade i en särskild låda ”under kung Gustavs [Vasa] skåp”. I en senare gjord förteckning framgår det att alla de livländska handlingarna har flyttats ifrån det vita skåpet där istället en del ryska handlingar hamnade. Nu hamnade handlingarna från Mitau på olika platser i arkivet, och en del av dem inordnades i nya sammanhang. Den här splittringen gör att deras biografi blir svårare att följa, i synnerhet som det även fanns livländska inkommande handlingar i Riksarkivet som de kan förväxlas med.

Omkring 1626 får Riksarkivet fler skåp, ett för varje kung, i enighet med Uppers förordnande 1618. I en promemoria från 1628 framkommer det att de sex skåpen var placerade i arkivets två innersta rum. Varje år under en kungs regeringstid skulle uppta en låda. När handlingarna hade sorterats efter kung och år skulle inventeringen preciseras ytterligare skåp för skåp. Varje handling månads och dag skulle om möjligt noteras och därefter sorteras, och i inventariet skulle varje brev innehåll summeras kort. Kopior och koncept skulle skiljas från original och till sist skulle en alfabetisk sammanställning av ”tituli actorum” göras, så att man lätt kunde hitta det man sökte. Av de handlingar som ännu inte hade inventerats skulle bara originalen sorteras in i skåpen i de inre rummen medan koncept och kopior skulle läggas i det yttre kanslirummet. De äldsta akterna skulle tillsvidare behållas i särskilda kistor till dess att arkivet fick fler skåp, då tanken var att de skulle ordnas som de andra.³⁸ De handlingar som hamnade i skåpen var fortfarande bara de mest förnämna, som man så småningom började göra särskilda förteckningar över.³⁹

I en senare förteckning från 1637 framgår det tydligt att fyra lådor med ”gamla livländska och ryska handlingar, tagna på Mitau” placerades i Erik XIV:s skåp.⁴⁰ Dessa fyra lådor hamnade därmed på den mest förnämliga platsen, i ett av regenternas skåp i arkivets inre rum. Men på en annan helt annan plats i slottet, i ”valvet vid papistkyrkan”,⁴¹ fanns mer av handlingarna från Mitau. I en svart kupad kista, en gammal järnslagen kista, en ekkista, en kista, en halvtunna och i ett litet vitt skrin förvarades ”livländska gamla handlingar tagna på Mitau”.⁴² Valvet var i övrigt fyllt med andra liknande handlingar, som gamla tyska riksdagshandlingar tagna i Mainz 1631, jordeböcker och klosterbrev som Gustav Vasa hade låtit samla in under 1500-talet, handlingar efter avrättade riksråd och så vidare. Men här fanns också kungliga koncept från Johan III:s, Karl IX:s, och Gustav Adolfs tider.⁴³

Dessa volymer av sammanlagt dryga 50 stycken kistor, tunnor och skrin var ett fysiskt problem eftersom de inte fick plats i arkivets tre rum. Deras proveniens gjorde att de inte alltid hade en självklar plats i vasakungarnas krönika. En del av handlingarna ansågs kanske inte heller vara så pass förnämliga att de borde ligga i skåp. I en tematisk förteckning som gjordes något efter inventariet 1637 nämns ett stort järnskrin eller svart skrin ”där

uti förnämliga original brev, tagna oppå Mitau” förvarades. Skrinet skall ha varit lokaliserat i arkivets mellersta rum, där bland annat kung Sigismund och Gustav II Adolf hade sina skåp.⁴⁴ Eftersom skrinet inte har nämnts tidigare tyder det på att man fortfarande arbetade med handlingarna från Mitau i slutet av 1630-talet.

Nästa inventarium av Riksarkivet förtecknades i början 1670-talet. Sedan 1640-talet hade man arbetat med att sammanföra de förnäma handlingarna med registratur, koncept och ankommande brev som tidigare haft egna skåp och rum. När arkivet fick nya lokaler i Tre kronors östra del, som bestod av ett undre och ett övre valv, kunde en sammanslagning ske. Det övre valvet kom att rymma 20 skåp, betecknade med bokstäver från A–V samtidigt som de olika regenternas namn fortfarande användes för att namnge skåpen. Varje skåp hade tre avledningar: en övre del med tre hyllor (rum) som var lika breda som skåpet och under dem 20 mindre lådor i fem rader och längst ner två större lådor. I de övre lådorna lades registratur, koncept och diaries medan de mindre lådorna avsattes för förnämliga handlingar och ankomna brev. I de stora lådorna undertill hamnade det som inte riktigt passade in, miscellanea.⁴⁵

Inventariet tar bara upp innehållet i skåpen, förutom ett tillägg med handlingar som samlats i Warszawa 1656. Den här omständigheten skiljer sig från de förra inventarierna, som även tog upp fristående kistor, tunnor och skrin. På grund av detta framkommer det inte vad som har hänt med de handlingar från Mitau som tidigare stod i valvet vid det katolska kapellet, men de existerade förstås fortfarande. Proveniensen Mitau förekommer heller inte som tidigare i beskrivningen av det som fanns i skåpen. Däremot dyker andra utländska provenienser upp. I Gustav Vasas skåp hade de riksdagsakter som samlats i Mainz 1631 hamnat, beskrivna som ”åtskilliga kejsrerliga och tyska furstliga handlingar på Riksdagar och eljest avlupne”. Till Erik XIV:s inkommande ryska handlingar hade akter som kommit från Warszawa 1656 lagts. Det här var handlingar som kommit till arkivet senare än de från Mitau, men som samlats på samma sätt.⁴⁶

Varje Vasakung hade en avdelning för livländska handlingar, som i regel avsåg inkommande brev och liknande furstlig korrespondens. I sökandet efter handlingarna från Mitau i kung Eriks skåp kan man konstatera att det fanns livländska akter både i den svenska inkommande avdelningen och i den ryska. Från kung Eriks tid såg man därmed Livland som svenskt, åtminstone utifrån hur man organiserade arkivet. De ”åtskilliga ryska, livländska och estländska handlingar” som var placerade i den femtonde lådan bland utländska inkommande ryska handlingar motsvarade troligen helt eller delvis de fyra lådor med liknande handlingar som hade förtecknades 1637. Bland de svenska handlingarna fanns två lådor med ”Liv- och Estländske handlingar” som mycket väl kan ha inbegripit handlingar från Mitau med tanke på hur Utter började ordna handlingarna

och hur handlingarna från Mainz och Warszawa hanterades. Det gäller även de andra kungarna, särskilt Gustav Vasa. I hans utländska avdelning upptar livländska akter två lådor. De tre första kategorierna tar uttryckligen upp härmästarnas, andra personers och olika städers brev, men den sista beskriver det i det här fallet mer intressanta ”åtskilliga Livländska handlingar”.⁴⁷

Enligt ovan talar mycket för att vissa av handlingarna från Mitau fanns bland de övriga inkommande livländska handlingarna. Flera notiser i förteckningen antyder att en del av handlingarna från Mitau fullkomligt lösts upp i kungarnas samlingar. Den verksamhet som rådde i Riksarkivet under 1600-talet strävade onekligen efter att göra en del av handlingarna från Mitau, tillsammans med andra handlingar som samlats genom krigen, till en del av Vasakungarnas krönika.

Förfrågningar om repatriering

Trots att krigsbyten samlades i enighet med rådande folkrätt var det samtidigt vanligt att krav på repatriering artikulerades i samband med 1600-talets fredsförhandlingar.⁴⁸ Redan 1622 kom krav från Gotthard Kettlers söner, hertigarna av Kurland, om att få igen de handlingar som ”ifrån Mitau hit [till Sverige] fördes”. Förfrågan tycks inte ha gällt samtliga handlingar, åtminstone tolkades det inte så av Utter. Han skrev att han skulle förteckna det som angick furstarna mest, och det som Utter tyckte att man kunde avstå utifall rikskanslern tillät det.⁴⁹ Några veckor senare skrev Utter till Oxenstierna och meddelade att han förtecknat de yngsta handlingarna från Mitau som angick furstarna i Kurland. Utter skrev att flera av handlingarna var sönderrivna och utan sigill. Därför menade han att de heller inte var till någon nytta för furstarna. Det fanns fler handlingar som angick Kurland än de som förtecknats, men Utter ansåg att det var onödigt att registrera dem denna gång.⁵⁰

Totalt förtecknade Utter 17 poster, varav den första innehöll åtskilliga gränsbrev. De övriga 16 rör enskilda handlingar. Det finns också ett tillägg som tar upp ett äktenskapskontrakt, ett odaterat kungabrev om gränsen mellan Kurland och Litauen samt familjen Tisenhausens brev. Förteckningen tar kort upp handlingarnas innehåll, och i flera fall deras materiella tillstånd. Den äldsta handlingen är daterad 1545 och den yngsta 1614.⁵¹ Åtminstone elva av breven fanns kvar i Riksarkivet när handlingarna förtecknades mot slutet av 1600-talet, vilket betyder att inga eller enbart ett par handlingar verkligen lämnades tillbaka till de kurländska furstarna. Utter verkade inte vilja ge furstarna för mycket information om vad för handlingar som verkligen fanns i arkivet, och var angelägen om att i synnerhet behålla det äldre beståndet. Handlingarna från Mitau behandlades som en historisk resurs, vilken skulle behållas och bevaras i Riksarkivet. Det gällde även de trasiga handlingarna. När handlingarna från Mitau

förtecknades år 1686 beskrevs Utters utvalda brev återigen, en del lika trasiga då som de hade varit 1622. Åtminstone en handling hade trots sin trasighet bevarats i arkivet mellan 1622 och 1686.⁵²

År 1686 kom ytterligare en förfrågan från Kurland om repatriering av handlingar från Mitau. Den dåvarande kungen Karl XI befallde därför att handlingarna skulle läsas igenom och förtecknas, så att det tydligt framgick om där fanns något som var riket till nytta. Det som inte var riket till nytta och som enskilt angick Kurland skulle sorteras ut och överlämnas till det kurländska sändebudet.⁵³ Det innebar att objektet som togs 1621 och som redan 1626 hade spritts över Riksarkivets olika skåp och rum nu skulle återförenas i en förteckning. Men det objekt som nu materialiserades genom förteckningen blev på flera sätt annorlunda. Här tillkom handlingar som troligen hade kommit senare till Riksarkivet, genom krigsbytet som samlats i Ermland i Preussen kring 1626. I förteckningen fanns också svenska inrikes handlingar.⁵⁴ Det går heller inte att avgöra om de handlingar som hade sorterats in i Gustav Vasas, Erik XIV:s eller Johan III:s skåp är upptagna i förteckningen från 1686 eftersom informationen om dem är alltför knapphändig.

Förteckningen ”över de skrifter och dokument som blev tagna uti Mitau 1621” tar upp 1095 nummer, där ett nummer i vissa fall kan rymma flera handlingar. Förteckningen är inbunden och på frampärmens insida har en arkivarie långt efter 1686 noterat att det följande är en förteckning över kurländska handlingar som på kunglig begäran lämnats tillbaka till den kurländske fursten. Handlingarna kan därför inte finnas i Riksarkivet, menar arkivarien.⁵⁵ Den kungliga orden var att alla handlingarna skulle förtecknas, men enbart de akter som enskilt berörde Kurland kunde eventuellt komma att lämnas tillbaka.

Än idag finns en betydande del kvar i Riksarkivet av handlingarna från Mitau, 26 lådor i utländska pergamentbrev och 50 kartonger i Livonica-samlingen. Så sent som 1860 byttes ett antal pergamentbrev med en urkundsutgivare i Estland, Rober von Toll.⁵⁶ Det är svårt att exakt säga vilka handlingar som verkligen hamnade i det kurländska sändebudets händer i slutet av 1680-talet, vad som försvunnit senare och vad som verkligen finns kvar. I förteckningen från 1686 finns en lös lapp ilagd som tar upp tolv nummer vilka uttryckligen rörde Kurland. Det skulle kunna vara de handlingar som lämnades tillbaka i slutet av 1600-talet men handen som skrivit den är troligen av senare datum. Inne i själv förteckningen är dessa tolv nummer markerade, men också andra, av vad som tycks vara av samma hand. Markeringen börjar med nr 1 vid den 15:e handlingen, samma handling som också är noterad först på den lösa lappen, men löper ända upp till 186 markeringar. Markeringarna är inte gjorda i stigande ordning, vilket tyder på att urvalet gjordes vid flera tillfällen och att (o)ordningen därmed speglar arbetsprocessen. Det finns också en handfull notiser i förteckningen skrivna av en 1600-talshand som

berättar att fyra handlingar har behållits i kopia, eller att en kopia gjordes för att ges bort till sändebudet.⁵⁷ I jämförelse med en annan förteckning från tidigt 1700-tal, fanns flera av de tolv handlingar som hade antecknats på den ilagda lappen i 1686 års förteckning fortfarande kvar i arkivet.⁵⁸ Det tycks inte ha varit särskilt många av handlingarna från Mitau som lämnade arkivet 1686. De 186 nummer som markerats hör troligen till den avyttring som skedde 1860. För den kurländske fursten var handlingarna från Mitau lika aktuella 1686 som 1621, sextiofem år efter det att den svenska kronans armé skapat sitt objekt. Handlingarna från Mitaus aktualitet kom att bestå över flera sekel.

Den eländiga slottsbranden och biografins avslutning

På eftermiddagen den 7 maj 1697 utbröt en kraftig brand i slottet Tre kronor som direkt bedömdes som omöjlig att släcka. Det kungliga rådet Axel Wachtmeister skickades tillsammans med ett antal män för att rädda Riksarkivet, som enligt dennes befallning skulle flyttas till ett stall som tillhörde Riddarhuset på Helgeandsholmen. Man hade inte tid att rädda allt, utan fick samla det som man i stunden ansåg var det viktigaste. Elden nådde det övre valvet först och därför gjordes de största förlusterna där. Stora delar av handlingarna från Mitau överlevde branden, och finns som nämnts ännu kvar i Riksarkivet. Men eftersom en del av handlingarna successivt hade blandats med andra brann troligen en mindre del av dem upp.

Några dagar efter förödelserna beslutades att Riksarkivet skulle flyttas till den avlidne greven Per Brahes hus, som låg på Helgeandsholmen. Husets anpassades för ändamålet, onödiga fönster och dörrar murades igen, fönster försågs med järnluckor och ingångarna med järndörrar, hylor och skåp inskaffades. Riksarkivet tog upp åtta välvda rum och därmed hela bottenvåningen. Så fort som arkivet fått tak över huvudet påbörjades arbetet med att ordna samlingen. Inventariet var färdigt år 1702 och undertecknades 1703. I samband med det arbetet frångicks den arkivordning som förespråkats av Utter och hans efterträdare, nämligen att arkivet skulle organiseras efter var kung och i förlängningen vara dennes krönika. Istället kom handlingarna att sorteras efter vad för typ av handling det rörde sig om: rådsprotokoll, riksregistratur, kungliga koncept och så vidare. Systemet med att urskilja särskilt förnämliga handlingar övergavs i samband med detta. Enligt arkivhistorikern Severin Bergh uppstod nu en ordning som bevarades in i modern tid, och den omständigheten utgör här ett passande avslut för Mitauhandlingarnas 1600-talsbiografi.⁵⁹

Föregående objektbiografi har avgränsats till 1600-talet men det hade varit möjligt att fortsätta följa handlingarna från Mitau in i vår tid. Handlingarna kom under både 1700- och 1800-talen att möta nya samlare, enskilda personer som av olika anledningar fick tillgång till Riksarkivet

och där kom i kontakt med akterna. Bokauktionisten Richard von der Hardt förhöordes 1701 om den förteckning över och de kopior av livländska handlingar som han olovligen hade gjort i Riksarkivet.⁶⁰ Under 1860-talet gjorde historikern Carl Schirren en omfattande inventering av baltiska handlingar i svenska arkiv och bibliotek och studerade då handlingarna från Mitau. Många av de handlingar som han fann i Riksarkivets samlingar försvann lika snabbt under ”outredda omständigheter”.⁶¹ Handlingarnas fetischerande kraft går som en röd tråd genom hela dess biografi. I början av 1900-talet uppmärksammade och traderade Otto Walde ”arkivet” som ett krigsbyte, men i dag tycks de kvarvarande handlingarna vara relativt bortglömda.

Materialiseringar och objektbiografi – en avslutande kommentar

Den här artikeln har analyserat handlingarna från Mitau ur ett objektbiografiskt perspektiv. Genom att biografien har avgränsats till 1600-talet kan två tydliga poänger illustreras: dels Mitauhandlingarnas värdefulla betydelser och effekter under 1600-talet, som står i stark kontrast till det idag mer eller mindre bortglömda livländska bestånd som fortfarande förvaras i Riksarkivet. Dels visar studiet av den förhållandevis korta tidsperioden från 1621 till cirka 1700 hur pass rörligt och föränderligt både fenomenet Riksarkivet och handlingarna från Mitau faktiskt var.

Mitauhandlingarnas biografi visar hur objektets betydelse förändrades i en ny kontext, och hur objektet som enhet transformerades med tiden. I flera förteckningar och inventarier över Riksarkivets bestånd framkommer Mitauhandlingarnas rörelser, relationer och förändringar under 1600-talet. Det objekt som samlades av den svenska armén i Mitau 1621 förändrades snabbt i den kontext som dåtidens Riksarkiv utgjorde. Handlingarna separerades genom olika förflyttningar, vissa av dem löstes upp i kungarnas krönikor medan andra hamnade i kistor, tunnor och skrin i andra delar av slottet eftersom arkivets rum var för trånga. Med tiden tillkom även handlingar med andra provenienser, som adderades till objektet ”handlingarna från Mitau”. Handlingarnas objektbiografi belyser hur analytiska kategorier som vanligen tas för givna – ”arkiv”, ”krigsbyte” och ”objekt” – kan problematiseras. En historisering av de nämnda kategorierna resulterar i något som avsevärt skiljer sig från Otto Waldes nationalromantiska idé om krigsbyten, både som objekt och som praktik.

I Riksarkivet fick handlingarna från Mitau en tydlig betydelse som en historisk och politisk resurs för Vasakungarna och deras ämbetsmän. Men handlingarna hade också tydliga effekter på sin nya kontext. Handlingarna var en platskrävande kvantitet som skulle hanteras, en oordning som skulle sorteras. Inte minst var bytesobjektet en proveniens, eller snarare flera, som skulle klassificeras och som kanske inte alltid passade in i arki-

vets kronologiska och dynastiska ordning. Enligt 1618 års kansliordning skulle Riksarkivet inte bara vårda rikets handlingar utan den ytterst ansvarige, Rikskanslern, skulle dessutom samla in handlingar till arkivet. Riksarkivet materialiserades därmed inte bara genom de dokument som redan fanns i arkivet, och de som dagligen producerades i det kungliga kansliet. Riksarkivet materialiserades även genom ett aktivt samlande av bland annat krigsbyten. Det svenska Riksarkivet var därför delvis en effekt av krigsbytessamlandets praktik.

Summary

Materialising the Swedish National Archives. A biography of spoils from Mitau in 1621. By Emma Hagström Molin. The article deals with the meanings and effects of a collection of documents that was taken as spoils by the Swedish army in the Livonian town Mitau in 1621. An object biography of the documents from Mitau makes it possible to follow the collection through the entire 17th century in order to analyse how the meanings and effects of the documents changed when introduced into new contexts. But such a biography also reveals how the war booty object itself was transformed over time.

The Mitau object, which came into being when the collection was gathered and taken as war booty by the Swedish army, quickly changed in the context of the Swedish national archives, which were located in the royal castle during the 17th century. Several inventories and lists of the national archives make it possible to follow the Mitau documents being separated through different arrangements made by the archivists. Some of the papers were incorporated with other documents associated with Swedish kings; each reign had their own archive cabinet where the most valuable documents were ordered chronologically. Other Mitau documents were put in barrels, chests and boxes and were moved to other rooms in the royal castle due to lack of space in the rooms of the national archives. Over time, documents of very different provenance were added to the Mitau object, changing its composition once more.

The Mitau documents became a meaningful historical and political resource for the Swedish government. But the documents also affected the national archives. They were a material quantity that demanded space, a disorder that needed to be ordered and of several provenances that needed to be classified by the archivists – not always an easy fit in the chronological and dynastic order that dominated the national archives at the time. The Swedish national archives were not only materialised by documents that historically had been produced by the Swedish government and Sweden's kings and queens, but also with spoils collected during wars. In this way the national archives were in part an effect of a war booty practice.

Noter

1. Thomas Götselius: "Skriftens rike. Haquin Spegel i arkivet" i Solveigh Jülich, Patrik Lundell & Pelle Snickars (red.): *Mediernas kulturhistoria* (Stockholm, 2008), 54–55; Lars-Olof Larsson & Eva Österberg: "Kungamakt, förvaltning, råd och riksdag" i Göran Behre, Lars-Olof Larsson & Eva Österberg: *Sveriges historia 1521–1809. Stormaktsdröm och småstatsrealitet* (Stockholm, 2001), 89.
2. Instruktioner för det kungliga kansliet finns utgivna i Carl Gustaf Styffe (red.): *Samling af instruktioner rörande den civila förvaltningen i Sverige och Finnland*, (Stockholm, 1856), 300; jfr. Severin Bergh: *Svenska riksarkivet 1618–1837* (Stockholm, 1916), 12.
3. Styffe (red.): *Samling af instruktioner rörande den civila förvaltningen i Sverige och Finnland*, 302.
4. En del av det andra polska kriget som inleddes av Karl IX och Sigismund III år 1600, fred slöts 1629.
5. I mitt avhandlingsprojekt undersöker jag hur tre förmoderna samlingar materialiserades genom tillförseln av krigsbyten. Förutom Riksarkivet ingår Uppsala universitetsbibliotek och Carl Gustav Wrangels arkiv- och boksamlingar på Skokloster slott i undersökningen.
6. Igor Kopytoff: "The cultural biography of things. Commoditization as process" i Arjun Appadurai (red.): *The social life of things. Commodities in cultural perspective* (Cambridge, 1986), 65 ff.
7. Tine Damsholt & Dorthe Gert Simonsen: "Materialiseringer. Processer, relationer och performativitet" i Tine Damsholt, Dorthe Gert Simonsen, & Camilla Mordhorst (red.): *Materialiseringer. Nye perspektiver på materialitet og kulturanalyse* (Århus, 2009), 14–15.
8. Lise Camille Ruud & Terje Planke: "Rolstadloftet. En vetenskapshistorisk biografi" i Saphinaz Naguib & Bjarne Rogan (red.): *Materiell kultur & kulturens materialitet* (Oslo, 2011), 41.
9. Scott Lash & Celia Lury: *Global culture industry. The mediation of things* (Cambridge, 2007), 19.
10. Jfr. med Asdals och Mosers diskussion av kontext och contextualisering som vetenskaplig praktik i Kristin Asdal & Ingunn Moser: "Experiments in context and contexting", *Science, technology & human values* 37:4 (2012), 297–306, se särskilt 303.
11. Otto Walde: *Storhetstidens litterära krigsbyte. En kulturhistorisk-bibliografisk studie I*. (Uppsala, 1916), 51.
12. Ann Grönhammar & Carl Zarmén (red.): *Krigsbyte = War-booty* (Stockholm, 2007); Walde: *Storhetstidens litterära krigsbyte*, 15–18.
13. Barbro Bursell: "Krigsbyten i svenska samlingar" i Grönhammar & Zarmén (red.): *Krigsbyte = War-booty* (Stockholm, 2007) 16–23.
14. Elisabet Regner: "Ur Historiska museets samlingar. Krigsbyten som klenoder och historiebruk" i Nestor & Zarmén (red.): *Krigsbyten i svenska samlingar. Rapport från seminarium i Livrustkammaren 28/3 2006* (Stockholm, 2007), 51.
15. Hugo Grotius: *De jure belli ac pacis libri tres: in quibus jus naturæ & gentium, item juris publici præcipua explicantur* (Paris, 1625), 604–608.
16. Jfr. Marcus Junkelmann: "Den katolska ligans troféer och krigsbyten under trettioåriga kriget" i Grönhammar & Zarmén (red.): *Krigsbyte = War-booty* (Stockholm, 2007), 137–146.
17. Sofia Nestor: "Krigsbyten i Livrustkammaren" i Nestor & Zarmén (red.), *Krigsbyten i svenska samlingar. Rapport från seminarium i Livrustkammaren 28/3 2006* (Stockholm 2007), 58.
18. Walde: *Storhetstidens litterära krigsbyte*, 345.
19. Paula Findlen: *Possessing nature. Museums, collecting, and scientific culture in early modern Italy* (Berkeley, Los Angeles & London 1994), 2–3.
20. Barbro Bursell: "Krigsbyten i svenska samlingar" i Grönhammar & Zarmén (red.), *Krigsbyte = War-booty* (Stockholm, 2007), 16–23.
21. Jfr. Per Landgren, *Det aristoteliska historiebegreppet. Historieteori i renässansens Europa och Sverige* (Göteborg 2008), 25.
22. Per Månsson Utter till Axel Oxenstierna 1622-08-02, E 746, Oxenstiernska samlingen, Riksarkivet Marieberg.
23. Jag har hittills haft möjlighet att tittat på ett mindre urval av de kvarvarande Mitauhandlingarna i Riksarkivet, vilka bekräftar

ett generaliserande arkivhistoriskt resonemang. Se Schirren 1, 6, 7, 11 och 13, Livonica, Utländska pergamentbrev, Riksarkivet Marieberg; Livonica II; Ann Blair & Jennifer Milligan: "Introduction" i *Archival science* 4:7 (2007), 293.

24. Per Månsson Utter till Axel Oxenstierna 1622-08-02, E 746, Oxenstiernska samlingen, Riksarkivet Marieberg.

25. Nya skåpet, förteckning A:2 1622, Uppställningsförteckningar och inventarier 1618–1627, D II b a vol. 1, Huvudarkiv Byråarkiv, Riksarkivets Ämbetsarkiv, Riksarkivet Marieberg.

26. Vilhelm Gödel: *Sveriges medeltidslitteratur. Proveniens. Tiden före antikvitetskollegiet* (Stockholm, 1916), 281 ff; Bergh: *Svenska riksarkivet*, 374–76.

27. Bergh: *Svenska riksarkivet*, 248–249.

28. Styffe (red.): *Samling af instructioner rörande den civila förvaltningen i Sverige och Finnland*, 306.

29. *Ibid.*, 310–311.

30. Per Månsson Utter till Axel Oxenstierna 1618 (odaterat), E 746, Oxenstiernska samlingen, Riksarkivet Marieberg

31. *Ibid.*

32. Per Månsson Utter till Axel Oxenstierna 1618 (odaterat), E 746, Oxenstiernska samlingen, Riksarkivet Marieberg.

33. Nya skåpet, förteckning A:1 och A:2 1622, Uppställningsförteckningar och inventarier 1618–1627, D II b a vol. 1, Huvudarkiv Byråarkiv, Riksarkivets Ämbetsarkiv, Riksarkivet Marieberg; jmf Bergh: *Svenska riksarkivet*, 267, som menar att Utter lade handlingarna i låda 22–37.

34. Styffe (red.): *Samling af instructioner rörande den civila förvaltningen i Sverige och Finnland*, 301.

35. Gröna skåpet, Förteckning E, Uppställningsförteckningar och inventarier 1618–1627, D II b a vol. 1, Huvudarkiv Byråarkiv, Riksarkivets Ämbetsarkiv, Riksarkivet Marieberg

36. Bergh: *Svenska riksarkivet*, 147.

37. Nya skåpet, Förteckning B:2, Uppställningsförteckningar och inventarier 1618–1627, D II b a vol. 1, Huvudarkiv Byråarkiv, Riksarkivets Ämbetsarkiv, Riksarkivet Marieberg.

38. "Dispositio actorum in archivo regni 1628", Uppställningsförteckningar och inventarier 1628 och följ., D II b a vol. 2, Huvudarkiv Byråarkiv, Riksarkivets Äm-

betsarkiv, Riksarkivet Marieberg.

39. Bergh: *Svenska riksarkivet*, 293 ff.

40. "Kort förteckning" daterad 1637-08-01, Uppställningsförteckningar och inventarier 1628 och följ., D II b a vol. 2, Huvudarkiv Byråarkiv, Riksarkivets Ämbetsarkiv, Riksarkivet Marieberg.

41. Syftade på ett katolskt kapell som hade inrättats för den polska drottningen Katarina Jagellonicas skull.

42. "Kort förteckning opå dhe handlingar medh hwart Rum för sigh, som dhe nu lagde ähre Vedj Rijkzens Archivo finnas", 16370801, Uppställningsförteckningar och inventarier 1628 och följ., D II b a vol. 2, Huvudarkiv Byråarkiv, Riksarkivets Ämbetsarkiv, Riksarkivet Marieberg.

43. *Ibid.*

44. "Designation öfwer Rijkzcantzlij Rummen", version A och B, Uppställningsförteckningar och inventarier 1628 och följ., D II b a vol. 2, Huvudarkiv Byråarkiv, Riksarkivets Ämbetsarkiv, Riksarkivet Marieberg.

45. Bergh: *Svenska riksarkivet*, 284–85.

46. "Register (...) om Archivi acters disposition" (signerad EL), Uppställningsförteckningar och inventarier 1628 och följ., D II b a vol. 2, Huvudarkiv Byråarkiv, Riksarkivets Ämbetsarkiv, Riksarkivet Marieberg.

47. "Register (...) om Archivi acters disposition" (signerad EL), Uppställningsförteckningar och inventarier 1628 och följ., D II b a vol. 2, Huvudarkiv Byråarkiv, Riksarkivets Ämbetsarkiv, Riksarkivet Marieberg.

48. Otto Walde: *Storhetstidens litterära krigsbyte. En kulturhistorisk-bibliografisk studie II* (Uppsala, 1920), 455 ff.

49. Per Månsson Utter till Axel Oxenstierna 1622-09-23 (en liten tillagd lapp), E 746, Oxenstiernska samlingen, Riksarkivet Marieberg.

50. Per Månsson Utter till Axel Oxenstierna 1622-10-04, E 746, Oxenstiernska samlingen, Riksarkivet Marieberg.

51. Per Månsson Utter till Axel Oxenstierna 1622-10-04, E 746, Oxenstiernska samlingen, Riksarkivet Marieberg.

52. Jfr. nr. 8 hos Per Månsson Utter till Axel Oxenstierna 1622-10-04, E 746, Oxenstiernska samlingen, Riksarkivet Marieberg; jmf. med nr. 867 hos Carl Schirren: *Verzeichniss livländischer Geschichtsquellen in schwedischen Archiven und Bibliotheken* (Dorpat, 1861–1868), s 152.

53. Karl XI till Bengt Oxenstierna 1686-02-08, Utländska registraturet, 1686 fol 46, Riksarkivet Marieberg.

54. Walde: *Storhetstidens litterära krigsbyten I*, 81–82; Schirren: *Verzeichniss livländischer Geschichtsquellen*, 156–157.

55. ”Förteckningh uppå dhe skriffter och Documenter...”, D II eg 1, Riksarkivets ämbetsarkiv, Riksarkivet Marieberg.

56. *Riksarkivets beståndsöversikt. Del 1. Medeltiden Kungl. Maj:ts kansli Utrikesförvaltningen*, Band 1 (Stockholm 1996), 38; *Riksarkivets beståndsöversikt. Del 1 Medeltiden Kungl. Maj:ts kansli Utrikesförvaltningen*, Band 2 (Stockholm, 1996), 611–612, 617–618.

57. Se handling nummer 59, 99, 110, och 279 ”Förteckningh uppå dhe skriffter och Documenter...”, D II eg, Riksarkivets ämbetsarkiv, volym 1 1600-talet, Riksarkivet Marieberg.

58. ”Förteckning öfver de Lifländska Acter som förvaras i Kungl. Sv. Antiq. Archivo af M. Richard von der Hardt”, D II eg 2, Riksarkivets ämbetsarkiv, Riksarkivet Marieberg. Observera att titeln antyder att de livländska handlingarna skall ha funnits i antikvitetsarkivet. Om det stämmer torde de ha flyttats dit efter slottsbranden.

59. Bergh: *Svenska riksarkivet*, 309 ff, 318–19.

60. ”Förteckning öfver de Lifländska Acter som förvaras i Kungl. Sv. Antiq. Archivo af M. Richard von der Hardt”, D II eg 2, Riksarkivets ämbetsarkiv, Riksarkivet Marieberg.

61. *Riksarkivets beståndsöversikt. Del 1. Medeltiden*, Band 1 (Stockholm 1996), 38; *Riksarkivets beståndsöversikt. Del 1 Medeltiden*, Band 2 (Stockholm, 1996), 611–612, 617–618.

Att återupptäcka handskrifers tysta öden

En forskarberättelse om arkivets roll i produktionen av historisk kunskap

Linn Holmberg

Begreppet historia refererar i dagligt tal både till sociala processer i det förflutna och till de narrativ som vi skapar om dessa processer. Hur dessa två förhåller sig till varandra är en ständig källa till debatt mellan historiker av olika skolor och kunskapssyner. I *Silencing the past. Power and production of history* betonar historikern Michel-Rolph Trouillot vikten av att undersöka hur historia *fungerar* (snarare än vad det är), genom att synliggöra de maktutövningar och förutsättningar som gör vissa narrativ möjliga och som tystar andra.¹ Trouillot poängterar att historikern är långt ifrån den ende aktören i denna process och pekar ut fyra tillfällen då normativa attityder eller praktiska omständigheter påverkar produktionen av historisk kunskap. Dessa är: ”tillfället då fakta produceras (skapandet av *källorna*); tillfället då fakta samlas in (skapandet av *arkiven*); tillfället då fakta används (skapandet av *narrativen*); och tillfället av i efterhand tillskriven betydelse (skapandet av *historia* i dess yttersta form)”.²

Arkivet spelar en viktig roll i Trouillots modell men han begränsar dess huvudsakliga maktutövning till insamling. Arkiv är dock inte bara platser där texter samlas, organiseras och görs tillgängliga. De är också platser där texter definieras och förändras och där information försvinner. Brisande kännedom om dokumentets tillkomstsammanhang resulterar dessutom lätt i missvisande rubriceringar, datering och placeringar. I förlängningen påverkar dessa val vilka texter som hittas av arkivbesökaren, hur de kommer att tolkas och utvärderas, om de överhuvudtaget kommer att användas och vilka berättelser som blir berättade.

Denna artikel fokuserar på det klassiska handskriftsarkivets³ roll i produktionen av historisk kunskap. I linje med Trouillot intresserar jag mig mindre för vad arkivet är och mer för hur det rent praktiskt kan *fungera*. Detta illustreras och diskuteras med hjälp av ett specifikt handskriftsmaterial från det franska nationalbiblioteket: resterna från ett ofullbordat vetenskapsencyklopediskt projekt utfört av benediktinmunkar i 1700-talets Paris, övergivet i skuggan av Diderot och d’Alemberts stora franska Encyklopedi.⁴ Studiet av benediktinernas manuskript illustrerar vikten av att inte ta arkiverade texters nuvarande former, klassificeringar och datering för givna, liksom hur ett källmaterials tillkomst- och hanterings-

historia kan – och ibland till och med måste – återskapas för att man ska veta vems text man egentligen studerar och vad som kan sägas om dess innehåll. Ett sådant rekonstruktionsarbete är och förblir intimt förbundet med arkivets egen historia och praktiker.

Artikeln är skriven som en forskningsberättelse där relationen forskaren-arkivet-texten exemplifieras på ett personligt och konkret vis. Jag kommer därför att inleda med en bakgrundsbeskrivning av hur jag kom över arkivmaterialet fråga, vilken förståelse jag hade av dess betydelse, samt en kort redogörelse för relaterade forskningsfält och historiografiska traditioner.

Upptäckten av benediktinernas encyklopedimanuskript

Diderot och d’Alemberts *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (1751–1772) har länge utgjort ett av de mest centrala verken i narrativen om den franska Upplysningen, och tidvis till och med betraktats som synonym med densamma. I takt med att historiker omvärderat upplysningsbegreppets innebörd, komplexitet och bredd har också encyklopedihistorisk forskning bidragit till att nyansera bilden av Encyklopedin, genom att lyfta fram föregångare och konkurrenter inom den vetenskapslexikografiska genren: de så kallade *dictionnaires des arts et des sciences*.⁵

Till skillnad från lingvistiska lexikon över talspråkens vardagsord behandlade vetenskapsordböckerna terminologin inom en rad olika specialiserade kunskapsfält. Deras uttryckliga ambition var inte bara att definiera orden utan att förklara och beskriva vetenskaperna och konsterna själva. I sina försök att täcka in så många områden som möjligt skiljde de sig även från de specialiserade ämneslexikonerna.⁶ I en tid då kunskapsområdenas gränser och kategorier var flytande kunde dock sammanställandet av vetenskapslexika med universella anspråk utgöra ett känsligt projekt.⁷ I Frankrike hade genren under hela första halvan av 1700-talet varit kantad av såväl religiösa dispyter som anklagelser om plagiat, då verken sammanställdes av skribenter med olika konfessionella tillhörigheter och publicerades av konkurrerande bokhandlare.⁸ Då arbetet med Encyklopedin inleddes i mitten av 1740-talet hade jesuiternas *Dictionnaire de Trévoux* (utgiven mellan 1704–1771) lyckats konkurrera ut sina föregångare och framstod som det tongivande vetenskapliga uppslagsverket på den franska bokmarknaden. Med sin uttalade katolska apologetik kom den också att bli Encyklopedins främsta konkurrent under andra halvan av 1700-talet.⁹

Mot denna bakgrund kunde jag inte undgå att bli fascinerad då jag först snubblade över uppgifterna om ett alternativt vetenskapsencyklopediskt projekt i Paris, påbörjat samtidigt som upplysningsfilosofernas, men aldrig fullbordat eller publicerat. Författarna tillhörde benediktinkongrega-

tionen Saint-Maur (1618–1790), vilken inbegrep runt tvåhundra kloster inom Frankrikes dåvarande gränser. Kongregationen hade tidigt utarbetat en lärd profil och kollektiv arkivforskning och intellektuell verksamhet hade en central plats inom klosterlivet.¹⁰ Från mitten av 1600-talet fram till 1790 publicerade kongregationens skribenter mer än sjuhundra verk, varav en betydande del utgjorde textkritiska utgåvor av kyrkofäderna, omfångsrika arbeten inom kyrko-, provins- och lärdomshistoria, samt metodologiska verk inom urkundslära, källdatering och handskriftstyning, varav flera fick stor betydelse för utvecklandet av historievetenskaperna.¹¹

Maurinerna, som kongregationens munkar även kallades, var tidvis noga med att dokumentera sin egen verksamhet. Från slutet av 1720-talet och framåt sammanställde Dom Martène och Dom Fortet årliga rapporter över vilka projekt som påbörjats, hur arbetet fortlöp och vilka verk som publicerats. I slutet av 1747 antecknade Dom Fortet att två munkar i kongregationens huvudkloster Saint-Germain-des-Prés i Paris påbörjat ett projekt som avvek från maurinernas för övrigt historieinriktade verksamhet. Författarna var Dom Antoine-Joseph Pernety och Dom François de Brézillac, och de uppgavs vara sysselsatta med ”en universell ordbok över de fria och mekaniska konsterna, hantverk och alla relaterade vetenskaper”.¹² Detta var samma år som Diderot och d’Alembert utsågs till ansvariga redaktörer för Encyklopedin.¹³

Pernety och Brézillac publicerade dock aldrig något vetenskapslexikon.¹⁴ Kongregationens dokumentation avslöjar heller inte vad som hände. Dom Fortets verksamhetsrapporter avbröts i slutet av 1747 och ett liknande initiativ återupptogs inte förrän i slutet av 1760-talet. Även annan dokumentation rörande kongregationens inre liv innehåller stora luckor från 1740 och framåt.¹⁵ Det finns sålunda en allmän brist på källor gällande maurinernas intellektuella verksamhet just under den period som detta projekt pågick – antingen för att de av okända anledningar aldrig skrevs ned, eller för att de av likaledes okända anledningar försvunnit.¹⁶

Tystnad inom maurinforskningen

Sedan Dom Martènes och Dom Fortets verksamhetsanteckningar publicerades i början av 1900-talet har de utgjort en standardkälla för forskare intresserade av kongregationens historia. Många ögon har sålunda skummat igenom Dom Fortets sista rapport från 1747. Trots detta har Pernetys och Brézillacs projekt aldrig omnämnts inom tidigare forskning om maurinernas lärdomsproduktion. Det faktum att arbetet aldrig publicerades torde vara en faktor, men det har inte hindrat historiker från att studera andra ofullbordade projekt inom kongregationen. Klosterhistorikern Yves Chaussy ägnar till exempel ett helt kapitel åt maurinernas verksamhet vid 1700-talets mitt i sitt översiktverk *Les bénédictins de*

Saint-Maur. Han har här transkriberat större delen av Fortets rapport från 1747, men av oklara anledningar uteslutit just det inledande stycke som rör Pernetys och Brézillacs förehavanden. Istället har han endast reproducerat den del som Fortet rubricerat ”övrige verk”, vilken räknar upp de historiska projekt som pågick runt om i kongregationens kloster. Chaussy konstaterar att Fortets översikt ”visar på den omfattande, för att inte säga exklusiva plats som listan ger åt historiska verk [...] av vilka många för övrigt aldrig kom att se dagens ljus”¹⁷ – detta trots att han precis uteslutit information som påvisat existensen av ett arbete inom en annan kategori.

Chaussys val är på många vis karaktäristiskt för den historiografiska tradition som länge dominerat maurinforskningen. Klosterhistorikern Daniel-Odon Hurel påpekar att det genom hela 1800-talet och en bra bit in på 1900-talet fanns en mytbildning och beundran för benediktinernas kollektiva forskningsansträngningar inom historia, historiemetodologi och patristik. Denna beundran har resulterat i ett kvardröjande fokus på kongregationens mest framgångsrika och respekterade munkar och publikationer – en vinnarnas historia.¹⁸ Maurinernas mindre kända verk inom exempelvis naturfilosofi, matematik och medicin har ägnats mycket begränsad uppmärksamhet.¹⁹ I klosterhistorikern Pierre Gasnaults *L'Érudition mauriste à Saint-Germain-des-Prés* anges det till exempel bara i förbifarten att ett femtontal av skribenterna i det parisiska huvudklostret skrev om naturvetenskapliga ämnen. Han vidareutvecklar inte vilka dessa var eller vad uppskattningen av antalet baseras på.²⁰

Begränsad uppmärksamhet har även ägnats munkar som retrospektivt uppfattats som avvikande från kollektivet. Här är Dom Pernet – det vill säga en av vetenskapslexikonets författare – det kanske mest belysande exemplet. Pernet var benediktinmunk i trettiofyra år innan han lämnade kongregationen för en tjänst som bibliotekarie hos Fredrik II av Preussen. I Berlin började han intressera sig för Emmanuel Swedenborgs esoteriska texter och skapade några år senare ett hemligt sällskap i Avignon, vilket fick ett hundratal följare.²¹

Ett stort antal frimurarhistoriker och esoteriska skribenter har intresserat sig för Pernetys sista tjugo år i livet.²² En sökning på Google ger över 30 000 resultat, varav majoriteten – för att inte säga alla – kopplar honom till frimureri, alkemi och hermetisk filosofi. Inom maurinforskningen, å andra sidan, har tystnaden varit närmast total, trots att Pernet var mycket produktiv under sina år som benediktin. Vanligtvis omnämns han endast i förbifarten för sin inblandning i arbetet med kongregationens nya konstitution under åren 1765–1766.²³ En förklaring till denna tystnad ligger sannolikt i att Pernetys tid som benediktin återkommande betraktats i ljuset av hans förehavanden senare i livet. Den esoteriska litteraturen har upprepade gånger porträtterat hans trettioåriga period som munk som en parentes eller en ”irrväg innan han fann sitt riktiga kall”.²⁴ Det är möjligt

att klosterhistoriker influerats av tolkningen av Pernety som ”aldrig riktigt en äkta benediktin” och därför inte ansett honom eller hans arbeten relevanta att studera om man intresserar sig för kongregationen som fenomen. Mycket talar dock tvärtom för att Pernety var respekterad bland sina bröder i Saint-Germain-des-Prés, såsom exempelvis det faktum att han handplockades som en av fyra att skriva om kongregationens konstitution. Denna uppgift skulle knappats ha tilldelats en munk som ansågs kontroversiell.

Det finns sammanfattningsvis flera historiografiska trender som kan förklara varför Fortets notering om Pernetys och Brézillacs vetenskapsencyklopedi aldrig snappats upp av klosterhistorikerna. För mig var det dock själva det faktum att projektet avvek från den övriga klosterverksamheten som gjorde det intressant att studera – för att inte tala om dess samtidighet med Diderots och d’Alemberts *Encyclopédie*. Men, det krävdes förstås att det fanns ett material att undersöka.

När text blir till utgrävningsplats

När jag hösten 2009 blev doktorand i idéhistoria kontaktade jag det franska nationalbibliotekets manuskriptavdelning och frågade om de hade något encyklopediskt material registrerat i Pernetys eller Brézillacs namn. Det visade sig att biblioteket hade sex foliovolymen i sin ägo, katalogiserade som ”material för en ordbok över konster och vetenskaper, av Dom Antoine-Joseph Pernety”.²⁵

Första gången jag öppnade benediktinernas encyklopedimanuskript visste jag inte mer om texternas tillkomstsammanhang än det som angetts i Fortets verksamhetsrapport, samt den information som erbjöds av bibliotekskatalogen. Det bevarade materialet bestod av fem tematiskt och alfabetiskt organiserade artikelvolymen samt en sjätte bestående av olika slags arbetslistor (översikter av litteratur och illustrationer, tematiska listor över termer, inventeringar av andra ordböcker, etc.). Pärmryggen på den första volymen pryddes av rubriken ”jordbruk”, den andra av ”naturalhistoria, mekaniska konster, diverse hantverk”, den tredje enbart ”naturalhistoria”, den fjärde ”början till en ordbok om matematik, fysik, konster och hantverk”, den femte ”medicin” och den sjätte ”index”.²⁶ Samtliga artikelvolymen började från A men stannade vid olika bokstäver i alfabetet. Volym två och tre framstod som de mest kompletta med artiklar från A–Z. Totalt innehöll materialet över sjutusen artiklar och cirka tvåhundra tecknade illustrationer.

Manuskripten innehöll inget förord som tillkännagav författarnas intentioner. Det fanns heller inga journalanteckningar som beskrev arbetets gång eller vad som hade hänt längs vägen. Materialet bestod både av renskrivna partier och arbetsskisser fulla med marginalanteckningar, korrigeringar och överstrukna meningar. Medan en text uttryckligen uppgav

att det aktuella året var 1747 innehöll andra referenser till litteratur publicerad så sent som 1753. Texterna tycktes ha tillkommit under olika skeden i projektets historia och uppvisade en förändring i både innehåll och litteraturanvändning. Det första utkastet, daterat 1747, slutade dessutom abrupt mitt på en sida som om det hade blivit avsiktligt övergivet. Jag insåg långsamt att det samlade materialet inte utgjorde en färdig och fixerad produkt, utan resterna från ett ”work-in-progress” – ett uppslagsverk i vardande.

Från att tidigare enbart ha studerat tryckt och ”färdig” litteratur som jag på ett jämförelsevis oproblematiskt sätt kunnat närma mig som ett medium för idéer, blev jag medveten om materialiteten hos de blad som låg framför mig. Dessa texter förvandlades långsamt till en utgrävningsplats där jag sökte spår efter deras logik och tillkomsthistoria. Jag började se en materiell artefakt – en lämning efter ett projekt som en gång i tiden hade varit levande.

När jag hade arbetat några veckor i läsesalen på *rue de Richelieu* gick det upp för mig att alla manuskript – mina 1700-talsalster såväl som bordsgrannarnas medeltida texter – var bundna i samma hårda, brunspräckliga bokpärmar. Jag blev då för första gången medveten om *arkivet*. Jag insåg att munkarna inte hade lämnat sina utkast och anteckningar i sex prydliga volymer. Dessa var arkivariernas skapelser.

Vid närmare granskning visade det sig att de två volymer som framstod som mest kompletta med artiklar från A–Z till skillnad från de övriga huvudsakligen bestod av ”kollage”, där artiklar hade klippts ut från sina originalblad och klistrats in på nya (se bild 1 och 2).²⁷ Här och var syntes delar av biblioteksstämplar som blivit itu-klippta tillsammans med artiklarna. Kollagen hade alltså gjorts någon gång *efter* stämplantet, och följaktligen av arkivpersonalen själva. Medan de orörda originalmanuskripten aldrig hade mer än en stämpel per blad kunde man i kollagesektionerna urskilja rester av så många som åtta, nio eller tio stämplantar per blad – som om ett stort material hade klippts ner till något mer komprimerat.

Dessa spår från manuskriptens hanteringshistoria fick mig att inse vikten av att ta reda på i vilken utsträckning materialets form och medföljande information förändrats sedan dess ankomst till arkivet. Manuskripten innehöll till exempel inga namn eller signaturer som avslöjade författarnas identitet eller antal, men likväl hade materialet registerats i Pernetys namn. Hur hade detta gått till? Och varför hade vissa delar så radikalt redigerats medan andra lämnats orörda? Återspeglade dessa arrangemang en ordning som funnits redan när materialet kom i bibliotektes ägo, eller var de arkivpersonalens uppfinningar? I och med att en encyklopedisk text är intimt förknippad med ordning kunde jag inte på allvar börja studera manuskriptens innehåll förrän jag visste vems ordning jag egentligen betraktade. För att få svar på mina frågor sökte jag mig därför till bibliotektes äldsta interna dokumentation för att spåra manuskriptens hanteringshistoria.

Att återupptäcka texters tysta öden. En resa i arkivets historia

Mediehistorikern Wolfgang Ernst skriver att ”arkivets fiktioner inte så mycket ligger i de enskilda dokumenten som i det annorlunda sättet att ordna dem”.²⁸ Med andra ord: texters organisation påverkar ofrånkomligen arkivbesökarens uppfattning om dem. Att undersöka hur denna organisation uppkommit innebär att göra en resa i både arkivets och textens historia. I mitt fall kom denna resa att förändra synen på det material jag studerade. Jag kom även att bli varse om hur arkivet var allt annat än en neutral mellanhand i lagrandet av urkunder och hur dess verksamhet bestod av långt mycket mer än insamling.

Maurinernas manuskript kom i nationalbibliotekets ägo under vintern 1795–1796, efter att klosterbiblioteket i Saint-Germain-des-Prés förstörts av en brand.²⁹ Enligt konservatorn Léopold Delisle uppgick försändelsen från Saint-Germain-des-Prés till mer än niotusen volymer. Hundrasjuttio lådor innehöll dessutom ”en enorm mängd papper av olika slag, i synnerhet dokument som tjänat till benediktinernas arbete, såsom korrespondens, samlingar av anteckningar och kopierade texter”.³⁰ Dessa lådor mottogs av konservatorn Georges-Jean Mouchet som upprättade en preliminär katalog över deras innehåll. På katalogens framsida kunde man läsa att den baserats på ”de lösa blad som följt med lasten”³¹ – det vill säga någon form av index som sammanställts redan av munkarna i Saint-Germain-des-Prés.

Mouchet hade noterat två stora foliomappar, numrerade 455 och 457, som ”Dom Pernety: material för en ordbok över konster och vetenskaper”.³² Denna information förändrade omedelbart min syn på manuskripten. Det material som nu var organiserat i sex volymer hade alltså ursprungligen anlänt till nationalbiblioteket i två delar. Avsaknaden av mapp nummer 456 indikerade dessutom att en tredje del kunde ha gått förlorad. I min läsning av manuskripten hade jag då och då stött på tecken på att bitar saknades, vilket nu fick en förklaring. Det faktum att Mouchets katalog baserats på ett medföljande index klargjorde vidare hur materialet kunnat tillskrivas Pernety trots frånvaron av hans namn. Det hade gjorts redan i Saint-Germain-des-Prés, i den miljö materialet blivit till. Manuskripten innehöll dock även bidrag från Brézillac samt ytterligare fyra eller fem händer, vars texter uppvisade för många individuella egenheter för att enkelt kunna bortförklaras som härrörande från kopister.³³ Munkarnas rubricering kunde därför inte betraktas som ett tillkännagivande att Pernety skulle ha varit den ende författaren. Det var till exempel inte ovanligt att maurinernas publikationer tillskrevs den eller de litteratörer som varit officiellt ansvariga, trots att fler medarbetare i realiteten varit inblandade.³⁴ I detta fall rörde det sig dessutom om en hastig beskrivning av ett överblivet material från ett projekt som runnit ut i sanden.

Jag fortsatte att följa manuskriptens väg fram till 1830-talet då man påbörjat en omfattande omorganisering av nationalbibliotekets manuskriptavdelning. I samband med detta omnummerades allt material från Saint-Germain-des-Prés.³⁵ De två mapparna med encyklopedimanuskripten märktes då som 257 och 258, vilket tystade den ursprungliga informationen om en försvunnen tredje del.³⁶

Några år senare inleddes projektet att stämpla allt material som bibliotekets egendom. Stämplarna i encyklopedimanuskripten överensstämmer med den stämpel som var i bruk mellan 1848–1852, det vill säga perioden för den andra republiken.³⁷ Från 1850 och framåt började man sedan portionera ut materialet till parisiska bokbindare. Manuskript som krävde någon form av bearbetning skickades dock till bibliotekets nyinrättade interna ateljé. De manuskript som bands hos de externa bokbindarna pryddes med deras signum, så kallade *trains de reliure*. Materialet som bands i bibliotekets ateljé förblev dock omärkt.³⁸ Encyklopedivolymerna bär inga *trains de reliure* och måste sålunda ha bundits i den interna ateljén. Det var med andra ord bibliotekets egen personal som beslutade att omarrangera de två mapparna i sex volymer och samtidigt utsätta delar för omfattande redigering.³⁹

Jämförelser mellan det material som redigerats (placerat i volym två och tre) och det som bevarats i sin originalform (placerat i volym ett, fyra, fem och sex) ger flera ledtrådar till anledningarna bakom arkivpersonalens val. Bland de bevarade originalmanuskripten kan man tydligt se att texter skrivna av olika händer är uppdelade i separata sektioner. Dessa sträcker sig inte sällan över flera hundra folioblad innan en ny handstil tar vid. I de flesta fall rör det sig om tematiska renskrivningar, vilket innebär att dessa texter i viss mån redan utgjorde ”naturliga enheter” som lätt kunde delas upp.

I kollage-volymerna, å andra sidan, har artiklar skrivna av olika händer, med olika pennor eller bläcknyanser, klistrats in om vartannat men i alfabetisk ordning. På flera håll stöter man i innehållet på referenser till föregående eller efterföljande artiklar som inte längre finns där men som hamnat någon annanstans i det alfabetiska spannet. De naturliga grupper som artiklarna en gång skrevs i har sålunda brutits upp – men de går att spåra. Här och var kan man lokalisera artiklar skrivna av samma hand, med samma bläcknyans och penna, som alltid refererar till samma källa och behandlar samma ämne – som till exempel juveleraryrket⁴⁰ eller djurlivet på Antillerna.⁴¹ Till skillnad från de orörda originalmanuskripten så är dessa ”naturliga enheter” dock betydligt fler och betydligt mindre (se bild 1 och 2).

Baserat på dessa observationer är det troligt att det material som redigerats ursprungligen bestod av en större mängd mindre artikeltexter, producerade allt eftersom skribenterna arbetade sig igenom specifik litteratur, och som ännu inte hade skrivits ihop vid tidpunkten för projektets nedlägg-

ning. Det faktum att just dessa manuskript innehåller de senaste datumen i hela materialet bekräftar dessutom att de tillkommit i projektets senare del.⁴² Kollagen var troligtvis en åtgärd för att ekonomisera utrymmet inför bindningen, och när artiklarna väl hade klippts ut kunde de lika gärna organiseras i alfabetisk ordning för att göra innehållet mer lättillgängligt. Bevarandet av överstrukna artiklar och annat kludd tyder till exempel på att man inte haft för avsikt att rensa upp eller färdigställa munkarnas arbete.⁴³ Man ville dock skapa ordning.

Hur välmenande arkivpersonalens avsikter än må ha varit, får deras ordningsskapande vidsträckta konsekvenser. Genom arrangemanget av det mest heterogena materialet i två artikelkollage, med varsitt komplett och slutet alfabetiskt spann från A–Z, får man lätt intrycket att dessa manuskript utgör relativt färdiga produkter. I själva verket är det omöjligt att veta hur många artiklar munkarna hade för avsikt att addera, eller hur långt de befann sig från slutmålet när projektet lades ner. Genom ordnandet av ett oordnat material fördunklas det faktum att det övergavs som ett ”work-in-progress”. Uppdelningen av skisser härrörande från olika skeden i projektets historia i sex tematiska, rubricerade och inbördes ordnade volymer, förmedlar dessutom en logik som styr betraktarens tolkning av författarnas intentioner. I och med förändrade katalogiseringar har viktig information om materialets ursprungsform tystats längs vägen. Till det senare hör inte minst indikationen på att så mycket som en tredjedel av det skrivna materialet möjligtvis gått förlorat. Kort sagt: arkivpersonalen fick ett ofärdigt, ofullständigt och heterogent material att framstå som en enhetlig produkt, vilket ofrånkomligen påverkar betraktarens uppfattning – speciellt om manuskripten endast studeras hastigt.

Maurinernas encyklopedimanuskript har faktiskt omnämnts i förbifarten av åtminstone två forskare. Historikern Micheline Meillassoux-Le Cerf är en av dem. I sin avhandling om Pernety (med tyngdpunkt på senare delen av hans liv) beskriver hon materialet översiktligt på cirka en sida. Illustrativt nog misstar hon här arkivariernas kollage för att vara benedikтинens. Hon noterar att ”dessa osignerade, odaterade blad har attribuerats till Pernety” och tillägger att det ”faktiskt är helt säkert att det är han som har skrivit och klistrat in dessa artikelfragment i alfabetisk ordning på de bundna bladen”.⁴⁴ Hon förtydligar senare att ”nästan alla artiklar skrivits direkt på bokens blad. I två [volymer] [...] har dock författaren alternat mellan artiklar som skrivits direkt och med andra som redigerats separat och sedan klistrats in”.⁴⁵

För Meillassoux-Le Cerf är arkivpersonalens ingrepp helt osynligt. Av hennes formulering att döma verkar hon nästan tänka sig att texterna skrivits direkt i de bundna volymerna – direkt på ”bokens” blad, som om de vore ett massivt anteckningsblock från Saint-Germain-des-Prés. Ett sådant synsätt innebär även att materialets organisation antas reflektera

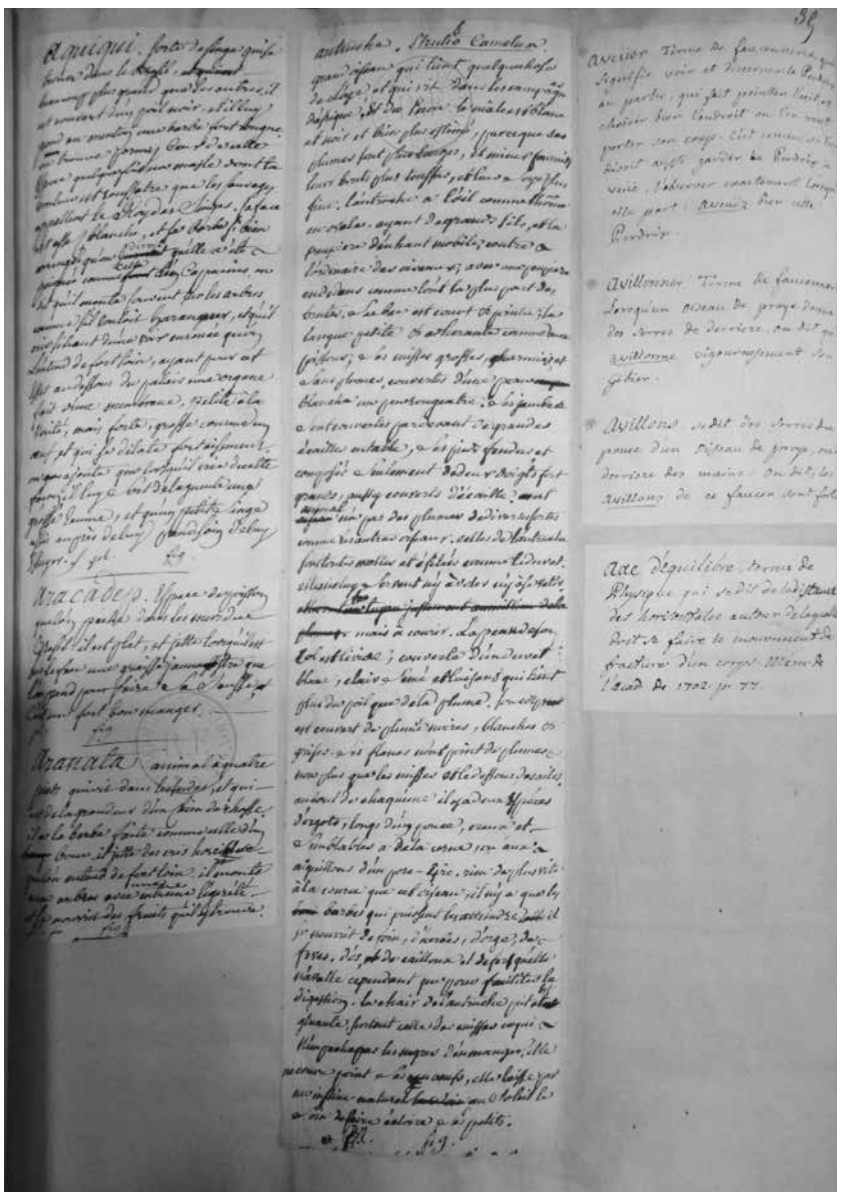

BILD 1 och 2. En bevarad originalfolio (BnF, Ms. Fr. 16983, fol. 260r) jämfört med en som redigerats (Fr. 16980, fol. 35r). Originalfolion till vänster har synligen skrivits vid ett och samma tillfälle och av samma skribent. Alla artiklarna berör medicin. På den redigerade sidan till höger har artiklar skrivna av två skribenter klistrats in bredvid varandra. Artiklarna behandlar olika kunskapsområden och har sammanställts efter olika källor. De två kolumnerna till vänster berör naturalhistoria medan den övre kolumnen till höger behandlar falkjakt och den fristående artikeln därunder fysik. Till skillnad från originalfolion, som i enlighet med bibliotekets dåtida stämpningspraktiker endast innehåller en stämpel per pappersenhet, kan man på den redigerade sidan se två artiklar med stämplarna. Detta betyder att de vid tidpunkten för stämplingen befann sig på två olika foliobladd. På andra ställen i materialet kan uppemot tio stämplarna – hela eller ituklippta med artiklarna – synas på en och samma sida.

en ursprunglig intention hos författaren, som konturerna till ett färdigt verk. Inget kunde vara mer missvisande.

Materialet har även omnämnts av encyklopedihistorikern Jacques Proust i dennes klassiska studie av Diderots och d'Alemberts Encyklopedi. Proust påtalar förekomsten av ”ett märkligt dokument på nationalbibliotekets manuskriptavdelning, odaterat men sannolikt inte härrörande från tiden efter publikationen av Encyklopedins första volymer. Det består av ganska korta artiklar om konster och hantverk på lösa blad som sedan klistrats in på bundna blad. Dessa artiklar är baserade på de bästa källorna [...] och illustreras av några slags ‘planscher’. [...] Artiklarna och teckningarna har synbart samma författare [...]: Dom Joseph-Antoine Pernetty, benediktin”.⁴⁶ Proust ägnar inte materialet mer än några rader. Till skillnad från Meillassoux-Le Cerf drar han inte explicit slutsatsen att Pernetty är ansvarig för kollagen, men han reflekterar inte heller över hur manuskripten fått sin nuvarande form och organisation och vad detta skulle kunna ha för betydelse för hur de uppfattas. Proust nöjer sig med att konstatera att materialet – detta ofärdiga, heterogena och ofullständiga material, presenterat i en rationell förpackning – är ”märkligt”.

Meillassoux-Le Cerfs och Prousts beskrivningar illustrerar hur lätt det kan vara att ta arkiverade texters nuvarande former och rubriceringar för givna. Deras beskrivningar utgör på så vis konkreta exempel på arkivets påverkan på forskarens tolkning – och intresse. Efter Proust har maurinernas manuskript mig veterligen aldrig påtalats inom encyklopedihistorisk forskning. Man kan förstås bara spekulera om i vilken utsträckning denna konstruerade ”märklighet” haft med saken att göra. Vem vet hur många ögon som efter en snabb genombläddring avfärdat dem som ointressanta?

Pussel och detektivhistorier i arkivet

Efter att ha klargjort vidden av arkivpersonalens påverkan på encyklopedi-manuskriptens organisation övergick jag till att undersöka materialets tillkomsthistoria. Detta arbete skulle dock snart leda tillbaka till arkivets ordningsskapande och dess konsekvenser.

I och med att kongregationens dokumentation inte erbjöd några ledtrådar till projektets historia beslöt jag mig att angripa det hela från en annan vinkel, nämligen via bokhandeln. För att få trycka och sälja ett verk i 1700-talets Frankrike krävdes en licens från ministern ansvarig för bokhandeln. Fram till 1777 var det endast legitimerade bokhandlare som kunde ansöka om och erhålla en sådan licens.⁴⁷ Detta innebar att om maurinerna någonsin haft för avsikt att publicera sitt verk – vilket var en rimlig arbetshypotes – krävdes det ett samarbete med en bokhandlare. Frågan var vem denne kunde ha varit.

Medan 1600-talets mauriner huvudsakligen ägnat sig åt patristik och kyrkohistoria publicerade 1700-talsgenerationen verk inom betydligt fler

ämnesområden. Detta innebar att de individuella skribenterna i allt högre utsträckning samarbetade med olika bokhandlare, i och med att de senare tenderade att specialisera sig inom skilda fält och genrer. Det var dock vanligt att framgångsrika projekt resulterade i fortsatt samarbete.⁴⁸

Dom Fortets verksamhetsrapport från 1747 inleds med tillkännagivandet att Pernety och Brézillac precis publicerat en utökad översättning av Christian Wolffs ”kurs i matematik”, (*Elementa matheseos universae*, 1713–1715).⁴⁹ Detta arbete publicerades under våren 1747 som *Cours de mathématique* hos bokhandlaren Charles-Antoine Jombert. Pernety och Brézillacs insats var dock anonym och verkets framsida avslöjade endast att det var ”översatt och avsevärt utökat av ”Dom*** från kongregationen Saint-Maur”.⁵⁰ De båda munkarnas inblandning tillkännagavs dock officiellt i *La France littéraire* i mitten av 1750-talet.⁵¹

Jombert var en aktiv bokhandlare och redaktör som specialiserat sig på illustrerad litteratur inom matematik, mekanik, artilleri och ingenjörskonst, och samarbetade med ett stort antal matematiker, ingenjörer, artister och gravörer i Paris.⁵² Jombert hade erhållit licensen för Wolffs kurs i matematik redan 1743. Samma licens inkluderade även översättningen av ett annat verk av den tyske författaren: dennes matematiska lexikon, *Vollständiges Mathematisches Lexicon*, från 1734.⁵³ Från 1743 och framåt beskrevs båda projekten som ”på gång” i diverse bokkataloger och annonseringar – och i båda fallen var översättarna anonyma.⁵⁴

I början av 1746 tillkännagav Jombert i en bokkannsats att man avsåg att göra en utökad översättning av Wolffs lexikon. Projektet presenterades som ”Ny ordbok över matematik och fysik och alla områden som baseras på dem, där man behandlar vetenskapernas ursprung, utveckling och principer, samt metoden för att på kort tid tillgodogöra sig tillräcklig med kunskap för att kunna resonera runt och använda sig av dessa på ett korrekt vis”. Verket utlovades även innehålla ”en stor mängd illustrationer”.⁵⁵

Bland maurinernas encyklopedimanuskript finns ett ofärdigt utkast till en ”Ordbok över matematik, fysik, konster och hantverk”, daterat 1747.⁵⁶ Inom det alfabetiska spannet som hinns med innan utkastet avbryts har majoriteten av artiklarna från Wolffs *Vollständiges Mathematisches Lexicon* översatts.⁵⁷ I linje med Jomberts projektbeskrivning har man också utökat innehållet avsevärt med hjälp av en stor mängd monografier, vetenskapslexikon och tidskriftsartiklar. I marginalen bredvid ett flertal artiklar indikeras det dessutom att tekniska illustrationer kommer att infogas.

Med tanke på att Pernety och Brézillac hade arbetat med Jombert sedan 1743 för att översätta (och utöka) Wolffs kurs i matematik, tycktes allt tala för att de även varit de anonyma översättarna av dennes matematiska lexikon. De två verken behandlade dessutom samma kunskapsområden och skiljde sig främst åt i organisationen av innehållet – den ena i form av tematiska uppsatser och den andra i form av alfabetiskt ordnade artiklar.⁵⁸

Identifieringen av Jombert som den ansvarige redaktören innebar sålunda att jag hade fått en ny utgångspunkt för att söka information om maurinernas projekt. Kännedomen om munkarnas manuskript skulle i sin tur möjliggöra nytolkningar av ett arkivmaterial i Jomberts namn.

Att se bortom arkivmaterialets rubricering och placering. Jomberts brev

Arkivmaterialets rubricering och placering kan påverka arkivbesökarens tolkning i minst lika stor utsträckning som dess organisation. För mig blev detta tydligt när jag gick igenom de dokument som bevarats från Jomberts professionella verksamhet. Jag kom då över ett brev adresserat till bokhandelsministern. Ministerns namn var ospecificerat och brevet odaterat. Arkivarierna hade dock placerat brevet i en volym rubricerad ”bokhandeln under Mr. de Malesherbes”.⁵⁹ Chrétien de Lamoignon de Malesherbes tillträdde posten som bokhandelsminister i december 1750.⁶⁰ Placeringen av dokumentet signalerade därmed det implicita antagandet att brevet skulle ha författats någon gång efter detta datum. Detta blev därför min allra första tolkning. Mot bakgrund av vad jag visste om maurinernas projekt lade jag dock snart märke till att brevet innehåll tydde på att det tillkommit mycket tidigare än så.

Jombert beskriver arbetet med en ”ordbok över matematik, fysik och alla relaterade vetenskaper och konster”, baserat på Wolffs matematiska lexikon, men ”som rättare sagt är ett universellt uppslagsverk”.⁶¹ Författarna omtalas upprepade gånger i plural men nämns aldrig vid namn. Jombert betonar dock att han erhållit licensen för projektet ”för tre år sedan”, och att ”författarna nu jobbat i nära tre år med att samla ihop allt nödvändigt material för att kunna utföra detta omfattande projekt”.⁶² Jombert räknar även upp en rad verk, däribland Wolffs kurs i matematik, som han låtit översätta med avsikten att inkludera deras innehåll i uppslagsverket. Licensen för samtliga av dessa verk, inklusive Wolffs lexikon, utfärdades 1743.⁶³ Brevet måste följaktligen ha skrivits någon gång under 1746. Jombert riktar sig alltså till Henri-François d’Agusseau, bokhandelsminister mellan 1729 och 1750, och han tycks beskriva maurinernas arbete.

Jombert förklarar sedan att han ”till sin förfäran fått reda på att några av hans kollegor inte bara precis beviljats licens för en ordbok i samma stil som hans egen, trots att den från början inte skulle bli något mer än en enkel översättning av Chambers encyklopedi, men att samma bokhandlare också blivit varse om hans projekt och vill motsätta sig publiceringen av hans prospekt”.⁶⁴ Jombert tycks beskriva en konkurrenssituation med den tidiga Encyklopedin.

Diderot och d’Alemberts *Encyclopédie* började ursprungligen som en översättning av Ephraim Chambers *Cyclopaedia, or universal dictionary*

of arts and sciences (1728). Den ansvarige bokhandlaren André François Le Breton erhöill den första licensen i februari 1745. Efter upprepade meningsskiljaktigheter med de två ursprungliga översättarna lades projektet ner i augusti samma år och licensen drogs tillbaka. Två månader senare lärer sig Le Breton med bokhandlarna Briasson, David och Durand för att fortsätta projektet tillsammans. Runt årsskiftet hyrde man in matematikern och akademikern Abbé Gua de Malves som ansvarig redaktör, d’Alembert som kontrollant av det vetenskapliga innehållet och så småningom också Diderot som översättare. En ny licens beviljades i januari 1746, men nu för ett märkbart förändrat projekt. Man skulle inte längre bara översätta Chambers *Cyclopaedia* utan även John Harris *Lexicon Technicum, or an universal English dictionary of arts and sciences* (1704). Man avsåg även utöka innehållet med en ospecificerad mängd ”övrig litteratur”.⁶⁵ Detta tycks vara den händelseutveckling Jombert refererar till. Han oroar sig för de förändringar som hans kollegor planerar att genomföra – inte vad de redan genomfört. Hade brevet författats i december 1750 eller i början på 1751 hade Encyklopedins omtalade prospekt redan cirkulerat sedan oktober och dess första volym varit på väg in i tryckpressen.⁶⁶

Jombert ber att ministern ska föreskriva gränser för konkurrenternas planerade tillägg av övrig litteratur. Han misstänker nämligen att de kommer behöva använda sig av de verk som han själv säljer, vilket hotar både hans encyklopediprojekt och hans allmänna verksamhet. Jombert påpekar samtidigt att han är mycket bättre rustad att utföra det storskaliga vetenskapsprojekt som det är fråga om, i och med att hans ”bokhandel inte innehåller annat än böcker om matematik, vetenskaper och konster”.⁶⁷

Tyvärr finns inget svar bevarat från d’Agusseau. Med facit i hand kan man dock dra slutsatsen att Jombert knappast fick den respons han hade hoppats på. Maurinernas utkast tycks ha övergivits redan under 1747. År 1753 publicerade sedan Jombert en mindre ordbok i matematik och fysik, vilken av titeln och innehållet att döma var en vidareutveckling av maurinernas projekt, omarbetat och påtagligt reducerat av maringenjören Alexandre Saverien.⁶⁸ Medan munkarnas utkast innehåller mer än fyrahundra artiklar mellan A–ALL, har Saveriens ordbok endast femtioen. Trettioen av dessa är översatta från Wolff, varav alla utom en också återfinns i maurinernas manuskript.⁶⁹ Vid tidpunkten för brevet till d’Agusseau arbetade munkarna sålunda på ett långt mer omfattande vetenskapslexikon, vars ambitioner – i enlighet med Jomberts egna ord – var jämförbara med samtidens universella uppslagsverk och ”i samma stil” som den tidiga Encyklopedin.

Transformering av projektet skulle kunna förklaras som en kommersiell strategi från Jomberts sida. I takt med publiceringen av Diderot och d’Alemberts *Encyclopédie* valde allt fler redaktörer att satsa på mer begränsade ordboksformat för att på så vis kunna konkurrera om de mindre

välbeställda eller specialiserade läsarna.⁷⁰ Maurinerna slutade dock inte arbeta med en universell vetenskapsencyklopedi. Från 1748 och framåt var manuskripten förvisso inte längre baserade på Wolff, men till skillnad från Jombert valde man att markant utöka projektets innehåll och omfång. Detta är dock en annan historia.

Utän kännedom om maurinernas projekt hade det varit lätt att godta arkivariernas indirekta datering av Jomberts brev till årsskiftet 1750–1751. Bokhistoriker specialiserade på Jombert har till exempel tidigare antagit att brevet beskriver Saveriens projekt. Med tanke på tidpunkten och det begränsade omfånget på Saveriens publikation har man inte tagit Jomberts påstående om en ömsesidig konkurrenssituation med Encyklopedin på allvar. Bokhandlaren förhoppning om att d’Agusseau skulle ha kunnat inskränka upplysningsfilosofernas mastodontprojekt – bara månader från publicering – har snarare tolkats som en retorisk strategi.⁷¹ Men 1746 hade Encyklopedin ännu inte blivit ”Diderot och d’Alemberts *Encyclopédie*”. Den hade ännu inte blivit ett gigantiskt företag med nära tvåhundra medarbetare, eller upplysningsfilosofernas *machine de guerre* mot vidskepelse och dogmatism. Den hade ännu inte försetts med sitt programmatiska förord eller rationella översikt av kunskapsområdenas inbördes relationer. Vid 1746 var Encyklopedin fortfarande en utökad översättning av ett utländskt vetenskapslexikon, vilket – till skillnad från de existerande universella vetenskapslexikonerna på den franska marknaden – dels placerade matematiken och den nya experimentella fysiken i centrum, dels intresserade sig för samtidens många hantverksyrken och industrier och hade för avsikt att illustrera dem med bilder.⁷² Detsamma kunde sägas om maurinernas projekt. Fallet med Jomberts brev exemplifierar på så vis inte bara hur arkivaliers placeringar kan påverka forskarens uppfattning, utan även hur beaktandet av nytt material ständigt utmanar och möjliggör nya tolkningar.

Avslutning: Mot det digitala arkivet

Denna forskarberättelse har med sina exempel velat illustrera olika aspekter av arkivets ordnande praktiker och dess konsekvenser för forskarens tolkningar, och i förlängningen produktionen av historisk kunskap. Det bör emellertid betonas att den miljö som i detta fall exemplifierat ”arkivet” varit det franska nationalbibliotekets manuskriptavdelning, vars praktiker avviker en hel del från exempelvis Archives nationales, som vare sig binder sitt material i volymer eller använder samma organisations- eller katalogiseringssystem. Poängen har därför inte varit att generalisera runt arkivets praktiker, utan snarare att påminna om betydelsen av att i varje enskilt fall reflektera över arkiverandets påverkan på det specifika materialet – vad detta än må vara och på vilken plats det än må ha lagrats och hanterats. Poängen har även varit att visa hur lätt arkivet faktiskt kan bli osynligt

eller glömmas bort – till och med när vi sitter mitt i det. Mot denna bakgrund är det relevant att fråga sig vad som händer i det digitala arkivet.

I skrivande stund pågår världen över omfattande digitaliseringsprojekt av biblioteks och arkivs handskrifter. På det franska nationalbiblioteket började man skanna dokument under 1990-talet och har sedan dess utarbetat program för vilka manuskript som tillåts genomgå processen under nuvarande tekniska förutsättningar.⁷³ Digitaliseringen förändrar dramatiskt utgångsläget och möjligheterna för historisk forskning i och med att material som dessförinnan bara kunnat konsulteras på ett ställe blir åtkomligt från vilken dator som helst. Men vad händer med blicken när texter frigörs, inte bara från sin materialitet, men också från de fysiska miljöer som organiserat och klassificerat dem?

”På Internet finns inte längre några *lieux de mémoire*, där finns bara adresser”,⁷⁴ skriver Wolfgang Ernst. Om jag hade kommit över Jomberts brev via en länk i ett internetarkiv, utan vetskap om att det rent fysiskt låg placerat i en volym märkt ”bokhandeln under Malesherbes”, hade min (liksom andras) läsning och tolkning troligen aldrig påverkats av den implicita dateringen 1750–1751. På detta vis kan digitaliseringen utmana och upplösa det klassiska arkivets placeringar och medföljande antaganden. Men skulle jag ha uppmärksammat att maurinernas encyklopedi-manuskript redigerats om jag aldrig fått hålla de hårda pärmvolymerna i mina händer, eller om mina fingrar aldrig fått röra vid kollagen? Hade jag lagt märke till bläckets nyanser och papprets svagt skiftande färger – alla dessa små, små ledtrådar som gjorde att jag började läsa dessa texter som materiella artefakter och inte bara som medium för idéer? Och framför allt: hade jag kommit på tanken att studera manuskriptens praktiska hanteringshistoria om jag inte suttit i den fysiska miljö som lagrat dem i över tvåhundra år? Hade min blick på texten utvecklats på samma sätt om jag skrollat mig igenom en PDF-fil hundratals mil bort? Hade arkivet blivit än mer osynligt?

Det digitala arkivet upplöser måhända det klassiska arkivets placeringar, men inte alla dess ordnande operationer. Även i ett digitalt format utgör arkivpersonalens klassificeringar materialets sökord, och deras ingrepp i den fysiska texten reproduceras. Ett digitalt format skulle i teorin göra det möjligt att plocka isär dessa redigeringar och skapa nya ordningar – men det krävs förstås att man inte slutar att beakta texters fördigitala historia. Även om digitala arkiv och digitaliserade texter så småningom skulle ersätta det fysiska arkivet och dess handskrifter så är och förblir de senare de förras underlag. Det klassiska handskriftsarkivets epok går måhända mot ett slags slut,⁷⁵ men kännedomen om dess praktiska förfaranden kommer aldrig upphöra att vara av vikt så länge konsekvenserna av dess organisation, redigering, rubricering och klassificering finns kvar i texterna själva.

Summary

Exploring the silent fate of manuscripts. The role of the archive in the production of historical knowledge. By Linn Holmberg. The archive is not only a place where texts are gathered, organized and made available. It is also a place where texts are defined and changed and where information disappears. Insufficient knowledge about documents' context of production easily results in misleading labels, dating and storage locations. These choices affect which manuscripts are found by researchers, how they are interpreted and valued, whether or not they are used, and in the end, what histories are told. In this article, these aspects are illustrated through the study of an unrealized encyclopedic project, executed by Benedictine monks in mid-eighteenth-century Paris, parallel in time to the *Encyclopédie* of Diderot and d'Alembert. The preserved manuscripts of the Benedictine project were brought to the *Bibliothèque nationale de France* (BnF) in the 1790s, where they were subjected to extensive rearrangement during the nineteenth century. Since then, the few researchers who have noticed the manuscripts' existence have disregarded them as "strange", without considering the role of the archive in their alteration. Similarly, the misleading placement (and implicit erroneous dating) of a letter, elucidating the history of the Benedictine project, has brought previous researchers to assume that it referred to another enterprise. The article illustrates the importance of always questioning the current form, classification, dating and placement of archive documents. It is also a reminder of how easily the archive can become invisible to us, even when we are sitting in the middle of it.

Noter

1. Michel-Rolph Trouillot: *Silencing the past. Power and production of history* (Boston, 1995), 25–28.

2. *Ibid.*, 26. "Silence enters the process of historical production at four crucial moments: the moment of fact creation (the making of *sources*); the moment of fact assembly (the making of the *archives*); the moment of fact retrieval (the making of *narratives*); and the moment of retrospective significance (the making of *history* in the final instance)."

3. Jag kommer i denna artikel använda begreppet "handskriftsarkiv" (eller endast "arkiv") med referens till organiserade samlingar av handskrifter, oavsett om dessa i dagligt tal omnämns som arkiv eller biblioteks manuskriptavdelningar.

4. Detta material studeras i min pågående

avhandling i idéhistoria, "The Maurists' universal dictionary of arts, crafts and sciences. A monastic reflection of the French Enlightenment" (preliminär titel), Umeå universitet (disputation planerad till våren 2014).

5. Se t.ex. Richard Yeo: *Encyclopedic visions. Scientific dictionaries and Enlightenment culture* (Cambridge, 2001); Marie Leca-Tsiomis: *Écrire l'Encycloédie. Diderot. De l'usage de dictionnaires à la grammaire philosophique* (Oxford, 1999); Isabelle Turcan (red.): *Quand le dictionnaire de Trévoux rayonne sur l'Europe des Lumières* (Paris, 2009); Frank A. Kafker (red.): *Notable encyclopedias of the seventeenth and eighteenth centuries. Nine predecessors of the Encyclopédie* (Oxford, 1981); Pierre Rétat: "L'âge des dictionnaires", i Roger Chartier & Henri-Jean Martin (red.): *Histoire de l'édition*

française. *Le livre triomphant 1660–1830* (Paris, 1990), 232–245.

6. Yeo: *Encyclopedic visions*, 16–25; Bernard Quemada: *Les dictionnaires du français moderne 1539–1863* (Paris, 1967), 37f, 76–101, 157–191.

7. Richard Yeo: "Classifying the sciences", i *The Cambridge history of science. Eighteenth-century sciences* (Cambridge, 2003), 241–243.

8. Leca-Tsiomis: *Écrire l'Encyclopédie*, 1–11, 17–109.

9. Ibid., 17–109; Isabelle Turcan: "La réception du dictionnaire de Trévoux du XVIIIe au XXe siècle", i Turcan (red.): *Quand le dictionnaire de Trévoux*, 155–163.

10. Daniel-Odon Hurel: "The Benedictines of the Congregation of Saint-Maur and the Church fathers", i Irena Backus (red.): *The reception of the Church fathers in the west. From the carolingians to the maurists*. vol. 2. (Boston/Leiden, 1997), 1007–1031; Pierre Gasnault: *L'érudition mauriste à Saint-Germain-des-Prés* (Paris, 1999), 13–32.

11. Madeleine Laurain: "Les travaux d'érudition des mauristes. Origine et évolution", i *Mémorial du XIVe centenaire de l'abbaye de Saint-Germain-des-Prés* (Paris, 1959), 231–271; Blandine Barret-Kriegel: *Les académies de l'histoire* (Paris, 1988), 41–140; David Knowles: *Great historical enterprises* (New York, 1963), 35–62; Peter Burke: *A social history of knowledge. From Gutenberg to Diderot* (Cambridge, 2008), 43, 47, 49.

12. Edmond Martène: *Histoire de la Congrégation de Saint-Maur*, Gaston Charvin (red.) (Paris, 1954), vol. 9, 342. "Les mêmes auteurs travaillent actuellement à un dictionnaire universel des arts mécaniques et libéraux, des métiers et de toutes les sciences qui y ont quelque rapport."

13. John Lough: *The Encyclopédie* (Genève, 1989), 19–20.

14. Verket finns inte registrerat i någon av katalogerna över maurinernas publikationer. Se René-Prospér Tassin: *Histoire littéraire de la Congrégation de Saint-Maur* (Paris, 1770; repr. New Jersey, 1965); Charles de Lama: *Bibliothèque des écrivains de la Congrégation de Saint-Maur* (Genève, 1971); Ursmer Berlière, Dom Antoine Dubourg & A.M.P Ingold (red.): *Nouveau supplément à l'Histoire Littéraire de la Congregation de Saint-Maur* (Paris, 1908–1932).

15. Bibliothèque nationale de France (BnF).

Fonds français (Fr.). Manuscrits (Mss), 18816–18817: "Annales de l'Abbaye de Saint-Germain-des-Prés" täcker exempelvis endast åren fram till 1743.

16. Detta konstateras även av Gaston Charvin: "Avant-propos", i Martène: *Histoire de la Congrégation de Saint-Maur*, vol. 9, iii–iv.

17. Yves Chaussy: *Les bénédictins de Saint-Maur* (Paris, 1989), vol. 1, 193. "On voit par ce simple aperçu la place considerable, pour ne pas dire exclusive, tenue dans la liste par les ouvrages historiques [...] dont beaucoup ne devaient d'ailleurs pas voir le jour".

18. Daniel-Odon Hurel: "L'historiographie de la Congrégation de Saint-Maur aux XIXe-XXe siècles. Bilan et perspectives de recherche", *Revue Mabillon* 13 (2002), 7–23.

19. Generella omnämningen och uppräknanden av verk kan bland annat ses i R. Lemoine: "L'enseignement scientifique dans les collèges bénédictins", i R. Taton (red.): *Enseignement et diffusion des sciences en France au XVIIIe siècle* (Paris, 1964), 101–123; Daniel-Odon Hurel: "Les Bénédictins de la Congrégation de Saint-Maur et les sociétés savants en France au XVIIIe siècle", i Daniel-Odon Hurel & Gérard Laudin (red.): *Académies et sociétés savants en Europe 1650–1800* (Paris, 2000), 463–490. Enskilda verk och benediktinska författare har främst behandlats av historiker som inte haft något större intresse för kongregationen i sig. Se t.ex. studien om Dom Louis Emmanuel Renier i Marie Jacob: *La quadrature du cercle. Un problème à la mesure des Lumières* (Paris, 2006), 207–208, 535, 543; samt Ch. de Robillard de Beaurepaire: *Extraits d'un manuscrit de Dom Gourdin* (Paris, 1867), 7f.

20. Gasnault: *L'érudition mauriste à Saint-Germain-des-Prés*, 15, 33.

21. Micheline Meillassoux-Le Cerf: *Dom Pernety et les Illuminés d'Avignon, suivi de la transcription intégrale de la Sainte parole* (Milano, 1992), 147–231.

22. Förutom Meillassoux-Le Cerf, se t.ex. Joanny Bricaud: *Les Illuminés d'Avignon, étude sur Dom Pernety et son groupe* (Paris, 1927; nytryck 1995); Robert Amadou: "Pernety" och "Les Illuminés d'Avignon" i Daniel Ligou (red.): *Dictionnaire universel de la franc-maçonnerie* (Paris, 1998); Marc de Vissac: "Dom Pernety et les Illuminés

d'Avignon", i *Mémoires de l'Académie du Vaucluse* (Avignon, 1922).

23. Se t.ex. Chaussy: *Les bénédictins de Saint-Maur*, vol. 1, 212.

24. Se t.ex. Bricaud: *Les Illuminés d'Avignon*, 7. "C'était une véritable dispersion en attendant d'avoir trouvé sa voie."

25. BnF. Fr. Mss. 16979–16984: "Matériaux pour un dictionnaire des arts et sciences, par dom Antoine-Joseph Pernety".

26. BnF. Fr. Mss. 16979: "Agriculture"; 16980: "Histoire naturelle, arts mécaniques, métiers divers"; 16981: "Histoire naturelle"; 16982: "Début d'un dictionnaire de mathématique et physique, d'arts et métiers, etc."; 16983: "Medicine"; 16984: "Tables".

27. BnF. Fr. Mss. 16980–16981.

28. Wolfgang Ernst: *Sorlet från arkiven. Ordning ur oordning*, sv. övers. Tommy Andersson (Munkedal, 2008 [2002]), 49.

29. Alfred Franklin: *Les anciennes bibliothèques de Paris* (Paris, 1867), vol. 1, 124.

30. Léopold Delisle: *Le cabinet des manuscrits de la bibliothèque nationale* (Paris, 1874), vol. 2, 51. "[...] une masse énorme de papier de tout genre, et notamment de documents qui servaient aux travaux des Bénédictins tels que correspondances, recueils de notes et copies de pièces".

31. BnF. Nouvelles acquisitions françaises (NaF). Ms. 5788: "Catalogue du Résidu des manuscrits de l'abbaye de Saint-Germain-des-Prés". På framsidan: "Rédigé d'après les feuilles détachées qui en ont accompagné l'envoi."

32. BnF. NaF. Ms. 5788, fol. 48^r. "Dom Pernetti: Matériaux pour un Dictionnaire des arts & sciences. 2 portef. in-fol. cotés 457, 455."

33. Min avhandling innehåller en utförlig handstilsanalys av manuskriptmaterialet.

34. Se t.ex. Gasnault: *L'érudition mauriste à Saint-Germain-des-Prés*, 125f.

35. Marie-Françoise Damongeot: "D'un catalogue à l'autre. Les Mauristes, de la Bibliothèque du roi à la Bibliothèque nationale", i Daniel-Odon Hurel (red.): *Érudition et commerce épistolaire. Jean Mabillon et la tradition monastique* (Paris, 2003), 210.

36. BnF. NaF. Ms. 5782: "Catalogue des manuscrits du résidu Saint-Germain, tome IV, Paquets 121–170", fol. 366^r

37. "Estampilles", i Marie-Pierre Lafitte & Jacqueline Sclafér (red.): *Catalogue général des manuscrits latins n°s 8823 à 8921* (Paris, 1997), xxi.

38. Damongeot: "D'un catalogue à l'autre", 210.

39. Denna slutsats fick stöd från Marie-Françoise Damongeot och Marie-Pierre Lafitte, konservatorer på BnF:s manuskriptavdelning, vilka hade vänligheten att undersöka manuskriptvolymerna tillsammans med mig i november 2010.

40. BnF. Fr. Ms. 16980: 39^r, 45^r, 59^r, 92^r, 101^r, 124^r, 125^r, 171^r, 176^r, 214^r, 226^r, 237^r, 239^r, 248^r, 254^r.

41. BnF. Fr. Ms. 16981: 1^r, 25^r, 52^r, 67^r, 69^r, 101^r–103^r, 117^r, 163^r–165^r, 167^r, 171^r–172^r, 178^r, 180^r, 182^r, 183^r–184^r, 186^r–187^r, 201^r, 209^r–210^r, 243^r, 247^r, 249^r

42. Se t.ex. BnF. Ms. Fr. 16980: (april 1750) 27^r; (augusti 1750) 64^r, (maj 1750), 167^r; (januari 1751) 197^r; (augusti 1750) 181^r; (januari 1750) 264^r; (januari 1750) 265^r.

43. Se t.ex. BnF. Ms. Fr. 16980: 7^r, 12^r, 19^r, 25^r, 28^r, 40^r, 45^r, 49^r, 57^r, 59^r, 129^r, 146^r, 162^r, 201^r, 251^r, 262^r; BnF. Ms. Fr. 16981: 4^r, 7^r, 8^r, 10^r, 12^r, 16^r, 19^r, 24^r, 35^r, 39^r, 48^r, 67^r, 86^r, 96^r, 106^r, 166^r, 197^r

44. Micheline Meillassoux-Le Cerf: "Dom Pernety et son milieu (1716–1796). Contribution à l'histoire de la sensibilité et des idées à la seconde moitié du XVIIIème siècle", Université Paris-IV Sorbonne, 1988, 45. "Non signés, non datés, ces documents ont été attribués à Pernety et, de fait, il est tout à fait certain que c'est lui qui a écrit à la main et collé sur les feuilles brochées [...], ces fragments d'articles classés en ordre alphabétique".

45. *Ibid.*, 46. "Presque tous les articles ont été écrits à la main directement sur les feuilles du livre. Dans les deux autres [...], l'auteur a alterné les article écrits directement avec d'autres rédigés à part puis collés".

46. Jacques Proust: *L'Encyclopédie* (Paris, 1965), 45. "Le département des Manuscrits de la Bibliothèque nationale conserve un étrange document non daté mais qui ne semble pas postérieur à la publication des premiers volumes de l'Encyclopédie. Ce sont, sur des feuillets volants collés ensuite sur des feuilles brochées, des articles assez courts sur les arts et métiers. Ces articles sont documentés aux meilleures sources [...] et des espères de 'planches' en donnent l'illustration. [...] Articles et dessins ont visiblement le même auteur [...]: c'est dom Antoine Joseph Pernetty, bénédictin".

47. Wallace Kirsop: "Les mécanismes éditoriaux", i Roger Chartier & Henri-Jean Martin (red.): *Histoire de l'édition française*, 19–22.

48. Ibid., 19–20; Henri-Jean Martin: "Les bénédictins, leurs libraires et le pouvoir. Notes sur le financement de la recherche au temps de Mabillon et de Montfaucon", i *Mémorial du XIVe centenaire de l'abbaye de Saint-Germain-des-Prés* (Paris, 1759), 283–287.

49. Martène: *Histoire de la Congrégation de Saint-Maur*, 342.

50. Christian Wolff: *Cours de mathématique, qui contient toutes les parties de cette science, mises à la portée des commençans [...] traduit en français & augmenté considérablement par D. *** de la Congrégation de Saint-Maur [...] chez Charles-Antoine Jombert, libraire du Roy pour l'artillerie & le génie*, 3 vol. in-8 (Paris, 1747).

51. *France Littéraire, ou almanach des beaux arts contenant les noms et les ouvrages des gens des lettres, des savants et des artistes célèbres qui vivent actuellement en France* (Paris, 1756), 35.

52. Catherine Bousquet-Bredouiller: "Charles-Antoine Jombert (1712-1784). Un libraire entre sciences et arts", i *Bulletin du bibliophile*, 2(1997), 299.

53. Licensen finns tryckt i Wolff: *Cours de mathématique*, vol. 2, 358–360. Jombert förtydligar att det är den senaste utgåvan (1734) av Wolffs lexikon som avses i Guillaume Le Blond: *Éléments de la guerre des sièges* (Paris, 1743), xii–xii.

54. Se t.ex. Le Blond: *Éléments de la guerre des sièges*, xii–xii.

55. Se bokannons i Jacques Ozanam: *Les éléments d'Euclide* (Paris, 1746), 528. "Nouveau Dictionnaire de Mathématique et de Physique et de toutes les parties qui en dépendent; où l'on donne l'origine, les progrès et les principes des sciences et la méthode d'en acquérir en peu de temps une connoissance assez étendue pour en raisonner exactement, et en faire une juste application. [...] Traduit de l'Allemand de M. Wolffius et augmenté considérablement [...] avec beaucoup de figures".

56. BnF. Fr. Ms. 16982, onummerad framside: "Dictionnaire de mathématique, de physique, des arts et des métiers". För datering, se fols. 3, 61, 71.

57. Min avhandling innehåller en detalje-

rad jämförelse mellan maurinernas utkast och Wolffs lexikon.

58. Se Christian Wolff: *Vollständiges Mathematisches Lexicon Darinnen alle Kunst-Wörter und Sachen, Welche In der erwehenden und ausübenden Mathesi vorzukommen pflegen, deutlich erkläret; Überall aber Zur Historie der Mathematischen Wissenschaften dienliche Nachrichten eingestreuet Und die besten und auserlesensten Schrifften, welche jede Materie gründlich abgehandelt angeführet; Ferner auch Die Mund- und Redens-Arten derer Marckscheider auch hieher gehöriger Künstler und Handwercker beschrieben; Und endlich alles zum Nutzen so wohl gelehrter als unangelehrter Liebhaber der vortreflichen Mathematick eingerichtet worden* (Leipzig, 1734).

59. BnF. NaF. Ms. 3347: "La librairie sous Mr. de Malesherbes".

60. Pierre Grosclaude: *Malesherbes, témion et interprète de son temps* (Paris, 1961), 102–103.

61. BnF. NaF. Ms. 3347, fol. 199r: "Requête au Chancelier de Charles-Antoine Jombert, libraire de l'artillerie et du génie, relative à la concurrence que lui créent les traducteurs de Chambers". "Dictionnaire sur les mathématiques, la physique et toutes les sciences et arts qui en dépendent et qui à proprement parler est un Dictionnaire Universel"; "Le Dictionnaire de mathématique et des arts qui y ont rapport par le célèbre M. Wolffius, traduit de l'allemand, ouvrage excellent dont on a suivi le plan et la méthode, et qui sert de base et de fondement à celui-ci".

62. BnF. NaF. Ms. 3347, fol. 199r: "[les] auteurs qui travaillaient depuis près de trois ans à rassembler tous les matériaux nécessaires pour remplir ce vaste projet".

63. Se Wolff: *Cours de mathématique*, vol. 2, 358–360.

64. BnF. NaF. Ms. 3347, fol. 199r: "Le suppliant a le chagrin de voir que non seulement quelqu'uns de ses confrères viennent d'obtenir un privilège pour un Dictionnaire au peu près dans le même goût que le sien, quoiqu'il ne dût être d'abord qu'une simple traduction de l'Encyclopédie de Chambers, mais encore que ces mêmes libraires ayans eu avis de son projet veulent s'opposer à la publication de son prospectus".

65. Lough: *The Encyclopédie*, 14; Alain Pons: "Chronologie", i *Encyclopédie ou dic-*

tionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers. Textes choisis et présentés par Alain Pons (Paris, 1986), 7.

66. Lough: *The Encyclopédie*, 19–20.

67. BnF. NaF. Ms. 3347, fol. 200r: "Le suppliant est d'autant mieux fondé dans sa demande que tout son fonds ne consiste qu'en livres de mathématiques, de sciences et d'arts".

68. Alexandre Saverien: *Dictionnaire universel de mathématique et de physique, où l'on traite de l'origine, du progrès de ces deux sciences et des arts qui en dépendent et des diverses révolutions qui leur sont arrivées jusqu'à notre temps, avec l'explication de leur principes et l'analyse des sentiments des plus célèbres auteurs sur chaque matière* (Paris, 1753).

69. Likheter och skillnader mellan maurinernas utkast och Saveriens ordbok behandlas utförligt i min avhandling.

70. Rétat: "L'âge des dictionnaires", 232.

71. Jomberts brev har tidigare transkriberats och kommenterats av bokhistorikern Greta Kaucher: *Les Jombert. Une famille de libraires parisiens dans l'Europe des lumières*

(1680–1824) (kommande publicering, Paris, 2014). Jag och Kaucher möttes flera gånger under 2011–2012 för att diskutera Jomberts brev. Kaucher hade initialt antagit att det berörde Saveriens verk och att det skrivits runt 1750–1751. Efter våra samtal kom hon dock att ändra dateringen till 1746 och påtalar nu möjligheten att brevet berör maurinernas projekt.

72. Lough: *The Encyclopédie*, 13–20; Louis-Philippe May: "Documents nouveaux sur l'Encyclopédie", i *Revue de synthèse*, 1 (1938), 5–30; Irène Passeron: "Quelle(s) édition(s) de la Cyclopaedia les encyclopédistes ont-ils utilisée(s)?", i *Recherches sur Diderot et sur l'Encyclopédie*, 40–41 (2006), <http://rde.revues.org/index4342.html>.

73. Se t.ex. Charlotte Denoël: "La numérisation des manuscrits médiévaux à la Bibliothèque Nationale de France. Programmes et états des pratiques", i Fabienne Henryot (red.): *L'historien face au manuscrit. Du parchemin à la bibliothèque numérique* (Louvain, 2012), 333–341.

74. Ernst: *Sorlet från arkiven*, 92.

75. Thomas Götselius: "Åter till arkivet", i Ernst: *Sorlet från arkiven*, 8.

De dödas arkiv

Ann Öhrberg

I forskningen om arkiv som maktdynamiskt laddade platser för kunskapsproduktion återfinns inte sällan metaforer som upprättat samband mellan liv och död. Arkiven låter oss höra de dödas röster, tala med de döda, ger dem röst, återinsätter de döda i de nu levandes berättelser. ”Arkivet som samling är den plats där signifikanter ligger som knotor och texter som skelett, vilka bokstavligen väntar på att läsas samman igen.”¹ Wolfgang Ernsts analogiska beskrivning av arkivet överskrider gränsen mellan vetenskap och tro, men den gud som uppväcker döda på den yttersta dagen har ersatts av ivriga och omnipotenta arkivforskare som fogar samman döda material/material om de döda till en (ny) helhet för att sedan ge denna liv på nytt. I citatet ekar föreställningar om det ursprungliga arkivet: begravningsplatsen.

I denna artikel vill jag gå tillbaka till denna ursprungsplats. Människans sed att begrava sina döda innefattar inte bara ritualer för att hedra de döda, utan det är också ett sätt att bevara och organisera *kunskapen* om de döda. Denna kunskap inbegriper föreställningar om samhälle, religion, familjen, kön, kropp, social status, sjukdom, normalitet, ålder *et cetera*. Ordandet av döda kroppar i de dödas arkiv pekar därmed mot identitetsproduktion och kategorisering av de levande. Gravplatserna är organiserade i enlighet med dessa sammanhängande historiskt föränderliga kategoriseringsprinciper, genom vilka de döda sorteras. Gravar och gravplatser står dessutom i direkta förbindelser med olika former av (andra) arkiv.

Liksom när det gäller arkiv och arkivpraktiker sker ett markant förändringsskifte rörande synen på döden och gravskick i Västerlandet i och med framväxten av modernitet mot slutet av 1700-talet, vilket bland annat innebar förändringar i synen på religion, medicinvetenskap, familj, individ och sociala och könsliga hierarkier.² Individens ses nu alltmer som del av den borgerliga familjen, men även som en autonom del av alltmer urbaniserade, rationellt ordnade och sekulariserade kontexter. Den levande kroppen uppfattas inom framväxande modernitet som ett säte för självet/individens – inte som ett själens redskap. Därmed blir den döda kroppen i en sekulariserad och modern kontext ett tecken på en mer genomgripande förlust, som destabiliserar de levandes värld. Med Julia Kristevas ord blir den döda kroppen ett objekt som hotar identitet, system och ordningar.³ Till det skulle jag vilja tillägga att vissa döda kroppar ter sig mer hotfulla än andra: även döda kroppar förstås, eller ”läses” via maktordningar och maktasymmetrier.

Den västerländska kyrkogården som plats är oftast präglad av öppenhet. Vem som helst kan ha tillträde för att vandra på gångarna och läsa på gravstenarna. Men samtidigt finns ett hemligt skikt som vi inte når – det under jorden – och som plats vetter kyrkogården både mot det förflutna och en framtid höljd i dunkel. Den samlar historia och kunskap om släkter och individer. För den troende är den dessutom en plats som markerar en övergång, där den enskilda går vidare till ett nytt stadium. Denna tros-laddning är emellertid något som i vår samtid alltmer förflyktigas; i takt med att kyrkogårdarna i modern tid kommit att bli än mer ordnade och estetiserade blir de successivt sekulariserade platser. Som plats tillhör kyrkogården de som, med Michel Foucaults ord, ”står i relation till alla andra [platser], och ändå motsäger alla andra platser”. Kyrkogården är en ”märklig heterotopi”, menar Foucault, det vill säga en ”annorlunda” plats, en ”mot-plats” som gör att vi kan reflektera över, eller med Foucaults ord ”ifrågasätta”, vårt samhälle.⁴

Syftet med denna artikel blir mot denna bakgrund att belysa organiseringar av begravningsplatser, vad som här kallas de dödas arkiv, och med dem förbundna arkiv, med utgångspunkt i tankar om västerländskt konstruerad modernitet och identitet. Tyngdpunkten i artikeln ligger därmed inte på gravplatser och arkiv i sig – gravstenar, kataloger, dokumentsamlingar *et cetera* – utan hur dessa genererar kunskap och maktordningar som aktiveras i förbindelse till föränderliga kunskapssystem.⁵ Diskussionen rör sig via något egensinnigt valda material hämtade från mitten av 1700-talet fram till första hälften av 1900-talet. Mitt första exempel rör de nya kyrkogårdar som i början av 1800-talet i takt med ökad urbanisering anlades runt bland annat Stockholm och i Mälardalen och de offentliga arkiv som samlade kunskap om medborgarna. Diskussionerna förs här främst med hjälp av analyser av Johan Olof Wallins tal i samband med invigningar av nya kyrkogårdar. Därefter behandlas 1700-talets herrnhutiska arkiv och kyrkogårdar, vilkas organisation vittnar om den luthersk-evangeliska väckelsens omtolkningar av rådande kyrkogårds- och arkivpraktiker och syn på individen. Slutligen belyses journalarkiv och de svenska kyrkogårdar/gravplatser där de som inte fick plats i de normalas gemenskap begravdes.

Den himmelska staden och de jordiska städerna

Från 1600-talet och framåt kom Sveriges administrativa apparat på såväl central som lokal nivå att växa och i samband med det skedde en drastisk ökning av arkiv som kopplades till olika myndigheter. Via kyrkan förgre-nades och nådde den svenska centraladministrationen under 1700-talet ut till medborgarna i högre grad än annan förvaltning, framhåller Pär Frohnert i sin studie över den svenska administrationen under frihetstiden. Det var inom kyrkans hägn och via de enskilda prästernas försorg som

svensk folkbokföring sköttes. Denna uppstod under 1600-talet, för att möjliggöra statens kontroll av innevånare när det gällde skatter, dop, flytt och läskunnighet. Även dödsfall registrerades av de kyrkliga myndigheterna. I kyrkoarkiven ingick uppgifter att någon avlidit och ofta även dödsorsaken, men här registrerades inte annat än i undantagsfall, till exempel genom kartor över kyrkogårdarna, var någon var begravd.⁶ Först på 1960-talet kom en bestämmelse att gravböcker skulle föras, i vilka de enskilda gravplatserna dokumenterades, innan dess kunde uppsamlingen av denna kunskap skifta mellan församlingarna.⁷ Dokumentation om de döda kropparna kom dessutom att sorteras in i än fler arkiv, till exempel när det gällde juridik (dokumentation rörande egendom, bouppteckningar *et cetera*) och de nya arkiv som uppstod i och med medicinvetenskapens framväxt; det senare återkommer jag till.

Under den period då de svenska myndigheternas centrala arkiv växte fram genomgick kyrkogårdarna stora förändringar som i sin tur byggde på, eller kan ses som en parallell process till, den systematiska uppsamlingen och lagringen av information om individerna. Kunskap om den enskilda individen sorteras in i nationella minnessystem som i sin tur skapar föreställningar om Nationen, det sätt på vilket livet kan organiseras i den ”moderna” staten och staden, vilka positioner (om några) som medborgare tillerkänns i dessa och så vidare. Ur denna aspekt kan även förändrade kyrkogårdspraktiker betraktas.

I äldre tid hade de svenska kyrkogårdarna en ordning som skiljde sig markant från våra nutida, eftersom gravarna var placerade enligt en ättens, släktens och bygemenskapens logik – inte enligt individens eller familjens. Gravplatser markerades dessutom oftast inte med den typ av gravstenar som vi känner till från våra nutida kyrkogårdar, där den dödas identitet anges, utan endast av enkla trä- och järnkors, eller omärkta stenar och de döda begravdes i så kallade ”ättehagar”, tillsammans med släktingar, eller utifrån bygemenskapen. En viktig markering av ätternas/släkternas betydelse och status rörde de som bisattes inne i själva kyrkan alternativt markerades med påkostade gravmonument, till skillnad från de enkla ättehögar som låg ute på kyrkogårdarna. De obemedlade som inte ingick i familjer eller släkter begravdes ofta i ett allmänt, kollektivt gravområde och i vissa städer placerades dessutom fattigkyrkogårdar utanför stadens gränser. Redan under 1600-talet försvann möjligheten att upprepa utrymmeskrävande monument över adliga personer inne i kyrkorna; det var prästeståndet som gått till offensiv, eftersom många präster var upprörda över att detta alltför mycket kommit att invadera kyrkorummets. De adliga, eller andra välbeställda, fick istället bygga separata privata gravkor, utanför huvudbyggnaden.⁸

Kyrkogården skulle dessutom vara en lugnets plats, ”de dödas vilorum”, där friden sedan 1500-talet var reglerad genom de efterreformatoriska kyrkoordningarna. Tanken på den serena och värdiga – disciplinerade –

kyrkogårdens funktion formuleras även hos Luther som ansåg att kyrkogården skulle vara en vacker och fridfull plats där man kontemplerade döden, men också uppståndelsen: dödsdagen var en glädjens dag där den avlidna fick möta sin skapare. De döda sov stilla inför uppväckelsen på den yttersta dagen. Trots kyrkoordningar (och Luther) aktiverades sällan gravfriden i det tidigmoderna Sverige; kyrkogården var då oftast inte en fridfull eller kontemplativ plats, eftersom man inte alltid var varsam med tidigare gravar när man anlade en ny, därtill kom att husdjur, till exempel fritt springande grisar och hundar, kunde böka upp benen på grund av att kyrkogårdarna var dåligt inhägnade. Maningar från de kyrkliga myndigheterna under 1600-1700-talen hjälpte föga.⁹

Men vid slutet av 1700-talet förändrades de svenska kyrkogårdarna på ett genomgripande sätt. De kanske mest djupgående förändringarna var att de nu för det första ordnades efter en ny logik, där begravningsplatserna alltmer separerades från samhället/staden i övrigt. För det andra går det att avläsa en tyngdpunktsförskjutning där ättehagarna försvann till förmån för individualiserade gravplatser (även om dessa ofta knyts till en familj eller släkt), även för de som inte innehade en hög social position. Hushållet och släkten utgjorde inte längre basen för en individs position, utan istället förbands nu individen i första hand med familjen. Förskjutningen mot individualiserade gravplatser gör att den kunskap som produceras genom kyrkogårdarna går från att handla om ättens sociala och ekonomiska betydelse till individens status.¹⁰

Andra förändringar rörde kyrkogårdarnas estetiska aspekt. Kyrkogården *per se* ses nu som en estetisk plats och blir också ett rum för produktion av sentiment och sentimentalitet, eller rentav för avkoppling. Philippe Ariès framhåller i sin historiska översiktsstudie av döden i Västerlandet att de kyrkogårdar som anläggs utanför städerna mot slutet av 1700-talet "blir till vackra engelska trädgårdar, promenadstråk för familjer och skaldar", som innehåller museala inslag med konstfulla monument över ryktbara kvinnor och män.¹¹ Men även den döda kroppen i sig infogas i en ny estetik, där särskilt förekomsten av den kvinnliga kroppen inom konst och litteratur ibland kan identifieras som ett makt-dynamiskt och sexuellt laddat tecken, vilket kan läsas utifrån nya köns-ideal.¹²

Under 1700-talet blir det dessutom vanligare med personliga gravmonument ovan jord, vilket i forskningen har tolkats utifrån de framväxande praktiker som använts för att skapa minnen av den avlidne individen. "In the nineteenth century, the Memento Mori tradition had rather been replaced by a Memento Mei", sammanfattar Kristina Jonsson i sin avhandling om skandinaviska gravskick från medeltid till postreformationen.¹³ Ytterligare steg mot rationalisering rörande hanteringar av de döda togs från 1900-talets början vid införandet av eldbegängelse. Förespråkarna menade att det inte bara var hygieniskt och ekonomiskt (plats-

besparande), nu gavs också möjligheter att göra upp med vidskepelse och skräcken för döden och därtill kunde behovet av konstlade gravmonument minska. I samklang med detta skapas, som Emilie Karlsmo visar i sin undersökning om gravkapell, ett nytt formspråk präglad av tanken på eldens renande verkan. Karlsmo resonerar dessutom kring det avståndstagande från döden som präglar moderniteten, döden är ”förträngd” skriver hon, ”Döden, med sin obönhörlighet, krockade med den framtidsinriktade människans anspråk att bygga en ny, bättre värld.”¹⁴

Kyrkogårdarna påverkades av en till medicinvetenskapen knuten diskussion om hygien. Visserligen hade detta ständigt funnits med som en viktig faktor, men genom medicinvetenskap och ökad urbanisering, med snabbt ökande befolkningar i städerna, blev läget akut. Begravningsplatserna ordnades nu mer effektivt, eftersom den döda kroppens förfall gjorde att den sågs som ett hygieniskt hot; den förknippades alltmer med förmågan att sprida sjukdom hos de levande. En med detta sammanhängande faktor var lukt. Tanken på att dålig lukt kunde föra med sig smitta fanns kvar långt in på 1800-talet. Därtill kommer nya föreställningar som (bland annat) mätte civilisatoriska framsteg i termer av lukt – i en civiliserad stad skulle det inte finnas någon stank. Lukt kom dessutom att associeras med graden av förfining och civilisation hos individer och stank blev därmed en markör för klass, ras och kön: arbetarklassen, icke-européen *et cetera* luktade illa, ansågs det. Detta hade dessutom en mer handfast, praktisk sida. Seden att begrava inne i kyrkorna medförde av förklarliga skäl ibland problem med besvärande lukt och år 1783 förbjöds slutligen försäljning av nya gravar inne i kyrkan. I städerna blev det dessutom, med hastigt ökande innevånarantal, ont om utrymme och vid slutet av 1700-talet upphörde i stort sett alla möjligheter till begravning i stadskärnorna. Under samma period anlades på myndigheternas rekommendationer nya kyrkogårdar utanför städerna, ordentligt inhägnade, luftiga och symmetriska med trädplanteringar som inte bara skapade en parkliknande känsla, utan också skulle rena osund luft. På kyrkogårdarna förmedlade minnesstenarna över stora män, eller i undantagsfall kvinnor, kunskap om nationens stolta historia. I de olika gravkvarteren restes individuellt utformade gravstenar över prydligt skötta gravar. Andra trosbekännare än de lutherska – först judar, sedan katoliker – erbjöds så småningom separata kyrkogårdar.¹⁵

Dessa moderna kyrkogårdar blev de dödas nya städer. År 1818 skedde en invigning av den nya begravningsplatsen i Västerås och talare vid ceremonin var domprosten Johan Olof Wallin (1779–1839). Talet inleds med en dikt som frammanar människans bräcklighet, livet är ”En flyktad dröm”, tryggheten ligger i den fasta förvisningen att ”jag” förs vid Guds hand till fädernas land.¹⁶ Den nya kyrkogården utgör en gräns, fortsätter därefter Wallin i den första meningen av talets prosadel; en gräns som ”vi skole öfverstiga”. Åhörarna uppmanas till att betrakta kyrkogårdens

”rum” där deras ben en gång skall vila, ”till dess din Engel ropar: *Står upp, I döde! och kommer för dommen!*”¹⁷ I talet frammanas bilden av kyrkogården som ett stilla, socialt nivellerat rum, där de dödas kval har upphört. Den trötte dagkarlen lägger ner sin börda och vänder hem till ”sin lugna hydda”, den fattige som saknat bröd upphör nu att bekymra sig, den plågade sjuklingen – alla får de en fredad hemstad, gravstenen markerar ”gränsstenen mellan stormarnas och det eviga lugnets rike”.¹⁸ Den tidigmoderna kyrkogårdens oreda verkar nu vara ett minne blott. I realiteten medförde dock de nya kyrkogårdarnas gravskick, där alla begravdes på gemensamma ytor, att social status markerades på nytt sätt, genom gravens placering, eller påkostade minnesstenar.¹⁹ Något som i sin tur avspeglar städernas sociala diversifiering.

Till den nya kyrkogården kommer den anhöriga för att besöka sina döda, förstår vi av Wallin, kyrkogården har i sig blivit ett andaktsrum: ”der de goda sofva i sina helgade hvilokamrar! huru gerna skole vi ej, i mången det rörda hjertats andaktsstund, komma hit, för att offra en blomma eller en tår åt deras minne, och tänka at vi snart få hvila vid deras sida.”²⁰ En glidning mot en sekulariserad döds kult anas. Även om Wallins tal har en självklar och solid kristen grund, banas nu väg för en möjlig sekulär gravkontemplation, eller en begravningsakt där minnet av individen ställs i fokus. (Det kom dock att dröja till 1952 innan möjligheterna till konfessionslös begravningsakt realiserades.)²¹

Ett antal år senare, år 1827, var det dags att inviga huvudstadens första stora, nyanlagda kyrkogård: Norra begravningsplatsen. Talare vid ceremonin var åter Wallin som nu hunnit avancera till att bli huvudstadens främste kyrkoherde, pastor primarius i Storkyrkoförsamlingen. I detta tal blir staden i sig en framträdande topik. Wallin inleder sitt tal med att hälsa ”den stora stadens innevånare” välkomna till invigningen.²² Nu har en ny stad byggts och Wallin ställer den i kontrast till den gamla:

Från den gamla fädernestaden äro utgångna era vise och edra äldste, edra domare och edra herdar: de äro komne att lägga grunden till en ny stad, hvars murar skola stå trygga, hvars hyddor ej skola behöfva försäkras mot eld och våda, på hvars gator intet rop skall väcka de sofvande och mellan hvars grannar ingen tvist skall uppstå. På dess lugna område skola boningar tätt vid hvarandra byggas, – trånga boningar: dock fån i alle rum!²³

Citatet ger en insikt i 1800-talets Stockholm som trångt, bullrigt och på många sätt otrött. Den nya staden där de döda sover framstår som en urban utopi, visserligen trång och konformistisk, men samtidigt lugn och välordnad. Denna nya stad väntar nu på sina innevånare, här skall de alla vila i väntan på den yttersta domen, då Gud kommer för att skörda sin sädd; kyrkogården är en ”himmelrikets förgård”.²⁴ Wallins tal är harmoniska och trosvisa, men likväl markerar de början på en ny tid. Knappt

har de nya kyrkogårdarna ordnats som helgedomar anslutna till trosmässiga system, innan de under inverkan av en ny tid sekulariseras.

De stora arkiv där information om städernas innevånare samlades gjorde det möjligt att skapa en viss ordning: det gick att få fram uppgifter om innevånarna när det gällde demografi, rörlighet, inkomster, effekten av epidemier, boende, läskunnighet och så vidare. Men denna arkivariska ordning blev på många sätt en chimär. Man kunde visserligen samla och systematisera kunskap om stadens innevånare, men det var inte detsamma som att staden i sig lät sig ordnas. Befolkningsarkiven förmedlar ur denna aspekt ouppnåeliga ideal om ordning inom ramen för en hastigt tilltagande urbanisering. Med Foucaults ord var de ”platser utan någon verklig plats. De är platser som har ett direkt eller omvänt analogiskt förhållande till samhällets verkliga rum.”²⁵ I de dödas städer – de dödas arkiv – kunde däremot ordning skapas och upprätthållas. Den urbana vision som framträder i Wallins kyrkogårdstal har visserligen sin yttersta utpost i den himmelska staden, men förverkligas på jorden genom kyrkogården.

Guds åker

Det fanns kyrkogårdar som redan under 1700-talets undandrog sig den tidigmoderna gravplatsens trosmässiga och sociala logik. 1700-talets evangeliska väckelser anses inom forskningen bebåda modernitet när det gäller en mer individualiserad syn på tro som i sin tur visar på tilltagande sekularisering.²⁶ Inom dessa väckelser ifrågasattes inte bara former för trosuttryck (såsom liturgi) och det man såg som förstelnad ortodoxi i teologi och människosyn, utan man prövade också alternativa begravningsskick. Några väckelserörelser drev detta längre än andra.

En av dessa var den herrnhutiska väckelsen, vilken spred sig under tidigt 1700-tal från orten Herrnhut i Tyskland till det övriga Europa, inkluderande kolonierna. Redan från början var man inom den herrnhutiska rörelsen starkt medveten om vikten av att dokumentera sin aktivitet. Det medförde att arkivet fick en privilegierad position. Stora delar av de herrnhutiska texterna, både tryckta och otryckta, samlades i de herrnhutiska arkiv som etablerades där rörelsen drog fram. Det mest innehållsrika låg, och ligger fortfarande, i moderförsamlingen i Herrnhut, dit material från hela världen skickades.²⁷ Den ivriga dokumentationen av rörelsen initierades på ett tidigt stadium av grundaren själv, greve Nikolaus Ludwig von Zinzendorf (1700–1760). Ett uttalande av Zinzendorf är belysande: ”Ich bin ein ganz aparter [särskild] Freund von Documenten”.²⁸ Samlarniten var givetvis inte beroende av någon slags originella personliga preferenser. Till att börja med fanns en historiskt betingad rationalitet. I Tyskland fanns en stark tradition inom adeln, där snart sagt varje slottsherre byggde upp sitt eget slottsarkiv. Arkivet i Herrnhut var ursprungligen ett sådant hus- och släktarkiv,²⁹ men kom sedan att utvecklas för att

dokumentera herrnhutismens historia och verksamhet. Inte minst kom detta arkiv, och de andra som etablerades världen över, att spela en betydelsefull roll när det gällde att dokumentera missionsarbetet.³⁰ Ytterligare en förklaring till det systematiska samlandet av dokument är att Zinzendorf faktiskt var utbildad jurist.³¹ Men det yttersta skälet till att man lade ned mycken energi och stora resurser på att samla dokument i arkiv hade att gör med herrnhutarnas inställning till sin kallelse, framhåller Colin Podmore som studerat den engelska herrnhutismen. Om man tror att Gud verkar genom den enskilda medlemmen, liksom tidigare genom Nya testamentets personer, blir givetvis all dokumentation av essentiell betydelse.³² Var som helst kunde Ordet manifesteras sig – det gällde att samla på allt.³³

Inom herrnhutismen bildades därmed arkivet ur en fusion av världsliga behov och trosförelset. Det springer fram ur ett äldre feodalt och representativt system, där arkiven fungerar som baser i de respektive adelsfamiljernas ekonomier, historieskrivning och legitimering, och det juridiska områdets behov där olika rättsinstanser vilar på ett fundament av dokument. I de herrnhutiska arkiven förenas detta med missionens, och därmed också kolonialismens, arkivetableringar – där arkiven bildar noder i transnationella nätverk som samlar kunskap om Världen och det icke-europeiska. De herrnhutiska arkiven kom därtill att fungera som auktoriserande plattformar för en rörelse som under 1700-talet utsattes för ständiga förföljelser, och framför allt blev möjligheten att skriva den egna historien central ur denna aspekt. Historieskrivningen utgör en viktig del i den ”bevisföring” som visade att rörelsen agerade rätt och hade rätt i trosfrågor, och denna dokumentation kunde därmed åberopas när rörelsens medlemmar gick i försvar (ibland ställda inför rätta) mot ständiga attacker.³⁴ Den historia och de texter som samlades var därtill ämnade inte för den yttre människan, utan för den inre; dessa potentiellt heliga texter pekar därmed bortom det världsliga livet mot det hinsides.

Med samma nit som man arkiverade församlingens ord och verksamheter i arkiven förde man samman de avlidna på de herrnhutiska kyrkogårdarna, de Guds åkrar från vilket skörden av rättroende själar en dag skulle ske. Inom de herrnhutiska samhällen som grundlades runt om i Europa och i Amerika lades grunden till positionsförskjutningar för de individer som gick med i rörelsen, eftersom herrnhutarna tillhörde de rörelser som gjorde en radikal tolkning av Luthers kallelselära. Därmed utecklades egalitära ideal och praktiker, vilket även avspeglas i såväl kyrkogårdarnas som arkivens ordningar. Vid begravningsceremonin lästes oftast den dödas *Lebenslauf* (levnadslopp) upp, vilket var en egenhändigt författad (alternativt dikterad) självbiografi, där frälsningsupplevelsen alltid markerar en peripeti – då föds man på nytt. Vid denna ceremoni synliggjordes förbindelsen mellan de herrnhutiska arkiven och kyrkogårdarna: en viktig arkivarisk funktion var nämligen att samla in levnadsloppen och katalogisera dem. Det visar på ett arkivariskt kretslopp, när

det herrnhutiska arkivet ofta lagrade musikalier och primärt muntliga texter som dikterats, sjungits/spelats eller predikats, som sedan samlats upp av skriftmediet – bland annat med syfte att kunna tolkas och förmedlas muntligen och musikaliskt.

Redan från tidigt 1700-tal valde herrnhutarna att begrava sina medlemmar separat, under individuella, men identiskt likformiga stenar. Den som kommer till en herrnhutisk kyrkogård, till exempel den danska i Christiansfeld, eller den i moderförsamlingen Herrnhut, finner att alla är begravda under samma enkla liggande stenar på kyrkogårdar som anlagts nära de herrnhutiska samhällena. På gravstenen anges enbart födelseort, födelseår, dödsår och namn. Socialt lika i döden, liksom i livet. Genom kyrkogårdarna kommuniceras det egalitära ideal som kännetecknade den herrnhutiska kyrkan. Men egaliteten hade gränser – en drogs vid kön. Även om den radikala tolkning som gjordes av Luthers kallelselära, vilket innebar att kvinnor under en period kunde ingå i det så kallade äldstes råd, vilket styrde församlingen, eller att kvinnor ansågs kapabla att predika så var inte kvinnor ansedda som jämlikar. Hustrun ansågs alltid som underställd sin man; med hänvisning till Paulus var mannen kvinnans huvud, liksom Kristus var församlingens.³⁵ Som en konsekvens av detta utvecklades könsligt betingade dikotomiseringar inom herrnhutismen. Kvinnor fick bara predika för andra kvinnor, ogifta kvinnor och män bodde i så kallade chorhus och hade delvis skilda arbetsuppgifter och på de herrnhutiska kyrkogårdarna ligger kvinnor och män begravda i separata avdelningar. Här skiljs alltså även gifta par åt. En annan noterbar dikotomisering gällde de som avled i ett herrnhutiskt samhälle, men inte var församlingsmedlemmar. I det amerikanska herrnhutiska samhället Salem (i North Carolina) anlades till exempel under slutet av 1700-talet ”the Strangers graveyard” en bit utanför samhället och här kunde de som inte var av den rätta tron begravas. På denna främlingarnas kyrkogård beslöts dock att det inte skulle göras skillnad mellan gravarna med avseende på social ställning, kön eller ålder.³⁶

Ett intressant undantag från den socialt egalitära begravningspraktiken på kyrkogården i Herrnhut rör grundaren Zinzendorf och hans familjemedlemmar. Här följs den sociala logik som var gängse i tiden: de döda familjemedlemmarna ligger i enskilda sarkofager placerade centralt på kyrkogården och de kvinnliga och manliga sarkofagerna är dessutom inte placerade i separata avdelningar. Även om dessa sarkofager är enkelt utformade fungerar det som ett markant brott mot de övriga gravarna.

De herrnhutiska kyrkogårdarna anlades alltid i samklang med övriga centrala funktioner inom det herrnhutiska samhället: arkivet, kyrkan, församlingssalen, sjuk- och omsorgsinrättningar, ålderdomshem, skolor och de gemensamma bostäderna. Genom sin organisering skapade de ny kunskap om tro och individ. Den strikta dikotomisering som gjordes mellan könen skulle ur denna aspekt kunna ses som ett brott mot rörelsens

egalitära praktiker och ideal, men var i konsistens med rörelsen trosuppfattningar. De pekar därtill mot senare tiders könsideal, då föreställningar om den ”borgerliga” kvinnan uppstår. Medelklassens födelse, vilket medförde krav på större social nivellering, krävde sin tribut när nya gränser drogs utifrån kön.

Den herrnhutiska väckelsens begravningspraktik var långtifrån den mest radikala i samtiden. Arne Bugge Amundsen visar till exempel hur en grupp separatister, vilka bestod av radikaliserade pietister och herrnhutare, i Drammen i Norge (de så kallade Drammen- eller Bølleseparatisterna) valde att begrava sina döda medlemmar på sina bakgårdar, eftersom de helt ifrågasatte kyrkans behörighet att utföra ritualer och ge sakrament – prästerna saknade den rätta tron och att begrava en sant troende bland ”syndarna” på Drammens kyrkogård var uteslutet.³⁷ Praktiken kan synas som präglad av hårt driven ideologi, eller rentav sekteristisk fanatism, men den påminner samtidigt om den socialt accepterade praktiken att begrava de i samhället högt stående separat. För Drammenpietisterna var det de egna medlemmarna som utgjorde en rättroende elit. Den herrnhutiska rörelsen var långtifrån lika radikal i sitt begravningsskick, men likväl kan de herrnhutiska kyrkogårdarna tillsammans med de herrnhutiska arkiven ses som (mot)platser för kunskapsproduktion rörande identitet och tro. I de tidigmoderna samhällen där de anlades kunde kyrkogården i sig dessutom fungera som en heterotopi som utmanade rådande föreställningar om samhällliga och kyrkliga hierarkier, och som gjorde det möjligt att ifrågasätta rådande sociala ordningar.

De andras gravar

Fjärran från de nya städernas serena ro, med dess prydliga gångar, individuella gravstenar och lugna grönska, begravdes långt in på 1900-talet de andra: såväl de som hade en utvecklingsstörning, diagnostiserats som psykiskt sjuka, eller hade avlidit i smittsamma sjukdomar, som brottslingarna och fattighjonen. De som i livet hade undandragit sig eller placerats utanför den rationella modernitetens normala ordningar kom inte heller att få rum i den nya staden.

Redan tidigare hade man avskilt de personer som inte ansågs ha förtjänat rätten att vila i vigd jord eller få en regelrätt begravning, men då på trosmässiga grunder. Kyrkohistorikern Hilding Pleijel visar att det under 1700-talet fanns tre former av ”nesliga begravningar”. Den värsta gällde dem som tagit sitt liv med uppenbart uppsåt: de fick inte begravas i kyrkans hägn, utan istället fördes kroppen av skarprättaren till skogs för begravning. Den andra gradens neslig begravning gällde de som fört ett ogudaktigt leverne eller dödat varandra: de blev begravda avsides på kyrkogården. Den tredje formen rörde de som begått självmord, men då inte ansågs varit rediga, det vill säga vid sina sinnens fulla bruk: dessa fick

en så kallad stilla begravning i ett hörn på kyrkogården.³⁸ Pleijel visar hur den stilla begravningen med tiden även kom att innefatta begravningsceremonier för de som begått grova brott men att den även gav möjligheter att anordna en begravning enbart för de närmast sörjande.³⁹

Med medicinvetenskapens framväxt kommer en annan form av rationellt vetenskapligt betingad, ”neslig” behandling av döda, vilken kan kopplas till social position och föreställningar om normalitet. Den särskilda hantering som det innebar att kroppen inte begravdes i närvaro av nära och kära, utan användes för dissektion är något som uppkommer redan före medicinvetenskapens explosiva utveckling från slutet av 1700-talet, då behovet av lik inom forskning och läkarundervisningen ökade. Eva Åhrén Snickare redovisar i sin avhandling om döda kroppar och modernitet hur myndigheterna redan under 1700-talet gav förfoganderätt över vissa avlidna till läkarkåren via Collegium Medicum: det gällde person som avrättats eller tagit sitt liv, liksom så kallade oäkta barn, intagna på fattighus, allmänna sjukhus, hospital och straffinrättningar. Åhrén Snickare sammanfattar: ”Så kom anatomins objekt att förbindas med brottslighet, synd och skam.” Efter obduktionen skedde en enkel begravning, men de obducerade begravdes inte alltid hela, utan kroppsdelar kom ibland att ingå i anatomiska samlingar och utställningar.⁴⁰ Med andra ord inkorporerades delar av kropparna i vad som hårdraget kan kallas medicinska ”arkiv”. Det är troligt att många av dessa döda, även om de fick en regelrätt begravning, begravdes i de särskilda gravområden i utkanter av kyrkogårdar och begravningsplatser som nämndes ovan, även om det från år 1926 stadgades att de avlidna efter dissektionen skulle ges en passande begravning.⁴¹

Det fanns andra faktorer än tro, brottslighet och självmord som kunde göra att den döda uteslöts från den normala gravgemenskapen. Epidemier som den under tidigmodern tid fruktade pesten, eller under modern tid kolera och spanska sjukan, skapade särskilda förutsättningar för hanteringen av de döda. Begravning i hastigt grävda, inte sällan grunda gravar var oftast det som gällde om de anhöriga inte anordnade smygbegravning på kyrkogården – något som förekom i äldre tid. De senare årens arkeologiska utgrävningar av 1700-talets begravningsplatser för pestens offer, ibland kallade pestbackar, visar att man trots myndigheternas påbud om att begrava de döda utanför helgad mark valde att vara ohörsam. Massgravar var, enligt vissa forskare, inte så vanligt förekommande som vi föreställt oss. Istället har man i svenska och engelska utgrävningar funnit att de döda begravts i individuella kistor och med omsorg. De religiösa föreställningarna överflyglade rädslan för smitta.⁴² Från 1800-talet skapade epidemier nya särskilda behov av begravningsplatser: först kolera – den mest förödande epidemin kom 1834 – och sedan den katastrofala pandemiska spanska sjukan mellan åren 1918–1920. Enbart spanska sjukan dödade 38 000 svenskar. I till exempel Stockholm anlades kolera-

kyrkogårdar vid det som idag är Skanstull och Gullmarsplan. I samma område, för övrigt, som galgbacken. Gamla pestbackar kunde åter tas i bruk när nya epidemier svepte fram, till exempel när spanska sjukan drabbade Sverige.

Inte bara fysisk sjukdom föranledde begravningar utanför den stilla stadens ordning. De som ansågs vara icke normala, de så kallade sinnessjuka, eller sinnesslöa (personer med utvecklingsstörning) begravdes ofta långt in på 1900-talet helt avindividualiserat, eller rentav avhumaniserat. Olle Nilsson skriver, i en kort artikel, om begravningar av de patienter som dog när de var intagna på Salberga sjukhus, en så kallad sinnesslöanstalt, att rutinerna var enkla och präglade av den avhumaniserade synen på de intagna. Mellan åren 1930–1957 tillfrågades hemförsamlingen via brev om den ville ta ansvar för den döda. Merparten av församlingarna svarade nej. Därefter tillfrågades Uppsala akademiska sjukhus om de hade användning för kroppen, om svaret var ja sändes den i en zinkkista via tåg till Uppsala. De resterande döda begravdes i utkanten av Sala kyrkogård, deras kistor skottades snabbt över och de vilar nu i anonyma gräsbevuxna gravar. Idag markerar en minnestavla platsen.⁴³

Etnologen Lars-Eric Jönsson beskriver en vandring på den kyrkogård som en gång tillhörde Vänersborgs hospital (senare Restad sjukhus), vilket åren 1903–1989 fungerade som psykiatriskt sjukhus. Gräsyten är slät, de döda som är begravda här vilar under identiska, avskalade kors markerade med ett M (man), eller K (kvinna) och patientnummer. In i det sista har de alltså förvägrats den integritet som vanligtvis tillerkänns medborgare. Jönsson skriver: ”Visserligen obducerades de flesta avlidna sinnessjukhuspatienterna och kunde väl med gott samvete betraktats som patienter även i dött tillstånd. Men att därifrån ta steget till att förvägra den avlidne en civil identitet är en annan sak.”⁴⁴ År 2009 restes en minnessten över de 2000 patienter som ligger begravda på kyrkogården. Enligt de uppgifter som anges på Västra Götalandsregionens officiella hemsida så ”[låg] [b]akom denna anonymitet [...] i första hand sekretesskäl, men även de skuld- och skamkänslor som psykiska sjukdomar alltid förknippats med”.⁴⁵ Frågan är förstås vems skam och skuld som avses: den rör knappast patienterna utan istället vårdapparaten och kanske de anhöriga (i de fall det fanns några), eller samhället i stort. Att man förvägrat de döda sina namn är dock inte detsamma som att man upphört att ordna dem. De identifikatoriska principer, numreringen och könsmarkeringen, som styr denna gravplats är kopplade till ett arkiv: journalarkivet. Journalerna innehöll alltid ett nummer samt en markering av kön (M eller K). Genom gravmarkeringarna upprättas en direkt förbindelse med de respektive patienternas journaler och de beskrivningar som där finns av en sjukdomshistoria. Johanna Aurell visar, i sin undersökning om utskrivningar från psykiatrisk slutenvård mellan åren 1910–1960, på vikten av att uppmärksamma de bilagor som supplerar äldre psykiatriska journaler; här ingår

till exempel levnadsberättelser skrivna av anhöriga, foton och polisförhöringsprotokoll och brev till och från patienten. Läst ur denna aspekt blir graven det sista bihanget till journalen.⁴⁶

Avslutning

Arkivpraktiker och begravningskick läses i denna artikel i förhållande till varandra och till de förändringar som sker inom båda områden från 1700-talet och framåt. Med den framväxande moderniteten uppstår nya arkivbildningar och dessa arkiv, liksom de nya begravningsplatserna, skapar ny kunskap om individ, stad och nation, samtidigt som de svarar på förändrade sociokulturella och ekonomiska förhållanden. De begravningsplatser som diskuterats här visar hur trostillhörighet, sociala, könsliga ordningar och föreställningar om normalitet attribueras till den döda kroppen och hur kunskap om detta kan avläsas genom placeringar och eventuella minnesmärken på begravningsplatserna. När nya begravningsplatser anlades runt mitten av 1800-talet speglade de en ordning som står i samklang med de stora arkiv som samlar mängder av data om innevanarna. I dessa arkiv skapas föreställningar om ett ordnade av nationen, staden och medborgarna – ordningar som knappast kunde realiseras i de hastigt växande städerna, men väl inom ramen för de nya kyrkogårdar som nu anlades: de dödas lugna städer. Begravningspraktiker kan i sig vittna om motstånd, som när anhöriga trotsade myndigheternas påbud och riskerade smitta för att ge sina anhöriga en riktig begravning, eller när de evangeliska väckelsernas medlemmar begravde sina döda tvärtemot alla religiösa och sociala konventioner. Begravningsplatsen kunde därmed fungera som en samtida heterotopi, likväl som den bekräftade sociala och könsliga maktordningar. Den kanske mest markanta skiljelinjen i modern tid när det gäller begravningskick drogs vid normalitet. De psykiskt sjuka, eller de personer som hade en utvecklingsstörning, avskildes såväl i livet som i döden från de normalas värld, vilket hanteringen av döda kroppar vittnar om – på vårdinrättningarnas kyrkogårdar vilar de som helt och hållet förträngdes ur samhället. Med Kristevas ord kan dessa kroppar läsas som abjekt vilka stötts ut den normala ordningen. Dessa döda kroppar placerades istället in i en psykiatrisk och medicinsk ordning, inte i ett medborgerligt, privat eller socialt/släktmässigt sammanhang: här upphävs gränsen mellan journalarkiv och grav.

Summary

Archives of the dead. By Ann Öhrberg. The article discusses the organisation of graveyards and interrelated archives with regard to constructions of Western modernity and identity from the 18th to the 20th century. Graveyards and archival practices went through major changes in Western

societies as a result of the modernization of society from the eighteenth century and onwards. Starting out from archive theory, primarily the work of Michel Foucault, the article elaborates on the production of knowledge of the self and the individual (including views of gender and social hierarchies), and of religion and medical science that is produced as a result of the organisation of graveyards and (other) archives, and how this knowledge is entangled in power dynamics. Three examples are presented. First, the modern graveyards that were founded in the early 19th century concurrent with growing urbanisation, and the new public archives that gathered information on citizens are discussed. Second, the alternative organisation of graveyards and archives within revivalist movements during the 18th century (here the Moravians), which gives evidence of new notions of gender and the individual. The final example looks at archives of journals in connection with graveyards and the treatment of dead patients in psychiatric institutions during the 20th century. The three examples illustrate how social and gendered hierarchies and notions of normality were attributed to dead bodies, and how knowledge of this can be read through graveyards, management of the deceased and burial practices. Furthermore, graveyards and archives functioned as powerful sites for the construction of history, the nation, the citizen and the city. But it is also clear how graveyards or archives could challenge these constructions, thus becoming places of resistance.

Noter

1. Wolfgang Ernst: *Sorlet från arkiven* (Göteborg, 2008), 36.

2. Se t.ex. Philippe Ariès: *Döden. Föreställningar och seder i västerlandet från medeltiden till våra dagar* (Stockholm, 1978), 138–150; Elizabeth Bronfen: *Over her dead body. Death, femininity and the aesthetic* (Manchester, 1992), 84ff. och *passim*; Eva Åhrén Snickare: *Döden, kroppen och moderniteten*, Linköping studies in arts and science nr 249, Linköping (Stockholm, 2002); Emilie Karlsmo: *Rum för avsked. Begravningskapellets arkitektur och konstnärliga utsmyckning i 1900-talets Sverige* (Göteborg, 2005).

3. Julia Kristeva: *Fasans makt. En essä om abjektionen* (Göteborg, 1991 [1980]), 28; Elizabeth Hallam, Jenny Hockey & Glennys Howarth: *Beyond the body. Death and social identity* (London & New York, 1999), 127.

4. Michel Foucault: ”Andra platser”, *Diskursernas kamp*, texter i urval av Thomas

Götselius & Ulf Olsson (Eslöv, 2008), 252ff. Citat från 252 och 253.

5. Jfr. Ernst: *Sorlet från arkiven*, 24f.

6. År 1749 effektiviserades insamlingen och arkiveringen av uppgifter om rikets innevånare i och med att Tabellverket bildades. Se Gösta Lext: *Våra svenska kyrkoarkiv* (Lund, 1957) 7f, 13f, 18; Pär Frohnert: ”Administration i Sverige under frihetstiden”, i *Administrasjon i Norden på 1700-talet*, Det nordiska forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhälle – beslutsprocess på 1700-talet, projektledare Birgitta Ericsson, publication 4, (Oslo, 1985), 185–286, se särskilt 224 och 227.

7. Kravet på gravböcker regleras i Kungl. Maj:ts begravningskungörelse 1963:540, se Riksarkivet: <http://www.riksarkivet.se/default.aspx?id=24499>, åtkomst 2013-05-07.

8. Göran Malmstedt: *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens*

Sverige (Lund, 2002), 63. Se även Göran Lindahl: *Grav och rum. Svenskt gravskick från medeltiden till 1800-talets slut* (Stockholm, 1969), 114ff; Emilie Karlsmo: *Rum för avsked*, 54; Jonas Haas: "Kyrkogårdshistoria", *Ett levande kulturarv. Kyrkogårdar i Växjö stift* (Växjö, 2009), 21.

9. Malmstedt: *Bondetro och kyrkoro*, 63ff.

10. Begravningsritualen flyttade under 1700-talet successivt in i kyrkan, tidigare var det vanliga att ritualen ägde rum på kyrkogården. Enbart för de socialt högtstående som gravsattes inne i kyrkan, eller för de som kom från en ekonomiskt välbärgad bakgrund, skedde ritualen inne i kyrkorummet. Se Karlsmo: *Rum för avsked*, 53f.

11. Ariës: *Döden*, 163f.

12. Den sentimentala döds-kulten diskuteras i Otto Fischer: "Skatter af känslan – tecken af oskulden". Om sentimentalitet och litterär kommunikation. Exemplet Granbergs *Enslighetsälskaren*", i *Sammlaren* årg. 127 (2006), 41–84, se särskilt 52f, 71f. Rörande könsaspekter på detta fenomen, se Bronfen: *Over her dead body*, 76–94, särskilt 78, 86.

13. Kristina Jonsson: *Practices for the living and the dead. Medieval and post-reformation burials in Scandinavia* (Stockholm, 2009), 191f, citat från 192.

14. Karlsmo: *Rum för avsked*, 16 och 75ff, citat från 16. Jfr. Åhrén Snickare: *Döden, kroppen och moderniteten*, 200ff.

15. Rörande inställningen till lukt se översikten i Mark M. Smith: *Sensory history* (Oxford & New York, 2007), 67ff. Rörande förändringar på europeiska kyrkogårdar se Ariës: *Döden*, 149f, 157; Hallam, Hockney & Howarth: *Beyond the body*, 127f; Mary Elizabeth Hotz: "Down among the dead. Edwin Chadwick's burial reform discourse in mid-nineteenth-century England", i *Victorian literature and culture* 29:1 (2001). Rörande Sverige se Lindahl: *Grav och rum*, 193–210; Göran Åstrand: *Känt och okänt på Stockholms kyrkogårdar* (Bromma, 1998), 101f; Åhrén Snickare: *Döden, kroppen och moderniteten*, 94; Karlsmo: *Rum för avsked*, 55.

16. Johan Olof Wallin: "Tal vid invigningen af en ny begravningsplats för Westerås och St. Ilians församlingar den 4 juli 1818", *Religions-Tal vid åtskilliga tillfällen, Andra delen* (Stockholm, 1827), 1f, citat från 1.

Talet trycktes på bekostnad av församlingen redan samma år som det hölls och bör ha varit ämnat att läsas som andaktslitteratur, med tanke på att det då trycktes i en anspråkslös form och i fraktur riktades det även till den vanliga läsaren, se [Johan] O[lof] Wallin, *TAL vid invigningen af en ny Begravningsplats för Westerås och St. Ilians Församlingar, den 4 juli 1818* (Västerås/Stockholm 1818). Ett tack till Håkan Möller som hjälpt mig att identifiera de här analyserade talen.

17. Wallin: "Tal vid invigningen af en ny begravningsplats för Westerås och St. Ilians församlingar den 4 juli 1818", 2.

18. *Ibid.*, 6.

19. Haas: "Kyrkogårdshistoria", 25.

20. Wallin: "Tal vid invigningen af en ny begravningsplats för Westerås och St. Ilians församlingar den 4 juli 1818", 8.

21. Karlsmo: *Rum för avsked*, 64.

22. Johan Olof Wallin: "Tal vid invigningen af en ny begravningsplats för Stockholms stad, aftonen före H. trefaldighetsdag 1827", *Religions-Tal vid åtskilliga tillfällen, Andra delen* (Stockholm, 1827), 19.

23. *Ibid.*, 20.

24. *Ibid.*, 28ff. Citat från 33. Jfr. Foucault om samma process: *Diskursernas kamp*, 256. "Kyrkogårdarna kom då inte längre att vara stadens heliga och odödliga vind, utan den 'andra staden', där varje familj äger sin mörka viloplats."

25. *Ibid.*, 252.

26. Ann Öhrberg: "Den smala vägen till modernitet. Retorik och människosyn inom svensk herrnhutism", i *Kyrkohistorisk årskrift* (2007), 51–69.

27. Colin Podmore: *The Moravian church in England, 1728–1760* (Oxford, 1998), 2.

28. Nils Jacobsson: "Från en forskningsresa till Herrnhut. Nya bidrag till den svenska herrnhutismens historia", i *Kyrkohistorisk årskrift* (1903), 5ff. Rörande ordet "apart", se Jacob & Wilhelm Grimm: *Deutsches Wörterbuch*, Leipzig 1854-1961, Quellenverzeichnis Leipzig 1971, Bd. 1, Sp. 532–534. Åtkomst via: <http://woerterbuchnetz.de/DWB/?sigle=DWB&mode=Vernetzung&clmid=GA05336>, 2013-04-24.

29. Gerhard Meyer: "Einführung in die Büdingsche sammlung", Nikolaus Ludwig von Zinzendorf: *Ergänzungsbände zu den hauptschriften*, Erich Beyreuther & Gerhard Meyer (utg.), Band VII, Büdingsche Samm-

lung Band 1 (Hildesheim, 1965), v–xii. Citat efter Meyer 1965, v. Jfr. Podmore: *The Moravian church in England*, 2f.

30. Om arkivets tidiga historia se Jacobs-son: ”Från en forskningsresa till Herrnhut”, 6ff.

31. Paul Blewitt & Simon Reynolds, ”The Moravian church archives and library”, *Journal of the society of archives* (2001:2), 195.

32. Podmore: *The Moravian church in England*, 2.

33. Zinzendorf föreslår att man inte bara kan, utan bör, göra tillägg till kanon, som den helige Bernard av Clairveaux hymner, augsburgska bekännelsen, Luthers katekeser, se Aleksander Radler: *Kristendomens idé-historia. Från medeltiden till vår tid*, 2:a uppl. (Lund, 1995 [1988]), 250.

34. Öhrberg: ”Den smala vägen till modernitet”.

35. Ann Öhrberg: ”The Strömfelt sisters. Gender and power within the Swedish Moravian movement during the eighteenth century”, i: Fred van Lieburg & Daniel Lindmark (red.): *Pietism, revivalism and modernity, 1650–1850* (Cambridge, 2008).

36. Brian W. Thomas: ”Inclusion and exclusion in the Moravian settlement in North Carolina, 1770-1790”, *Historical archaeology* 28:3 (1994), 15–29.

37. Arne Bugge Amundsen: ”The Drammen pietists. Messengers of a new order in Norway in the 1740s?”, i van Lieburg & Lindmark (red.): *Pietism, revivalism and modernity*, 63–83, särskilt 72ff.

38. Hilding Pleijel: *Jordfästning i stillhet.*

Från samhällsstraff till privatceremoni (Lund, 1983), 14f.

39. *Ibid.*, 88f. Vid 1930-talet kommer de första annonserna som anger att jordfästningen ägt rum i stillhet. Begravningsakten privatiseras och blir en ceremoni inom ramen för intimsfären. *Ibid.*

40. Åhrén Snickare: *Döden, kroppen och moderniteten*, 51ff, 71, 89–109. Citat från 71.

41. *Ibid.*, 54.

42. Tore Artelius & Janis Runcis: ”Epilog om katastrofens plötsliga närvaro”, i Caroline Arcini, Bengt Jacobsson, Bodil Persson, Tore Artelius & Janis Runcis, *Pestbacken* (Stockholm, 2006), 94–100.

43. Olle Nilsson: ”Döda patienters gravar”, *Spaning* (2011:16/17), 28f.

44. Lars-Eric Jönsson: ””Min själ längtar efter friheten”. Om utskrivningar från sinnessjukhus som empirisk berättelse och etnologiskt problem”, i: Jacobsson & Lundgren (red.): *Oväntat. Aspekter på etnologisk kulturforskning* (Stockholm, 1996), 125.

45. <http://www.vgregion.se/sv/Vastra-Gotalandsregionen/startside/Om-Vastra-Gotalandsregionen/Nyheter/Nyhetsarkiv-2009/Minnessten-over-patienter-pa-Restad-sjukhus/>, åtkomst: 2013-03-18.

46. Ett varmt tack till Johanna Aurell, som uppmärksammat mig på denna aspekt och som låtit mig läsa manus av sin kommande avhandling i psykiatrihistoria: ”*Nu får Docktorn stryka ut mitt namn*”. *Utskrivningar och synen på friskhet inom svensk psykiatri 1910–1960* (prel. titel).

Handen på papperet

Arkivet och personminnets materialitet

Andreas Nyblom

[S]kriftåldern har efterträdt talets ålder och källan strömmar ej från friska läppar, den försinar bland multnade acta.¹ (Ur: *Biographiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män*, 1836)

Den hängivne litteraturhistorikern skyr inga medel i sin jakt på eventuella papper efter poeten Jeffrey Aspern. Snart förstår vi att hans ihärdiga sökande bara delvis motiveras av ett begär att finna tidigare okänd information som kan bidra till att klarlägga omständigheterna kring Asperns liv. Framför allt drivs han av en innerlig önskan att komma i kontakt med platser och föremål som någon gång befunnit sig i den beundrade författarens närhet. När han slutligen uppsöker en gammal dam som förmodas ha varit författarens älskarinna, och under en tid infiltrerar hennes hem som hyresgäst, är detta alltså inte bara en strategi för att komma åt innehållet i de dokument som kan finnas i hennes ägo. Kvinnan, som är den nu enda levande av Asperns samtida, utgör, likt författarens efterlämnade papper, en fysisk länk till Aspern själv. Via hennes kropp blir han närvarande. Forskaren överväldigas av att se in i ögon som har mött författarens blick, av att trycka en hand som har berört hans, av att höra en röst som har uppfattats av hans öra. Kroppen och dokumenten förenar forskarens eget liv med ”the illustrious life they had touched at the other end”.²

En viktig inspirationskälla till Henry James *The Aspern papers* (1888) var en amerikansk forskare som James träffade, vilken i förhoppning om att komma över tidigare okända dokument efter Percy Bysshe Shelley, verkligen hade tagit in som hyresgäst hos Jane Clairmont (Mary Shelleys halvsyster).³ Mer generellt åskådliggör romanen undanskymda aspekter av 1800-talets arkiv- och forskningspraktiker. Här framträder det akademiska intresset för biografien, forskarens känslomässiga och taktila snarare än kunskapsinriktade och intellektuella begär efter studieobjektets kvarlåtenskap, det oförsynta intrånget i andra människors privatliv och uppsåtet att avslöja och publicera hemligheter.

I novellen ”The birthplace” (1903) fäster James blicken på i högsta grad besläktade praktiker och känslor i förhållande till en annan väsentlig kulturyttring under 1800-talet – personmuseet eller författarhemmet. Novellen refererar indirekt till den, enligt James, vidskepliga och kommersiella turistindustri som sedan 1760-talet växt fram kring William Shakespeares förmenta födelsehem i Stratford-on-Avon.⁴ Här framträder inte minst författarkultens religiösa anstrykning genom den pietetsfulla

vördnad som ägnas platser och föremål förknippade med nationalskaldens liv. Morris Gedge, föreståndare för helgedomen, är till en början ödmjuk inför den möjlighet skaldens födelsehem bereder honom att bli intim med Honom – att få röra vid föremål som Hans händer berört, att inandas den luft i vilken Hans röst har ljudit. Men så småningom rannsakar Gedge sin tidigare okritiska hänförelse inför tingens egentligen ganska tvivelaktiga autenticitet, och föraktar den prästerliga roll han tvingas spela inför de pilgrimer som vallfärdar till detta ”Mecca of the English-speaking race”.⁵

Tillsammans illustrerar de båda berättelserna hur en materiell dimension av det biografiska och personhistoriska intresset överskrider de föregivna gränserna mellan arkivets och museets respektive domäner. Såväl handskrifter som geografiska platser, byggnader, rum och föremål har i praktiken tilldelats en funktion som personhistoriska minnen eller relikier. I sina fysiskt berörbara former har de förmedlat autenticitet och associerats med en förmåga att göra de personer med vilka de är förknippade närvarande. Även om sådana förhållningssätt till arkiv och handskrifter har uppmärksammats tidigare, har de sällan studerats i relation till de likartade praktiker och föreställningar som samtidigt utmärkte andra typer av samlingar, institutioner och diskurser.⁶ Liksom uppkomsten av personmuseer och litterär turism kan emellertid också de materiella aspekterna av arkivets historia förstås mot bakgrund av exempelvis biografigenrens utbredning under 1800-talet.⁷

Under 1800-talets första hälft börjar svenska arkivinstitutioner förvärva personliga papper och dokumentsamlingar i en helt ny omfattning. Det är en utveckling som avtecknar sig mot en rad samtida initiativ för att bevara historiska minnen efter enskilda personer. Med utgångspunkt i den ökande förekomsten av offentliga personarkiv under 1800-talet, avser den här artikeln att placera in arkivet i en bred kontext av samtida praktiker och föreställningar kring berömda personer och deras kvarlåtenskap. Såväl arkiv som museer och bibliotek medverkade till skapandet av ett slags berömmelsens kulturhistoria genom samlingar av autografer, handskrifter, porträtt, kläder och andra ting som begagnats av namnkunniga svenskar. Mot bilden av arkivet som en plats för sakliga och rationella observationer, och av dess handskrifter som främst berättande källor, ställs här de taktila och emotionella aspekterna av arkivets och personminnets materialitet.⁸

Det sinnliga arkivet

Arkivet betraktades länge som en neutral och transparent plats, en förråds-kammare för sanning och fakta om det förflutna. Denna föreställning hade sitt ursprung i det positivistiska objektivitetsideal som arkivet och dess handskrivna dokument, särskilt inom historieämnet, förknippades med i början av 1800-talet. Ett betydande inflytande hade Leopold

von Rankes principer för historisk forskning, vilka uppmanade till närläsning av arkivkällor, gjorde historikerns objektivitet till en dygd, och hävdade som central uppgift att beskriva *wie es eigentlich gewesen*.⁹ Så sent som på 1970-talet kunde det hävdas att arkiven ”fyller de humanistiska vetenskaperna med en exakthet, som annars vore otänkbar”.¹⁰ Emellanåt framträder arkivforskning fortfarande som en särskilt ”äkt” eller ”riktig” form av forskning, och såväl användning av arkiv som tolkning av handskrifter utgör ett slags kvalitetskriterier för historisk forskning.¹¹

Arkivet och forskningen legitimerar varandra. Medan arkiven kontinuerligt understryker samlingarnas betydelse för vetenskapen, utnyttjar forskningen, som Helen Freshwater poängterat, den dragningskraft som förknippas med nya material och oupptäckta texter. Genom att studera tidigare outnyttjade källor kan man försäkra sig om att forskningen uppnår en tillräcklig grad av originalitet. Arkivdokumentens aura av unicitet överförs således till analysen av desamma.¹² Genom ofta kryptiska fotnotsreferenser i artiklar och böcker framträder specifika arkivinstitutioner – platser som borgar för att det använda materialet är handskrivet, vilket, särskilt i fråga om brev, inte sällan förknippas med föreställningar om en mer privilegierad åtkomst till författaren än vad en tryckt brevtgåva kan förmedla. Sådana hänvisningar, menar Alan Stewart, låter oss förnimma doften av ”the ’dust’ of archival research”.¹³

Arkivnestorn Nils Nilsson menade förvisso att man kunde uppleva en särskild sinnesro och känsla av behag i ett arkiv, men samtidigt hävdade han att perspektivet – avståndet till de historiska handlingarnas egen tid – medförde en saklig och vetenskaplig inställning som gjorde att man kunde ta del av dokumenten ”utan att längre passioneras”.¹⁴ Som exemplet ovan har antytt är emellertid arkivet i högsta grad en plats förknippad med speciella föreställningar, känslor och dofter. Till den forskningsinriktning som gjort arkivet till studieobjekt istället för källa, kan också uppgiften räknas att uppmärksamma de affektiva bevekelsegrunder och erfarenheter som påverkat såväl arkivinstitutionernas bestånd som forskares hantering och bearbetning av arkivmaterial. Antoinette Burton har hävdats att det traditionella arkivets anspråk på objektivitet måste bemötas med redogörelser för dess proveniens och historia, för dess makt att forma de berättelser som det härbärgerar, samt för dess effekter på sina användare.¹⁵

Redan inträdet i ett arkiv innebär för en modern besökare ofta att genomgå en tillsynes onaturlig ritual som medför att de vanliga arbetsredskapen – pennor, väskor och kommunikationsmedel – måste efterlämnas, en ceremoni som inskräper arkivets auktoritet och upplevelsen av att stiga in på ett skyddat eller heligt område där tiden står stilla.¹⁶ Väl där kan arkivmaterialet locka till starka känslor inför de förflutenheter som det antas utgöra autentiska utsnitt från. Medan Catherine Hobbs bejakar personarkivens intimitet och förespråkar ett empatiskt och kärleksfullt förhållande till dessa, har andra manat till större misstänksamhet inför

arkivets attraktionskraft.¹⁷ Michael Shanks menar exempelvis att en alltför stark hänförelse och förtrolighet ofta präglar vårt förhållande till det förflutna. Det rör sig, anser han, om ett fetischistiskt begär efter att hålla, se och beröra, där arkivets fragment fungerar som bokstavliga substitut för det ovillkorligen förlorade förflutna. Ett sådant förhållande till det förflutna innebär en ovälkommen familjaritet, en voyeuristisk överträdelse eller rent av en pornografi.¹⁸

Forskarens förhållande till arkivet och till forskning i arkiv, har alltid varit ambivalent. Det senare har beskrivits som krävande och utmattande men också som behagfullt, inte sällan i termer av ett slags sexuell lust eller ett missbruk. I själva verket hade även Leopold von Ranke ett tillsynes amoröst förhållande till de arkiv han konsulterade. Metaforiskt beskrev han nämligen dessa genomgående som sköna kvinnor – prinsessor eller jungfrur – vilka han avsåg att befria eller deflorera.¹⁹

Skriftens materialitet

Berättaren i *The Aspern papers* lever inte upp till arkivets och forskningens objektivitetsideal. Han passioneras, och representerar en subjektiv och känslomässig erfarenhet av den berättande källans materialitet. Han är, som Eric Savoy påpekat, mer uppslukad av ”the aura of celebrity”, än av det textuella: ”The object of his desire is less hermeneutic than erotic, manifested as the craving for presence, for somatic contact”.²⁰

Brev och andra handskrifter utgör förstås det huvudsakliga materialet i de personarkiv som under 1800-talet förvärvades till offentliga arkivinstitutioner, museer och bibliotek. En inte obetydlig men likväl undanskymd aspekt av dessa accessioner, är den betydelse som handskriften tillmättes såsom autentisk och personlig materialitet. Oaktat sitt innehåll har handskrifter av tradition betraktats som autografer, som outbytbara, unika och autentiska signaturer vilka borgar för en individs närvaro vid ett historiskt unikt skrivtillfälle. Det är detta anspråk på autenticitet som särskiljer handskriften från dess kulturella motsats, mekanisk skrift i tryckt eller maskinskriven form.²¹ Själva ordet ”autenticitet” ansågs under 1800-talet vara särskilt förknippat med skrifter, i ”deras egenskap att vara författade på den tid och af den person, som uppgifves”.²²

Medan 1600- och 1700-talens lärda samlare framförallt hade intresserat sig för handskrifternas dokumentära värden, utvecklas under 1800-talet ett allt starkare intresse för handskriften som artefakt, relik eller fetisch. Det är förstås först i samband med den ökande förekomsten av tryckta och publicerade texter som handskriften framträder som något ovanligt och unikt. Genom sin anknytning till den privata snarare än den offentliga sfären, uppfattas handskriften även såsom vittnande om författarens privata individualitet.²³ I tidens skönlitteratur tematiseras inte sällan författarens konfliktfyllda inställning till den stigande pressoffentlig-

heten och författarens roll som celebritet, just i form av en polarisering mellan å ena sidan det handskrivna manuskriptets materialitet och privata natur, och å den andra sidan den oändligt reproducerbara text som utgår till bokmarknaden. Den tryckta texten representerar både litteraturens och författarens förlorade kroppslighet.²⁴

Handskriftens ställning som autentiskt och personligt föremål blev inte bara en grogrund för företeelser såsom grafologin (den omstridda läran om sambanden mellan handstil och personlighet), autograffjägare och falskmyntare. Den gav också upphov till en omfattande reproduktion av brev och autografer i faksimiltryck, liksom till paradoxala förlopp då tryckta handlingar emellanåt fick utgöra förlagor för senare handskrivna ”original”.²⁵ Det är knappast en slump att svenska arkivinstitutioner samtidigt började förvärva handskrifter och personarkiv i en tidigare okänd omfattning.

Som en komponent i arkivets makt och dragningskraft framträder således dess förmåga att inhysa och tillhandahålla det autentiska. Fascinationen för det unika dokumentet handlar, med Walter Benjamins ord, om dess ”aura”, dess äkthet och auktoritet. Auran, eller föremålets kultvärde, är bunden vid ett Här och Nu, och förmedlar ”den unika uppenbarelsen av en avlägsenhet”. Samlaren (i detta fall arkivet), menar Benjamin, är ett slags fetischjämnare som genom sitt innehav av det unika föremålet även får del av dess kultiska kraft.²⁶

I relation till intresset för handskriftens aura och materialitet, erbjuder arkivet inte bara tillgång till informationskällor om förflutna händelser och personer, utan förmedlade också en symbolisk och suggestiv närvaro åt desamma. För arkivbesökaren/forskaren aktualiseras samtidigt andra reaktioner och motiv. För en levnadstecknare exempelvis, kan, som Alan Stewart påpekat, ett brev skrivet av studieobjektet självt utgöra ett tillförlitligt vittnesbörd, samtidigt som det har en affektiv dragningskraft på grund av att den studerade personens hand har rört vid papperet. Föreställningen om handskriften som bärare av författarens personlighet och närvaro har rent av uttryckts som en möjlighet att ta sig förbi en ”print persona” för att komma i kontakt med en mera ursprunglig och oförställd ”manuscript man”.²⁷

Trots att skriftmediet under romantiken uppfattades som en anonym, kall och död kommunikationsform i jämförelse med den levande rösten, blev det en företeelse på vilken föreställningar om närvaro och autenticitet ofta projicerades. Skriften fick agera substitut för författarens levande kropp, och gjordes i dennes ställe till föremål för ömhetsbetygelser och grundlig omsorg.²⁸ Personarkivens handlingar är alltså inte bara berättande, meningsbärande källor, utan också materiella ting som ger närvaro åt de personer med vilka de är förknippade. ”The proverbial dust of the archive”, skriver John Durham Peters, ”turns out to be corporeal ’dust to dust’. Paper stands in for bodies; an archive is a mausoleum of documents.”²⁹

Arkivet rymmer en motsägelsefull mix av liv, död och återuppståndelse. Även om bevarade brev och manuskript erbjuder ett slags beständig intimitet med sina författare, verkställer arkivet samtidigt ett slags död – i synnerhet i fråga om levande författare som väljer att ”publicera” sina arkiv – då det offentliggjorda arkivet befäster det statiskt textuella som substitut för den kroppsliga författaren.³⁰ Å andra sidan tillhandahåller arkivet just det som Abraham Cronholm 1836 eftersökte: ”de förtroliga bref, vxlade mellan vännerna bland förflutna tiders stora män, der de i alla sina små egenheter *gå igen*”.³¹

Sådana föreställningar är dock inte unika för skriftmediet, utan återkommer kontinuerligt i samband med introduktionen av andra medier och mediearkiv. Den pseudoreligiösa diskurs om reinkarnation och odödlighet som Mark B. Sandberg noterade i förhållande till 1800-talets vaxavbildningar, kunde han samtidigt observera i relation till hur medier som fotografi, fonogram och film presenterades: ”even if one died, it was claimed, one’s recorded image or voice could live forever”.³² Stephen Bann har uppmärksammat att liknande idéer omgärdade åskådningsteknologier som panoramat och taxidermin (uppstoppningen av djur).³³

Redan de äldsta arkivlärorna talar om en ”arkivens religion” och om arkivet som en helig plats. Med detta menade man inte att arkivinstitutionen nödvändigtvis var välsignad, utan att den omfattades av någon sanktion som gjorde den okränkbar och skyddad mot människans oförretter.³⁴ Men just i dess egenskap av fredad plats för säker och tidlös förvaring har arkivet, både som institution och som metafor, kopplats till föreställningar om odödlighet och återfödelse. Och i konkret mening gäller förstås även vad Zygmunt Bauman påpekat, att ”[f]ramtida odödlighet växer fram ur vad som nedtecknas idag. Morgondagens dödliga måste först få kontroll över dagens arkiv”.³⁵

Parallella liv i 1800-talets offentlighet

Att intresset för personarkiv ökade markant i Sverige under 1800-talets första decennier kan förstås mot bakgrund av de just då växande ambitionerna att samla, bevara och vårda nationens historiska minnen.³⁶ Både Götiska förbundet (bildat 1811) och Kungl. Samfundet för utgivande af handskrifter rörande Skandinaviens historia (bildat 1815) hade till uppgift att eftersöka historiska handlingar hos enskilda personer. Bakom dessa projekt fanns en mer generell strävan att skydda fornlämningar från förstörelse, där de gamla handskrifterna uppfattades som det som ”mest är blottställt för vanskligheten”.³⁷ Men bevarandet var inte ett självändamål utan något som framträdde både som en dygd – som ett uttryck för den ”vårdande fosterlandskänslan” – och som ett medel för att väcka och nära en sådan nationell självkänsla.³⁸ Götiska förbundet formulerade en sådan tanke om det förflutnas verkan i samtiden i sitt uppdrag att ”upplifva

minnet af Göternas bedrifter”, för att ”återvinna den kraftfulla redlighet, som var förfädrens egen”.³⁹

Adolf Ludvig Stierneld, initiativtagare till ovan nämnda Kungl. Samfundet och räknad som en av det tidiga 1800-talets ”autografmagnater”, skulle genom sina skilda verksamheter visa att historiska föremål, byggnader, bilder och texter kunde underkastas den gemensamma uppgiften att främja fosterlandskärleken.⁴⁰ Det var således med löfte om att berika ”Konglig Majestäts Riks archiv, bibliotheque och antiquitetssamlingar”, som Stierneld 1810 föreslog en fullständig inventering av Sveriges fornminnen. Ett sådant projekt, menade han, skulle ”upplyfta nationalespriten till hela högden af våra förfäders hjeltebragder, storsinhet, charactersfasthet och oberoende”, genom sitt ”fästande vid den manliga snilrikheten i Skaldernas tidevarf, vid Scandinavernas rycktharhet i deras tids vetenskaper, i vitterhet och till och med i de fria konsterna”.⁴¹ Som ansvarig för uppbyggandet av Gripsholmsgalleriet (nuvarande Statens porträttsamling) under 1820-talet skulle Stierneld tillskriva porträttmålningarna en liknande pedagogisk och nationellt fostrande funktion. Omgiven av historiska individer skulle galleriets besökare uppmuntras till djupa betraktelser utifrån dessa ”ryktbarhetens eller onyttans afbilder”.⁴² Inte minst skulle porträttsamlingen väcka stolthet hos svensken genom insikten om att ”Sverige eger flere märkvärdige män, från Spiran till Plogen, än något af de mäst lysande länder, då folknummern beräknas”.⁴³

Redan dessa exempel antyder att den offentliga omsorgen om personarkiv bör förstås i relation till ett vidare sammanhang av biografiskt och nationellt orienterade minnespraktiker. Snarare än att framstå som en solitär företeelse med sin egen speciella historiografi, framträder institutionaliseringen av enskilda personers brev och handlingar som ett av flera sätt på vilka individen tilldelades en roll som historisk aktör och samtida ledstjärna. Inte minst skulle minnet över många av det tidiga 1800-talets centrala gestalter inom kultur, vetenskap och politik komma att involvera såväl museer (tidigare ägodelar) som bibliotek (biografier, verk över Sveriges historia) och arkivinstitutioner (efterlämnade papper, fotografier, porträtt). I somliga fall bevarades även miljöer i vilka personerna levt och verkat (arbetsrum eller hela byggnader) och beständiga platser uppläts i städernas topografi (statyer, gravmonument, gatunamn).

Denna gränsöverskridande minneskultur inom vilken en kärntrupp av historiska personer ungefär samtidigt uppträder i olika mediala former kan förstås i termer av vad David J. Bolter och Richard Grusin benämnt ”remediering”. Med detta avses att medier alltid kommenterar, reproducerar och ersätter varandra i en motsägelsefull process som pendlar mellan föreställningar om omedelbarhet och hypermedialitet, transparens och anonymitet. Samtidigt som medierna strävar efter att utplåna alla spår av mediering för att förmedla upplevelsen av en oförmedlad verklighet, fäster själva remedieringen uppmärksamheten på mediets närvaro som medium.

Sådana processer är i högsta grad verksamma i produktionen av kulturella minnen, och uppenbara i fråga om hur minnesmedier som arkiv och museer strävat efter att osynliggöra sig själva, för att i form av historiska dokument och föremål erbjuda en direkt upplevelse av det förflutnas närvaro.⁴⁴

Givetvis har personminnets olika uppenbarelsereformer påverkat och skänkt varandra betydelse och legitimitet, och tillsammans bidragit till att befästa enskilda individers ställning som historiska personer och nationellt kulturarv. Det är också utifrån summan av dessa minnespraktiker som bilden framträder, att nästan allt – från tvättnotor till byggnader – tillskrivits en roll som biografiskt minne och att det sällan varit väsentligt huruvida detta minne bestått av papper, trä eller sten. Det centrala har istället varit föremålets proveniens, dess aura och autenticitet. De offentliga personarkivens bakgrund i 1800-talets autograffhandel, och de kulturhistoriska museernas mer explicita beaktande av handskrifternas materialitet, vittnar om hur sådana aspekter också gjort sig gällande på arkivets område.

Handskriftssamlandet, som redan då hade en lång historia, intensifierades under 1830-talet i samband med att intresset alltmer inriktades mot autografer.⁴⁵ Om detta vittnar inte sällan arkiven, både i fråga om handskrifternas skick och i fråga om mängden material som bevarats från denna tid. Erik Johan Stagnelius dog i den meningen vid rätt tillfälle, eftersom ovanligt mycket av hans hand finns bevarat. Samtidigt visar de fåtaliga brev som finns kvar vilka värden som förknippades med författarens signatur snarare än med skrifterna som helhet. Det rör sig om fyra brev, varav två är intakta medan övriga saknar författarens namnteckning. Samtliga pappersbitar finns dock bevarade och kan pusslas ihop genom besök i åtminstone tre olika arkiv. Ett av breven bär därtill vittnesbörd om att det kunde vara av betydelse för vem det sönderdelades. Istället för författarens underskrift innehåller det anteckningen: ”Skrifvet af Skalden Eric Johan Stagnelius, hvars namn under detta bref är urklippt och bortgifvet till Fredrika Bremer.”⁴⁶

Under kommande decennier fick autografsamlandet en högkonjunktur i Sverige, vilket bland annat framgår av de regelbundna auktionerna och bildandet av Svenska Autografsällskapet 1876. Sällskapet, som bedrev handel med namnteckningar och dokument, såg som sin uppgift att ”lifva och underhålla hågen för uppsökandet och samlandet af handskrifter af historiskt märkliga personer”. Det blev en viktig samlingspunkt för såväl arkivmän som personhistoriker, och autograffintresset kom under 1800-talet även att prägla verksamheten vid arkiv och bibliotek där sådana samlingar ofta deponerades.⁴⁷ Autografsällskapets förste sekreterare var Christoffer Eichhorn, tjänsteman vid Kungl. biblioteket och en av Svenska fornminnesföreningens stiftare. Eichhorn var själv samlare, och hans hem i Schönborgska huset på Södermalm tycks ha utgjort något av ett mellanting

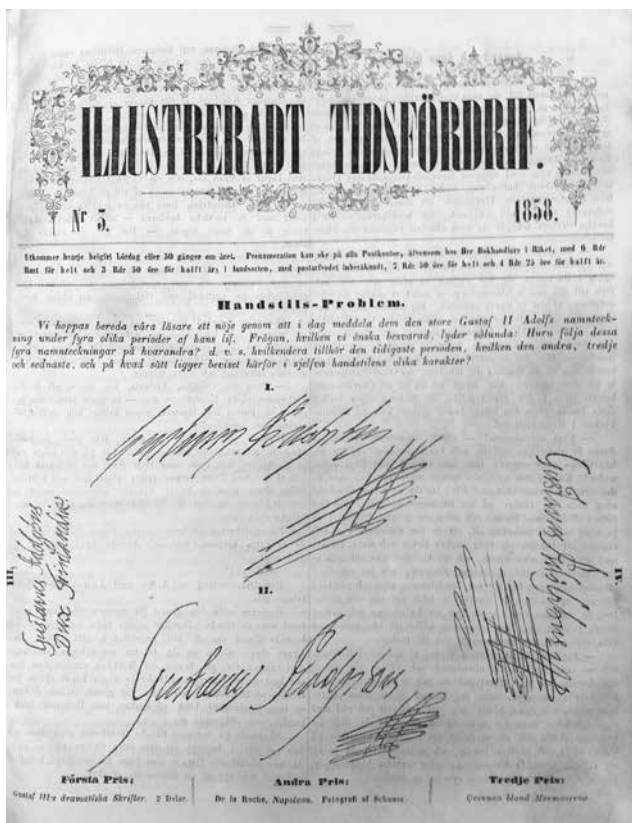

Bild 1. Autografer som nöje. "Handstils-Problem", pristävling med utgångspunkt i Gustav II Adolfs namnteckningar från fyra perioder av hans liv, i *Illustrerad tidsfördrif* nr. 5, 1858.

av arkiv, bibliotek och museum. I ett särskilt skåp förvarades ”böcker, som tillhört namnkunniga svenska män och kvinnor, hvilka i dem inskrifvit sina namn”. Enligt ett reportage från Eichhorns hem utgjorde detta skåp ”ett dubbelt paradiset, en helgedom för både bokvännen och autograffälskaren”. Reportern förevisades åtskilliga prov på Stiernhielms skrift, och på frågan om samlingen rymde exempel från Oxenstierna, Swedenborg, Bellman, Thorild, Berzelius och Tegnér, svarade Eichhorn bara: ”Jo, här...och här...och här!”⁴⁸ Frågan kunde lika gärna ha ställts och besvarats vid Eichhorns arbetsplats. I den officiella instruktionen till Kungl. biblioteket år 1877 fastställdes som en av bibliotekets främsta uppgifter ”inköp af svenska handskrifter [...] och lärde mäns breffväxlingar”.⁴⁹ Och när den nya biblioteksbyggnaden i Humlegården öppnade året därpå, fanns handskriftssamlingen inrymd i bibliotekets förevisningssal, där såväl rara boktryck som ”märkvärdiga personers egenhändiga skrifter” kunde beskådas.⁵⁰

Handskrifts- eller autografsamlandet hade under föregående sekler främst präglats av ett intresse för historiska handlingar rörande politiska förhållanden. ”Sedermera”, heter det i *Nordisk familjebok*, ”trädde ett mera psykologiskt och moraliskt element i stället, i det de framstående personernas individualitet mera togs i betraktande.”⁵¹ På liknande sätt utvecklades Riksarkivet under 1800-talet. Från att tidigare ha tagit emot handlingar främst från myndigheter och departement, tillvaratog man nu i allt större utsträckning även enskilda arkiv och personarkiv. Samtidigt förändrades Riksarkivet från en rent administrativ inrättning till en institution med anställda historiker och egen forskningsverksamhet.⁵² Som Bertil Broomé påpekat, var det en för tiden karakteristisk önskan som konst-samlaren Axel Gabriel Bielke gav uttryck för i samband med att han år 1876 testamenterade sitt gårdsarkiv till Riksarkivet, nämligen att institutionen ”framdeles torde komma att bilda en för allmänheten tillgänglig autografsamling”.⁵³

Denna rörelse från politiska dokument till autografer, och från myndighetsarkiv till personarkiv speglar en mer generell förskjutning av tidens historiska intresse från samhälle till individ. Biografin, som blir en mycket populär genre under 1800-talet, presenterade sig på liknande sätt i relation till den politiska historien. I *Biographiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män* (1836) hävdas till exempel att statshistorien och biografin bereder varandra en ömsesidig nytta genom att ”den sednares detaljer, inflätade i kretsen af den förra, lifva dennes ämne, hvilket annars under fördjupandet i allmänna borgerliga och statsförhållanden, under teckningen af [...] financer, krig och freder, lätt förstenaar i en massa af mångkunnighet. Biographien, när den skildrar ryktbara män ur det offentliga lifvet, upprätthåller och lifvar historiens episka intresse.”⁵⁴

Biografin framträder på många sätt både som en förutsättning för och som en effekt av personarkivens institutionalisering. Det var strax före sekelskiftet 1800 som de biografiska samlingsverken började slå igenom, inte sällan med arkivmän, såsom C. R. Berch i Antikvitetsarkivet eller A. A. von Stiernman i Riksarkivet, som författare.⁵⁵ I första bandet av ovan nämnda biografiska lexikon påstås att man ”genom ett omsorgsfullare begagnande af [...] biographiska tillgångar”, lyckats åstadkomma fylligare och rikhaltigare levnadsbeskrivningar än tidigare verk i samma genre. Bland de källor som redovisas nämns förutom tryckta skrifter och muntliga upplysningar, ”handskrifna samlingar, i allmänna och enskilda biblioteker”.⁵⁶ Samtidigt påtalas vikten av en utökad tillgång till personliga brev och handlingar i formuleringar som tycks riktade både mot arkivinstitutionerna och mot de privatpersoner som äger sådana dokument. De stora männens personliga brev ”voro för ett biographiskt ändamål långt viktigare, än de offentliga ämbetsskrifvelser, hvilka för det rent factiska stundom af värde, endast röra sig efter formulärens lineal”. Men medan ”voluminösa band af krigsräkenskaper och uppbördsböcker” för-

länas omsorgsfull förvaring, utsätts det material som intresserar levnads-tecknaren oftare för förgängelsen. Historieforskaren vet inte var han ska leta, och får inte alltid tillträde till de enskilda samlingar som intresserar honom. Man borde, menar författaren, kunna begära att de personer som besitter historiska och biografiska dokument, ”öfverlåto åt biographiens bearbetare antingen själfva dessa acta, eller afskrifter af dem. [...] betydliga äro luckorna i vår kunskap om mycket af det individuella”.⁵⁷

Biografiska verk av detta slag skulle i sin tur komma att utgöra ett slags vägledning angående vilka personers papper som var värda att bevara. När Nordiska museets grundare Artur Hazelius 1878 fick höra att bibliotekarien Claes Annerstedt var sysselsatt med att bränna gamla brev och handlingar på en vind tillhörande Uppsala universitet, skyndade han sig att ingripa: ”Käraste broder! Vore det icke möjligt, att bland det utgallrade kunde finnas handskrifter af så pass kända personer, att de ingått i vår litteratur eller odlingshistoria (t.ex. i ett biografiskt lexikon). *Hvarje sådan bit* skulle jag med tacksamhet emottaga, och kunde du icke få vederbörandes tillstånd att kasta dem hit i st. för i kakelugnen?”.⁵⁸

Både biografierna och arkivpraktikerna vittnar med andra ord om det stigande intresset för personlighetens roll i historien. Det var under 1830-talet som Erik Gustaf Geijer myntade inte bara det välkända uttrycket att ”Sveriges historia är dess konungars”, utan inskräpte: ”Om någonting är klart av historien, så är det detta: att det personliga i henne är viktigast”.⁵⁹ Under de kommande decennierna yttrar sig detta i ett alltmer borgerligt präglat urval av historiska förebilder. Inte minst skulle Geijer själv framträda som en av de personer på vars minne en ny nationell identitet skulle byggas. Hans liv, verk och kvarlåtenskap (papper och ägodelar) kom på olika sätt att utgöra beståndsdelar i en modernare och fredligare berättelse om Sverige.

Med framväxten av en mer utbredd medieoffentlighet samt en tilltagande demokratisering av samhället, sker en markant ökning av antalet personer som var bekanta i en allmän mening. Både kyrkans och monarkins makt försvagas, och den växande skaran av bemärkta och minnesvärda svenskar består inte längre bara av kungligheter, officerare, präster och biskopar. Istället för börd, privilegier och utbildning framhöll den hjältemyt som nu formulerades dygder såsom framåtanda och träget arbete.⁶⁰ I tidningspress och biografisk litteratur, i form av fotografiska och målade porträtt, minnesrunor, statyer, personmuseer och namn på gator och torg, framträdde nya heroer som snarare representerade folket och medelklassen. Till dessa hörde inte minst så kallade kreativa individer – vetenskapsmän, entreprenörer, tidningsmän, konstnärer och författare.⁶¹ Förteckningar i pressen över ”de ärofulla döda” presenterade just sådana kategorier. Dödslistor, exempelvis i *Ny illustrerad tidning* under 1870-talet, grupperade namnkunniga avlidna under rubriker som ”Vetenskapsmän och läkare”, ”Prester och skolmän”, ”Skalder och skriftställare”,

”Konstnärer”, ”Ämbetsmän”, ”Krigare, riksdags- och kommunalmän, enskilde”.⁶²

Från mitten av 1800-talet är denna inriktning påtagligt märkbar i stadsmiljöerna. År 1853 invigs statyn över Esaias Tegnér invid domkyrkan i Lund, och fem år senare föräras Jöns Jacob Berzelius, som förste vetenskapsman, samma heder då statyn i Berzelii park avtäckts. Resandet av dessa statyer uppfattades i samtiden som manifestationer av ett nytt historiskt skede. En ny tid hade brutit fram, hävdade *Illustrerad tidning* dagen efter Berzelius-statyns invigning. Nationalstorheten representerades inte längre bara av kungen. Tankens segrar hade intagit sin plats jämte svärdets, ”arbetets ära står öfver den yttre glansens och maktens, den fria personligheten högt öfver börden”.⁶³

Biografin, som i mångt och mycket framträder både som pådrivare och produkt av detta paradigm i historieskrivningen, sökte sig ofta mot de skildrade personernas privata omständigheter. Delvis handlade detta om biografiernas ofta pedagogiska och uppbyggliga föresatser, att mana läsaren till efterföljd. I *Svensk Plutark* (1823) talar Johan Fredrik af Lundblad om vikten av att betrakta den skildrade ”i de obetydligaste händelserna och de lugnare stunderna af hans dagar, då hans sinne är öppet, då han har tid att uttala sin själs tankar, och då han icke döljer något intryck af det yttre”. Genom sådana skildringar skulle läsaren förstå att ”den prisade äfven varit menniska” och inse att han själv kunde sträva ”till hans höjd, emedan han anser den upphinnelig”.⁶⁴

Samtidigt handlade orienteringen mot det privata om ett begär efter att finna det sanna och autentiska hos de berömda personerna, inte minst i relation till deras roller i det offentliga livet som ofta förknippades med föreställningar om falskhet och förkonstling. En mans verkliga karaktär, hävdade exempelvis Samuel Smiles i den populära boken *Karakterens värde* (1872), bedömdes bättre utifrån hans levnadssätt i det privata ”än genom den offentliga utställning han gör af sig sjelf som författare, som vältalare eller statsman”.⁶⁵ Sådana föreställningar om det autentiska har bidragit till att även tillsynes obetydliga handskrifter och värdelösa föremål bevarats som minnen i museer och arkiv. Själva anspråkslösheten hos papperslappar, möbler och pennor tycks vittna om att de har efterlämnats utan personens egen omsorg och vetskap, vilket snarast bidragit till att de förknippats med en särskilt autentisk, oförställd och sann närvaro.⁶⁶

Det obetydligas mening

I en anteckningsbok i Nordiska museets arkiv har amanuensen Visen Levin mot slutet av 1880-talet noterat för eventuellt förvärv, ett antal minnen efter författaren och lyrikern Karl August Nicander. Dessa minnen, vilka fanns inneslutna i ett schatull av mahogny som använts av Nicander under resor, ger en bild av den brokiga karaktär som ofta präg-

lade samlingar av personminnen såväl i Nordiska museet som på andra håll. Skrinet innehöll bland annat en bouppteckning, ett fyrtiotal autografer av kungliga och enskilda personer i faksimil, en silhuett av Nicander, skaldens dagbok, räkningar i samband med Nicanders död och begravning, en ”Scorpion, dödad i Bologna 1827”, samt en tvättnota som uppgavs vara ”skrifven dels af skalden, dels af hans tvätterska, madam Berg, dels af hans husvärd, d.v.s. vice häradsh. Kristofer Hederström”.⁶⁷

Att sådana tillsynes obetydliga ting intresserade både privata samlare och museer, om de kunde kopplas till en berömd person, finns det många exempel på i det sena 1800-talets Sverige. Såväl då som senare kunde denna företeelse emellertid också uppfattas som löjlig, och den blev inte sällan föremål för behandling i satirisk form. Carl Anton Wetterbergh (Onkel Adam) berättar i en novell skriven omkring 1870 om en litteratör och ”snillebeundrare” som skapat sig en sådan samling med autografer och andra föremål från sina litterära idoler. Förutom en cigarrstump efter Henrik Bernhard Palmær och en gåspenna som tillhört Frans Michael Franzén, framstår en oansenlig lapp som ett guldkorn i samlingen:

Se här i mitt album ännu en unique – se här. Detta är den store Geijers egen handskrift – hans hand har hvilat på detta papper – dessa tankar strömmade i detta ögonblick genom hans genialiska hufvud; hör bara: 'På Upsala gästgifvaregård beställas två löshästar att skjutsa till Märsta klockan 7 förmiddagen etc. etc.

E. G. Geijer.'

Man intränger här i den märkvärdige mannens enskilda lif: '2 löshästar' bevisa, att han egde egen vagn och tillhörande seldon; 'klockan 7 förmiddagen', att han ämnade sig till Stockholm, och årtalet, att han stod i begrepp att omfatta den nya tiden med sina sympatier.⁶⁸

För den fiktive samlaren utgör föremålen märkvärdiga ting genom vilka han upplever en intim förbindelse med de stora snillenas enskilda liv. Med analysen av handskriftens triviala innehåll understryker Wetterbergh det parodiska i samlarens intresse för oväsentliga biografiska detaljer. Men samlarens innehållsanalys framträder inte bara som meningslös, utan framförallt som en skenmanöver avsedd att maskera det affektiva och taktila förhållningssättet till föremålets autenticitet som en egentligen kunskapsinriktad handling. Snarlika perspektiv på det materiellas mening som ett till kunskap förklätt sinnligt begär har förts fram i vetenskapliga sammanhang, inte minst i relation till litteraturstudiets biografiska forskningstradition.

På 1930-talet påpekade till exempel Yrjö Hirn angående litteraturforskarens intresse för platser där författarna levt och diktat, och deras begärlighet att ta vara på även ”de obetydligaste ting – vare sig notiser eller handgripliga föremål – som haft något samband med en berömd författare”, att detta rent av kunde jämföras med fromma katolikers relikdyrkan och pilgrimsfärder. Även om vistelser på sådana platser kunde ge forskaren

en "åskådlighet i föreställningarna" som underlättade hans arbete, och intresset för konkreta kvarlevor utgjorde en oskyldig "eggelse för fantasien", låg det något barnligt och narraktigt "i den iver, med vilken obetydliga saker bli sammanletade, för att utbredas och kommenteras i litterära biografier".⁶⁹ Den konflikt mellan förnuft och känsla, tro och vetande, som Hirn skriver fram i förhållande till vetenskapliga praktiker kring såväl handgripliga föremål som ovidkommande texter kan förstås mot bakgrund av traditioner som etablerades ungefär samtidigt som både kulturarvsinstitutionerna och universitetens moderna discipliner.

Genikultens religiösa anstrykning hade under 1800-talets sista decennier blivit särskilt iögonenfallande i samband med att författares födelse- och dödsdagar firades som offentliga högtider, folk vallfärdade till deras gravar, och deras efterlämnade bohag bevarades med vördnad. Som ett illustrativt exempel på hur denna meningsproduktion ofta överskred skiljelinjerna mellan person och verk, och mellan det bevarade och det skapade framträder ett första förslag till gravmonument över J. L. Runeberg i Borgå 1883. Enligt förslaget, som sedan förkastades, skulle monumentet utformas som en pyramid så stor "att i dess inre kunde på en stensockel uppställas ett skrin, hvori skaldens manuskript skulle förvaras".⁷⁰

Från kyrkligt håll uppfattades denna genikult inte sällan som ett uttryck för avgudadyrkan, en villfarelse som "alltid är ett straff för avfall från den levande Guden".⁷¹ Men även ur helt andra synvinklar kunde särskilt bevarandet av berömda personers vardagliga ägodelar framstå som en kulturell avart. I August Strindbergs *Det nya riket* (1882) framträder Historiska museets samlingar av detta slag som ett påtagligt uttryck för den okritiska högaktning som omgärdade kanoniserade personer i jubelfesternas tidevarv.⁷² När portarna till Nordiska museets nya byggnad öppnade på Djurgården 1907 ifrågasatte Strindberg på liknande sätt det meningsfulla i att bevara Onkel Adams glasögon, Fredrika Bremers snusdosa och Kristina Nilssons fiol för eftervärlden.⁷³ Företeelsens fortlevnad under de kommande decennierna framträder, ironiskt nog, inte minst i relation till Strindbergs egen kvarlåtenskap som skulle komma att tillfalla samma museum. Ingenting var för obetydligt för att skyddas från förgängelsen. Förutom Strindbergs manuskript och målningar finns således otaliga anteckningar, möbler, glasögon, klädesplagg, handdukar, påsar, skjortknappar och en cigarrfimp.⁷⁴

De materiella aspekterna av personminnet hade med andra ord en väsentlig betydelse för hur de befintliga samlingarna i våra museer, arkiv och bibliotek byggdes upp under 1800-talet. Trots att handskrifter många gånger eftersöktes och bevarades av samma skäl har deras legitimitet som kulturarv sällan ifrågasatts på samma sätt som de mer handgripliga tingena med personhistorisk proveniens. De är förstas mindre skrymmande, sällan lika publikt tillgängliga, och kan trots emellanåt oväsentligt innehåll motiveras som åtminstone potentiella källor till kunskap. Särskilt de

kulturhistoriska museerna vittnade uttryckligt om handskriftens betydelse som artefakt.

Nordiska museets arkivaliska samlingar började, likt samlingarna i övrigt, byggas upp 1872 och präglades av grundaren Artur Hazelius intresseområden. Mest känt är museet för ambitionen att bevara kläder och bruksföremål från den försvinnande allmogekulturen. Men redan i början av 1870-talet samlade Hazelius även byster, porträtt, handskrifter och andra föremål efter berömda svenskar. I museets stadgar från 1880 inskräptes syftet att ”upptaga och vårda minnen af svenska män och kvinnor, som i olika riktningar främjat fosterländsk odling och ära”. Medan samlingarna av bruksföremål kopplades till museets uppdrag att gagna vetenskapen, förbands de personhistoriska föremålen, likt tidigare biografiska och fornminnesforskningen, med uppgiften att ”väcka och nära fosterlandskänslan”.⁷⁵

Till skillnad från allmogesamlingens sammansättning, vilken präglades av arkeologins typologiska metod där föremålen ordnades i kronologiska serier efter landskapsproveniensen för att möjliggöra komparativa studier, förevisades museets personminnen i särskilda skåp, framhävda som tillräckliga i sig själva.⁷⁶ Hit hörde också brev- och manuskriptsamlingen.⁷⁷ Handskrifterna var med andra ord inte avsedda att studeras innehållsligt. De skulle beskådas och därigenom skänka närvaro åt de kungligheter, vetenskapsmän, författare och konstnärer med vilka de var förknippade. Ett reportage från Nordiska museet 1878 antyder att tingen möjliggjorde sådana upplevelser. Esaias Tegnér's glasögon, Carl Wilhelm Scheele's apparater, bildhuggaren Johan Tobias Sergel's verktyg, samt autografer, manuskript och porträtt av andra framstående personer, var enligt skribenten föremål ”genom hvilka vi kunna så att säga stifta intimare bekantskap med de stora hädangångne”.⁷⁸ På samma sätt hanterades handskrifter och autografer vid kulturhistoriska museet i Lund, där ”skriftliga minnen” utgjorde en egen kategori i museets samling av föremål efter framstående män och kvinnor.⁷⁹

Oaktat intresset för skriften som minnesföremål har denna praktik bidragit till att tänkbara kunskapskällor om förflutna skeenden och personer bevarats för framtiden. Samtidigt framträder som en motsägelsefull konsekvens av minnesinstitutionernas omfattande intresse för att tillvarata och ”rädda” offentliga personers privata papper, att denna verksamhet i någon mån också påskyndade deras förstörelse. Tidigt under 1800-talet fanns det inget naturligt i tanken att låta privata handlingar bli offentligt tillgängliga efter döden. I Henry James roman är det forskarens närmande som slutligen verkställer brännandet av Jeffrey Asperns efterlämnade papper.

På liknande sätt dokumenterar Artur Hazelius under sin insamlingsresa i Uppsala 1878, dels att brev som intresserar honom redan lämnats till arkivinstitutioner, dels att åtskilliga personers handlingar förintats av

Bild 2. Handskrifter utställda i Skandinavisk-etnografiska samlingens historiska avdelning, Drottninggatan 79. Teckning av Nils G. Janzon, i *Ny illustrerad tidning* nr. 8, 1878, s. 101.

efterlevande. Han noterar exempelvis att samtliga brev i riksdagsmannen och entomologen Carl Johan Schönherr's korrespondens brändes av barnen i samband med dennes död 1848 – ”Stora tunnsäckar utfördes på en åker vid Sparresäter och brändes” – samt att ärkebiskop Reuterdahl ”brände själf veckan före sin afresa till Rosersberg den 18 juni 1870 en stor del af sina bref”. Andra ”mycket viktiga bref” skulle samtidigt ha deponerats i Uppsala universitetsbibliotek med förordnande om att få öppnas först efter femton år.⁸⁰

Jämsides med arkivens, forskarnas, levnadstecknarnas och allmänhetens stigande intresse för detaljer ur offentliga personers privata liv, utbreder sig behovet att lägga tillrädda de källor och ting som efterlämnas. Många av de författare och kulturpersonligheter som etablerar sig under senare delen av 1800-talet, ser inte bara till att deras kvarlåtenskap bevaras, utan såväl brevsamlingar som bostäder anpassas i hög grad för att tjäna deras eftermälen.⁸¹

Avslutning

Arkiv, bibliotek och museer särskiljs vanligen med utgångspunkt i de olika materialkategorier som respektive institution huvudsakligen bevarar, ordnar och tillgängliggör. Arkivet hanterar dokument, museet samlar föremål och biblioteket lagrar tryckta böcker. Även om det finns fog för dessa utmärkande drag, tenderar de att skymma de gränsöverskridande

praktiker som många gånger präglat dessa inrättningar och deras samlingar.

Inte minst under 1800-talet förenades de i en ambition att bevara minnen efter framträdande svenska kulturpersonligheter. Personarkiv och autografsamlingar återfinns exempelvis inte bara vid de egentliga arkivinstitutionerna utan också vid museer och forskningsbibliotek. Med utgångspunkt i 1800-talets omfattande intresse för det biografiska har den här artikeln strävat efter att förstå den ökande institutionaliseringen av berömda personers handskrifter mot bakgrund av andra samtida praktiker och föreställningar kring personminnet och dess materialitet. Arkivet framträder i detta sammanhang inte bara som en institution för kunskap om det förflutna, utan också som en plats både för dess materiella närvaro och för sinnliga och emotionella erfarenheter av detsamma.

I den befintliga historieskrivningen över såväl arkivväsendet som biografien framställs sådana aspekter i bästa fall som kuriösa, och som inslag av ofullkomlighet i institutionernas, genrens och forskningens dåvarande tillstånd. Enligt sådana framställningar uppträder den fulländade biografen – präglad av ”objektiv personbedömning”, tillämpning av Rankes principer och en ”exakt bearbetning” av otryckt källmaterial – först kring sekelskiftet 1900 i samband med proveniensprincipens införande, då även arkivet tycks uppnå sin fulländade form.⁸²

Det finns goda skäl att ifrågasätta en sådan teleologisk historieskrivning. Inte bara för att de historiska företeelserna förtjänar att studeras utifrån sina egna förutsättningar och sammanhang, utan också för att nutida fenomen därigenom blir historiskt igenkännbara. Det kan gälla den mediala kändiskulturen generellt, eller det i digitaliseringens kölvatten förnyade intresset för handskriftens materialitet.⁸³ Det är först mot bakgrund av de traditioner som den här artikeln avsett att uppmärksamma som man kan förstå varför en svensk litteraturforskare även på 2000-talet kan förnimma ett slags närvaro av Jane Austen genom att betrakta ett sybord som kan ha varit hennes,⁸⁴ varför föremål som Charles Dickens uppstoppade räv och John Steinbecks jeans finns bevarade vid ansedda amerikanska forskningsbibliotek, eller hur det kan komma sig att Nelly Sachs forna lägenhet på Bergsundsstrand i Stockholm finns rekonstruerad i Kungliga bibliotekets underjordiska rum.⁸⁵

Vare sig arkiv, museer eller bibliotek är bara vad de utger sig för att vara. Med en panoramisk blick på personminnets olika uppträdelseformer framträder mönster som överskrider det hierarkiska ordnandet av historiska källor. Kvar står, med museimannen Sigurd Wallins ord, ”det inte minst intressanta, vittnesbörden om folkhjältarnas popularitet”.⁸⁶

Summary

The hand on the paper. On personal archives and the materiality of celebrity. By Andreas Nyblom. The present article takes its departure in the early 19th century and the growing practice of collecting manuscripts and letters written by famous individuals. While positivist claims have underscored the rational and scientific nature of archives and archival material, the article focuses on the material and emotional incentives behind such endeavors. Handwritten documents were not only cherished and preserved because of the knowledge they might contain, but also for constituting physical links to historical bodies. They were carriers of the aura of celebrity and mediators of presence. More explicitly such incitements pervaded the collections of 19th century museums where manuscripts and autographs were often put on display next to portraits, busts, clothes and other kinds of memorabilia. Independently of their substances and contents such objects were invested with biographical significance. Rather than accentuating a history specific to the archive, the article points to the trans-institutional practices through which a cultural heritage dedicated to the commemoration and veneration of national heroes was formed.

Noter

1. Abr. Cronholm: "Förord" i *Supplement till Biographiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män* (Lund, 1836), IX.

2. Henry James: *The Aspern papers* [1888], www.gutenberg.org

3. Henry James: "Preface to volume 12 of the New York edition" [1908], www.henry-james.org.uk

4. Andrea Zemgulys: "Henry James in the Victorian crowd. 'The birthplace' in context" i *The Henry James review* 29:3 (2008), 245–256.

5. Henry James: *The birthplace* (London, 2012 [1903]), 5.

6. Otto Fischer: "Meaning and materiality. On the rise of the archive of modern literary scholarship" i Gunnar Foss & Yngve Sandhei Jacobsen (red.): *Carriages and computers. Aesthetic technologies in literature from the 18th to the 21st century* (Trondheim, 2009), samt ytterligare referenser i föreliggande artikel.

7. Se exempelvis Nicola J. Watson: *The literary tourist* (London, 2006); Harald Hendrix (red.): *Writers' houses and the making of memory* (New York & London, 2008); Julian North: "Literary biography

and the house of the poet" i Nicola J. Watson (red.): *Literary tourism and nineteenth-century culture* (London, 2009), 49–62.

8. Föreliggande artikel har skrivits inom ramarna dels för projektet "Hjältarnas handlingar. Personarkivet som monument och medium under 1800-talet" (Helge Ax:son Johnsons stiftelse), dels med utgångspunkt i de museirelaterade aspekter av 1800-talets personminneskultur som behandlas i projektet "Berömmelsens kulturhistoria. Celebriteter och biografiska föremål i Nordiska museet" (Stiftelsen Riksbankens Jubileumsfond).

9. Se exempelvis Helen Freshwater: "The allure of the archive" i *Poetics today* 24:4, (2003), 730f.

10. Nils Nilsson: *Arkiv i rörelse. Essayer och kåserier* (Stockholm, 1971), 103.

11. Jmf Erik Wångmar: "Historia, ett ämne för arkivnötare? Om användningen av otryckta källmaterial från arkiv i doktorsavhandlingar i historia 1969–2009" i *Scandia* 77:2 (2011), 108–125; Jan Lindroth: "Personarkiven och den akademiska forskningen" i Kerstin Abukhanfusa (red.): *Liv i eftervärldens spegel. Om arkiv och samlingar efter*

personer (Stockholm, 2006). Evabritta Wallenberg hävdar också: "Utan personarkiv klarar man knappast att skriva en avhandling i modern historia". Se Evabritta Wallenberg: "Personarkiv. Några problemområden" i Abukhanfusa (red.): *Liv i eftervärldens spegel*, 75.

12. Freshwater: "The allure of the archive", 732.

13. Alan Stewart: "Early modern lives in facsimile" i *Textual practice* 23:2 (2009), 291.

14. Nilsson: *Arkiv i rörelse*, 16.

15. Antoinette Burton: "Archive fever, archive stories", 2005. Här efter Craig Robertson: "Introduction. Thinking about archives, writing about history" i Craig Robertson (red.): *Media history and the archive* (London & New York, 2011), 1.

16. John Durham Peters: "Why we use pencils and other thoughts on the archive" i Robertson (red.): *Media history and the archive*, 109.

17. Catherine Hobbs: "The character of personal archives. Reflections on the value of records of individuals" i *Archivaria. Journal of the association of Canadian archivists* 52 (2001), 126–135.

18. Michael Shanks, citerad i Freshwater: "The allure of the archive", 734f.

19. Freshwater: "The allure of the archive", 736.

20. Eric Savoy: "Aspern's archive" i *The Henry James review* 31:1 (2010), 61–67.

21. José van Dijck & Sonja Neef: "Introduction" i José van Dijck, Sonja Neef & Eric Ketelaar (red.): *Sign here! Handwriting in the age of new media* (Amsterdam, 2006), 9.

22. "Autenticitet", *Nordisk familjebok* (Stockholm, 1876).

23. Fischer: "Meaning and materiality", 31.

24. Kathryn Crowther: "Charlotte Brontë's textual relics. Memorializing the material in *Villette*" i *Brontë studies*, 35:2 (2010), 128–136.

25. Stewart: "Early modern lives in facsimile", 289–305; Peter Stallybrass: "Printing and the manuscript revolution" i Barbie Zelizer (red.): *Explorations in communication and history* (London & New York, 2008), 111–118.

26. Walter Benjamin: "Konstverket i reproduktionsåldern" [1936] i Lars Furu-land & Johan Svedjedal (red): *Litteratursocio-*

logi. Texter om litteratur och samhälle (Lund, 1997), 100–129, särskilt 122, not 7–8.

27. Stewart: "Early modern lives in facsimile", 289–305.

28. Fischer: "Meaning and materiality", 34f.

29. Peters: "Why we use pencils", 109.

30. Robert McGill: "Biographical desire and the archives of living authors" i *Auto/Biography studies* 24:1 (2009), 129–145.

31. Cronholm: "Förord" i *Supplement till Biographiskt lexicon*, IX. Kursivering här.

32. Mark B. Sandberg: *Living pictures, missing persons. Mannequins, museums and modernity* (Princeton, N.J., 2003), 42.

33. Stephen Bann: "The historian as taxidermist. Ranke, Barante, Waterton" i *Comparative criticism. A yearbook* 3 (1981), 21–49.

34. Baldassare Bonifacio: "Om arkiven, en monografi" [1632]. Här efter *Den äldsta arkivläran* (Lund, 2010), 104f.

35. Zygmunt Bauman: *Döden och odöd- ligheten i det moderna samhället* (Göteborg, 1994 [1992]), 76f.

36. Göran Nilzén: "Personarkiv, vad är det och till vilken nytta?" i Abukhanfusa (red.): *Liv i eftervärldens spegel*, 28.

37. Ur företal till Samfundets första handling 1816, här citerat efter Severin Bergh: *Kungl. samfundet för utgifvande af handskrifver rörande Skandinavians historia under första århundradet af dess tillvaro* (Stockholm, 1917), 1.

38. Ibid.

39. Ur Stiftelseurkund och stadgar för Götiska förbundet. Här efter Magdalena Hillström: *Ansaret för kulturarvet. Studier i det kulturhistoriska museiväsendets formering med särskild inriktning på Nordiska museets etablering 1872–1919* (Linköping, 2006), 58.

40. Bertil Broomé: *Handskriftssamlarna och de svenska arkiven 1700–1950* (Stockholm, 1977), 12.

41. Citerat efter Hillström: *Ansaret för kulturarvet*, 51.

42. Adolf Ludvig Stierneld: *Bihang till Gripsholms slotts beskrifning af år 1825* (Stockholm, 1826). Här citerat efter Per Widén: *Från kungligt galleri till nationellt museum. Aktörer, praktik och argument i svensk konstmuseal diskurs ca 1814–1845* (Hedemora, 2009), 126.

43. [Adolf Ludvig Stierneld]: *Gripsholms-*

galleriet (Stockholm, 1833). Här citerad efter Widén: *Från kungligt galleri till nationellt museum*, 126.

44. Astrid Erll & Ann Rigney: "Introduction. Cultural memory and its dynamics" i Astrid Erll & Ann Rigney (red.): *Mediation, remediation, and the dynamics of cultural memory* (Berlin & Boston, 2012), 1–10.

45. Broomé: *Handskriftssamlarna*, 16f.

46. Paula Henrikson: "Stagneliuspussel. Till handskriftskulturs historia" i *Biblis* 53 (2011), 76–78.

47. Broomé: *Handskriftssamlarna*, 16f.

48. "Hvad nytt från Stockholm?", *Kalmar* (1889-12-09).

49. Uno Willers: "Att samla handskrifter" i Broomé: *Handskriftssamlarna*, 5.

50. Claës Lundin: *Nya Stockholm* (Stockholm, 1890), 341, 345.

51. "Autograf", *Nordisk familjebok* (Stockholm, 1876).

52. Staffan Smedberg: "Sverige" i *Det globala minnet. Nedslag i den internationella arkivhistorien* (Stockholm, 2012), 237.

53. Broomé: *Handskriftssamlarna*, 19.

54. Cronholm: "Förord" i *Supplement till biographiskt lexicon*, VIII.

55. Bengt Hildebrand: "Biografisk historiografi och Svenskt biografiskt lexikon. Några huvudlinjer i utvecklingen" i *Personhistorisk tidskrift* 40 (1941), 155.

56. *Biographiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män* (Uppsala, 1835), II.

57. Cronholm: "Förord" i *Supplement till biographiskt lexicon*, IX–X.

58. Brev från Artur Hazelius till Claes Annerstedt, 12/10 1878. Avskrift i Nordiska museets arkiv.

59. Erik Gustaf Geijer: *Svenska folkets historia*, del 2, 1834. Här efter Svante Beckman: *Utvecklingens hjältar. Om den innovativa individen i samhällstänkandet* (Stockholm, 1990), 21.

60. Jmf Magnus Rodell: "Nationen och ingenjören. John Ericsson, medierna och publiken" i Anders Ekström (red.): *Den mediala vetenskapen* (Nora, 2004), 208ff.

61. Tore Frängsmyr: *Vetenskapsmannen som hjälte. Aspekter på vetenskapshistorien* (Stockholm, 1984), 162–177; Beckman: *Utvecklingens hjältar*, 45–51.

62. Se exempelvis: "Svensk-finsk dödslista 1877" i *Ny illustrerad tidning* 1878.

63. "Berzelii staty aftäckt", *Illustrerad tidning*, 1858:28. Här citerat efter Magnus

Rodell: *Att gjuta en nation. Statyinvigningar och nationsformering i Sverige vid 1800-talets mitt* (Stockholm, 2002), 25.

64. J. F. af Lundblad: *Svensk Plutark* (Stockholm, 1823), företal.

65. Samuel Smiles: *Karakterens värde* (Stockholm, 1883 [1872]), 3.

66. Jfr. William Gershom Collingwood: *Ruskin relics* (New York, 1904), 3.

67. Anteckningar 1889, Visen Levin 23/9. Nordiska museets arkiv.

68. Carl Anton Wetterbergh: *Ur Onkel Adams portfölj. Efterlämnade skrifter i urval* (Stockholm, 1889), 415. Den tidigare publicerade novellen "Alla snillens vän" skrevs före år 1873, vilket framgår av förordet till den postumt utgivna boken (ibid., 1f).

69. Yrjö Hirn: "John Peel jämte några reflexioner om hjältedyrkandet" i Yrjö Hirn, *De lagerkrönta skoplaggen* (Helsingfors, 1951 [1932]), 91.

70. *Nyare Blekings-posten*, 19/10 1883.

71. Herman Råbergh 1882. Citerad efter Yrjö Hirn: *Runebergskulten* (Stockholm, 1935), 1. Redan 1877, i samband med Runebergs död, väckte de omfattande hyllningarna kritik från kyrkligt håll. Kyrkoherden O. I. Colliander menade att firandet av Runeberg antagit religiös färg och utvecklets till en kult av en halvgud. Colliander opponerade sig mot "den i yttre former ordnade *Cultus des Genius*, som i själva verket ingenting annat är än den avgudiska människans egen självförgudning". Ibid., 292.

72. August Strindberg: *Det nya riket* (Stockholm, 1920 [1882]), 106.

73. August Strindberg: *Svarta fanor* (Stockholm, 1920 [1907]), 286.

74. Se kommande artikel av Otto Fischer: "Att arkivera en författare. Vilhelm Carlheim-Gyllensköld och August Strindberg".

75. "Stadgar för Nordiska museet och dess styrelse", *Samfundet för Nordiska museets främjande. Meddelanden 1881* (Stockholm, 1881), 52.

76. Staffan Carlén: *Att ställa ut kultur. Om kulturhistoriska utställningar under 100 år* (Stockholm, 1990), 86.

77. Sten Lundwall: *Nordiska museets arkiv. En vägledning* (Stockholm, 1965), 5.

78. Emil Eckhoff: "Skandinavisk-etnografiska samlingen. Andra annexet, Drottninggatan 79", *Aftonbladet* 8/4, 16/4, 20/4 1878. Här efter Hillström: *Ansaret för kulturarvet*, 199.

79. Förteckning över föremålsgrupper i museets samlingar. Kulturhistoriska arkivet, Kulturen i Lund.

80. "Artur Hazelii resa till Uppsala 1878", avskrift i Nordiska museets arkiv.

81. Se exempelvis Andreas Nyblom: "Kampen om eftermälet. Stiftelsen Övralid och Heidenstams sista vilja" i *Samlaren. Tidskrift för svensk litteraturvetenskaplig forskning*, 2005, 151–203.

82. Jfr. Hildebrand: "Biografisk historio-grafi", 157, 166f, 170f, 178, 184.

83. Anna Chen: "In one's own hand. Seeing manuscripts in a digital age" i *Digital humanities quarterly* 6:2 (2012), <http://www.digitalhumanities.org/dhq/>.

84. Vivi Edström: *Livets gåtor. Jane Austen* (Stockholm, 2009).

85. M. G. Lord: "Beyond the fine prose. The stuff of the writer's life" i *New York Times* 30/7 1995.

86. Sigurd Wallin: *Kuriositetskabinettet i Linköpings Stifts- och landsbibliotek* (Linköping, 1958), 22.

Kungliga bibliotekets Hodellarkiv som konstnärligt projekt

Johan Gardfors

År 1967 utkom författaren, konstnären och ljudverkskompositören Åke Hodell med sitt visuella bokverk *Självbiografi*, en palimpsest av överlagrade dokument som innefattade texter från den västerländska idéhistorien, serietidningsillustrationer och självporträtt. Materialet var perforerat av svarta, kulhålsliknande cirklar och censurerat genom överstrykningar. I flera avseenden radikaliserar verket uttryck som man känner igen från Hodells övriga produktion, däribland utforskandet av kategorierna *liv* och *verk*, bruket av självbiografiskt material, collagetekniken och användningen av befintliga texter och bilder. Verket rör sig i en terräng där de genremässiga demarkationslinjerna suddats ut, där visuell konst möter poesi och där privata dokument införlivats i ett sammanhang av delat bild- och idégods. Därigenom skrivs jaget in i en komplex historisk komposit som problematiserar förhållandet mellan privat och delad erfarenhet. Inte bara språket eller litteraturen, utan även subjektet gestaltas som ett intertextuellt collage, om än ett oläsligt och sargat sådant. Om verket är en självbiografi, som titeln säger, så är det en självbiografi där subjektets gränser står öppna mot det virtuella arkiv som omger det i form av informationsflöden och kulturella minnen.

I den meningen har Hodells *Självbiografi* åtskilligt gemensamt med ett annat arkiviskt material i egentlig bemärkelse: Kungliga bibliotekets omfattande Hodellsamling. Mot slutet av sitt liv gick Åke Hodell igenom och strukturerade stora delar av sina samlingar av fotografier, originalmanuskript, flygblad, kontrakt, korrespondens m.m.¹ Sett till sitt innehåll utgör Hodellarkivet en viktig källa för monografisk forskning och för kartläggningar av det nordiska neo-avantgardet, men det kan också ses som resultatet av en intentionell och meningsskapande process. Genom att sätta arkivmaterialet i samband med Hodells konstnärliga praktiker blir det möjligt att betrakta det som en andra, mycket mer omfattande självbiografi. Som sådan kan man i arkivet inringa ett antal processer som är väsentliga för Hodells tidigare produktion: collaget samt bruket av fragment, rekontextualiseringen av funnet material och destabiliseringen av förhållandet mellan kategorierna *liv* och *verk*. Ändå kan inte arkivet med lätthet assimileras med den utgivna corpusen: det struktureras av och tillhandahålls inom ramen för en annan typ av institution, liksom det förblir präglad av den privata dokumenthanteringsens mindre polerade uttryck och underlag. Snarare tycks det arkiviska verket kräva ett aspekt-

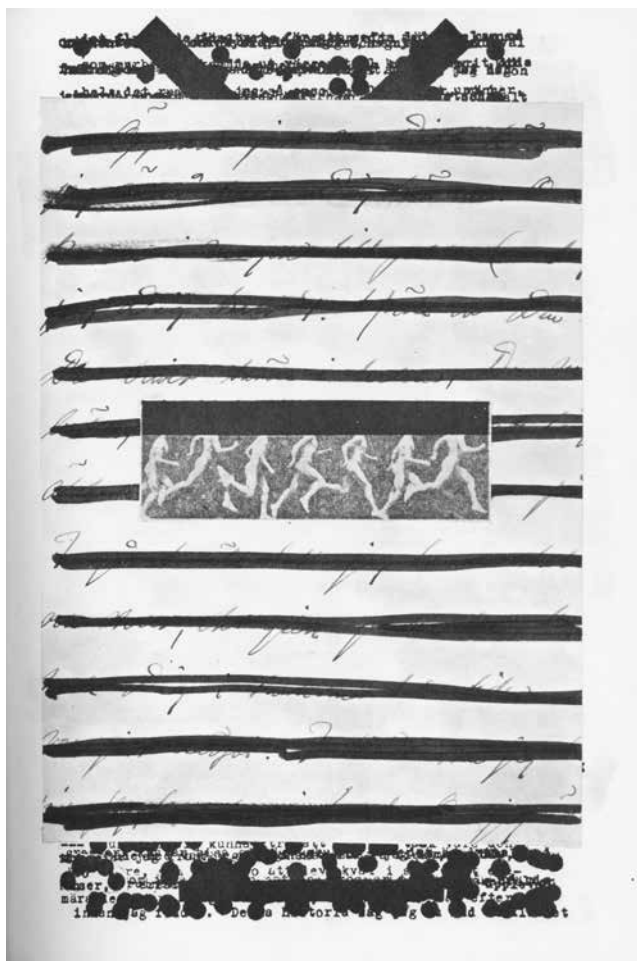

Bild 1. Ur Åke Hodell: *Självbiografi* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1967, ej pag.).

seende som uppfattar det både som verk och som materialsamling efter ett liv i verksamhet. I likhet med Hodells utgivna produktion väcker därmed arkivmaterialet ett antal frågor som rör läspraktiker. Hur förhåller sig till exempel arkivet till verket, och hur ska vi förstå dess mediala och estetiska komplexitet? Samt, på den mest grundläggande nivån, hur läser man ett personarkiv?

Arkivforskning

Om arkivforskning en gång var den forskning som producerades i arkiven, tycks den senare tidens arkivforskning snarare ha tagit ett steg tillbaka, för att i stället problematisera arkivet som sådant. Här kan man urskilja

åtminstone två tydliga riktningar: en mediearkeologiskt orienterad gren som uppmärksammat lagringens materiella betingelser, samt en filosofisk diskurs som fokuserat på en problematik kring skrift, minne och makt.² Därtill måste man lägga ett omfattande konstnärligt utforskande av arkivets praktiker inom framförallt efterkrigstidens europeiska och amerikanska konst, samt en motsvarande mängd konstvetenskapligt orienterade studier, liksom ett antal litterära arkivbruk med Charles Reznikoff som det kanske tydligaste exemplet.³ Om man i denna skiss kan utläsa vissa geografiska tendenser, det vill säga mot Tyskland, Frankrike respektive USA, finns det dock anledning att särskilt uppmärksamma en metodologisk referenspunkt i form av en arkivteoretiker som behandlar såväl medium som filosofi och estetik, och som rör sig från Tyskland till Frankrike, men aldrig når USA. Walter Benjamins tänkande har ständigt arkivet för handen, eftersom samlandet här blir en filosofisk och poetisk metod.⁴ Den består av ett konkret arbete på bland annat Bibliothèque nationale, men också av en uppmärksamhet inför vardagens ting. Flanören och poeten behandlar staden som ett arkiv ur vilket signifikativt material kan utvinnas. I Benjamins egen produktion framträder det tydligast i det monumentala collage- och essäverket *Das Passagen-Werk*, på svenska *Paris, 1800-talets huvudstad. Passagearbetet*, där citat och iakttagelser samlats och redigerats till nya konstellationer och därmed nya betydelsesammanhang.⁵ När Benjamin skriver fram den poetiska analogin ur lumpsamlarens gestalt hos Baudelaire, är det också en beskrivning av hans egen metod: ”Lumpsamlare eller poet – avskrädet angår dem båda”.⁶

Att närma sig arkivet med Benjamin som utgångspunkt innebär att tänka arkivet inifrån arkivet, det vill säga att närma sig det generella begreppet med ett konkret material för handen. Det innebär också att närma sig arkivet utifrån samlandet och konstellationen, med andra ord att belysa det som praktik och verk. Ett dylikt perspektiv är produktivt för Hodellsamlingen på Kungliga biblioteket (KB), som i det följande kommer att behandlas utifrån hur det ges i sin arkiviska kontext, som ett verk och en samling spår av en praktik som även innefattar ett självreflexivt förhållande till arkivet.⁷

Den enda större undersökning av Hodellarkivet som hittills publicerats är Magnus Haglunds ambitiösa genomgång som resulterat i monografin *Åke Hodell* från 2009.⁸ I detta verk finns också mycket av det tidigare opublicerade arkivmaterialet återgivet, framförallt genom citat ur brev och ur Hodells biografiska självreflexioner, men här behandlas även fotografier av albumkaraktär, opublicerade diktutkast och annat arkivmaterial. Tillsammans med åtskilliga intervjuer av personer i Hodells närhet är arkivmaterialet därmed en viktig källa för monografin *Åke Hodell*, där de enskilda episoderna och dokumenten infogas i en kartläggning som rör sig mellan biografi, kontextualisering och verkanalys. Här har Haglund understrukit den inbördes referentialiteten mellan Hodells liv och verk,

där vissa detaljer återkommer gång på gång, något som också präglar strukturen i samlingen på KB.⁹

Till skillnad från Haglunds ingång till arkivmaterialet kommer jag i det följande att behandla arkivet som sådant snarare än att använda det som informationsresurs. Det viktiga i detta sammanhang är mindre att vi här kan finna nycklar till ett enskilt konstnärskap, än att den plats det arkiviska ges i Åke Hodells kontext upplåter sig för en reflektion över arkivering och samlande som konstnärlig och subjektsskapande praktik.

Kungliga bibliotekets Hodellarkiv med satelliter

”Åke Hodells samling” på Kungliga biblioteket i Stockholm, inkommen i omgångar efter Hodells bortgång år 2000 genom hustrun Ann Smiths försorg, omfattar i skrivande stund 134 volymer, det vill säga cirka 12 hyllmeter, sammanförda under handskriftssignum L 283. Ur dessa har två viktiga utgåvor som behandlar förhållandet mellan Hodell och Gunnar Ekelöf publicerats postumt av Rönnells antikvariat: den lilla skriften *Resan till Rom med Gunnar Ekelöf* (Stockholm, 2005) samt *Stuvad lake enligt Cajsa Warg. Gunnar Ekelöf läser ”Flyende pilot”* (Stockholm, 2002). Delar av Ekelöfs brev till Hodell har även publicerats i *Artes*.¹⁰

I handskriftssamlingarna finns huvudsakligen text- och bildokument, men även ett fåtal objekt, däribland en pannlampa från AB Plåtmanufaktur som användes vid framförandet av dikt- och performanceverket *General Bussig*, men generellt har KB tackat nej till denna typ av föremål. Även om det material som samlingen på KB omfattar bildar en faktiskt definierbar mängd, är det inte självklart att begreppet om ett Hodellarkiv ska identifieras med denna enhet. Kanske ska man till exempel inkludera den illustrerade antikvariatskatalog från Rönnells antikvariat som listar 542 objekt och där ”[m]erparten av böckerna (...) kommer från Åke Hodells bibliotek”, eller kanske ljudkonstscenen Fylkingens konsertförteckning?¹¹ Särskilt antikvariatskatalogen är arkiviskt intressant som en satellit till arkivet på KB, utgiven 2002 som *Från Hodell – till Hodell*, under Pontus Soldéns och Pekka Särkiniemis redaktion och försedd med ett kort förord av Torsten Ekbohm. Här anslås exempelvis ytterligare pannlampor till försäljning, liksom dedicerade verk från bland andra Bob Cobbing till Åke Hodell, originalmanuskript och en reseskrivmaskin, den stämpel Hodell använde till det centrala bokverket *CA 36715 (J)* samt den ”gamla hålslagsapparat (från ca. 1900)” som Hodell använde ”till att stansa ut hålen i manuskriptet till sin bok ’Självbibliografi’ (1967)”. Och ska man nämna modellflygplanen? Där antikvariatskataloger vanligen listar böcker och trycksaker till försäljning, finns i detta exemplar en påfallande mängd objekt. Efter post 223, ”Reseskrivmaskin av märket Addo”, som utbjuds tillsammans med ”ett manuskriptblad i original”, finner man exempelvis objekt 224: ”Stråhatt med svart band” – ”Hatten använde

Åke Hodell vid poesifestivalen i New York 1980. Iförd hatten steppade Hodell till 'Singing in the rain'.¹² Gränsen för arkivet, liksom för konstverket, är uppenbart arbiträr. Vi kan dels tala om ett rumsligt och innehållsligt definierat arkiv på KB, dels om ett utvidgat arkiv som utgörs av de många spridda objekt och förteckningar som kan hänföras till Åke Hodells verksamhet. Antikvariatskatalogen kan därmed förstås som ett supplement till arkivet på KB, ett tillägg till samlingen som gör frånvaron av ett antal objekt närvarande genom att förteckna och beskriva dem.

I egenskap av kommersiell katalog sammanställer den antikvariska förteckningen ett arkiv som kommer att skingras just genom att det sammanställs. Dess roll är instiftande och upplösande. Sedan objekten spritts dröjer den dock kvar som ett virtuellt arkiv i likhet med andra bibliografier. Kännetecknande för dess självständighet är att antikvariatskatalogen själv fortsätter att fungera som handelsvara långt efter avyttringen av det innehåll den förtecknar. I just Hodellkatalogen sker en ovanligt medveten meningsproduktion, som uttalat syftar till "att dokumentera en tid då plötsligt allt blev möjligt" och att bidra med en "liten bild" av ett konstklimat som ännu präglas av lekfullhet. Sammanställningen är alltså en redaktionell eller curatorieell praktik: Antikvariatskatalogen är en utställning i arkivförteckningens form.

Till Hodellarkivet på KB fogas ständigt nya satelliter. En av dessa är de dokument ur flygvapnets haverikommissions utredning av Åke Hodells flygolycka utanför Ljungbyhed i juli 1941 – "själva solar plexus i Hodellmyten"¹³ – som Lotta Lotass begärt ut och låtit publicera i tidskriften *OEI:s* omfångsrika dokumentnummer.¹⁴ I en recension av utgåvan skriver Jenny Maria Nilsson att "innehållet i dokumentet om Hodell är så märkvärdigt att det i denna tidskrifts kontext blir dokumentär poesi".¹⁵ Därmed sätter hon fingret på den betydelseförskjutning som sker när detta dokument flyttas från det militära arkivet till en litterär kontext. Däremot sker denna förskjutning långt innan tidskriften skapar sin konstellation; i själva verket är det anmärkningsvärda med dokumenten kring Hodells flyghaveri att de förberetts för en poetisk läsart redan innan de publicerats, genom Hodells återkommande mytologisering av olyckan och andra biografiska enskildheter. I de tryckta verken återkommer flyghaveriet i bland annat *Flyende pilot* (1953), *Ikaros död* (1962) och *Skratta Pajazzo* (1983). I arkivet på KB kompletteras det med biografiska noteringar, åtskilliga utklipp om kända flygare och anteckningar om flygvapenjärgong.¹⁶ Här finns rapporter om de skador som uppkom vid kraschen, ett pressklipp från 3 maj 1928 med en bild av luftskeppet Italia som Hodell som skolbarn såg passera från Vasaparken på dess väg till Nordpolen, och en notering om författarens identifikation med Selma Lagerlöfs Nils Holgersson i Vasa Elementarskola 1927.¹⁷ De dokument som rör störtningen och flyget införlivas i ett betydelsekomplex där det poetiska till slut blir svårt att skilja från det icke-poetiska, varför frågan infinner sig om inte antikvariats-

katalogens modellflygplan, haverikommissionens rapport eller den flygdagbok man finner på KB också ingår i Hodells poetiska corpus.

Arkivet som materialsamling

En av de kategorier av material man finner i Hodellarkivet kan beskrivas som konstnärligt råmaterial. I konkret bemärkelse gäller det exempelvis de många små beståndsdelar av utklippt tidningsmaterial som använts till Hodells originalcollage. Det gäller också originalutgåvan av Verner von Heidenstams *Nya dikter* från Albert Bonniers Förlag 1915. Här saknas de första sidorna, det vill säga ”Ett folk”, eftersom de använts som råmaterial för Hodells utgåva *Verner von Heidenstam. Nya dikter* på egna förlaget Kerberos 1967, ett av flera exempel på Hodells inte helt friktionsfria förhållande till den litterära traditionen.¹⁸ I andra fall handlar det snarare om influenser eller litterära affiniteter, exempelvis de urklipp av Apollinaires *Calligrammes* som återfinns i den kronologiska pärmerna 1950–1953 tillsammans med kopior av äldre latinska chiffer som baserats på korsets figur, det vill säga ett material som tydligt pekar framåt mot Hodells arbete med visuell poesi. Det går också att föreställa sig åtskilliga av de pressklipp som återfinns i pärmarna, och som inte direkt berör Hodells egen produktion, som en insamling av information inför det egna skapandet. Även här rör det sig i vissa fall om konkreta detaljer, som att Waffen SS-mannen Otto Skorzeny kallas ”ärr-ansiktet” i en artikel, något som Hodell strukit under för att långt senare använda i romanen *Eld-dopet* (1989),¹⁹ medan det i andra fall rör sig om artiklar som vittnar om intressen i bredare bemärkelse, exempelvis genom ett antal essäer ur dagspress om surrealism och existentialism. I arkivet finner man material som använts vid olika framföranden, exempelvis partitur för diabilder, ljud och ljus samt uppläsningsskript. Dessa utgör spår efter olika aktiviteter, men också retrospektiv dokumentation genom tillfogade kommentarer, till exempel kring vilka rader som ”aldrig varit med vid någon uppläsning” av *General Bussig*.²⁰

Här finns en ansenlig mängd handskrivna diagram som liknar minneskort eller flödesscheman, med utvecklingslinjer och grafiska förbindelser mellan olika element, ibland med inklistrat bild- och textmaterial från dagstidningar och liknande källor. Ibland kan dokumenten likna föreläsningsskript, men alla kan inte förklaras som sådana. Många av diagrammen är mycket generella i sina ansatser att förklara den moderna människans situation och vittnar om en vilja att systematisera, kartlägga och förklara. Leif Nylén har vittnat om att den tekniska utopismen och tilltron till ett samhälle styrt av vetenskaplig expertis ”snarare var regel än undantag i det estetiska avantgardet vid den tiden”.²¹ Det gällde inte minst kretsen kring den litterära kalendern *Gorilla*, där såväl Nylén som Hodell var verksamma. Hodells schematiska översikter kan sättas i sam-

band med denna strömning, men man kan också betänka Benjamins notering om samlande: ”Samlarens mest fördolda motiv låter sig kanske omskrivas så här: han bekämpar bristen på sammanhang”.²²

Att det är möjligt att närma sig personarkivet som verk och praktik hindrar det inte från att också framstå som en samling spår och material, en lagringsenhet för information. I Hodellarkivet finns detaljerade uppgifter om förvärvsinkomster, stipendier, förlagskontrakt, informationsblad från Litteraturcentrum och andra föreningar, begravningsdokument rörande anhöriga, pass, korrespondens etcetera, det vill säga ett material som snarast inbjuder till den sakliga källhanteringens läsart, i den mån det överhuvudtaget inbjuder till läsning. Läsarten är dock långt ifrån naturgiven: ”Arkivet oscillerar mellan en faktakyrkogård och en ’fiktionernas trädgård’”, skriver Wolfgang Ernst med en formulering från Ulrich Raulff.²³

Arkivet som självbiografi

Att det är namnet Åke Hodell som utgör den bestämmande principen för Åke Hodells samling markeras inte bara av dess klassifikation på KB. Namnet förekommer också i merparten av de dokument som samlats där. I de många pressklippen har författaren ofta strukit under sitt namn med röd penna, ibland bara namnet, ibland längre textpartier i anslutning till namnet. Ibland är namnet frånvarande men kopplingen till personen desto tydligare, till exempel i de fotografier av platser där Hodell bott (ofta med adressangivelser). Åtskilligt av samlingens innehåll berör familj och släkt genom korrespondens och andra dokument. Åke Hodells far Björn Hodell (1885–1957) var under 20- och 30-talen verksam som teaterdirektör, först för Folkets Hus Teatern och därefter Södra Teatern, ett arv som sonen fört vidare genom att tradera det spektakelartade in i 1960-talets konkreta poesi, 1970-talets radiodramatik och 1980-talets romaner, trots att Hodell även beskrivit fadern som en antagonist och en av de auktoriteter som karaktären General Bussig bygger på.²⁴ I en maskinskriven anteckning med rubriken ”Ett ödesdigert år”, som avslutar pärmen ”1930–1936”, minns Åke Hodell fadern i ett dokument som förtjänar att citeras i sin helhet, eftersom det förutom att ge en inblick i Åke Hodells familjebakgrund även är typiskt för en viss kategori av det material som finns i Hodellsamlingen på KB:

Den 7 maj realexamen Södra kommunala mellanskolan Enskede. Fick bra betyg framför allt i engelska, svenska, historia och litteraturhistoria. Vår avgångsklass gjorde en skolresa med båt på Göta kanal, bl.a. till Göteborg. I början av juni hade pappa premiär på en stor revy på Cirkus i Stockholm. Kungen inbjöds till Premiären. Föreställningen var storslagen med spel på tre scener. I cirkusmanegen red t.ex. en sjungande primadonna på en elefant. Försommaren var ovanligt het.

För att revyns kostnader skulle gå ihop, måste Cirkus vara fullsatt varje kväll. Men salongen var för det mesta halvsatt utom på lördagar. Eftersom pappa stod ensam för ekonomin kunde han till slut inte klara utgifterna.

Pappa gick i konkurs.

På kvällstidningarnas löpsedlar stod att han inte kunde betala personalens löner.

Det blev en katastrof för familjen.

Och märktes inte så mycket under de följande åren då vi bodde i den stora våningen Hornsgatan 4. Men 1939 kom kronofogden och utmätte allt i hemmet. Även lantstället på Råfsnäs trots att det liksom hemmet stod skrivet på mamma. På den tiden fanns ingen social hjälp. Den s.k. välfärdsstaten var långt borta. Bara pantbanken och fattigvården kunde man gå till. Pappa var helt utslagen. Hans högmod eller storhetsvansinne blev hans fall. Det har sagts om honom att han var en gambler och att äran betydde allt. Han slutade som alkoholist. Jag besökte honom på Beckomberga där han satt och skrev på en självbiografi. Men det blev inget av den. Under kriget och åren därpå gav han ut några minnesböcker om teaterfolk och krogar. I radion framträdde han med program som t.ex. ”Med Björn Hodell genom glada tider”. Nej, han förblev en skugga av sitt forna jag och knappt det.

För oss i familjen fick katastrofen allvarliga följder. Den förändrade allt. I början av kriget drev mamma en liten restaurang Stureborgen på Lidingö. Hon offrade sig helt för att klara familjens mat och hyra på Havregatan. Det ledde fram till hennes för tidiga död 1947.

Om denna katastrof har jag aldrig kunnat skriva. I min roman ”Kråksymfonin” finns några antydningar. Mer har jag inte förmått.²⁵

Åke Hodell omtalar faderns ofullbordade självbiografi, men bladet kan också läsas som ett fragment till en påbörjad, egen självbiografi. Passagen är typisk för de handskrivna anteckningarna i de kronologiskt ordnade pärmarna på KB, om än något längre än många av de övriga. En besläktad passage finns i pärmen som märkts med födelseåret 1919, men som även upptar material beträffande 1920-talet:

På sin turné för att popularisera flyget kom kapten Albin Ahrenberg med sin Junkers F-13 (monoplan med flottörställ) till Dalarö i juli 1928. Jag fick följa med på en av hans passagerarflygningar över Dalarö skärgård. Det blev en livsavgörande upplevelse. Efter landningen bestämde jag mig för att bli flygare.²⁶

Det rör sig alltså här om ett antal självbiografiska fragment, där Hodell inringar olika nyckelmoment i sitt liv genom korta texter som beskriver enskilda scener. Dessa utgör *biografem* i Roland Barthes mening, avgränsade biografiska detaljer som Hodell i flera fall införlivar i sin litterära produktion.²⁷ Det mest centrala biografemet utgörs av flygolyckan 1941, men här finns också ett antal andra återkommande biografiska scener. Under rubriken ”UR DAGBOKEN: Vasa Elementarskola 1927–1930” finns ett porträttfotografi av den åttaårige Åke Hodell samt ytterligare en

beskrivning av flygturen med Ahrenberg som ”Ett ljusst minne”, denna gång ställt mot ett kontrasterande biografem:

Ett mörkt minne: att jag i Vasa Elementarskola höstterminen 1929 inte kunde lära mig Verner von Heidenstams dikt ”Sverige” utantill. Varje gång jag stod i stram givakt vid min bänk och deklamerade dikten kom jag av mig. Alltid på olika ställen. Någon dag innan höstterminen slutade förlorade lärarinnan tålmodet. Hon tog mig i örat och ledde mig fram till svarta tavlan och kommenderade mig att längst till vänster börja skriva ”Sverige” om och om igen. När hela den långa svarta tavlan var fullskriven med diktens två strofer, befallde hon mig att sudda ut ”Sverige” och sedan skriva ”Sverige” om igen och därefter sudda ut ”Sverige”. Jag höll på med det i två timmar.²⁸

Händelsen, som är en viktig bakgrund till Hodells utgåva med nedbläckade dikter av Heidenstam 1967, skildras i mer fabulerande ordalag i *Maratonpoeten* (1981). Skillnaden mellan händelsens lakoniska gestaltning i arkivmaterialet, respektive den parodiska i det utgivna verket, är dock inte bara stilistisk utan även en fråga om inramning. Den senare återfinns i ett tryckt verk bland performedokumentation och skönlitterärt material, medan arkivmaterialets gestaltning tilldelats rubriken ”UR DAGBOKEN” (trots att det uppenbarligen rör sig om ett retrospektivt stycke snarare än en faktisk dagboksanteckning). Framförallt ingår denna i ett sammanhang som tydligare appellerar till läsningar av den som en självbiografisk utsaga, inte minst genom de dokument och bilder som omger texterna. Det gäller exempelvis det bilagda porträttfotografiet, tagit omkring tidpunkten för episodens tilldragelse, som stärker kopplingen till det faktiska genom den indexikalitet fotografimediet associerats med.²⁹ Längre bak i samma pärm finner man ett kompletterande blad märkt ”1929”:

För att jag inte kunde läsa upp utantill Verner von Heidenstams ”Sverige, Sverige, Sverige, fosterland...” utan att komma av mig, gav rektor Ullman mig ett så dåligt betyg, att jag inte vågade visa upp det för pappa. Då mamma sedan skrev under, la jag armen över betyget. Jag tror hon förstod. Men det gjorde inte pappa. Efter tycket tjat klippte jag bort delen med vitsord och gav honom de andra två delarna. Pappa fick ett utbrott och jag beordrades hämta rottingen.³⁰

Händelsen med betyget och den fysiska bestraffningen saknas i *Maratonpoeten*, men man kan notera att Hodell är mer precis i de arkiviska anteckningarna. Här anges till exempel både skolan och rektorn med namn. Bilagt denna beskrivning finns själva betygsdokumentet, i två bitar, med själva vitsorden bortklippa och med modern Greta Hodells signatur på den bevarade nedre delen.

Ett exempel som mycket väl kan ha haft ett genetiskt inflytande på Hodells självbiografiska ansats är Gunnar Ekelöfs *En självbiografi* som utgavs postumt 1971 under Ingrid Ekelöfs redaktion, och som även om-

talas i brevväxlingen mellan Hodell och Ingrid Ekelöf.³¹ Här har flera av Gunnar Ekelöfs kortare självbiografiska utkast samlats, men utgåvan omfattar även utdrag ur brev och annat handskriftsmaterial. I så mån påminner den åtskilligt om Hodellpärmarna på KB, där det går att lokalisera ett antal texter som kan beskrivas som en ofullbordad självbiografi, omgiven av skiftande dokumentmaterial. Det vore emellertid reduktivt att identifiera Hodells fragmentariska självbiografi endast med dessa texter. I själva verket finns det anledning att betrakta Hodellsamlingen som helhet, och de 58 kronologiskt ordnade pärmarna i synnerhet, som ett omfattande självbiografiskt verk, där meningsproduktionen sker genom urval, samlande och sammansättning av olika typer av medialt material i minst lika hög grad som genom textuell kommentar. Det biografiska livsskrivandet handlar här inte blott om skrivande i snäv bemärkelse, utan även om skrivande i en vidare bemärkelse, där livsberättelsen tecknas genom en redaktionell praktik, liksom genom en konstellationens estetik.

Åke Hodells samling, liksom personarkivet i allmänhet, samlar och bevarar information som är av potentiellt värde för den potentielle levnadstecknare som kan tänkas söka sig dit, men personarkivet är alltid redan en biografi. I fallet med Åke Hodells samling får närvaron av författarens egna kommentarer och redaktionella arbete med sammanställningen av arkivet dessutom betraktas som så hög att det blir rimligt att tala om samlingen som en självbiografi, om än en unik och institutionaliserad sådan rent fysiskt. Om vi med samlande och sammanställande förstår en form av skrift i vidgad mening, blir det egenhändigt sammanställda personarkivet en självbiografi i bokstavlig, etymologisk mening.

Personarkivet är dock med nödvändighet alltid också ett arkiv över personer som inte inbegrips under arkivets egennamn. I Hodellarkivet finns originalteckningar av Elis Eriksson liksom exempel på dennes omisskänliga idiolekt, privata brev från nära släktingar och korrespondens med andra författare. Exempelvis finner man här ett långt brev från Ingrid Ekelöf som förbereder Åke Hodell på maken Gunnar Ekelöfs svåra alkoholism inför deras resa till Rom 1953 och en kopia av ett brev till Bengt Emil Johnson från Emmet Williams, vars nyfikenhet inför den svenska konkretismen väckts av Öyvind Fahlström.³² Som verk är det en illustration av människans situering i en väv, det vill säga en koncipiering av texten som textil genom en ofta upprepad analogi utifrån den etymologiska roten till text i latinets *textus* och verbet *texere*, som textur och väv. En analogi som för övrigt upprepas i Hodells *Självbiografi*, där den väv som bildas av text och historia repas upp genom överstrykningar, perforeringar och andra textförluster. Personarkivets gränser är inte givna, och det är inte heller subjektets.

Dokumentkonst

Att det ituklippta betygsdokumentet bidrar med en dokumentär prägel till de självbiografiska anteckningarna hindrar dock inte att det också bör förstås som ett poetiskt dokument. Det bruk av *readymades* eller *found art* man finner hos exempelvis Marcel Duchamp, Elsa von Freytag-Loringhoven och Man Ray är signifikativt även för Hodells verksamhet, där det befintliga materialet kan utgöras av en bok (*Verner von Heidenstam. Nya dikter*) eller ett språkligt uttryck (*igevär*) som modifieras. I arkivmaterialet har *Invalidernas tidskrift* från 1953 genom ett tillägg med tuschpenna blivit ”Språkinvalidernas tidskrift”. Det återkommande bruk av befintligt bild- och ljudmaterial i visuella och sonora collage man finner hos Hodell placerar honom även inom samma tradition som Kurt Schwitters och andra föregångare inom collage- och montage traditionen. I anslutning till ett perspektiv på arkivet som montageverk kan man betänka hur Schwitters montage i jämförelse med futurismens collagepraktik höjer bildytans relief genom att förse den inte bara med främmande text- och papperselement utan även med knappar, mynt och andra små objekt, för att senare låta samlandets praktik få en rumslig gestalt med sina omfattande *Merzbau*-verk. En med Hodell samtida och högst närvarande kontext är fluxusrörelsen, vars metod att flytta in avgränsade, vardagliga händelser på konstscenen överensstämmer med hans metod att skapa perspektivskiften hos betraktaren i förhållande till förefintligt material.³³ Så är fallet exempelvis med *Bruksanvisning för symaskinen Singer Victoria* från 1965, en *readymade* med tre textuella tillägg: ovanför titeln ett tillägg av författarnamnet ”ÅKE HODELL”, under omslagets bild på en symaskin ordet ”ROMAN”, samt förlagsnamnet ”KERBEROS”. Vad verket prövar är därmed möjligheten till genreomförhandling av en bruksanvisning, genom appropriering och förändrad paratext. Att det rör sig om just en symaskinsmanual sätter den även i viss förbindelse med *Comte de Lautréamonts* av surrealisterna ofta upprepade formulering om ”det oförmodade mötet mellan ett paraply och en symaskin på ett operationsbord”.³⁴ (Bland de hommage man finner till denna sentens kan exempelvis Man Rays skulptur *L'enigme d'Isidor Ducasse* från 1920 nämnas, en symaskin inslagen i tyg och rep).

Ett dokument ur Hodellarkivet som på liknande sätt närmar sig ett konceptuellt verk är den matsedel från Trosa stadshotell som återges i *Stuvad lake enligt Cajsa Warg*. I arkivet återfinns man den, ett litet ljusgrönt papper daterat februari 1950, tillsammans med ett fotografi föreställande ”Moster (Fru Emy Norberg) också kallad ’Ängeln’ på Trosa Stads-hotell” samt Hodells manus till *Flyende pilot* med Gunnar Ekelöfs handskrivna kommentarer.³⁵ Berättelsen om upprinnelsen till korrespondensen mellan Ekelöf och Hodell hör till de välkända episoder inom Hodells sammanhang som knappast längre går att skilja från det litterära verket. I

Trosa Stadshotells
matsedel febr. 1950

Södergran
Frisk
Bettman
Reiger Sjölund

Fisk
Linnar
Hilderlin
Seethe
Platen
Rilke

Cylich
Whitman
Blake
Auden
She Pegasus
Anthology
(The Norton Book
of Lyrics)

Bräckt färsk lax m. spenat	
~~Gulax~~	
Höfstrim-lax m. stuv. pot.	2.50
Omelette naturell	2:40
Äggröra naturell	2:65
Stekt kyckling m. sallat	
Brynt unghöns m. gräddsås och gurka	
Stekt anka m. äppelmos	
Stekt fläsk m. löksås	3:15
Lübsk skinka m. spenat	3:70
Chateaubriand	4:75
Biffstek m. lök	3:15
Stekt fläskcotelett	3:15
Bräckt skinka m. ägg	3:45
Bräckkorv	2:25
Stångkorv special	2:25
Wienerschnitzel	3:70
Parisersmörgås m. ägg	3:15
Patentsmörgås	3:15
Glace	1:60

Bild 2. Matsedel från Trosa stadshotell, ur Åke Hodell: *Stuvad lake enligt Cajsa Warg*. Gunnar Ekelöf läser *Flyende pilot* (Stockholm: Rönnells antikvariat, 2002, s. 7).

januari 1950 berättar servitrisen Emy Norberg om sin systerson för gästen Ekelöf som fattar intresse för piloten som störtat och börjat skriva poesi, varpå Hodell månaden därpå får besök av Emy som överlämnar en matsedel från stadshotellet. På baksidan har Ekelöf med blyertspenna skrivit: ”Södergran, Fröding, Bellman, Birger Sjöberg. Tysk: Lenau, Hölderlin, Goethe, Platen, Rilke. Engelsk: Whitman, Blake, Auden, The Penguin Anthology, (The Norlin Book of Lyrics)”. På framsidan finns den tryckta matsedeln: ”Hemrimmad lax m. stuv. pot. 5:50 / Omelette naturell 2:40 / Ägggröra naturell 2:65 ...” Inledningsvis dristar han sig inte till att svara: ”Jag visste för lite om poesi. Inte ens då moster Emy kom med ett nytt meddelande från Ekelöf, skrivet på baksidan av en nota. På den stod det på framsidan: Stuvad lake enligt Cajsa Wargs kokbok, första upplagan 4:50. Nej, det gick inte att svara.”³⁶ Matsedeln framstår som ett *found poem*, där Hodell tycks ha tillmätt Ekelöf en medveten intentionalitet bakom det poetiska i matsedeln. Viktigare för konstituerandet av matsedeln som ett stycke litteratur är dock den uppmärksamhet som Hodell själv riktar mot möjligheten av poetiska läsarter i förhållande till dokumentet, inte minst genom att datera och arkivera det.

Pekka Särkiniemi bidrar i förordet till *Resan till Rom* till att skriva fram det konceptuella ur det protokonceptuella i matsedeln genom att påpeka hur Hodell under 1960-talet övergår från att läsa Ekelöfs litteraturtips på baksidan av matsedeln ”till att intressera sig för den konkreta poesin på framsidan”.³⁷ Därmed tillskrivs dokumentet ett metapoetiskt förklaringsvärde på ett sätt som träffande inringar skiftet från modernism till konkretism i Hodells litterära praktik. Dokumentet är inte bara intressant som en dokumentation av möjliga influenser, utan även som ett poem i den konkretistiska och konceptuella bemärkelse som senare skulle prägla Hodells produktion.³⁸ Matsedeln liksom det ituklippta terminsbetyget och flygdagboken öppnar sig alla för skilda läsarter: som dokument och spår såväl som litteratur och verk. På motsvarande sätt kan vi närma oss arkivet i egenskap av materialsamling men också i egenskap av verk: Möjligheten till olika perspektiv föreligger på arkivets såväl som på dokumentets nivå.

Arkivet som verk och medium

Att Kungliga bibliotekets Åke Hodellarkiv är en av de otaliga instanser som aktualiserar frågan om vilket material som ska inkluderas respektive exkluderas i det konstnärliga eller litterära verket, öppnar det för den typ av problem som hör till editionsfilologens vardag: hur ska vi kunna dra en gräns mellan liv och verk, samt mellan väsentlig respektive irrelevant information? Hur hanterar man marginalanteckningar, till synes privata noteringar och utklippt tidningsmaterial? Vad som gör fallet med Hodellarkivet något mer prekärt, men också särskilt intressant i dessa avseenden,

är att just dessa kategorier utforskas inom konstnärskapet. I överensstämmelse med avantgardets tradition investerar Hodell sin persona i det konstnärliga verket som också ifrågasätter gränserna mellan dokument och konst, verk och kommentar. Magnus Haglund skriver om sitt arbete med Hodellarkivet: ”Men ju mer jag studerar de olika skeendena i konstnärskapet, desto mer undrande blir jag. Livsberättelsen tycks till vissa delar vara ihopsatt i efterhand, som om det egna livet vore ett collage. Det är närmast omöjligt att veta vad som verkligen inträffat och vad som är uppdiktat, fantiserat, omskrivet.”³⁹

Att Hodell hör till de konstnärer och författare som gör bruk av dokumentärt och pseudodokumentärt material påverkar läsningen av hans personarkiv. De självbiografiska anteckningarna i arkivet omges av dokument som stöder texternas dokumentära prägel, men samtidigt verkar betydelseöverföringen i andra riktningen, där det konstnärliga bruket av arkiviskt material osäkrar dokumentens källstatus. Inte minst det faktum att många element i Hodellsamlingen signerats styrker en läsart av den som konstnärligt projekt. Det aspektseende som materialet kräver är emellertid inte endast giltigt för de arkiv som direkt kan kopplas till konstnärliga praktiker som opererar med arkiv, dokument eller montage; värdet i 1900-talets införlivande av dokument och arkiv i de konstnärliga praktikererna består snarast i möjligheten att generalisera den typ av perspektivskifte de medfört.

En beskrivning av arkivet som verk placerar materialet inom samma kategori som de utgivna eller framförda konstnärliga verken, vilket ger en viss riktning till hur vi närmar oss det, även om vi självfallet fortfarande kan differentiera inom denna kategori. I Hodellsamlingen finns ett visst mått av interaktivitet, eftersom materialets fysiska ordning inom vissa ramar kan påverkas av läsaren. Man kan också poängtera att det svårigen låter sig avgöras vad som är Hodells ordning, och vad i samlingarna som påverkats av andra personer och arkiviska funktioner, inklusive det som saknas. Inte heller i ett utgivet verk finner man dock en okontaminerad intention från en enskild avsändare. En beskrivning av arkivet som verk indikerar emellertid att det inte bara ges som en reservoar för information, utan också är formaterat som ett meddelande. I arkivet är detta meddelande förberett för forskaren snarare än för de övriga verkens publik. Utifrån dess funktioner av informationslagring och kommunikation kunde man emellertid också välja att tala om personarkivet som ett medium, och då som ett medium vilket innefattar andra medier.

Collage, montage, arkiv

Som många personarkiv är Hodellarkivet sammansatt av ett medialt, innehållsligt och genremässigt varierat material. Gemensamt för de skilda elementen är dock att de samlats, bevarats och förts samman i arkivet.

Det kan därför vara motiverat att tala om arkivet som ett collage eller montage, något som i Hodells fall även medför att arkivets struktur sätts i samband med den collageteknik som kännetecknar hans utgivna verk. Inom den konstvetenskapliga litteraturen uppträder *collage*-begreppet inte sällan jämte de två termerna *assemblage* och *montage*. I många fall råder en viss utbytbarhet mellan termerna, men ofta motsvaras skillnaden i språkbruk av en skillnad i material. För egen räkning är jag dock inte så intresserad av terminologisk differentiering, som av att belysa den praktik som inringas av begreppens språkliga grund i verben *coller*, *assembler* och *monter*. Hodellarkivet är i högsta grad en produkt av dessa aktiviteter, av limmande, samlande och sammanfogande, samt av montering.

I likhet med collagetekniken i Hodells *Självbiografi* sammanställer personarkivet disparata fragment, som bildar nya betydelser genom sin sidoställning i arkivet, samtidigt som de minner om sina ursprungliga kontexter. ”Central to the collage is the refusal to suppress the alterity of elements temporarily united in its structure”, skriver Marjorie Perloff.⁴⁰ Det gäller även personarkivet som i egenskap av fragmentsamling kan betraktas som ett helt, samtidigt som dess enskilda enheter ovillkorligen pekar utåt, det vill säga bort från personnamnet och samlingen, och mot andra namn och kontexter. Om alteriteten eller annanheten i Perloffs diskussion av det tidiga 1900-talets collage sker i förhållande till målningens bildyta, genom introduktionen av främmande element, uppträder analogin med arkivet följaktligen först när det uppfattas som ett verk. En alteritet är alltid relationell, och i arkivets fall ges den enskilda komponentens alteritet först när arkivet fattas som en meningsbärande helhet, det vill säga som den fond mot vilken fragmentet förstås som på en gång delaktig i och främmande inför. Kanske finns det anledning att därför erinra sig Adornos sentens: ”brottstycket är den del av verkets totalitet som motstår densamma”.⁴¹ Man kunde utifrån dessa aspekter tala om en arkivisk logik som förenar det diskreta, vilket förblir diskret och samtidigt samlat.

Genom att skilda element sidoställs och nya relationer skapas blir arkivet oundvikligen ett montageverk i den mening som exempelvis Benjamins passagearbete är ett sådant. Till skillnad från detta, vilket inte är identiskt med Benjamins arkiv eller hans arkiviska praktik, som uttryckligen är planerat och strukturerat just som ett verk, oscillerar Hodells arkiv mellan det privata albumets material och uttryck respektive en självreflekterande konstnärlig och biografisk dokumentation. Ett material som särskilt starkt aktualiserar arkivets aspekt av montage är de två pärmar i Hodellarkivet som motsvarar år 1945, det vill säga tiden för krigsslutet men också den tid då Hodell är verksam som konstnärlig ledare för Barnteatern i Malmö och bland annat regisserar en 11-årig Gunnel Nilsson och en banjospelare Jan Malmsjö. I den första av pärmarna finns programblad, fotografier och pressklipp från Hodells barnoperett *Prinsessan Bortskämd*, äventyrspjäsen *Spökfregatten Sargasso* och artiklar om filmatiseringen av

Rännstensungar. Utan övergång bryter ett annat material in mellan bildmaterialet av leende och repeterande barn: pressklipp om Belsen med ett fotografi av de nyligen upptäckta massgravarnas likhögar, tidningsfoton av ”Irma Greese – den kvinnliga bödeln i Belsen” och ”Belsenlägrets läkare dr Klein” som enligt bildtexten ”experimenterade bl.a. med att spruta in bensin i fångarnas artärer”. Kanske tydliggör just denna drastiska men historiskt dikterade konstellation det arkiviska verkets art av meningsproduktion. Genom montagens bruk av verklighetsfragment verkar sammanställningen Belsen–Barnteatern både genom undanhållande av helhetlig mening, i det avseende Peter Bürger beskrev det avantgardistiska konstverket, och genom den nya konstellationens betydelsesammanhang. Camilla Skovbjerg Paldam har kritiserat Bürger för att alltför ensidigt fokusera på realitetsfragmentets betydelse inom montage och collage, och hennes anmärkning är betydande även för det arkiviska verket: ”Det chok, som montagen giver modtageren, ligger ikke nødvendigvis i meningssammenbruddet, som Bürger antager, men kan opstå ud af nye sammenhænge, som montagen/collagen skaber.”⁴²

Konstellationens estetik och samlandets praktik

Vi kan därmed tala om arkivet som ett omfattande montage, där olika typer av material samlats till nya sammansättningar, rumsligt eller genom katalogisering. Montaget kan även lokaliseras till mer detaljerade nivåer inom de olika samlingarna. I Hodellsamlingen finner man, i likhet med sammanställningen av det ljusa och det mörka minnet, en miniatyr av den konstellationsestetik som präglar samlandet som sådant i form av ett ark där två utklippta bilder sammanförts: en konturteckning av Daidalos i färd med att konstfärdiga vingar åt den väntande Ikaros och därunder ett pressfotografi med bildtexten: ”Charles Lindbergh vid sin ’Spirit of St Louis’ efter Atlantflygningen den 20–21 maj 1927”. På motstående blad i pärmen en bild av ”Cyrano de Bergeracs rymdskepp 1662” och i samma plastficka en bild av ”François Godwins rymdskepp 1863”.⁴³ Även flygdagboken, haveriutredningen, fotografierna från det engelska flygvapnet etcetera kan förstås som en tematisk konstellation, där betydelsen ges relationellt, i förhållande till betraktaren och till det omgärdande materialet. Personarkivets kombinationer befinner sig därför i förlängningen av collagetechnikens möten mellan olika material, där varje enhet bär med sig sitt ursprungliga hänvisningssammanhang samtidigt som sammansättningens nya kontext skapar andra betydelser av materialet.⁴⁴

Två utgåvor med collagekonstnären Hannah Höchs verk, som för övrigt föregriper väsentliga delar av Hodells visuella produktion på ett mer närbesläktat sätt än John Heartfield – som Hodell själv refererar till – illustrerar dessa båda aspekter.⁴⁵ I *The photomontages of Hannah Höch* har redaktörerna i flera fall närvarandegjort verkens frånvarande referens

genom att spåra och återge det material som collagen skapats av. I *Album* har ett av konstnärens bildarkiv utgivits, huvudsakligen bestående av vykort och klipp ur böcker och periodica. Här har fotografierna inte manipulerats: tvärtom består verket av det urval och den sammansättning som de placerats i, samt genom tillgängliggörandet av verket inom en konstnärlig kontext. Samtidigt finns här möjligheten att vi har att göra med ett råmaterial, avsett för framtida produktion.⁴⁶ Även Hodells arkiv kan betraktas som en mycket omfattande klippbok som samlar råmaterial till faktiska och möjliga projekt, samtidigt som det dokumenterar ett antal konstnärliga processer. Ibland blir spåren efter ett projekt till råmaterial för ett annat, som med de handskrivna dikterna från sjukhusperioden, enligt Hodell ”den första skissen till *Flyende pilot*”, vilka år 1967 redigerats för att återbrukas i det multimediala verket *220 volt Buddha*.⁴⁷

Det är viktigt att ha denna ambivalens i åtanke: å ena sidan arkivet som verk, å andra sidan arkivet som spår efter en verksamhet, något som även Walter Benjamins arkiv synliggör.⁴⁸ Under en tid av största osäkerhet blir Benjamins många spridda publikationer och hans deposition av material hos betrodda vänner – tillsammans med ett omsorgsfullt förtecknande och katalogiserande – ett sätt att säkerställa ett forskningsarkiv för eftervärlden. Walter Benjamins arkiv opererar ständigt med arkivets funktioner av samling respektive spridning; i synnerhet *Das Passagen-Werk* bygger på en omfattande materialsamling, samtidigt som manuskripten sprids under exilåren; han förtecknar och katalogiserar, samtidigt som han publicerar sig i kortare stycken i många olika forum.⁴⁹ I detta arkiv, på en gång spritt och förberett för en framtida återsamling, återfinns inte bara Benjamins eget material i form av manuskript och anteckningar, utan också fotografier av ryska leksaker, vykort och tidningsklipp, objekt som Benjamin gjort till sina egna genom att samla och införliva dem i den arkiviska *corpus* som hålls samman av samlarens egennamn. Samlandet är dock inte bara en bevarandets praktik, utan ett sätt att relatera till det faktum att vi alltid ges för oss själva i ett sammanhang. I fallet med Benjamin kan vi se hur arkivet utgör ett filosofiskt-poetiskt verktyg eller laboratorium, där material insamlas för framtida bruk, och där beståndsdelarna i olika texter kan redigeras, flyttas om och skapa nya konstellationer. Om arkivet för Höch, Hodell och Benjamin är det rum som möjliggör en konstnärlig, poetisk eller filosofisk verksamhet som *bricoleurs*, finns dock inget principiellt hinder för att generalisera antagandet till att gälla sorterande och samlande i vid bemärkelse, även när dessa aktiviteter inte är direkt relaterade till konstnärlig och filosofisk yrkesverksamhet. Även om arkiveringen dikteras av sina mediala, materiella och institutionella villkor, är den i personarkivets fall inte så mycket en fråga om lagring som om människans förhållningssätt till sin omvärld. ”Den sanna metoden för att aktualisera tingen är att föreställa sig dem i vårt rum, (inte oss i deras)”, skriver Benjamin; ”Så gör samlaren och så gör även anekdoten”.⁵⁰

I likhet med den avantgardistiska traditionens arbete med konstens utsida, det vill säga med att synliggöra uttryckets mediala underlag, vittnar arkivet om sin egen processualitet, och kan därigenom förstås inte bara som verk, utan även som verksamhet. I Hodells fall blir arkivmaterialet på så sätt en utvidgning av verket och en fortsatt undersökning av dess tema, samtidigt som det bildar en verksamhetsberättelse och en självbiografi i fragmentsamlingens form. I likhet med Hodells *Självbiografi* kan den arkiviska, samlande praktiken förstås som ett arbete med att situera och därmed praktiskt utforska jagets relation till dess historiska belägenhet.

Arkivering och redigering

Som noterats av exempelvis Annika Öhrner under arbetet med Siri Derkerts personarkiv, har arkivet ”under det sena 1900-talet fått en ny betydelse inom konsten, konstnärer har integrerat det i sina egna processer”. Snarare än ett återbruk av arkivmaterial, eller det systematiska utforskande av arkivet som uppträder hos konstnärer som Robert Rauschenberg, Andy Warhol och Gerhard Richter, finner Öhrner i Derkerts arkiv att ”mängden av odaterade biografiska blad och idéanteckningar” kan ge en förnimmelse av ”samlandets självreflexiva och självrealiserande handling”.⁵¹ Här finns en viktig poäng som kan expliceras: även när arkivet inte utgör en tydlig del av den konstnärliga praktiken finns det anledning att betrakta sammanställandet av det som en i grund och botten filosofisk eller konstnärlig process. Man kan här dra sig till minnes utställningskatalogen till Hodellutställningen på Moderna Museet 1987. Där väljer Hodell att öppna sin inledande text med ett citat av Gunnar Ekelöf: ”Det är inte konstverket man gör. Det är sig själv.”⁵²

Det är ett förhållningssätt som hos Hodell tematiseras inte minst i *Självbiografi* och den autofiktiva romankvartetten, och som får ett mindre polerat men desto mer omfångsrikt uttryck i samlingen på KB. Sammanställningen och redigeringen av det egna livets material må vara att betrakta som ett verk, men det vittnar också om subjektstillblivelse. Omvänt kan man läsa den retrospektiva monografiska utställningen på Moderna Museet som ett omsorgsfullt curerat personarkiv, där exempelvis Hodells minnen av kapten Ahrenberg och Heidenstamexercisen återges i katalogen. I arkivet på KB finns utställningen noggrant dokumenterad, i likhet med flera andra projekt. Här finns en korrespondens från det följande året, då Åke Hodell och hustrun Ann Smith avböjde en inbjudan från Olle Granath till förhandsvisning av Moderna Museets Nils Dardel-utställning, med hänvisning till ett uteblivet honorar från en uppläsning på Moderna Museets bio i november 1987. Det intressanta med brevväxlingen, som visar sig bygga på ett närmast bagatellartat missförstånd, är inte breven i sig utan en i mappen bifogad papperslapp där Hodell skrivit ”Ska insättas

i pärmerna Moderna Museet”.⁵³ Arkiverandet har därmed arkiverats. ”Som-
maren 1971 gjorde jag en förteckning över Gunnar Ekelöfs brev och kort”,
skriver han på en annan plats.⁵⁴ Även beträffande fotografierna dokumen-
terar Hodell sin egen dokumentation. Under ritningen över ”Skärmarnas
och bokbildbordens placering i utställningsrummet” har han skrivit ”Åke
Hodell: Fotodokumentation november 1987 Kamera: RICOH AF-50
Film: Ektachrome 100” och undertecknat med signatur. Det är alltså
upprättandet av den arkiviska enheten L 283: 2009/96:7 som här doku-
menteras i L 283 2006/26:3.⁵⁵

I hög utsträckning tycks Åke Hodells samling vara självreflexiv, sam-
manställd av och för konstnären av praktiska, nostalgiska eller andra skäl,
men här märks också ett tilltal som riktar sig till en okänd adressat, för
vilken allt måste utläggas, förklaras och uppvisas in i minsta detalj. Det
senare vittnar om en strategi för att bevara sig själv och sitt verk för
eftervärlden, men säger också något om arkivets komplexa temporalitet.
Samlaren förhåller sig till sin samtid genom samlandets och ordnandets
modi, och därigenom till det förflutna, samtidigt som bevarandet i likhet
med varje skrivande vetter mot framtiden i form av en möjlig kommande
läsare, som kan vara samlaren själv likaväl som en nära eller fjärran arkiv-
forskare. Personarkivets säregenhet är att det inte bara arkiverar det för-
flutna, utan även de tidliga relationer som samlandet upprättar i sitt nu.
Det vill säga, i Hodellsamlingen kan vi från en nutida position utläsa
Hodells dåtida sortering och insamling av material från den dåtida förflu-
tenheten, vi kan begrunda denna aktivitet som ett historiskt presens – ett
pågående sätt för Hodell att relatera till sin samtida situation – och vi kan
se tecken på hur Hodell riktar sig till framtida läsare från sin dåvarande
position. Denna bild skulle kunna kompliceras ytterligare, men det viktiga
här är att alla dessa skikt lämnat spår i samlingen. Arkivet arkiverar arkivet.

Ibland förtecknas Hodellarkivets luckor, som när brev från Ekelöf för-
kommit, men mer anmärkningsvärda är de censureringar som gjorts i
materialet. Vad som uteslutits är svårt att säga, men i åtskilliga fall har
synliga ingrepp gjorts i material som trots allt inkluderats. Ibland rör det
sig om språkliga redigeringar av mer litterär art, medan det i andra fall
tydligare handlar om ett tillrättaläggande av den biografiska bilden. Sär-
skilt tydligt blir detta i dagboksanteckningarna från Romresan 1953, som
i likhet med vykortet från denna tid försetts med åtskilliga överstryk-
ningar med svart tuschpenna. Ibland är texten trots allt tydbar, som när
Hodell antecknar att han fått betala 300 lire för att med roddbåt se
Grotta Azurra och censurerar kommentaren ”fast det stod 150 lire på
biljetten. Nå jag försökte protestera, men det var ingen idé”. I katakom-
berna frågar han sig varför han ”inte kände någon skräck” inför ett
skelett, men har censurerat ordet ”skräck”. På vissa blad är samtliga rader
överstruken, vilket föder den uppenbara frågan om varför man arkiverar
ett dokument och samtidigt gör det oläsligt? Här finns förstås likheter med

Bild 3. Ett exempel på överstrykningar i Hodellarkivet (foto: artikelförfattaren).

hur Hodell i tryckta verk använt sig av oläslighet och överstrykningar, men betydelsen är trots allt en annan. Likheten består snarare i inställningen att allt kan redigeras, andras texter såväl som det egna livet.

Införlivandet i arkivet

Var gömmer man ett arkiv, om inte inuti ett arkiv? Så formuleras en iakttagelse kring arkivet som informationens krypta i den italienska maffiateveserien *La piovra*. Under andra världskriget var det just denna insikt som räddade Walter Benjamins *Passagen-Werk*, ett arkivarbete som gömdes i ett ännu större arkiv, närmare bestämt på Bibliothèque nationale där det deponerats av George Bataille och förblev fram till 1947.⁵⁶ Man ”gömmar sig inte i en labyrinth” fastslår Borges omvänt i en novell. ”Han behöver inte bygga en labyrinth, när universum redan är det. [...] Han byggde den höga labyrinthen med de röda murarna vid havet, inte för att gömma sig för Bojarí utan för att locka honom till sig och döda honom.”⁵⁷ Detta gäller även personarkivets överflöd av information, och dess placering inom ett större arkiv (vilket förstås inryms i världen som betraktad som informationsinsamling utgör ett både autopoietiskt och självförstörande arkiv – arkivbegreppet tycks kunna vidgas tills det sammanfaller med anarkivet): å ena sidan individualiteten som förlorar sig i arkivets irrgångar och subsumeras under dess glömska; å andra sidan viljan att beforskas; personarkivet som en otvetydig markering i detta territorium som säger: gräv här, just på denna punkt och du ska belönas, och därigenom ska också jag, instiftaren belönas.⁵⁸

Arkivet upplåter samtidigt som det döljer. Det gäller arkivets information men också dess rum, topologiskt och operationellt. Man kan erinra sig arkivets ursprung i *arkheion*, den byggnad som det antika Greklands arkonter (*arkhontes*) disponerade, och som alltså var underställd de högsta ämbetsmännens kontroll.⁵⁹ Hodellsamlingen på Kungliga biblioteket är tillgänglig för allmänheten, men rumsligt sett har allmänheten inte tillträde till kapslarnas lagerplats. En undersökning av arkivmaterialet kräver först och främst kännedom om dess existens; därefter kan det beställas fram för att studeras i en övervakad läsesal, något som skiljer det från hur de utgivna och framförda verken ursprungligen gavs. För att tillträda salen måste man passera flera väktare och bibliotekarier – det moderna arkivets *arkhontes* – legitimera sig och anteckna sitt namn i ett register (som om arkivet ville arkivera allt som inträder i det). Just därför, i förhållande till arkivet som *arkheion*, det vill säga med avseende på Hodellsamlingens situering i ett bevakat forskningsarkiv, förväntar man sig kanske inte att i detta material finna noggrant färdigställda och arkiverade ledtrådar till uppenbara aspekter av verk som ligger i öppen dager utanför arkivet. Ändå hänvisar det otryckta materialet i Hodellarkivet ständigt till det tryckta: ”I min roman ’Skratta Pajazzo’ har jag berättat om denna händelse”; ”I min bok ’Maratonpoeten’ har jag berättat om mina möten med nationalskalden under rubriken: Verner von Heidenstam – Nya dikter, Poesins Karl XII.”⁶⁰ Om det finns en paradox här så ligger den inte i det faktum att det självbiografiska materialet hänvisar till det litterära, utan i det pleonastiska: den som har hittat till arkivmaterialet är knappast i behov av en upplysning om var man återfinner det i de tryckta böckerna.

Det är dock väsentligt att det arkiviska verket förhåller sig till det utgivna. De återkommande hänvisningarna från det otryckta textmaterialet till det tryckta understryker förbindelserna, men markerar också en distans eftersom hänvisningen förutsätter en skillnad. I förhållande till de utgivna verken är Hodellsamlingen både sen och tidig. Här finns ofullständiga manusutkast som föregår debutdiktsamlingen *Flyende pilot*, liksom material från Hodells barndom, men samtidigt utgör arkivet som helhet Hodells sista verk, varigenom det blir ett supplement till den tidigare textkroppen. Hodellsamlingen ackumulerar alla de verk som tidigare satt kategorierna *liv* och *konst* på spel i författarskapet, samtidigt som de bildar ett nytt och mycket mer omfattande sådant verk. I likhet med hur en sida ur *Verner von Heidenstam. Nya dikter* inkorporerats i överlagringarna i *Självbiografi*, är det arkiviska verket inte ett tillägg till de tidigare verken eller en ny version av dem, utan ett verk som absorberar de tidigare verken och samtidigt bildar deras förlängning och slutpunkt. Som retrospektiv och kumulativ sammanställning inkorporerar arkivet spåren efter både liv och verk, såväl *bio* som *grafi*. I egenskap av (själv)biografi blir den personliga samlingen även i bokstavlig mening ett införlivande i det större arkivet, vilket här är att förstå som det Kungliga biblioteket.

I en av Hodells bevarade gästböcker skämtas det om dess destination för KB redan under åren 1964–1965, men en tillförlitlig datering av arkivet är svår att åstadkomma, inte minst som man vid flera tillfällen kan ifrågasätta upphovsmannens egna dateringar. Materialinsamlingen tycks ha pågått under lång tid, samtidigt som ett omfattande redigeringsarbete uppenbarligen tillkommit i ett senare skede. Bengt af Klintbergs och Gunnar Erknars parodiskt högtidliga inlägg i gästboken är dock illustrativa i förhållande till arkivet som påtänkt destination, eftersom de opererar med en metapoetisk ironi över tillfällighet och bestämning, genom det implicita antagandet att material som arkiveras på KB tillerkänns ett särskilt värde, samtidigt som anteckningsförfattaren bidrar med upplysningar som avsiktligt är, om inte meningslösa, så åtminstone tillfälliga, oseriösa och i avsaknad av väsentlig information.⁶¹ Med utgångspunkt hos Arlette Farge inringar Sven Spieker dessa två aspekter av arkivets material i generell bemärkelse, dess teleologiska bestämning för arkivet respektive arkivets förmåga att lagra livets tillfälligheter: "if, in one sense, the archive's 'effect of the real' is linked to the fact that it stores what was never meant to be stored, in another, much of what enters the archive would never have come into existence without the archive in mind".⁶²

Den kategoriella instabiliteten kring objekt och dokument leder till en viss osäkerhet kring vad som ska införlivas i samlingen. Katinka Ahlbom på KB vittnar om att Ann Smith vid ett tillfälle erbjudit institutionen ett av Hodells metallföremål, vars användningsområde var okänt. Eftersom man endast undantagsvis arkivför föremål tackade biblioteket nej, varpå Smith meddelade att hon i så fall kunde lämna föremålet i metallåtervinningen utanför Gröna Lund samma eftermiddag. "Stegat mellan kulturarv och återvinning är inte långt."⁶³ Kanske kan denna anekdot få avsluta den arkiviska reflektionen över Åke Hodells samling, som en påminnelse om den arbiträra gränsen mellan arkivets insida och utsida, mellan värdefull respektive överflödigt information samt mellan spår och verk.

Summary

The Hodell collection at the National Library of Sweden as an artistic project. By Johan Gardfors. In this essay, I examine archival material at the National Library of Sweden relating to the Swedish poet, artist and playwright Åke Hodell (1919–2000). The Hodell collection consists of a wide range of material, including manuscripts, letters, photographs, press cuttings and autobiographical notes. Given Hodell's significance in the field of experimental literature and text-sound compositions of the 1960s, the collection is an informative source for a study of the concretist movement or the Nordic neo-avantgarde. However, I want to emphasize that the material should also be understood as an archival work of art, which can be described through the notions of montage, collection and concep-

tual uses of the document. Just as Hodell's collage work *Självbiografi* ("Autobiography"), from 1967, situates the subject in a complex intertextual weave, his archive constitutes a second, institutionalized and more comprehensive autobiographical montage. Both illustrate how the ego is always given for itself in context, and the act of collecting and editing personal documents is a means of relating to this fact. In these respects, Hodell's archive can be related to the more well known archive of Walter Benjamin, just as it should be understood in relation to the tradition of the avant-garde, with its uses of the ready-made and its destabilization of the categories of life and art. Hodell's collection and its artistic context show how the archive medium requires a double vision, through which it can be seen as a collection of traces and information, but also as a work that should be understood through its processuality and its constellations of discrete, yet assembled material.

Noter

1. Katalogposten till Accession 2003/23 (till acc. L 283) i Kungliga bibliotekets katalog *Ediffah* anger att Åke Hodell sammanställde de 58 kronologiskt ordnade pärmarna år 1994, det vill säga sex år innan sin bortgång år 2000.

2. Till den medicarkeologiskt orienterade teorin får man räkna Friedrich Kittler som en förgrundsgestalt, i svensk översättning tillgänglig med verken *Nedskrivningssystem 1800–1900* (Göteborg, 2012 [2003]) och *Maskinskrifter* (Gråbo, 2003). Om Kittler, i likhet med Foucault men med annan tonvikt, framförallt gjorde de implicita arkiven explicita, finner man exempelvis hos Wolfgang Ernst ett arbete med arkivet som sådant i *Sorlet från arkiven. Ordning ur oordning* (Göteborg, 2008 [2002]). Tydligare formuleras dock den medicarkeologiska ingången i Wolfgang Ernst: *Digital memory and the archive* (Minneapolis & London, 2013). Här bör även Jussi Parikka nämnas, som från medicarkeologisk horisont problematiserat arkiv och temporalitet i bland annat *What is media archaeology* (Cambridge, 2012) och redigerat den engelska Ernstvolymen. Inom den franska filosofiska grenen återfinns man framförallt Jacques Derrida med skrifter som *Mal d'archive* (Paris, 1995) och *Apoteket* (Lund, 2007), samt Michel Foucault, vars intresse för arkivet snarast gäller de strukturer som möjliggör och påbjuder dess informationshantering. Från fransk horisont

bör man också framhålla Arlette Farges: *Le goût de l'archive* (Paris, 1989). En viktig mediehistorisk läsning av fotografins arkiviska paradigmm utför Allan Sekula i "The body and the archive" i *October* 39 (1986).

3. En översiktlig sammanställning av arkiv och konst ges i Charles Merewether (red.): *The archive* (Cambridge, Mass., 2006) och en kronologiskt upplagd genomgång av 1900-talskonstens arkiviska intresse i Sven Spieker: *The big archive. Art from bureaucracy* (Cambridge, Mass. & London, 2008). Angående museiinstitutionens samtidsarkivering av modernismen, se Hans Hayden: *Modernismen som institution. Om etableringen av ett estetiskt och historiografiskt paradigmm* (Stockholm & Stehag, 2006). Cecilia Grönberg & Jonas J. Magnussons *Omkopplingar. Avskrifter, listor, dokument, arkiv (med särskilt avseende på Midsommarkransen-Telefonplan)* (Göteborg, 2006) är ett av många exempel på samtida konstnärlig arkivforskning. I sitt omfattande verk *Testimony* utvann Charles Reznikoff litteratur ur ett enormt arkivmaterial genom att redigera och sammanställa text från amerikanska domstolsprotokoll 1885–1915. Verket färdigställdes under lång tid och resulterade i två volymer från 1965 och 1968, som har åtskilligt gemensamt med 2000-talets konceptuella poesi. En fotografisk motsvarighet till Reznikoffs verk finner man i Michael Lesseys *Wisconsin death trip* från 1973,

som på liknande sätt arbetar med meningsproduktion utifrån arkiv från sekelskiftet 1800/1900 i USA. För en jämförelse av Hodell och Reznikoff, se Martin Glaz Serup: "Bortnärvarelsen af *latkes*. Hodell, Holocaust m.m." i *Tidsskriften Morgenrøde* 2011:4.

4. Se t.ex. Ursula Marx, Gudrun Schwarz, Michael Schwarz & Erdmut Wizisla (red.): *Walter Benjamin's archive. Images, texts, signs* (London & New York, 2007 [2006]), 4.

5. Walter Benjamin: *Paris, 1800-talets huvudstad. Passagearbetet* (Stockholm & Stehag, 1992 [1982]). Se även *Enkelriktad gata* (Stockholm & Stehag, 1996 [1955]).

6. "Lumpensammler oder Poet – der Abhub geht beide an". Walter Benjamin: "Das Paris des Second Empire bei Baudelaire" i *Gesammelte Schriften* I:2, 583.

7. Med ordvalet "ges" vill jag här markera att min reflektion kring arkivet i första hand rör hur det framstår för subjektet, till skillnad från exempelvis en mer renodlad analys av dess materiella lagringsfunktioner och de institutionella strukturer som definierar det. Trots det kommer de senare aspekterna beröras i viss mån, eftersom även de påverkar läsningen av arkivet. Det är alltså i första hand arkivet som produkt av och för det fenomenologiska subjektet som här kommer att stå i förgrunden, till skillnad från exempelvis en analys av dess dispositiv eller av dess materiella lagringsfunktioner.

8. Magnus Haglund: *Åke Hodell* (Stockholm, 2009).

9. *Ibid.*, 8 *et passim*.

10. Gunnar Ekelöf: "Gunnar Ekelöfs brev till Åke Hodell" i *ARTES. Tidsskrift för litteratur, konst och musik* 3 (1993), 98–103.

11. Pontus Soldén & Pekka Särkiniemi (red.): *Från Hodell – till Hodell*. Rönnells antikvariat, katalog 78 (Stockholm, 2002); Teddy Hultberg (red.): *Fylkingen. Ny musik och intermediakonst*, 129–348.

12. Soldén & Särkiniemi (red.): *Från Hodell – till Hodell*, 35.

13. Haglund: *Åke Hodell*, 77.

14. Lotta Lotass: "Ur krigsarkivet" i *OEI* 53–54 (2011), 150–160.

15. Jenny Maria Nilsson: "Det tunga är inte alltid det djupa" i *Svenska Dagbladet* 2012-01-22.

16. Haglund skriver om pärmarna som avser åren 1940–1941, det vill säga vid Hodells tid i flygvapnet: "Arkivmaterialet från den här perioden innehåller mängder av

signaltabeller, beskrivningar av färdvinkel, färdhastighet och vindriktning, protokoll för navigeringsflygning, kommandon av typen Röd Fyra till Blå Sexa och anteckningar om typiskt flygarspråk som till exempel Snapsa! (att flöda, bensinen måste till motorn) och Stryp gasen!" *Åke Hodell*, 63.

17. KB sign.: L 283 2003/20:5, KB sign.: L 283 2003/23:9.

18. Förlagan ligger, tillsammans med det tryckta verket *Maratonpoeten* (där man finner texten "Verner von Heidenstam – Nya Dikter. Poesins Karl XII") i en kassett formgiven som ett linnehavklotband av *Hantverkets bok. Färgval*. Placeringen väcker förstas frågan om detta är betydelsebärande, något som blir svårt att förneka när frågan väl har väckts. KB sign.: L 283 2006/5:2.

19. KB sign.: L 283 2003/23:20 resp. Åke Hodell: *Elddopet*, t.ex. 308.

20. KB sign.: L 283 2009/96:2.

21. Leif Nylén: *Den öppna konsten. Hap-penings, instrumental teater, konkret poesi och andra gränsöverskridningar i det svenska 60-talet* (Stockholm, 1998), 113.

22. Benjamin: *Paris, 1800-talets huvudstad*, vol. 1, 200.

23. Ernst: *Sorlet från arkiven*, 50.

24. Christer Eriksson: "Den gräns där man verkligen låter sig omskakas" i *BLM* 1979:1, 28. Jfr Haglund, 45.

25. KB sign.: L 283 2003/23 (1930-36).

26. KB sign.: L 283 2003/23:9 (1919).

27. Neologismen biografem omsätts i praktiken av dess upphovsman Roland Barthes i *Roland Barthes par Roland Barthes* (Paris, 1975), explicit på s. 114. Se även Barthes: *Sade, Fourier, Loyola* (Paris, 1971), 8f. Episoden med Ahrenberg återkommer i romanen *Skratta Pajazzo*.

28. KB sign.: L 283 2003/23:9. Angående framställningen av det ljusa respektive mörka minnet skriver Haglund: "Här finns dubbelheten i författarskapet markerad och utskrivnen: de fantastiska flygdrömmarna och de ofrånkomliga kollisionerna med auktoriteter och myndighetspersoner." Hos Haglund sätts passagen i samband med Hodells novell "Tills döden skiljer oss åt" från 1991. Se Haglund, *Åke Hodell*, 43.

29. Se t.ex. Sekula: "The body and the archive".

30. KB sign.: L 283 2003/23:9.

31. Gunnar Ekelöf: *En självbiografi* (Stockholm, 2007 [1971]).

32. Ingrid Ekelöf till Åke Hodell, Trosa 22/3 1953, i KB sign.: L 283 2003/23:2; Emmet Williams till Bengt Emil Johnson 8/2 1967 i KB sign.: L 283 2003/20:5.

33. Se t.ex. Bengt af Klintberg: *Svensk fluxus* (Stockholm, 2006), 52.

34. "Il est beau [...] comme la rencontre fortuite sur une table de dissection d'une machine à coudre et d'un parapluie!" Comte de Lautréamont: "Les chants de Maldoror", Chant VI:1, i *Euvres complètes* (Paris, 1961), 327.

35. KB sign.: L 283 2003/23:72.

36. Hodell: *Stuvad lake enligt Cajsa Warg*, 7f.

37. Hodell: *Resan till Rom*, 3f.

38. Receptet och listan är format som återkommer i den konceptuellt orienterade litteraturen. Man kan exempelvis minnas Duchamps *Recette* från 1918, eller Tristan Tzaras instruktion "Pour faire un Poème dadaïste" som av Bürger beskrivits som ett recept i egenskap av att vara en instruktion till mottagaren (Peter Bürger: *Theory of the avant-garde* (Minneapolis, 1984 [1974]), 53). för en diskussion av listan som poetiskt dokument, se t.ex. Grönberg & Magnusson: *Omkopplingar*, 11–34.

39. Haglund: *Åke Hodell*, 30. Se även 17.

40. Marjorie Perloff: *The futurist moment* (Chicago, 1986), xix.

41. "das Bruchstück ist der Teil der Totalität des Werkes, welcher ihr widersteht". Theodor W. Adorno: *Ästhetische Theorie* (Frankfurt am Main, 2000), 74.

42. Bürger: *Theory of the avant-garde*, 78, 80f. Camilla Skovbjerg Paldam: *Surrealistiske collager* (Aarhus & København, 2011), 42f.

43. KB sign.: L 283 2003/23:9. Jag har inte lyckats lokalisera förlagan till "François Godwins rymdskepp"; möjligen kan det röra sig om en reproduktion från en illustrerad 1800-talsutgåva av Francis Godwins *The man in the moone* (1638).

44. Marjorie Perloff formulerar tanken: "collage [...] incorporates directly into the work an actual fragment of the referent, thus forcing the reader or viewer to consider the interplay between preexisting message or material and the new artistic composition that results from the graft", samt: "Central to the collage is the refusal to suppress the alterity of elements temporarily united in its

structure". *The futurist moment*, xviii, xix.

45. Hodell daterar sin första kontakt med Heartfields verk till 1946, genom en artikel av Lisa Matthias i *Joker 4* (1946). Dateringen av Hodells egen kommentar väcker dock vissa frågetecken: "Min första kontakt med Heartfield", har Hodell skrivit för hand och undertecknat "Åke Hodell 1946", d.v.s. samma år som artikeln, trots att kommentaren uppenbarligen är retrospektiv.

46. Hannah Höch: *The photomontages of Hannah Höch*, red.: Maria Makela & Peter Boswell (Minneapolis, 1996); Hanna Höch: *Album*, red.: Harje Cantz (Berlin, 2004).

47. Haglund: *Åke Hodell*, 69; KB sign.: L 283 2005/116.

48. Se Marx m.fl. (red.): *Walter Benjamin's archive*.

49. *Ibid.*, 7–10, 23, 29–32.

50. Benjamin: *Paris, 1800-talets huvudstad*, vol. 1, 194.

51. Annika Öhrner: "Ett konstnärsarkiv" i Mats Rohdin & Annika Öhrner (red.): *Att alltid göra och tänka det olika. Siri Derkert i 1900-talet* (Stockholm, 2011).

52. Åke Hodell: *Resor i inre landskap 1952–1987* (Stockholm, 1987). Moderna Museets utställningskatalog 216.

53. KB sign.: L 283 2006/26:3.

54. KB sign.: L 283 2003/23:2.

55. Den arkiviska hypertextualiteten kan jämföras med Benjamins intrikata system av referenser mellan enheterna i det material som bildar *Passageverket*, även om man inte finner en motsvarande noggrannhet hos Hodell. För en diskussion av det hypertextuella i Benjamins citatpraktik, se Marjorie Perloff: "Phantasmagorias of the marketplace. Citational poetics in Walter Benjamin's arcades project" i *Unoriginal genius. Poetry by other means in the new century* (Chicago & London, 2010).

56. Walter Benjamin: *The arcades project* (Cambridge, Mass. & London, 1999 [1982]), xiv.

57. Jorge Luis Borges: "Abenjacán el Bojarí, död i sin labyrint" i *Biblioteket i Babel* (Stockholm, 1998), 128, 130.

58. Termen *anarkiv* är lånad från Ernst: *Sorlet från arkiven*, 91.

59. Jfr Derrida: *Mal d'archive*, 12f (som transkriberar *arkheion* resp. *archontes*). Se även Liddell & Scott: *Greek–English lexicon* (Oxford & New York, u.å. [1889]), uppslagsord *archeion* och *archon*.

60. KB sign.: L 283 2003/23:9; KB sign.:
L 283 2003/23:9.
61. KB sign.: L 283 2007/62.

62. Spieker: *The big archive*, 22.
63. Samtal med Katinka Ahlbom, KB,
Stockholm, 7/2 2013.

Arkivets ”tiderum”

Om Sara Lidmans skuggtexter

Annelie Bränström-Öhman

Prolog: *Arkiv X*-faktorn

”Ingen går naken till arkivet...” Ja, den lite förnumstiga devisen har nog följt åtskilliga generationer av studenter och unga forskare på vägen till de första egna arkivstudierna. Som akademiskt yttrande är det på sitt vis intressant, eftersom det bryter så distinkt mot en sällan uttalad men alltid förutsatt konsensus om att forskaren inte ska blanda in sin egen person och historia i sina vetenskapliga undersökningar, oavsett teorins eller empirins beskaffenhet. Men här kommer så ett indirekt erkännande av en personifierad och förkroppsligad dimension i forskningen som praktik. En följdfråga inställer sig osökt: varför påtala detta icke-nakna men förkroppsligade tillstånd just i relation till arkivarbetet? Mig veterligen finns ingen motsvarande pekpinne exempelvis vad gäller läsningen av litteratur – trots att det vore nog så befogat att understryka att ingen heller går naken till böckerna...

Jag kan skylla mitt, som det kan tyckas, lite spetsfundiga intresse för denna sak på att jag själv skolades till forskare under det 1990-tal vars milt sekelslutspessimistiska tidsanda så kongenialt fångades av Chris Carters tv-serie *X-files* (1993–2002, sv. *Arkiv X*).¹ Här blev arkivet en metafor för ett ömsom obskyrt, ömsom subversivt kunskapssökande i gränsmarkerna mellan paranormala (ofta extra-terrestriella) fenomen och globala, storpolitiska konspirationer. De två FBI-agenterna Fox Mulder och Dana Scully, som till att börja med närmast som straffkommendering satts att förvalta detta *Arkiv X*, fick representera ett likaså tidstypiskt omprövande av traditionella genus- och kunskapshierarkier. Sålunda fick mannen, Mulder, representera en traditionellt mer feminint konnoterad, intuitiv och emotionell kunskapssyn, med öppenhet för ett vetande bortom den konventionella vetenskapens gränser. Kvinnan, den läkarutbildade Scully, gjordes däremot till omutlig försvarare av ett rationellt och evidensbaserat kunskapsparadigm. Lika konsekvent som Mulder framhåller tillit, inlevelse och mod att tro sina sinnens vittnesbörd, lika envist hävdar Scully att fysiska bevis måste framläggas för att det irrationella eller ”paranormala” vetandet ska vinna legitimitet.

I efterhandsperspektivet är det intressant att se hur *Arkiv X*, som så ofta är fallet med populärkulturens fiktioner, avlyssnade och omvandlade en kritisk tankeströmning inom den samtida vetenskapen till en suggestiv berättelse om kunskapssökandets villkor och pris. Liknande frågor, ofta

retoriskt insvepta i en besläktad metaforik, dyker kanske allra synligast upp i den feministiska teoridebatten från 1990-talet och millennieskiftet. Ett särskilt anslående exempel finner man i en essä i den feministiska filosofen Naomi Schemans bok *Engenderings*, som händelsevis gick i tryck samma år som premiärsnittet av *Arkiv X* sändes. Scheman menar här att de narrativa mönster vi, medvetet eller omedvetet, anammar i vår förståelse av det vetenskapliga kunskapssökandets egenart alltid står i förbindelse med en värdehierarki – och därmed även med en öppen eller dold maktstruktur. Schemans eget val är den klassiska gangsterfilmsrepliken ”Who wants to know?”, som hon nystar fram som ledtråd till kunskapsfrågornas maktpotential. När man vet vem eller vilkas intressen som gynnas av den eftersökta kunskapen – eller omvänt: vem eller vilka som tjänar på att den undanhålls – kan man förstå kunskapens värde i termer av makt eller vanmakt; förtryck eller möjlig befrielse.²

Mönstret klarnar ytterligare om vi tillåter oss att smaka på frågan bara lite till. På gangstervis framväst ur ena mungipan blir frågan om *vem* som vill veta en fråga på liv och död, en paranoians verbala skyddsväst, nära besläktad med *Arkiv X*-seriens devis ”Trust no one”. Med ett mer troskyldigt tonfall kan den lika lätt länkas till det alternativa och mer frimodiga mottot ”The truth is out there”. Frågan om *vem* som vill veta är, med andra ord, alltid nära sammankopplad med *vad* som finns att veta och vilket värde den kunskapen tillmäts, personligt och politiskt lika väl som vetenskapligt.

Alltför stora växlar ska förstås inte dras på vare sig gamla talesätt om arkivarbete eller jämförelser mellan fiktiva arkiv i kultstämplade tv-serier och filosofiska diskussioner om kunskapsbegreppets konstruktion. Jag har ändå tillåtit mig denna omväg för att kunna närma mig arkivet på tillbörligt avstånd från de förgivettagna tankevägarna. Jag dristar mig till att påstå att det finns ett djupt liggande samförstånd om att själva arkivet, som plats och som kunskapsrum, har en given och beskrivbar materialitet. Det vill säga: även om flertalet forskare utan vidare accepterar tanken på att ingen kan gå in i arkivarbetet helt ”naken” (i betydelse av ”ren” och opåverkad av personligt, socialt, historiskt och även kunskapsmässigt betingade begränsningar i förståelsen av det specifika arkivmaterialets egenart), utgår man ofta lika självklart från att man vet *vart* man går och *vad* man i huvudsak gör när man ”går till arkivet”.

Det spår jag valt att följa i min artikel är ett annat. Som plats för vetenskapligt kunskapssökande tänker jag mig att ett arkiv kan vara stationärt lika gärna som mobilt eller till och med virtuellt, liksom det på en och samma gång rymmer både materiella och immateriella aspekter. Av samma skäl menar jag att arkivarbete måste beskrivas som en i lika hög grad emotionell som intellektuell kunskapspraktik; dess epistemologiska potential är alltid mer eller mindre tydligt medierad genom historiskt situerade, personliga och förkroppsligade erfarenheter. Mitt synsätt är härvidlag

präglat av de senaste decenniernas nydanande teorisamtal kring andra aspekter av arkivet, vid sidan om dess klassiska funktion som källa och underlag för empiriska undersökningar. Inte minst inom den feministiska forskningen har "Arkivets" och "arkivarbetets" metaforik produktivt tagits i bruk för kritiska undersökningar av dominerande kunskapshierarkier – där de kanske mest kända exemplen är Sara Ahmeds bild av "the unhappy archives of feminist theory" – i boken *The promise of happiness* och Ann Cvetkovichs "Archive of feelings" i hennes bok med samma namn. För förståelsen av arkivets dubbla status, på gränsen mellan materiellt och immateriellt, liksom dess tröskelposition mellan konst, byråkrati och vetenskap, ger Jacques Derridas bok *Mal d'archive* viktiga tolkningsnycklar, liksom även Sven Spiekers studie *The big archive*.³

Med utgångspunkt i min egen pågående forskning i Sara Lidmans författararkiv⁴ vill jag i den här artikeln särskilt pröva att närma mig arkivets "emotionalitet". I likhet med många andra författar- och konstnärarsarkiv tror jag nämligen att Lidmans arkiv passar ovanligt väl för en sådan undersökning. Låt mig samtidigt infoga en brasklapp: en sådan undersökning kräver en öppenhet för alternativa och, sett från ett traditionellt vetenskapligt perspektiv, "okonventionella" metoder och teoretiska förståelseramar. Med konstaterandet att arkivarbetet potentiellt innefattar ett emotionellt likaväl som intellektuellt kunskapsutbyte, följer att detta är en art av forskning som måste bedrivas i ett mellanrum eller en gränsszon, i fallet med författararkivet primärt lokaliserad till det sällan uppsökta, men ofta överdrivet hårt dragna, gränsen mellan litteraturvetenskapliga och konstnärliga/litterära arbetsmetoder. I den här artikeln vill jag pröva att reflexivt åskådliggöra detta genom att foga in korta passager ur texter som jag valt att rubricera "forskardagbok". Där har jag fortgående gjort noteringar och ibland även korta minnesarbeten som kretsar kring emotionella och taktiska upplevelser av läsningen av arkivdokumenten. Mer än "marginalanteckningar" vill jag se dem som arbetsanteckningar från en pågående undersökning av det mellanrum som författararkivet öppnar mellan "emotionalitet" och epistemologi – liksom, mer direkt, mellan forskare och författare.

Lite spektakulärt skulle man kunna säga att här finns en given *Arkiv X*-faktor; en utmaning mot såväl vetenskapligt som konstnärligt vanetänkande som möjligen kan beskrivas som lika innovativt (alternativt dåraktigt) som Fox Mulders och Dana Scullys gränssprängande paranormalakriminologiska projekt.⁵ Huruvida "Trust no one" eller "The truth is out there" (eller rentav "I want to believe") skulle passa bäst som motto är det dock säkrast att tills vidare lämna som en öppen fråga...

"Arkivfeber" och skuggtexter

Både som metafor och som faktisk och historisk plats – liksom som plats för kunskapsökande och kunskapsorganisering – rymmer författararkivet

en påtaglig om än sällan omtalad känslomässig laddning. Eller kanske rättare: arkivet härbärgerar laddningen, och den slumrande konflikten, mellan det arkivariska systematiserandet av en författares arbetsmaterial och den mer eller mindre (o)sorterade ordning det från början hade. I rörelsen från arbetsmaterial till arkiv förändras för det första manuskriptens status från privat till offentlig, om än med villkorad åtkomlighet (till exempel genom att de endast får läsas av forskare, ibland även genom att, som fallet är med Lidman-arkivet, särskilda tillstånd krävs av efterlevande släktingar om författaren ifråga själv är död). För det andra skapar själva arkiveringen och dess systematiseringsprinciper ofta en illusion av rationalitet, överblickbarhet och ordning som sällan överensstämmer med dess ursprungliga beskaffenhet.

Birgitta Holm, en av initiativtagarna till insamlandet av Sara Lidmans arkiv, har målande beskrivit det material som kom att ingå i det som en "kökkenmödding", inhyst i en skrubbe i Lidmans barndomshem i byn Missenträsk i norra Västerbotten. I sin arkivordnade form måste det ännu, framhåller Holm, beskrivas som ett "myller", något som de ansvariga arkivarierna instämmer i.⁶ I sin materialitet är arkivet, likt många författararkiv, sorterat i överblickbara huvud- och underordningar, i kronologisk följd. Det omfattar 25 hyllmeter, fördelade på närmare 350 volymer, varav manuskript och research för romanerna är den i särklass mest omfattande med 60 volymer. Åtskilliga volymer upptas även med korrespondens, dagböcker, fotografier, en omfattande mängd pressklipp och delar av författarens privata boksamling. Karakteristiken av Sara Lidman-arkivet som ett "myller" kan sägas ge oss en ledtråd till arkivets proveniens. Men det ger även i övergripande mening en aning om den inneboende motsägelse som kännetecknar samlandet och ordnandet av ett arkiv enligt formellt korrekta systematiseringsprinciper. Det tids- och platsupphävande "myllret" skulle ju mycket väl kunna tänkas ligga närmare författarens arbetssätt än det kronologiskt och systematiskt ordnade. I så måtto härbärgerar arkivets samlingar alltid en paradox. Här finns, för att anknyta till en av Derridas tankebilder, en konstitutiv dynamik mellan minnets bevarande och glömskans förstörande krafter; mellan sammanfogande och fragmentering. Arkivet kan därför aldrig på något enkelt vis utgöra en plats för bevarande av minnen i form av den ena eller andra typen av dokument eller objekt. Tvärtom, förutsätter, hävdar Derrida, arkivets platsskapande ett "strukturellt sammanbrott" av det sammanhang och den plats minnesdokumentet/-objektet härrör från. Det är alltså först i och med detta avskiljande och överlämnande som arkivet blir möjligt. Arkiveringen som strategi för bevarande införlivar därför med nödvändighet även en destruktionsprincip, som Derrida vill se som en variation av den freudianska dödsdriften. Detta gör i sin tur att arkivet aldrig kan utgöra en källa för undersökningen av en ursprunglig eller fullständig "sanning". Derrida skriver: "Arkivet arbetar alltid, och *a priori*,

mot sig självt”. Det är insikten om denna paradoxala belägenhet som alstrar det tillstånd av ”arkivfeber” (”mal d’archive”), som Derrida exemplifierar med den milt sagt intrikata historien kring samlandet av Sigmunds Freuds arkiv.⁷ I olika variationer löper spåren av en sådan ”arkivfeber” genom många av litteraturens arkivhistorier. Inom det svensk-språkiga området är en av de mest anslående den om Edith Södergrans bestämda önskemål om att hennes brev skulle förstöras efter hennes död, för att undandras ”likmaskarnas”, det vill säga forskarnas, uppmärksamhet.⁸

Förenklat kan man säga att exemplen illustrerar det tolkningsmotstånd som dokumenten i ett författararkiv oundvikligen manifesterar i mötet med en forskare. Med en viss vridning av Derridas metaforik menar jag att ”arkivfebern” kan avläsas som en yttring av dokumentens underliggande ”emotionalitet” – eller med det ord jag hellre vill använda: som spår av ett pågående ”emotionellt läckage”. Läger man brev, manuskript- och dagbokssidor intill varandra kan man emellanåt ana den komplexa sammanflätning av skrivande och liv som försiggår i författarens arbetsvardag. I vissa fall, som i Sara Lidmans arkiv, kan man till och med iaktta hur gränserna stundtals ter sig helt uppluckrade mellan romanskri- vande och dagbok, såtillvida att rena dagboksnoteringar och drömfrag- ment fogas in i manuskriptutkast – och vice versa: att research-anteck- ningar och utprovande av vissa formuleringar i romantexter och politiska artiklar skrivs in i dagböckerna. I de publicerade romanerna (eller för den delen i de publicerade politiska artiklarna) finns inte dagboksnotering- arna längre med, men det är inte desto mindre intressant att de ganska långt in i arbetsprocessen ligger sida vid sida med varandra.

Tentativt har jag valt att benämna dessa textuella och genreöverskri- dande överlappningar som ”skuggtexter”. Med det menar jag att det är ett skrivsätt som vittnar om en arbetsmetod som sidoordnar snarare än hierarkiserar förhållandet mellan dagbokens privata och romantextens konstnärliga rum. ”Skuggtexten” kan delvis ses besläktad med det klas- siska ”palimpsest”-begreppet, som fick vid spridning i den moderna femi- nistiska litteraturforskningen genom Sandra M. Gilberts och Susan Gubars tongivande studie *The madwoman in the attic* (1979). Den etymologiska betydelsen av ordet är att suddas ut eller skrapa bort text för frigöra skriv- yta för nya ord, vilket är ett fenomen som kan spåras tillbaka till antikens återbruk av pergament eller papyrusrullar. I Gilberts och Gubars tolkning blir ”palimpsest” snarare en textuell strategi som kvinnliga författare, främst under 1800-talet och det tidiga 1900-talet, tog i bruk för att er- övra en författarauktoritet som förnekades dem i offentligheten. I skydd av ämnesval och stil som på ytan anpassade sig till tidens krav på kvinn- lig underordning, kunde de fläta in en subversiv tendens på underliggande betydelsenivåer. Det handlar om litterära verk (med Charlotte Brontës *Jane Eyre* som paradexempel) som medvetet spelar ut ytans sken mot

djupets innebörd – ”works whose surface designs conceal or obscure deeper, less accessible (and less socially acceptable) levels of meaning”.⁹

Det som jag här kallar ”skuggtext” skiljer sig dock på ett par avgörande sätt från ”palimpsest”-begreppet. Detta främst genom att den ”skuggtext” jag funnit i Sara Lidman-arkivet styckevis är helt manifest och i det avseendet måste beskrivas som sidoordnad snarare än dold eller undertryckt. Ett exempel är när Sara Lidman i sin dagbok prövar olika alternativ för namngivningen av en av romanfigurerna i romansviten *Jernbanan* (1977–1999). Funderingarna är inte, som man skulle kunna tro, skrivna i marginalen, utan mitt på textsidan; mitt i dagboksnoteringarnas flöde av vardagliga möten och göromål:

Har kommit bra igång med Didrik. och med Hagar. och sonen Isak.
Ska hon byta till namnet Ida?
Ida Brandt – som fick ölrättigheter. Jörn 1893–4
Heter man Ida kan man ha en son som heter Isak. Men inte om man heter Hagar. Kommer man och heter Hagar då har man inga rättigheter. då får man sannerligen skylla sig själv. och det vare sig principalen heter Jönsson eller Mårtensson¹⁰

På motsvarande vis fogas vad som måste karakteriseras som dagboksnoteringar med jämna mellanrum in i romanmanuskripten. En särskilt illustrativ passage återfinns i ett av de senare utkastet till den näst sista romanen i sviten, *Lifsens rot* (1996). Lidman inleder här en maskinskriven manuskriptsida med att reflektera kring dagens väder och ljusfall samt en nattlig dröm om ett möte med Selma Lagerlöf, som håller ett bländande prystal – iförd ”en chockrosa sidenklänning”. Redogörelsen av drömmen avslutas med en ”tydning”, som utmynnar i insikten om att drömmens budskap är att:

en text måste vara lättsinnig på ytan, ha den stilen som ser munter och lättköpt ut? medan allvaret är dolt – ngt att upptäcka
vad kännetecknar dem de stora: stilens munterhet.
Varför har jag så svårt för Peter Weiss? Hans stil är inte munter!¹¹

Efter detta fortsätter romantexten, avskild endast med några raders mellanrum:

att Mårtens-huset var roligt
det porlade och skrattade i alla vrår
medan Rönnog kom från vredens hus, de torra sarkasmerna
jo men här är ngt?

Författarens fråga till sig själv på sista raden – ”jo men här är ngt?” – får ytterligare eftertryck av det stora handskrivna ”Ja” som flyger upp likt en helikopter ur textens marginal. Det arkivläsaren bevittnar är unikt: själva

17 nov. 92 och plötsligt efter en rad grå dagar

vaknar i sol: Vad kan jämföras med höstens sol? Hade en forsidabel dröm om Selma - det är uppläsning av hennes brev till Elkan på radion och råkade höra ngt efter rekommendation av Lena. Vilken fläkt och friskhet - och så modern i min dröm skulle jag på nån prisutdelning och där var plötsligt Selma: uppflugen på ett bord i en chockrosa sidenklänning som sannerligen flådrade omkring henne - rych-pych och så höll hon nåt roligt tal och jag blev alldeles utom mig för jag visste att mitt tal var konventionellt och dåligt i jämförelse - desutom hittade jag det inte, letade som en galning i min väska och fann det inte och tänkte att då måste jag sno ihop ngt ---- tydning: en text måste vara lättsinnig på ytan, ha den stilen som ser munter lättköpt ut? medan allvaret är dolt - ngt att upptäcka vad kännetecknar dem de stora: stilens munterhet: Varför jag har så svårt för Peter Weiss? Hans stil är inte munter

~~att~~ Mårtenssons-huset var roligt, det porlade och skrattade i alla vrår medan Rönnog kom från vredens hus, de torra sarkasmerna jo men här är ngt?

det ögonblick när författaren så att säga kommer sig själv och sin metod på spåren. Från idé till skrivande praktik på ett halvt dussin rader. Tankefärden går via Selma-drömmen som öppnar insikten om att tricket med stilen är balansen, den noggranna avvägningen mellan lättsinne och tyngd; mellan munterhet och allvar. Den silas vidare genom en kortfattad reflektion där Selma Lagerlöf underförstått får stå som stilförebild medan Peter Weiss hålls upp som exempel på motsatsen. Och med detta sagt skriver Lidman, som det verkar, några ”provraider” som omedelbart åskådliggör den ”stilens munterhet” som hon själv vill förknippa med ”dem de stora” – och som får henne att gripa pennan och med den utbrista i ett bekräftande ”Ja”, så stort och lyckligt att det närmast får karaktären av ett ”Eureka!”.

Det intrikata samspelet mellan olika nivåer i skrivandet, liksom i författarens eget medvetande, blir här för en kort stund skenbart transparent. På pappersarket står dagbokens ”jag” momentant intill den drömmande Sara som sufflerar romanförfattaren med stilråd för det fortsatta skrivandet. I överförd bemärkelse skulle den här textpassagen även kunna ses som en illustration av (och en påminnelse om) vanskligheten i arkivets artificiella och arrangerade nyordning av material som i författarens levda verklighet ofta ligger i oskiljbara lager på lager, både materiellt och emotionellt – det vill säga att de olika textvarianterna på sitt vis är lika sammansatta, och emellanåt ambivalenta, som de känslor som man anar genomsyrar dem.

Under ytan på den systematiserade arkivordningen finns med andra ord mer eller mindre tydliga rester av tidigare ordningar. I de stunder som dagbokens ”skuggtext” bryter igenom romanmanuskriptet eller romanarbetet bryter igenom i dagboksnoteringarna. Det kan vara, som i Sara Lidmans arkiv, ett aldrig helt utgallrat ”myller” som varskar om rötterna i ”kökkenmöddingens” levda ordning, som möjligen i sin tur röjer spåren av en nu fragmentariserad men en gång sammanhållande emotionell ordning. Denna internaliserade (o-)ordning gör ingen kategorisk skillnad mellan roman och liv; mellan oavsända kärleksbrev och ratade manuskriptutkast. Den forskare som närmar sig dokumentmapparna borde därför göras medveten om mellanrummen, friktionsytorna mellan de olika textgenrerna och det ”emotionella läckage” som alstras därur – och som ofrånkomligen rinner, spiller över till forskarens arbetsanteckningar, kläder, kropp... *Glöm inte gummistövlar!*

Nej, naken går sannerligen ingen till arkivet. Men hur, när går man? Vart går man? Vart går jag, när jag om morgonen skriver ”Forskningsarkivet” på meddelandetavlan vid min tjänsterumsdörr på Umeå universitet?

Över myren, hem till byn

Är vägen över myren en genväg eller senväg? Jag står på för långt håll nu för att se klart – eller står jag i själva verket för nära? Jag har fyllt 52 år och behöver glasögon för första gången i mitt liv. Det tar tid att vänja sig, att kalibrera seendet med tiden och avståndet. Eller för den delen närheten. Men myren kommer jag inte undan, det vet jag. Förr eller senare måste jag klafsas över den förbannade blötmyren för att komma till byn. Hem till byn? Nej. (Jo!) Men dit.

Färden leder långt bortom och inom byn. Byavägen går rakt genom hjärtat, i grus och snö. På kartan är den sällan synlig men leder alltid fram, ibland hem. Riktningen är given: norrut, norrut! Nu leder den till den västerbottniska inlands- (eller kanske rättare: skogslands-)byn, genomkorsad av järnvägen – i någon sträckning av den Norra Stambanan eller Inlandsbanan. "Banan" var också det ord min farmor och farfar använde. "Jernbanan" inte "järnvägen". Med en dryg generations avstånd emellan är det byn och banan som ringar in platsen för både Sara Lidmans barndom och min. Inte samma by, förstås. Saras by är Missenträsk i Jörns kommun (tidigare Österjörns socken), senare omlokaliserad till en parallell fiktionstopografi under namnet "Ecksträsk" i Lillvattnets socken i romansviten Jernbanan (sju romaner utgivna mellan åren 1977 och 1999). I byn utspelar sig romanens historia i ett Innan och Medan – i förhållande till den stora så kallade "strukturomvandlingen", varav dragningen av jernbanan inåt, "oppåt marka" var den för den norra landsdelen avgörande. Eller ödesdigra, beroende på hur man ser det. Sara Lidman fannade hela tidsspannet och dess rörelse mellan hopp och förtvivlan med formuleringen "Befolkandet och Avfolkandet av Inlandet".

Min västerbottniska inlandsby i Storumans kommun (tidigare Stensele socken) bar namnet Svärträsk under min barndom och uppväxt, den som utspelades inom "Avfolkandets" och flyttlasspolitikens decennier. Dessförinnan hade byn hetat Gunnarberg – och det började den göra igen, ungefär samtidigt som Scanmining AB började prospektera för zinkbrytning ett par år in på 2000-talet. Träskan, vattnen och bergen i bynamnen ger överlappande fästpunkter på kartan liksom i historien. Där finns en början, synlig först på håll, men den finns där.

Byn är den utåt synliga knutpunkten, den går att märka ut med nålar eller kryss på befintliga kartor över Västerbotten. Ännu tydligare framträder den om jag låter linjen mellan byarna öppnas i riktning mot min farfars hemby Småträsk – i det alldeles nära grannskapet till Missenträsk. Här finns en historia av spår som korsar varandra, järnvägens och människornas.

Och ska tilläggas: ljudminnen av skenskarvars dunkande, rälsbuss-signalens reva i byns tystnad och norrskenets klokrafts om vinterkvällarna. Doftminnen av kreosot från högarna av överblivna slipers vid banvallen.

*Känslminnen av att balansera barfota på regnvåta spänger över kron-
diken eller gå ned sig i ett dykallt myrhål. Smakminnen av solmogna hjort-
ron, snöflingor på tungan, järnhaltigt brunnsvatten. På oklara men ofrån-
komliga vis följer min by så med mig in i Sara Lidmans författararkiv,
precis som förr under läsningen av hennes romaner.*

"Boken" och byn

I början av augusti 1975 skriver Sara Lidman i sin dagbok:

Jag har alltså flyttat hem – och hoppas att detta var mitt livs sista flyttning. Jag har inget mer att hoppas på av 'världen' – dvs. på en kärlek. Men jag hoppas kunna skriva Boken. Det är det enda enda¹²

När man fortsätter följa dagboken genom året framgår att flyttningen norrut, till hembyn Missenträsk, sker i en turbulent tid i författarens liv. Uppbrott, separationer, en djup kärlekssorg ligger bakom det endast skenbart hastiga beslutet att lämna Stockholm och flytta "hem". En avgörande omständighet är de åldriga föräldrarna Jenny och Andreas Lidman, som nu vårdas på Jörns sjukhem. I dagboken framgår att Sara Lidman ser det som sin plikt att axla den omsorgsbörda som tidigare främst vilat på hennes syskon.

Vietnamkriget slut några månader tidigare och den politiska vänsterindens hastiga mojnande ska också vägas in. Vid den här tiden är Sara Lidman en av de mest inflytelserika politiska opinionsbildarna, till synes outröttlig engagerad och agiterande. Från mitten av 1960-talet har hon nästan uteslutande ägnat sitt författarskap åt politiskt skrivande. Hon har rest i världen, i Afrika och Sydostasien, agiterat för FNL-grupper runtomkring i Sverige, solidariserat sig med strejkande gruvarbetare i Kiruna och skrivit en rapportbok om deras kamp. Hennes politiska författarskap har varit av en sådan ambition och omfattning att författarkolleger och kulturskribenter, mer eller mindre välvilligt, vädjar om att hon ska återvända till romangenren – och inte längre låta "reportaget" överskugga Konsten.¹³ Den förmenta motsättningen mellan debattartiklar och romanskrivande ser Lidman uppenbarligen själv som ett missförstånd, snarare än som en genrekonflikt. Några år senare, i förordet till artikelsamlingen *Varje löv är ett öga*, klargör hon att det är uttryckets emotionella laddning och tonläge, inte ämnet eller engagemanget, som skiljer dem åt:

I en roman finns ursinnet, vreden som inte behöver höja rösten. Där finns också i bästa fall en kärlek så djup att den "inte behöver" glittra på ytan. Romanen stammar sina svar på en livslång utmaning.

Artikeln däremot är stubbe och stubin. Man skriver den när en massmediabild av ett skeende dämt upp ett sådant raseri inom en att man inte får andrum till romanarbetet förrän man inlämnat en protest.¹⁴

Frågan som ursprungligen ledde mig till dagböckerna var just en undran om hur vägen till "Boken", tillbaka till romanskrivandet, såg ut. Var det bara en slump att den sammanföll med vägen "hem"; hem till byn? Eller var flytten norrut, till barndomshemmet och författarskapets topografiska ursprungsplats, en förutsättning för återvändandet till romanen? Helt klart var att vägen "hem" varken kan beskrivas som rak eller självklar. Även om beslutet att skriva "Boken" stavas med versal, så skvallrar dagböckerna om att det fattades med tvekan och vanda. Åtskilligt av denna vanda kan följas jäms med den skiljeväg som Lidman själv symboliskt ser löpa mellan polerna Vietnam och Västerbotten.

Samvetstörnet över den oskrivna "stora boken" om Vietnam fortsätter att gnaga under lång tid framåt. Ett år efter flytten, i juli 1976, sitter Lidman "oppa botten" i barndomshemmet, i rummet som hon nu gjort om till skrivkammare och som tidigare tillhörde hennes älskade farmor Eva Lena. Hon skriver i dagboken:

Att min stora bok om Vietnam aldrig kommer att bli.
Att det enda riktigt stora uppdrag jag har haft i mitt liv icke blir fullföljt.
Det är förfärligt.
Min lättja och svaghet dock – jag har ett Vietnam i Västerbotten också.¹⁵

Formuleringen tyder på att vare sig bytet av bostadsort eller övergången från 1960- och 70-talens i huvudsak politiska skrivande innebar någon dramatisk förändring i författarskapets djupare riktning och syftning. Det "Vietnam i Västerbotten" som åsyftas ger en öppen vink åt Norrlands månghundraåriga koloniala historia, den som ska bli spelplatsen för "Boken" – och som i sin färdiga form mycket väl kan sägas lokalisera de västerbottniska skogsböndernas historia i grannskapet till samtalen i Hanoi.

Att romanskrivandet och de politiska texterna inte äger rum i väsensskilt olika rum och syften kan ganska lätt konstateras. Men min nyfikenhet leder mig ändå till att undra hur brytpunkterna – alternativt lödpunkterna – mellan dem såg ut? Är de synliga nog att lokaliseras i de efterlämnade manuskripten och dagboksanteckningarna? Och, om så, vad händer i mellanrummet, i tankeutrymmet eller transitzonen, mellan artikelns stubin och romanens långsamt framstammade svar – i relokaliseringen av "Vietnam i Västerbotten".

Utifrån betraktat markerade flyttningen och återkomsten till Missen-träsk en avgörande förändring i författarskapet. Men lika viktigt är att understryka att det dryga decennium Lidman ägnat åt sitt politiska skrivande inte för den skull kan sorteras ut som ett mellanspel, även om många av samtidens kritiker och även sentida läsare har velat se det så. Litterärt sett menar jag att det är mer rättvisande att tala om Lidmans utveckling

i termer av en djupgående, månglagrad kontinuitet snarare än som ett tvärt brott; att de två skrivsätten och genrerna aldrig egentligen hade separerats utan oupphörligt flöt in i och berikade varandra.

Om jag, retrospektivt, tillåter mig att vända något lite på orsaksordningen och kronologin i mina egna tankevägar (som inte heller varit vare sig raka eller självklara), så föreställde jag mig att det i de litterära och politiska texterna kunde urskiljas suggestiva paralleller mellan det mönster av ömsom uppdykande, ömsom undanglidande ”skuggtexter” som jag iakttagit i dagböckerna och manuskripten. Med andra ord, att utprövan- det, utforskandet av den genrehybrida stilen som metod försiggår i alla delar av författarskapet, både i de otryckta och i de publicerade texterna. Möjligen är det en sådan arbetsmetod och ambition som Lidman själv sammanfattar i ordet ”Boken”. Den som både innehåller Vietnam-boken som inte blev och romanerna som skulle bli, och flödet av andra samtidigt tillkomna texter – dagböckernas, de politiska artiklarna. När man följer ”Bokens” tillkomst genom dagböckerna kan man på så vis glimtvis ana spåren av en ordning som stör eller till och med inverterar arkivets tillskapade ordning, med dess systematiserade åtskillnad mellan olika dokumenttyper och genrer.

Snart förstår jag att mina funderingar kring förhållandet mellan dessa såväl divergerande som konvergerande ordningar ställer mig som forskare inför ett både empiriskt och kunskapsteoretiskt dilemma. Frestelsen att se mitt tolkningsarbete ungefär som en arkeologisk utmaning kommer och går. Som att det skulle finnas en ”ursprunglig” ordning och att jag genom att försöka rekonstruera den så troget och noggrant som möjligt skulle kunna komma närmare Sara Lidmans hand och penna i skrivandets stund. Som att det skulle gå att återställa och lokalisera det litterära skapandet i dess modalitet, temporalitet och rumslighet, bara genom att lägga dokumenten i rätt (kronologisk? tematisk? emotionell?) ordningsföljd. Är arkivet i själva verket jämförbart med en arkeologisk utgrävningsplats – och forskarens arbete med arkeologens?

Det är nu jag börjar inse att mitt ordval, mitt medvetna eller omedvetna val av metaforik, i allra högsta påverkar vad jag ser – och inte tillåter mig att se.

Så vart är jag på väg? Vart är det jag går när jag skriver ”Forskningsarkivet” på meddelandetavlan vid mitt tjänsterum? Vad är det jag finner när jag sitter med mappar och kuvert, fyllda med de manuskript, dagböcker, fotografier, brev, pressklipp och så vidare och så vidare som enligt handskriftförteckningen utgör *Nr 52: Författarinnan Sara Lidmans arkiv (1923–2004)*? Vad är det jag gör?

In i arkivet: forskaren möter författaren

6 september 2012

Det som hände mig under våren – och som återkom med förnyad intensitet när jag nu griper mig an arbetet igen efter semestern – är det existentiella korsdrag som läsningen av Saras dagböcker försätter mig i... 1975, när hon flyttade tillbaka till Missenträsk skulle hon snart fylla 52 år. Och att jag fyllde 52 i somras... Ögonblicket när insikten nådde mig. Och omedelbart efteråt villrådigheten. Vad gör jag med det här? Den här känslan av... omöjlig, absolut oprofessionell närhet. En plötslig känsla av att åka hiss mellan tidsåldrarna och se lödpunkten mellan dem glöda; bränna till i synfältet, svida mot fingertopparna när jag skriver av hennes ord från dagbokssidorna.

Under mina timmar, dagar, veckor och månader med Sara Lidmans dagböcker i handskriftrummet på Forskningsarkivet vid Umeå universitetsbibliotek slås jag gång på gång av den djupa beröring, existentiell och taktill, som arbetet innebär. Trots (eller kanske på grund av?) läsesalens opersonliga, reglementsensliga funktionalism. Förutsättningen för rummets möblering och belysning förefaller vara *synlighet*. Forskaren ska både kunna se och synas utifrån, eftersom de bilder, dokument, skrivark och anteckningsböcker som hon hanterar i detta rum är oersätliga, inget får skadas eller försvinna. Rumsligheten frammanar, å ena sidan, en känsla som att sitta i ett akvarium, i tystnad och total rumslig transparens – bakom glasväggar, upplyst av lysrörsljus, omspunnen av fläktarnas oupphörliga brus.

Å andra sidan pågår ett icke-vokalt men mycket kännbart sorl av ord, tankar, känslor som liksom stiger upp ur pappersarken. Med tiden börjar jag vänja mig vid att tänka på det som händer som ett hemligt samtal, som uppstår ur den ibland nästan intima kontakten mellan ögats och fingertopparnas möte med den handskrivna texten. Det är en semi-kroppslig upplevelse, en på en gång *inom-* och *utom-*sinnlig förnimmelse av närhet. En skarv mellan förnuft och känsla, mellan text och kropp, som ömsom tätas, ömsom glipar upp. Känslan förstärks när jag lägger märke till hur Sara Lidmans handstil liksom markerar en regelbunden och igenkännlig takt, med pauser och radbyten, som grafiskt ligger nära den poetiska prosa som blivit hennes egenartade litterära signum – men också till den retoriska teknik som präglade Lidmans talekonst. Pikturen blir till partitur – en sinnligt, taktill avbildning av röstens rytm, textens ordflöde, emotionella läge och narrativa rytm.

Omvägar; känningar

Så vad är det jag gör?

Vill jag söka den "sanna" bilden av Sara?

Vill jag se en Sara som aldrig någon annan sett?

Nej, jag måste börja från ett annat håll.

Bara ha tålmod – det här kan verka som en omväg. Men den leder fram.

Jo. Närheten finns. Lödpunkten känns. Byavägen kan jag gå barfota i sömnen utan att gå ner mig i diket.

Men jag är inte, vill inte bli "Sara" med Lidman.

Jag är forskaren som följer ett textspår; en text under text; en SKUGG-TEXT... jag ser den och försöker förstå dess innebörd. Vad det innebär när författaren låter vardagens liv, drömmar, politik och kärlek liksom sippra in – ja, läcka in – i arbetet med den pågående romanen, så att gränserna mellan liv och litteratur momentant suddas ut... dagbokens drömspår, vardagsprat och politiska dagsnoteringar flyter in på manuskriptbladen – och romanens gestalter kliver in i och prövar ut tonfall, namn och färsvägar i dagbokens flöde av dagar och känslor.

Det finns inget utomsinnligt sätt att beskriva det jag söker utom att det handlar om att jag drivits hit av en känning... lika häftig som när författarinnan själv i ett av sina senare maskinskrivna manuskriptutkast tog till pennan och skrev ett stort och lyckligt JA!

Arkivets "tiderum"

Att gå in i ett författararkiv kan aldrig vara bara en rörelse till en plats eller ett rum med en materiell eller immateriell samling av dokument, utan är alltid och samtidigt en rörelse in i en relation av samförstånd och/eller motstånd med författaren, hennes verk och liv. Arkivets rumslighet är i det här avseendet lika paradoxal som dess temporalitet. Det är ett rum tillhörigt en tid som i sig inte är ett rum i tiden, men ändå kommer ur ett rum från en bestämd tidpunkt – och som i sin tur härrör ur en rad olika levda rum och "tiderum" i författarens liv. Jag tror att termen "tiderum" eller "kronotop", som myntades av den ryske romanteoretikern Mikhail Bakhtin, är särskild användbar i det här sammanhanget eftersom den öppnar och på en gång relativiserar och intensifierar förbindelserna mellan rummet, tiden och texten – och lika viktigt: införlivar förståelsen av rummet och tiden med textens genre.¹⁶ Eller, som i Sara Lidmans fall, "myllet" som uppstår ur de ständigt pågående dialogiska överlappningarna och utbytet mellan olika genrer; mellan dagbok och roman; mellan berättelse och politisk debattartikel.

Detta "myller" som utmärker Lidmans textsamlingar ännu i deras arkiverade form skulle kunna sägas vara en utmärkande karakteristik för

deras – och i förlängningen – författarskapets ”tiderum”. Följaktligen är det i ”myllret” som jag har valt att söka efter de texter och spår som ligger romanskrivandet närmast – med särskild uppmärksamhet på mellanrummen och det ”emotionella läckaget” mellan liv och litteratur. Det är viktigt att understryka att ett sådant förståelseperspektiv inte på något enkelt vis innebär en prioritering av en biografisk förståelse av författarens verk. Det vore riktigare att säga att det är ett val av synvinkel som erkänner den reciprocitet som arkivarbetet etablerar mellan forskaren och författaren och temporärt inkluderar dem i det textuella, emotionella och spatialsala nätverk som författararkivets unika ”tiderum” utgör.

Arkivets ”emotionalitet”

Den emotionaliserade ”arkivupplevelse” som jag här har försökt lyfta fram, är emellertid ingen lättvunnen eller lättupphunnen insikt. Som forskare tränas vi till att konsekvent prioritera den vetenskapliga distansen till forskningsuppgiften och betrakta den som synonym med den professionella klarsynen i kunskapssökandet. Så stark är vanans och de vetenskapliga metodkonventionernas grepp om tanken att de erfarenheter som faller utanför till att börja med inte syns, knappt ens finns – utom möjligen som en diffus känslomässig förnimmelse eller störning. Alltför ofta förväxlas dock distans med en absolut frånvaro av känslomässigt engagemang, något som i extrema fall förespeglar ett idealtillstånd, där det vetenskapliga arbetets plats visualiseras närmast som ett fläckfritt tanke-laboratorium. I objektivitetens namn förmodas där rena fakta kunna spjälkas ut från fiktion eller subjektiva tolkningar.

Att detta är en kunskapssyn som kritiserats hårt, inte minst i den feministiska vetenskapsdebatten, hindrar inte att den vidmakthålls och traderas som en vandringssågen till nya generationer av forskare. Objektiviteten må vara en chimär¹⁷, men den är en chimär som envist skuggar forskarens dagliga arbete – och följer med hela vägen in i arkivet. Laboratoriemetaforen gör sig till och med materiellt påmind i hanteringen av särskilt sköra eller på annat sätt ömtåliga arkivdokument, då forskaren måste ikläda sig vita bomullshandskar till skydd – som att kontakten mellan fingertoppar och pappersark, mellan hud och text, alltid i någon bemärkelse kan sägas äga rum i en potentiell riskzon.

I någon mån kan arkiven, personarkiven i synnerhet, sägas utgöra den humanistiska forskningens variant av en utgrävningsplats eller brottsplats – en rumsligt avgränsad plats för eftersökning av ”physical evidence”. Som jag redan varit inne på finns det en stark lockelse i att anamma en sådan metaforik, inte minst därför att den – åtminstone skenbart – bidrar till ett vetenskapliggörande av arkivarbetets svårbestämbara intellektuella praktik. I den outtalade jämförelse mellan arkivforskarens arbetsätt och exempelvis arkeologens, kriminalteknikerns eller rättsläkarens som

associativt följer med förlänas arkivarbetet närmast per automatik ett släktskap med dessa högt professionaliserade och teknologiserade yrkeskulturer som primärt utgår från just en evidensbaserad kunskapssyn.

I boken *Liberating method* skisserar den amerikanska sociologen Marjorie L. Vault en alternativ strategi för att införliva en ”arkeologisk” metod i det analytiska arbetet med olika textgenrer. Det är en metod som inte försöker eliminera mångtydigheten och motsägelsefullheten i undersökningen av platser eller dokument utan tvärtom utgår från den. Med ett sådant synsätt pekar ”evidentiary artefacts”, föremål och ting som är för blotta ögat synliga, inte ut svaren utan följdfrågorna, som tvingar oss att gång på gång ompröva och utvidga vetandets gränser.¹⁸ Förenklat kan Vaults hållning sammanfattas i frågorna: Vad finns att veta? Och när vi ser och känner igen vad vi tror att vi vet, vad *mer* finns att veta? Vi rör oss, med andra ord, åter i närheten av de grundläggande kunskapsteoretiska frågor som vi minns att Naomi Scheman talade om. Det avgörande ögonblicket i undersökningen är insikten om att det alltid finns något mer och annat bortom det vi nu kan se och förstå.

Detta ”mer” kan delvis översättas till det man i en konventionell vetenskaplig vokabulär gärna talar om som det överskott av vetande (”surplus of knowing”) som följer med allt vetenskapligt kunskapssökande. Mindre ofta erkänner man, och än mindre talar om, det överskott av *kännande* alstras i kunskapsprocessen och som jag här tentativt har talat om som ett ”emotionellt läckage”.

För att återknyta till inledningen, skulle det kunna sägas att det emotionella vetandets del i arkivarbetets praktik än så länge mestadels är en del av det ”mer” som faller utanför, in i det osedda; ut i ”*X-files*”-zonen... Här är gränserna mellan evidensbaserad kunskap och alternativa sätt att se på kunskap alltid under förvandling och förhandling, liksom den genuspräglade dikotomiseringen av förnuft och känsla. Och vad mera är, precis som i kronotopen, är tid här inte heller en konstant, utan en kontext- och genreberoende variabel. Eller som FBI-agenterna Scullys och Mulders ord får sammanfatta saken i den här karakteristiska replikväxlingen:

Scully: ”Time can’t just disappear, it’s a universal invariant!”

Mulder: ”No, not in this zip code...”¹⁹

De tankesår jag har försökt följa i den här artikeln löper alla genom det ”myller” som utmärker Sara Lidmans författararkiv och vars temporala och spatiala ”zip code” möjligen i första hand ska avläsas som en kronotop i Bakhtins mening och inte som en kronologi. Jag har laborerat med tanken att se detta ”myller” i Lidmans efterlämnade texter och manuskript som något i sig meningsbärande; som rester av en ordning som bryter fram ännu i arkivets systematiserade och dokumentspecifika och genreupplade ordning, och som bär spår av Lidmans egenartade konstnärliga

arbetsmetod. Utsikten från fönstret vid skrivbordet, nattliga drömmar, dagspolitiska reflexioner och samtal med grannarna i byn, tar fortgående plats intill den framväxande romantexten. Det är en ordning som kan beskrivas som lika intellektuell som emotionell, lika litterär som personlig och vardagsförankrad – och som, i kraft av detta, etablerar en unik kronotop – ett ”tiderum” – som på en gång innesluter och relativiserar förhållandet mellan romanens tid och författarens och skrivandets nu.

Detta mönster av kontinuerligt genreöverskridande – i ömsom överlappande, ömsom underglidande partier – som kan urskiljas i både romanmanuskript och dagboksanteckningar, har jag gett benämningen ”skuggtexter”. Detta för att försöka synliggöra och analytiskt närma mig det narrativa ”läckage” mellan liv och text, mellan känsla och ord, som pågår här – i de ofta immateriella, men ändå emotionellt förnimbara mellanrummen eller glappen mellan de olika textformerna. Häri vilar den kanske mest uppfordrande och svårhanterliga aspekten av forskarens möte med författararkivet och förväntan om ett deltagande i dess möjliga kunskapsutbyte. I väntan på en mer exakt vokabulär är det denna fordran som jag valt att se som arkivets reciproka (och potentiellt dialogiska) ”emotionalitet”. Erkännandet av en sådan ”emotionalitet” markerar inte bara i allmänna ordalag ett brott mot den ännu dominerande vetenskapliga prioriteringen av förnuft före känsla. Den rymmer också en metodologisk och epistemologisk utmaning, lika mycket riktad mot det faktiska arbetet med dokumenten i arkivet, som mot sättet vi hanterar komplexiteten i den mer övergripande, intellektuella och emotionella ”arkivupplevelsen” i våra vetenskapliga samtal och texter. Förenklat uttryckt, är det en utmaning som inverterar och förtydligar den klassiska devisen ”ingen går naken till arkivet” till dess logiska slutsats: ”ingen går naken ur arkivet”.

Summary

The time-space of the archive. The shadow texts of Sara Lidman. By Annelie Bränström-Öhman. As a place for scientific research, the archive may be stationary or mobile – or even a virtual site. Alongside its function as a source for empirical study, the archive holds several other crucial qualities, which highlight the complexity of all epistemological endeavour, including its metaphorical or symbolical aspects. Thus, “archive” or “archival” have been frequently used keywords in recent debate and research, from feminist theory to art theory. Jacques Derrida’s striking metaphor of “mal d’archive” – archive fever – has been followed by several more or less related thought figures, out of which Sara Ahmed’s image of “the unhappy archives of feminist theory” and Ann Cvetkovich’s “Archive of feelings” have been the most influential.

However, among archives, an author’s archive always holds an exceptional position, located as it is on the threshold between private, personal

and public. Remaining objects, imprints of intimate articulations of emotions in diaries and letters are systematized side by side, often in chronological order, with manuscripts, drafts, articles, etc. As such, an author's diary never tells just one story – but shelters the potential of many, written and unwritten stories, manifest or hidden. In this way an author's archive can be said to form a "time-space" of its own, in which the material layering of memories, narrative patterns and lived experiences both resist and challenge archival ordering principles.

Making its departure from the archive of Swedish novelist Sara Lidman (1923–2004), the aim of this article is to reflect on the encounter between the researcher and the author in an archival context. The methodological and stylistic approach is experimental, making use of personal diary writing as a means to enfold the tactile and sensual aspects of the "archival experience". The article thus argues that archival research must be recognized as an emotional as well as epistemological and intellectual practice.

Noter

1. *X-files* (på svenska *Arkiv X*) skrevs av Chris Carter och visades ursprungligen på amerikansk tv mellan åren 1993 och 2002 (Fox Broadcasting Company). Handlingen kretsar kring de två FBI-agenterna Dana Scully (Gillian Anderson) och Fox Mulder (David Duchovny), som satts som ansvariga att utreda de olösta brottsfall som på grundval av sin obestämbara karaktär kategoriserats som "x-files" och avförts från FBI:s prioriterade utredningar. Den gemensamma nämnaren är att det handlar om fall som på ett eller annat vis involverar så kallade "paranormala" fenomen.

2. Naomi Scheman: "Who wants to know? The epistemological value of values" i *Engenderings. Constructions of knowledge, authority and privilege* (New York & London, 1993), 205.

3. Sara Ahmed: *The promise of happiness* (Durham & London, 2010); Ann Cvetkovich: *An archive of feelings. Trauma, sexuality and lesbian public cultures* (Durham, 2003); Jacques Derrida: *Archive fever. A freudian impression* (orig. *Mal d'archive. Une impression freudienne*, transl. Eric Prenowitz, [Chicago & London, 1996]); Sven Spieker: *The big archive. Art from bureaucracy* (Cambridge, MA, 2008). Derridas verk citeras här i min översättning.

4. "Författarinnan Sara Lidmans arkiv

(1923–2004)" förvaltas av Forskningsarkivet vid Umeå universitetsbibliotek <http://www.foark.umu.se/sites/default/files/arkiv/52/forth52.pdf>. Mitt pågående arbete kommer att resultera i en kommenterad dagboksutgåva med arbetsnamnet "Stilens munterhet". Sara Lidmans författardagböcker från *Missenträsk 1975–1985* (prel. publicering 2014) och en digital installation i samarbete med konstnären Maria Sundström och HUMlab X, Umeå universitet (prel. 2014). En viktig bakgrund till arbetet ger även min tidigare bok "Kärlek! och någonting att skratta åt! dessutom". Sara Lidman och den kärleksfulla blicken (Säter, 2008).

5. För mer utförlig diskussion om det (litteratur-)vetenskapliga arbetets emotionella aspekter, se vidare Annelie Bränström Öhman: "Kärlek och andra laglösa känslor" i Annelie Bränström Öhman, Maria Jönsson & Ingeborg Svensson (red.): *Att känna sig fram. Känslor i humanistisk genusforskning* (Umeå, 2011) och "Skriva för intrigen? Några tankar om forskaren som författare" i *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2012:4.

6. Birgitta Holm: *Sara – i liv och text* (2 rev. upplagan, Stockholm, 2005 [1998]), 9 samt även Ingegerd Stenströms och Göran Larssons introduktion till arkivförteckningen (Umeå, 2003 och 2008), <http://www.fo>

ark.umu.se/sites/default/files/arkiv/52/forth52.pdf.

7. Derrida: *Archive fever*, 11f: "The archive always works, and *a priori*, against itself." Se vidare Janet Malcolm: *Striden om Freuds arkiv*, övers. Maria Ingemark (Stockholm, 1985 [1984]).

8. Hagar Olsson: *Ediths brev* (Stockholm, 1955), 10.

9. Sandra M. Gilbert & Susan Gubar: *The madwoman in the attic. The woman writer and the nineteenth-century literary imagination* (New Haven & London, 1979), 73. Titeln "galna kvinna på vinden" syftar på Bertha Mason, Mr Rochesters första hustru, i Charlotte Brontës roman *Jane Eyre* (1847). Bertha, som anses vara galen, hålls inlåst på vinden i Rochester gods – och hennes närvaro anas bara som en nattlig spökgestalt, eller i ekot av enstaka skratt och rop, ofta kontrasterad mot huvudpersonen Jane Eyres lugna sinnelag. I Gilberts och Gubars bok blir Bertha/Jane det emblematiske exemplet på en "palimpsestisk" textuell strategi.

10. Sara Lidman: dagbok 3.7 1976, Handskrift 52: "Författarinnan Sara Lidmans arkiv (1923–2004)", Forskningsarkivet, Umeå Universitetsbibliotek, kapsel A3:2.

11. Sara Lidman: manuskript till romanen *Lifsens rot*, sidan daterad 17.11 1992. Forskningsarkivet, Umeå Universitetsbibliotek, kapsel B:248. Se även Bränström Öhman: "kärlek! och någonting att skratta åt! dessutom", 15.

12. Sara Lidman, dagbok 4.8 1975, Handskrift 52: "Författarinnan Sara Lidmans arkiv (1923–2004)", Forskningsarkivet, Umeå Universitetsbibliotek, kapsel A3:2.

13. Se t.ex. Maria Bergom-Larsson: "Sara

Lidmans författarskap. 'En djupt ansvarsfull position mitt i världen'", *Dagens Nyheter* 24.9.74 och Karl Erik Lagerlöf: "Varför skulle inte Sara Lidman kunna skriva romaner?", *Dagens Nyheter* 28.9.74.

14. Sara Lidman: *Varje löv är ett öga* (Stockholm, 1980), 7.

15. Sara Lidman: dagbok 12.7 1976, Handskrift 52: "Författarinnan Sara Lidmans arkiv (1923–2004)", Forskningsarkivet, Umeå Universitetsbibliotek, kapsel A3:2.

16. Termen "tiderum" är en fri översättning av Mikhail Bakhtins romanteoretiska term "kronotop". Se vidare Mikhail Bakhtin: "Forms of the chronotope in the novel" i *The dialogic imagination. Four essays by M.M. Bakhtin*, Michael Holquist (red.), (Austin, 1981).

17. Se vidare exempelvis de klassiska texterna Donna Haraway: "'Situated knowledge'. The science question in feminism and the privilege of partial perspective" i *Feminist Studies* 14:3 (1988) och Sandra Harding: "'Strong objectivity' and socially situated knowledge" i *Whose science? Whose knowledge? Thinking from women's lives* (Ithaca, N.Y, 1991).

18. Marjorie L. DeVault: *Liberating method. Feminism and social research* (Philadelphia, 1999), 56. Se även Annette Kuhn: *Family secrets. Acts of memory and imagination* (London, 2002) [1995]. Kuhn använder sig tentativt av brottsplatsens metaforik och praktik, när hon beskriver sin metod för minnesarbete: "The past is like a scene of a crime; if the deed is irrecoverable its traces may remain.", 4.

19. Replikväxlingen förekommer i pilotavsnittet av *X-files* (1993).

Arkiv, teknologi och estetik

Adam Wickberg Månsson

I 1900-talets estetiska historia får arkivet successivt en alltmer framskjuten plats. Denna konstens relation till arkivet är komplex och har att göra med att kulturarvet institutionaliseras allt mer. Lösgjord från sin ofta religiösa eller direkt politiska kontext i äldre tider blir konsten under 1900-talet å ena sidan i högre grad än tidigare en vara på en marknad och å andra sidan ett objekt som hanteras av arkiv, bibliotek och förstås museer. Walter Benjamin beskrev framsynt redan 1936 denna historiska förändring som i hög grad tog form i hans samtid. I den klassiska essän ”Konstverket i reproduktionsåldern” formulerar Benjamin denna process som en övergång från vad han kallar konstens kultvärde till dess utställningsvärde, och förlägger orsaken till denna förändring till den tekniska reproduktionens genomslag. ”Med de olika metoderna för teknisk reproduktion av konstverket har dess utställbarhet ökat i en så kolossal omfattning att den kvantitativa förskjutningen mellan dess båda poler liksom i urtiden har slagit över i en kvalitativ förändring av dess natur”.¹ Man kan förstås ställa sig frågande till den starka dikotomisering som Benjamin insisterar på och även ifrågasätta hans syn på hur objekt fungerat inom religiösa sammanhang, vilket Bruno Latour och Antoine Henion gjort i en kort men kärnfylld essä.² Men som historiskt vittne beskriver Benjamin en process som på allvar tar fart med Marcel Duchamps ”ready-mades” ett tjugotal år tidigare. Denna utveckling inom konsten var från början just en reaktion mot och en kritik av vad Benjamin kallar för konstens utställningsvärde. Konstkritikern Thierry de Duve har argumenterat för att Duchamps ready-mades förändrade grundläggande frågor inom konsten som ”är det här en bra tavla?” till ”är det här konst?”.³ På så sätt kommer enligt de Duve det estetiska omdömet i Kants mening, snarare än smakomdömet, att bli avgörande för 1900-talets konst. de Duves resonemang går i korthet ut på att Kant fick rätt i och med Duchamp, innan honom följde bildkonsten i högre grad smak än estetiskt omdöme och i Duchamps efterföljd insisterar konstnären på det estetiska omdömet som en avgörande kategori, genom att låta konsten bli till konst genom omdömet snarare än smaken. Det är alltså inte objektets eventuella skönhet som i första hand blir avgörande utan huruvida ett visst fenomen eller objekt på ett meningsfullt sätt kan uppfattas inom en estetisk kategori. Successivt har det kommit att innebära att delar av 1900-talets konst blivit mer processuell och ibland även konceptuell, där idén bakom det utställda objektet är minst lika viktig som det faktiska ting som ställs ut. I många fall har konstnärer upprättat egna arkiv över sitt liv eller sin konst,

Bild 1. Christian Boltanski fotograferad tillsammans med sitt arkiv, *Les archives de C. B. 1965–1988*, år 1990 (foto: Bracha L. Ettinger, Wikimedia commons).

där själva arkiveringspraktiken förstås som en estetisk handling. Så är till exempel fallet med konstnären Christian Boltanski, som genomgående arbetat med arkiv och arkivering som minnesprocess. 1988 skapade Boltanski verket *Les archives de C. B. 1965–1988*, en samling som innehåller mer än 2000 fotografier, dokument, brev och annat. Detta verk är på samma gång en undersökning av arkivet som minnesplats och en kritik av dess förmåga att återge historien. Boltanskis arkiv består av 646 rostiga plåtboxar som tillsammans formar ett stort arkivskåp, där alla dessa lådor innehåller konstnärens dokumentation av sig själv. Men arkivet är stängt för besökaren och saknar index, och blir därmed till en kritik av själva föreställningen om att genom dokumentation och arkivering kunna återskapa liv.⁴ Samtidigt utgör det ett uppmärksammande av arkivets fundamentala förutsättningar, viljan att bevara och behovet av att slänga.

Boltanski skapade mellan 1973 och 2000 ett antal tillfälliga utställningar med titeln *Inventaires des objets ayant appartenu à...* (inventering av objekt som tillhört...). Dessa installationer gick ut på att inom ett lokalt museum ställa ut alla de objekt som har tillhört (eller tillhör) en av stadens invånare som nyligen avlidit eller är tillfälligt frånvarande. Boltanski försöker därigenom visa på gränserna för den museala och arkivaliska konservationen, där objekten aldrig blir mer än ting samtidigt som de genom sin koppling till den frånvarande människan skapar en estetisk upplevelse som bygger på frånvaro och minne. Installationerna dokumenteras och ges ut som fotoböcker, som i sig själva utgör både estetiska objekt och arkiv på två nivåer; dokumentation och bevarande av en tillfällig utställning som i sin tur är en inventering av alla de ting som tillhört en människa. Boltanskis verk kan sägas gå ut på ett undersökande av den arki-

valiska praktik som kommit ta allt större plats i våra vardagsliv i takt med att vi sparar på dokument och fotografier som vi anser värdefulla. Ett fenomen som blir än mer påträngande genom den digitaliseringsprocess som å ena sidan antas innebära en uppfyllelse av drömmen om universalarkivet och å andra sidan hotar med informationsöverflöd. Värt att notera är att Boltanskis arkivaliska projekt inleds under samma tid och på samma plats som Michel Foucault sammanställer *Vetandets arkeologi* och riktar uppmärksamheten mot arkivet, inte som fysisk plats utan som grundläggande möjlighetsvillkor för diskursens ordning.

Samtidigt har det blivit svårare för de faktiska arkiv och museer, som hanterar objekten på olika vis, att ställa ut eller lagra något som redan från början är ett arkiv. Denna relation mellan konstnärlig praktik och arkiv och museer kompliceras ytterligare genom digitaliseringen, där arkivet måste hantera digitalt skapade objekt som kanske inte kan köras i framtidens datorer (problemet är redan idag aktuellt med digital konst skapad på 90-talet). Samtidigt läggs allt större krut på så kallad konstnärlig forskning, som i sin tur utmanar de kunskapsformer som arkivet hanterat, där språkliga utsagor ofta varit överordnade andra medieformer. Det finns med andra ord ett antal aspekter av relationen mellan arkiv, teknologi och estetik som förtjänar att utredas närmare.

Arkivet som plats och arkivet som praktik

Liza Kirwins bok *Lists. To-dos, illustrated inventories, collected thoughts and other artist's enumerations from the Smithsonian's Archive of American Art* är, som titeln inte bara antyder utan informerar om, en presentation av konstnärers listor och lappar.⁵ Kirwin, som är chef för Archives of American Art, har samlat och presenterat objekt som av konstnärer själva kanske skulle ha räknats till det estetiska verket men som istället hamnat i arkivet och på så viss tillskrivits en funktion som sekundär i förhållande till verket. Boken representerar ett originellt förhållningssätt till arkivet, där bortglömda dokument grävts fram och ges ett sammanhang genom att presenteras i bokmediet, och boken skulle inom en konstdiskurs själv kunna förstås som ett estetiskt verk. Kirwin själv är dock blygsam kring projektet och menar att boken främst syftar till att skapa uppmärksamhet kring arkivet så att fler hittar dit, och de kan fortsätta med vad hon ser som det väsentliga i arkivets uppdrag: att tillhandahålla material till forskare.⁶ Om arkivet inte används blir det meningslöst, menar hon vidare, och förklarar att de arbetar för att skapa tillgänglighet till sitt arkiv. Kirwins inställning till sitt arbete delas av flera företrädare för de amerikanska kulturarvsinstitutionerna, som ofta har ett tydligt fokus på användare och funktion. Amerikanska arkiv och museer antas vara aktiva i en pågående kulturell praktik och finns inte i första hand till för att bevara och ibland visa upp det nationella kulturarvet som man kan märka i

Sverige. Den som besöker amerikanska konstmuseer slås ofta av avsaknaden av bevarandeperspektiv och den auratiska karaktär som konstobjekten ofta tillskrivs på europeiska museer. Detta märks till exempel i att man på de flesta utställningar tillåts fotografera gamla tavlor, en praktik som i Europa ofta är förbjuden av rädsla för att kamerornas blixtrar ska skada de ömtåliga konstverken. För att ytterligare illustrera skillnaden kan påpekas att man i Kungliga Bibliotekets specialläsesal inte tillåts fotografera handskrifter eller tryck, och om man beställer en digital reproduktion av dem blir summorna ofta höga.⁷ I USA verkar kulturarvet ofta vara till för att brukas, medan man i Sverige oftare anlägger ett bevarandeperspektiv på verksamheten, där till exempel juridik ofta får gå före kulturarv. Så är fallet med Kungliga Bibliotekets projekt ”Digidaily” som syftat till att digitalisera och tillgängliggöra hela Aftonbladets och Svenska dagbladets samlade utgivning fram till 2010. I skrivande stund kan man inte tillgängliggöra större delen av de tre miljoner sidor som finns digitaliserade av rädsla för juridiska påföljder.⁸

Kirwins pragmatiska inställning till sin egen verksamhet kan förstås som ett utslag av uppdelningen mellan konst och institutioner. Hon är arkivarie, och som sådan är hennes uppgift att tillhandahålla arkivmaterial. Efterkrigstidens konstnärliga praktiker har i hög utsträckning präglats av ett ifrågasättande av denna uppdelning, en institutionskritik som gör arkiven till konst och konsten till arkiv. Som Sven Spieker skriver i *The big archive. Art from bureaucracy*:

Artists from the mid 1960s and 1970s onward – a period often associated with the rise of information in or as art – amplify the avant-garde’s critique of nineteenth-century historicism by conceiving of the archive as the rules and protocols that are basic to art’s production, roughly in the vein of Michel Foucault’s historical a priori.⁹

Ett exempel på en sådan praktik är den engelska konstnären Susan Hiller som 1972–76 sammanställde verket *Dedicated to the unknown artists*, bestående av 300 numrerade och indexerade vykort med typiska kliché-bilder från brittiska kustbadorter. Verket kan förstås som ett arkiv över en fotografisk praktik som inte uppfattas som konstnärlig. Genom att som konstnär skapa ett arkiv av dessa bilder ifrågasätter Hiller den institutionspraktik som bygger på hierarkisering och reifikation av konsten. Bilderna är, i likhet med Duchamps ready-mades, varor som blir konst och därmed omkastar det värderingsförhållande som museer och andra konstinstitutioner upprätthåller.

Bildernas anspråk avgör vad de är. Som vykort är de bruksvaror som vi inte märker att vi ser, som konst är de istället ett uppmärksammande av detta osedda, och objekten skiftar i värde genom den konstnärliga handlingen att samla in och arkivera. Spieker ser i denna arkiveringspraktik ett uppmärksammande av det sublima:

It is this element in Hiller's archive that interests me most, a moment of missing out that is akin to the anaesthetizing experience Kant linked to the sublime. As an instance of transcendent greatness to which nothing can adequately be compared, the sublime points (as Kant remarked) to a problem of (or in) judgment. If the majestic, crashing waves and the harsh rock faces on the postcards Hiller collected hint at the natural sublime, the utter banality and clichéd depiction of the postcards together with their obvious manipulation – a trauma of the medium itself that is reminiscent of Warhol –neutralize any such reference. Although the sheer size of the archive with its mass of collected images could produce a sublime effect, that effect is emphatically a result of technical reproduction and serial repetition, and as such is distinctly out of joint with the singularity of the eighteenth-century sublime.¹⁰

Hillers estetiska praktik utnyttjar på ett medvetet sätt de indexeringsfunktioner som arkivet skapar för att på så sätt dubbelexponera det singulära och det multipla. Och precis som Thierry de Duve konstaterat gällande konsten efter Duchamp blir det här fråga om det estetiska omdömet snarare än smaken. Men vad skiljer egentligen Hillers praktik från Kirwins? Framförallt den konstnärliga handling som aktivt och uttalat griper in i diskursens ordning. Skillnaden är att bland konstnärer är denna typ av praktik vanlig sedan 60-talet medan den hos arkivarier representerar ett undantag. Hillers *Dedicated to the unknown artists* representerar ett ingrepp i arkivet i Foucaults mening:

Istället för att på historiens stora mytiska bok se rader av ord som i synliga tecken tolkar tankar som bildats tidigare och annorstädes, har vi i de diskursiva praktikernas djup system som inrättat utsagorna som händelser (som uppträder under vissa villkor och inom vissa områden) och ting (inklusive möjligheten och fältet för användning). Det är alla dessa system av utsagor (händelser å ena sidan, ting å den andra) som jag tänker kalla *arkiv*.¹¹

Foucaults användning av begreppet arkiv ringar snarare in reglerandet av diskursens ordning än den fysiska plats där utsagorna lagras. Men det är samtidigt ett sådant arkivbegrepp som kan bli produktivt för att å ena sidan ringa in institutionernas nödvändiga förändring i relation till digitaliseringen och å andra sidan konstnärliga praktiker och deras premisser.

Digitala arkiv, digital estetik

Vad gäller digitalisering av arkivet är Kirwin lika pragmatiskt inställd som till arkivet i övrigt. Archives of American Art lägger upp sådant som går och får de sedan juridiska problem med upphovsrätt tar de ner vad de lagt upp.¹² Återigen är detta en inställning som är fjärran från den långsamhet som märks i till exempel Kungliga Bibliotekets digitaliseringsarbete.¹³

Kirwins förhållningssätt till digitalisering påminner om en annan konceptuell estetisk praktik, nämligen poeten Kenneth Goldsmiths. Hans poesi kan bestå av transkriptioner av väderleksrapporter (*Weather*) eller av varje ord han yttrade under en vecka (*Soliloquy*). Men Goldsmith är kanske mest känd som mannen bakom webarkivet *ubuweb.com* som innehåller enorma mängder digitaliserade konstverk i ljud, bild och skriftform. I *Letter to Bettina Funcke*, ett brev till föreståndaren för konstutställningen *Documenta* som äger rum vart femte år i Kassel, skriver Goldsmith om byggandet av *UbuWeb*:

Look. I know that UbuWeb is not very good. In terms of films, the selection is random and the quality is often poor. The accompanying text can be shoddy, mostly poached from whatever is available around the Net. So are the films: they are mostly grabbed from private, closed file-sharing communities and made available to the public, hence the often lousy quality. It could be done much better. Yet, in terms of how we've gone about building the archive, if we had to ask for permission, we wouldn't exist. Because we have no money, we don't ask for permission. Asking for permission always includes paperwork and negotiations, lawyers, and bank accounts. Yuck. But by doing things the wrong way, we've pretty much overnight built an archive that's accessible to the public free of charge.¹⁴

Goldsmith inleder brevet med meningen "Dear Bettina, it's been more than a month since we had coffee and the whole time I've been thinking about how to best enact your suggestion: claiming UbuWeb as an artwork, perhaps the most significant artwork I will ever make".¹⁵

I dialogen mellan föreståndaren för en av samtidens viktigaste konstinstitutioner och en konceptuell poet kan ett digitalt arkiv framstå som det väsentligaste konstnärliga verket. Längre fram i samma brev skriver Goldsmith om hur han ser på sin praktik som poet: "The simple act of moving information from one container to another today constitutes a significant cultural act in and of itself. I think it's fair to say that most of us spend hours each day shifting content into different containers. Some of us call this writing."¹⁶

I ett sådant klimat intar arkivet en given del av det estetiska fältet, som inte längre begränsas till det sublimas upphöjda sfärer. Goldsmiths brev visar hur den konceptuella praktik som länge funnits inom konstvärlden nu börjar röra sig in i litteraturen, och detta kan förstås som en direkt reaktion på digitaliseringen. Hans arkiv UbuWeb blir i både hans egna och andras ögon idag hans viktigaste konceptuella verk, vilket bygger på ett överskridande av de av juridik och institutioner fastlagda reglerna för vad som får sägas och av vem. Frågan är vad detta innebär för arkiv och bibliotek, som ska bevara böcker och dokument för framtiden. Vilar dessa kulturarvsinstitutioner på en idé om kulturarv som helt enkelt håller på att bli obsolet? När konstnärer och poeter bygger egna arkiv av redan existe-

rande material måste institutionernas roll omförhandlas. Wolfgang Ernst inleder en text som skickades ut på maillistan *Nettime* år 2000 med titeln ”Archival phantasms. Between imaginary museum and archive: cyberspace” på följande vis:

Cyberspace is not about content, but rather a transverse performance of communication. Without content, there is no need for memory; thus “cyberspace has no memory”. Only data which are provided with addressable metadata can be accessed in the cultural archive; in the case of the Internet, this archival infrastructure itself becomes temporally dynamical with the need for access data of a given moment in a virtual text. Memorial space itself is being replaced by a limited series of temporal entities. Space becomes temporalized, with the archival paradigm being replaced by permanent transfer.¹⁷

När all information på Internet upprättas som ett gränslöst arkiv och överföring blir överordnad lagring förstås såväl konsten som arkivet fundamentalt förändrade. Ernst menar rentav att institutionen arkiv blir underkastad nätverkets villkor när stora mängder information digitaliseras. ”The notion and the institution of the archive dissolves in(to) the Internet.” Enligt Ernst håller arkivet på att upplösas på och i Internet, och kanske är det just denna rädsla som ligger bakom den trevande digitaliseringsprocessen. Institutionernas roll i den digitala sfären förändras och därmed uppstår en nödvändig omförhandling av makten över det arkiverade, som man för övrigt kan skönja i de återkommande diskussionerna och kamperna kring fildelning. I rapporten SOU 2002:78. ”Arkiv för alla – nu och i framtiden” står det under rubriken ”Digital arkivbildning” följande att läsa:

Det är viktigt att tillsammans med arkivbildande myndigheter och andra offentliga arkivinstitutioner utveckla metoder och rutiner för digital arkivbildning i den offentliga arkivverksamheten och för hur digital information kan beredas för överföring till arkivmyndighet. Häri ingår bl.a. Metoder för informations- och systemanalys, hantering av metadata rörande autenticitet och gallring samt utveckling av mer eller mindre automatiska leveransrutiner mellan myndigheterna och arkivmyndigheterna. Parallellt är det också nödvändigt att ta fram en specifikation för en teknisk plattform som kan hantera migrering av arkivinformation mellan olika tekniska generationer in i framtiden. Det handlar om att bygga upp anläggningar både för administration och vård av digital information och för tillgängliggörande av arkivinformation i särskilda presentationsformat inom arkivmyndigheter, mellan myndigheter och till allmänheten.¹⁸

Om de statliga arkiven har till uppgift att bevara och lagra relevant information ställs man genom digitaliseringen inför två fundamentala problembilder. Dels måste man hantera det faktum att all digital information från början är en kopia som utan vidare kan multipliceras, vilket ställer till

upphovsrättsliga problem om man vill tillgängliggöra den lagrade informationen. Det digitala arkivet blir med nödvändighet, likt sajter som The Pirate Bay, en plattform för fildelning av kulturella data. Dels måste man förhålla sig till vilken information som är värd att lagra. I ett medielandskap som domineras av tryckt information regleras mängden av information ekonomiskt genom att alla inte har råd och möjlighet att producera och sprida texter. I ett digitalt medielandskap framstår istället informationen på mer eller mindre lika villkor, om än reglerad av sökmotorernas algoritmer. Ska man till exempel arkivera information som flödar genom sociala medier? Nej, skulle vissa hävda, med hänvisning till att denna information är att likna vid ett muntligt samtal som ska och bör vara efemärt. Å andra sidan skulle en sådan arkivering skapa möjligheten för framtidens forskare att studera till exempel den "arabiska vårens" samtliga twittermeddelanden. Och faktiskt har Library of Congress i Washington nyligen initierat ett projekt som syftar till att bevara all information som flödar genom twitter.¹⁹ Arkiven uppmanas att arbeta digitalt, men på längre sikt lär det inte räcka med att utveckla verktyg för digitalisering, utan själva uppdraget och självbilden måste omförhandlas. Frågan rör arkiv och bibliotek som diskursiva instanser. Även om dessa fungerar som faktiska institutioner, så är *arkivet* i Foucaults mening en fråga om villkoren för vad som kan uttryckas:

Arkivet är i första hand lagen för vad som kan sägas, systemet som styr utsagornas uppträdande som särskilda händelser. Men arkivet, det är också det som gör att alla de saker som sägs inte i det oändliga hopas i en formlös mångfald, att de inte heller skrivs in i en linearitet utan avbrott, att de inte försvinner enbart till följd av yttre slumpartade händelser, utan att de grupperas i särskilda gestalter, kombineras med varandra enligt en mängd olika relationer, bevaras eller suddas ut enligt specifika regelbundenheter, vilket gör att de inte drar sig tillbaka med samma hastighet som tiden, utan att vissa lyser mycket starkt som nära liggande stjärnor medan deras ljus i själva verket når oss från mycket långt bort, under det att andra som är samtidigt med dem redan är ytterst bleka.²⁰

Foucault förebådar här den fråga som det samtida digitala arkivet står inför; arkivet gör att utsagorna inte drunknar i en amorf massa utan regleras och grupperas i särskilda figurer. Det som med Foucaults metaforik når oss som starkt lysande stjärnor kan i det digitala bara lysa så länge servrar snurrar och människor söker. Det digitala arkivet är som Ernst påpekat en fråga om permanent överföring snarare än lagring, och ordnandet och reglerandet blir därmed något som ständigt måste uppdateras mot nuet, med risken för att tidigare utsagor försvinner för att de saknar rätt metadata. "Cyberrymden har inget minne." Cyberrymden är inte ens ett rum, utan snarare en topologisk konfiguration. Därför är också den metaforiska tillämpningen av renässansens minneskonst (*ars memoriae*)

på Internet i egenskap av minne ett felgrepp. Traditionellt har bara det som är lagrat också kunnat lokaliseras, men på Internet finns inte längre några *lieux de mémoire*, där finns bara adresser.”²¹ Hur arkivet ska hantera denna förändring beror i hög grad på vilka objekt som ska bevaras och hur man ser på dem. För att det traditionella arkivet på ett meningsfullt sätt ska kunna arbeta digitalt krävs att begrepp som kulturarv, konst och litteratur omförhandlas. Själva föreställningen om ett arkiv förutsätter att något lagras och bevaras för någon, för att det inte ska försvinna. Det historiemedvetande som ligger bakom en sådan praktik innebär att man utgår från att samtiden vet vad framtiden vill ha, och hur den vill ha det, vilket som vi vet, inte alltid är fallet.

Den digitala rekonfigurationen av kulturarvet omdefinierar även konsten som institution. Sedan mitten av 90-talet finns konstnärliga praktiker på Internet, digital konst skapad med mjukvara för skärmen. Bertrand Gauguet beskriver denna historiska process som en kamp mellan ett fritt och öppet Internet och olika krafters behov av kontroll:

Ett av de första och främsta kraven var för övrigt fokuserat på frigörelsen från den tidens dominerande produktionsutrymmen och spridningsvägar för den samtida konsten. Den frihetsivrande gemenskapsanda som inspirerade pionjärerna uppmanade konstnärerna att positionera sig för en total autonomi och att kämpa för ett fritt, öppet och gratis elektroniskt rum. Historien visar emellertid att det skulle bli mycket annorlunda från andra halvan av 90-talet med expansionen av de politiska och marknadsmässiga rummen och förslutningen kopplade till olika statliga och juridiska dispositioner. Genom att bli tillgängliga för vem som helst, från vilken plats som helst på jorden framträdde socialiseringen av verken här i ett annat ljus och, åtminstone trodde man det, ifrågasatte legitimiteten i den traditionella och institutionaliserade spridningen och medieringen av konsten.²²

Gauguet menar vidare att man kan dra paralleller mellan dagens digitala konst och de praktiker inriktade på efemära händelser som uppstått sedan 60-talet och representeras av till exempel Fluxus. Det formmässiga utforskandet täckte då ett ganska stort område, som gick från fixerade och stabila former till processuella, rhizomatiska, partipatoriska och efemära, alltså öppna former. Internet innebar tekniska möjligheter att genomföra vad som varit estetiska mål och krav sedan 60-talet, en konst som inte låter sig institutionaliseras och arkiveras utan vidare, utan en konst som manar till aktivt deltagande från åskådaren. Man kan till och med se en del analogier mellan 60-talets konceptuella konst, som Fluxus och annat, och den nya idé om konst som tog fart i och med digitaliseringen. Det går att skönja en linje från det vykortsarkiv som Susan Hiller upprättade med *Dedicated to the unknown artists* till Kenneth Goldsmiths UbuWeb i det att de är konstnärliga praktiker som verkat för att undergräva institutionernas auktoritet och reglerande av konsten som diskursiva händelser,

alltså *arkiv* i Foucaults mening. Som Wolfgang Ernst påmint om finns inget konstkriterium på Internet, eftersom både digitala arkivbegrepp och digitala konstbegrepp ännu saknas, och det processuella låter sig svårligen arkiveras enligt registratures stränga regler.²³ Digital och Internet-baserad konst blir helt beroende av förmedling eftersom Internet inte är något lagringsmedium utan ett kommunikationsmedium, och själva föreställningen om en gränsdragning mellan ”konst” och ”icke-konst” blir därmed svårare att upprätthålla.

Konsten digitaliseras, både i meningen att den konst som finns alltmer överförs till digitalt format och att det uppstår en ny konst i det digitala, så kallad ”Born digital” konst. Hur denna konst ska klassificeras, indexeras och arkiveras som kulturarv är fortfarande en i högsta grad öppen fråga. Sedan den processuella och efemära 60-talskonsten står vi inför frågan om dokumentationens roll och dess relation till verket. När den händelse som antas vara konstverket är förbi återstår bara den dokumentation av verket som eventuellt finns i arkivet, och i allt högre grad arbetar konceptuella konstnärer med sin egen dokumentation, eftersom den blir dess materiella spår. Man kan därför tala om en estetisering av dokumentationen som sedan ger upphov till historiografiska problem för kulturarvsinstitutioner. Det finns idag en glidning mellan dokument (som antas höra hemma i arkiven, som på Archives of American Art) och verken (som antas höra hemma på museerna).

Arkivet som konst, konsten som arkiv

Den materiella kvalitet som konstnärer skapar genom sina dokument inbjuder till tolkning, utställande och samlande av dokumenten som verk. Det blir allt vanligare att sådana dokument ställs ut på muséer och gallerier, utan att relationen till de konstverk som dokumenten härstammar från görs explicit. Och när de inte längre förstås som dokument blir de istället estetiska verk, beroende på vilken kontext de placeras i. En sådan glidning mellan dokumentation och estetik finns inom hela konstfältet, varav fotografiet är det kanske tydligaste exemplet. Ofta dokumenterar en konstnärlig fotograf ett objekt som skapats för själva fotograferingen, så att arkivobjektet alltid redan är utställningsobjekt. Den franska konstnären Sophie Calle arbetar till exempel i stort sett bara med den skriftliga och fotografiska dokumentationen av olika händelser som sedan ställs ut på gallerier och muséer och därmed blir betraktade som konst. 1981 skapade hon verket *The shadow* genom att be sin mor anlita en privatdetektiv som skuggade henne under en dag i Paris. Detektivens dokumentation utgör verket och Calle ville ”skapa fotografiska bevis på sin egen existens”. Detta verk arbetar samtidigt med att skapa tvivel kring dokumentationens sanningsvärde, precis som Boltanskis arkiv, eftersom det sammanställer detektivens skriftliga berättelse och fotografiska bevis med

Bild 2. Robert Smithson: *Spiral jetty* (foto: Soren Harward, Wikimedia commons).

Calles egen version av händelserna. Inför de två olika berättelserna förstår åskådaren snabbt att de fakta som berättas av de olika protagonisterna inte är verifierbara och att det är meningslöst att fråga sig om skuggningen verkligen ägt rum, i motsats till vad dokumenten ger sken av. I förlängningen är detta även en kritik av arkivet som platsen för historisk sanning.

Denna tendens till glidning mellan verk och dokument märks inom hela konstfältet, oberoende av medium och kontext. Dokumentationen antas traditionellt höra hemma i arkivet, men en sådan uppdelning är allt oftare omöjlig att göra, och frågan är då om inte den strikta separationen mellan ett arkiv som lagrar och bevarar och ett museum som ställer ut och visar upp därför borde omarbetas. Anne Benichou har föreslagit en uppfattning om konst som både dokumentation och verk:

Dessutom är konventionerna för presentation av dokument och konstverk olika, där muséets anställda förväntas skilja tydligt på respektive funktion. Utifrån exegesen är verket tolkningsobjekt medan dokumentet tjänar som en källa till verket och kan stödja en läsning av det. För den samtida konsten krävs att denna distinktion överges för en dialektik mellan verket och dess dokumentation. Det handlar inte längre om att tänka funktionen som dokument *eller* verk, utan som dokument *och* verk.²⁴

Konstnären Robert Smithson, företrädare för den s.k. Land Art-rörelsen, skapade 1970 verket *Spiral jetty*, en enorm jordskulptur på den nordvästra stranden av Great Salt Lake i Utah. *Spiral jetty* är ca 460 m lång och består av en fem meter bred landremsa som grävts ut i stranden.

När verket skapades rådde en period av extrem torka, vilket innebar att vattennivåerna i Great Salt Lake var rekordlåga. När de några månader

senare ökade igen försvann hela verket under vattenytan, och låg begravt under tre decennier tills en ny torrperiod inträffade 2004 och verket blev synligt igen under nästan ett år. Under 00-talet har vattenytan stigit och sjunkit och så sent som 2010 gick det att se och gå på verket. Sedan juni 2011 har dock stora mängder smältsnö till följd av ökad temperatur åter dränkt verket under ytan. Den fundamentalt entropiska karaktären i hans verk speglas genom den för verken avgörande dokumentationen. Smithsonian arbetar aktivt med arkivering och dokumentation och producerar fotografier, filmer och skrifter om sina verk. *Spiral jetty* består idag av dess fotografiska dokumentation, av film som återberättar varje del av skapandet, av geografiska kort och av konstnärens skrifter om detta verk, som dessutom förändras och därför måste dokumenteras och arkiveras fortlöpande. En del av denna dokumentation återfinns idag i Archives of American Art och i Kirwins bok *Lists* samlas Smithsons listor med spiraller från olika sammanhang som han nedtecknade vid skapandet av *Spiral jetty*. Problematiken kring att avgöra var ett objekt som Smithsons listor egentligen hör hemma *går tillbaka på det faktum* att de olika kulturarvsinstitutionerna i egenskap av museum respektive arkiv, tillskriver samma objekt olika värde. Hos Kirwin är Smithsons listor och annat alltid dokument med en plats i arkivet för att de har en relation till en känd konstnär. Samtidigt ställer man ut dokumentation som verk på museer. I framtiden kommer ett bättre samarbete mellan de olika institutionerna att krävas och möjligen skulle det kunna bidra till att öppna för en omförhandling av gränserna mellan dokumentation och verk, konst och arkiv, som ställs på sin spets i och med digitaliseringen.

Vad gäller den digitala konsten är dokumentationens och arkivets status likaledes ett problem. I linje med de immateriella verken på 60-talet refererar den processuella, participatoriska och efemära karaktären av vissa projekt på Internet ofta till dokumentet. Detta innebär att verk snabbt konverteras till arkiv när de görs tillgängliga online. Hur ska då kulturarvsinstitutioner kunna skilja på verk och "verkets dokument" när all information som skapas på Internet blir dokument? De temporala och participatoriska dimensionerna innebär att verket existerar när det skrivs in i det närvarande, vilket följaktligen gör det ontologiskt sett aktivt och drar in åskådaren i en upplevelse, således existerar dokumentet när innehållet återspeglar en upplevd tid i det förflutna, som blivit inaktiv (eller stabiliserad) och som hänvisar åskådaren till ett arkiv. Ordet "dokument" som refererar till undervisningen (*documentum*: det som används för att undervisa (*docere*), men också föreställningen om bevis eller vittnesmål) utbredds därmed till att innefatta "en informationsfil skapad med hjälp av programvara".²⁵ I många av de "new media art"-projekt man finner på Internet är mediet både det informatiska språket och det informatiskt genererade dokumentet. Som Bertrand Gauguet uttrycker det blir "verket så fort det publiceras på Internet *de facto* ett dokument, men ett dokument

som nu tillhör den virtuella teknologiska dimensionen och vars ontologiska status modifierats”.²⁶ Internet blir ur det perspektivet, precis som Ernst påpekat, ett enormt och oordnat arkiv, som samtidigt upplöser det centralt ordnade och tydligt indexerade arkivet när dokument digitaliseras. Det finns alltså anledning att tänka om såväl arkivets som dokumentets status i relation till den pågående digitaliseringen och de omförhandlingar som skett inom konsten de sista 50 åren. Som Jacques Derrida frågar sig i den inflytelserika texten *Mal d’archive*:

Vad kommer att ske med detta när vi tvingas släppa dikotomin mellan det virtuella och det närvarande eller verkliga? Kommer vi att fortsätta föreställa oss att ett virtuellt arkiv inte är tänkbart? För vad händer i virtuell tid och rum? Det är knappast troligt, denna förändring är redan pågående, men det kommer att vara nödvändigt att noggrant reda ut denna andra virtualitet, att överge eller omstrukturera vår föreställning om arkivet från början till slut. Tiden är inne för att acceptera en ordentlig omrörning i vårt konceptuella arkiv, och att i det korsa en ”det omedvetnas logik” med ett virtuellt tankesätt som inte längre begränsas till den traditionella filosofiska oppositionen mellan handling och makt.²⁷

Begreppet *arkiv* har på senare år blivit alltmer populärt, såväl inom konst som inom medieteori, filosofi och historia. Säkert hänger detta intresse för arkivet samman med att digitaliseringen tvingar fram en omförhandling av dess innebörd; när det dammiga arkivet byts ut mot permanent överföring går det inte längre att självklart hävda institutionernas roll som legitim och frågan om utsagans plats underkastas nya villkor. Där kommer Foucault in i bilden igen, eftersom hans arkivbegrepp inte är detsamma som institutionen ”arkiv” utan snarare det system som styr var utsagorna dyker upp och hur de sedan fungerar. Som Ernst påpekar är det idag cybernetiken som styr, och om man tänker arkivet medialt kan man likt Foucault sträva efter att framvisa diskursiva händelser som om de vore upptagna i ett arkiv. ”Att analysera diskursiva händelser i arkivets element innebär då inte att läsa dem som *dokument* över en förborgad, ursprunglig mening utan som *monument* – ’vilka man enligt etymologins spelregler exempelvis skulle kunna kalla en arkeologi.’ Låt oss alltså redan från registraturakten och -akterna, det vill säga den registratur bakom vilken man återfinner institutionens *arché*, tänka arkivet maskinellt och juridiskt.”²⁸ Att tänka det digitala arkivet innebär dock att tänka sin samtid, och enligt Foucault är just beskrivningen av arkivet, och särskilt det samtida, problematisk:

Det är uppenbart att man inte på ett uttömmande sätt kan beskriva ett samhälles, en kulturs eller en civilisations arkiv; förmodligen inte ens arkivet för en hel epok. Å andra sidan är det oss inte möjligt att beskriva vårt eget arkiv, eftersom det är inifrån dess regler vi talar,

eftersom det är detta arkiv som ger åt det vi kan säga – och åt sig själv i egenskap av föremål för vår diskurs – det modus enligt vilket det uppträder, de former enligt vilka det existerar och samexisterar, systemet för dess kumulering, historicitet och försvinnande. Arkivet kan inte beskrivas i sin totalitet, och det kan inte kringgås i sin aktualitet.²⁹

Av det skälet är denna artikel själv ett uttryck för vad den försöker beskriva. Inifrån det digitala arkiv som den skrivs, med dess egna copy-pastade citat, i dess bilder och ord, framkommer, förhoppningsvis, den behandlade frågans uppenbara aktualitet.

Summary

Archive, technology, aesthetics. By Adam Wickberg Månsson. This article deals with the notion of the archive in the 20th and 21st centuries, in relation to aesthetical practices that shed light on the phenomenon and the new media technology that changed its preconditions. Examples discussed include artists Christian Boltanski, Susan Hiller, Robert Smithson, Kenneth Goldsmith, and Sophie Calle, as well as theoretical ideas about archives from Michel Foucault and Wolfgang Ernst, among others. The article stresses the need to rethink the archive as well as ideas of cultural heritage, art and literature in relation to new media technologies. The archive in Foucault's sense forms the point of departure to discuss a change in aesthetical practices on the one hand and in archival practices on the other, which finally is challenged in the age of digital communication.

Noter

1. Walter Benjamin: "Konstverket i reproduktionsåldern", övers. Carl-Henning Wijkmark, i *Bild och dialektik* (Lund 1969 [1938]), 49.

2. Bruno Lator & Antoine Hennion: "How to make so many mistakes at once and become famous for it", i Hans Ulrich Gumbrecht (red.): *Mapping Benjamin. The work of art in the digital age*, (Stanford 2003) 91f.

3. Thierry de Duve: *Kant after Duchamp* (Cambridge, Mass., 1998), 453.

4. Kate Palmer Albers har öppnat Boltanskis arkiv och diskuterar olika förhållningssätt till dess innehåll. Se Kate Palmer Albers: "It's not an archive. Christian Boltanski's *Les archives de C. B., 1965–1988*" i *Visual resources. An international journal of documentation*, 27:3 (2011), 249–266.

5. Liza Kirwin: *Lists. To-dos, illustrated*

inventories, collected thoughts and other artist's enumerations from the Smithsonian's Archive of American Art (New York, 2010).

6. Samtal mellan artikelförfattaren och Liza Kirwin på Archive of American art, Washington, 14 april 2012.

7. En beställning av en digital version av Sebastian Münsters *Cosmographia* från 1598 som finns i Kungliga Bibliotekets samlingar kostar i skrivande stund 4546 kr. Man kan alltså konstatera att det digitala arbetet på biblioteket är föga användarcentrerat.

8. Per Wirtén: "In i dimman", *Expressen* 12/6 2013, 4.

9. Sven Spieker: *The big archive. Art from bureaucracy* (Cambridge, Mass., 2008), 12.

10. *Ibid.*, 141.

11. Michel Foucault: *Vetandets arkeologi* (Lund, 2002 [1969]), 158.

12. Samtal mellan artikelförfattaren och

Liza Kirwin på Archives of American Art, Washington, 14 april 2012.

13. Wirtén: "In i dimman", 4.

14. Kenneth Goldsmith: *Letter to Bettina Funcke* (Kassel 2011), 11.

15. Ibid., 4.

16. Ibid., 6.

17. Wolfgang Ernst: "Archival phantasms. Between imaginary museum and archive: cyberspace", <http://www.nettime.org/Lists-Archives/nettime-1-0012/msg00115.html> (2013-06-04).

18. SOU 2002:78. "Arkiv för alla – nu och i framtiden". <http://www.regeringen.se/sb/d/108/a/1493> (2013-06-04).

19. http://www.loc.gov/today/pr/2013/files/twitter_report_2013jan.pdf (2013-06-04).

20. Foucault: *Vetandets arkeologi*, 159.

21. Wolfgang Ernst: *Sorlet från Arkiven* (Gråbo 2008), 92.

22. Bertrand Gauget: "Om några dokumentrelaterade problem inom konstnärlig praktik på Internet", min. övers., i *OEI* 53–54:4 (2011 [2010]), 102.

23. Ernst: "ARCHIVAL PHANTASMS", 11.

24. Anne Benichou: "Dessa dokument som också är konstverk", min. övers., *OEI* 53–54:4 (2011 [2010]), 330.

25. Gauget: "Om några dokumentrelaterade problem inom konstnärlig praktik på Internet", 103.

26. Ibid.

27. Jacques Derrida: *Mal d'archive. Une impression freudienne*, min. övers. (Paris 1995), 107.

28. Ernst: *Sorlet från arkiven*, 25.

29. Foucault: *Vetandets arkeologi*, 159f.

Arkivfantasier

*Begäret till ett dokumenterat förflutet
som ett problem inför framtiden*

Sara Edenheim

”Those long remembered can alone claim to be long forgotten.”¹

På en vägg i ett galleri står en programförklaring till en konstutställning. Den intar en central plats i rummet och det är uppenbart att vi som besökare är tänkta att läsa denna text först och sedan gå vidare till själva utställningen. Så jag läser: ”Hur kan vi gestalta kärlek och sexualitet som utelämnats i officiell historieskrivning? Hur dokumenterar och bevarar vi känslor och intimitet? Utställningen ”Lost and found. Querying the archive” presenterar en rad angelägna konstverk som utifrån ett queerperspektiv gestaltar nya berättelser och minnen.” För en gångs skull reagerar jag utifrån min skolning som historiker och rycker till inför en beskrivning av både historieskrivning och arkiv som jag inte känner igen. Det är år 2010 och bristen på historieskrivning om avvikande sexualitet och kärlek känns inte akut, varken nationellt eller internationellt. Så vad är det i så fall ett ”queert arkiv” förväntas bidra med som inte Foucault och andra sexualitetsforskare redan hittat i det ”oqueera” arkivet? I denna artikel vill jag, genom att utgå från detta queera arkivs avsikter och hur det relaterar till det traditionella arkiv som det antas stå i opposition till, undersöka gemensamma föreställningar om arkivet. Föreställningar som kan säga något om både konstnärernas, aktivisternas och historikernas förhoppningar om vad ett arkiv kan bidra med. Därigenom vill jag synliggöra de gränser och möjligheter som arkivet, per definition, består av.

Självfallet förstår jag att min definition av arkiv inte kan vara densamma som kuratorernas definition; jag är hyfsat bekant med litteratur- och konstvetarnas nya förkärlek för detta begrepp och att arkivet i deras tappning kan betyda allt ifrån en enorm databas till en referenslista längst bak i en bok. Eller som i detta fall: en konstsamling. Men texten på väggen beskriver arkivet som något som kan ”dokumentera och bevara” – en formulering som trots allt pekar mot ’det riktiga arkivet’: det där undertempererade stället där torr och kvalmig luft blåser runt i ett slutet ventilationssystem och speciallysrör lyser upp smala gångar mellan rullbara hyllor fyllda av papper i olika variationer av hopbindningar och sönderfall; där varje pappersbunt är indexerad utifrån ett klassifikationssystem, ett system som i sin tur är baserat på en byråkratisk rutin och en nationell lag. Med andra ord, den lokal i vilken de allra flesta historiker blir förälskade, där de som studenter fastställer sin framtid som historiker, där de

som forskare känner sig allra mest som just forskare, där de hittar det avgörande dokumentet, den fantastiska meningen, det nödvändiga undantaget, den outhärliga statistiken eller det personliga vittnesmålet. Exakt varför de blir förälskade är nog svårt att svara på och jag är tyvärr inte rätt person att vittna om det heller: det mest dramatiska som hänt mig i arkivet är att jag dragit på mig en förkylning. Luften är, som sagt, torr och kall. Till skillnad från en del historikers strävan att romantisera arkivet, ser jag fler fördelar med att försöka avdramatisera denna plats och se den som en byråkratisk funktion i statens tjänst. Inte för att jag menar att det är en mer objektiv eller neutral inställning till arkivet, inte heller för att jag menar att arkivet nödvändigtvis blir tråkigare då, utan för att arkivet i slutändan – trots dess synbara mångordighet och klassificerande ordning – egentligen handlar om tystnad, död och kaos. Av den anledningen tror jag att vi historiker, istället för att ytterligare romantisera vår relation till arkivet, snarare behöver problematisera den.²

Erbjuder det queera arkivet en sådan problematisering? Det queera syftet verkar vara att lösgöra arkivet från dess byråkratiska funktion och istället vända sig direkt till besökaren med en vädjan att se, betrakta och bokföra det som konstnärerna presenterar som representationer av ”queerhet”. Det är en strävan bort från det ”statliga” och på ytan objektivt insamlade arkivet, mot ett nytt arkiv där kreativitet och liv står i fokus. Det queera arkivets huvudprojekt är således att gestalta liv, ge liv, komma ihåg liv, samla på sig de liv som uteslutits ur historien.

Kan då det som utesluts ur arkivet hjälpa oss på något sätt? Det som inte har registrerats på ett papper och officiellt arkiverats? Först och främst: vad skulle detta material bestå av? I galleriet talar kuratorernas inramning om behovet att skapa ett arkiv av queera känslor och erfarenheter. Menar de då att arkiven vanligtvis är fyllda med ”vanliga”, ”o-queera” känslor och erfarenheter? Det är förvisso ett misstag som många gör – att missta pappersbiten framför sig för den verkliga känslan, händelsen, människan, livet – men det är samtidigt inte någon egentlig överraskning att det inte går att hitta en endaste arkiverad känsla eller människa i ett arkiv (om man undantar arkeologens och osteologens noggrant katalogiserade människoskelett). På samma sätt som arkiv inte arkiverar minnen – enligt Derrida gör de faktiskt motsatsen: arkiven utesluter behovet av minne – så utesluter arkiven per automatik även känslor, alla känslor (hetero som homo). Arkiv är helt enkelt extremt torra platser även bildligt. Varför vill vi då så gärna glömma bort detta närmast materiella faktum att känslor inte är arkiveringsbara? Och förmodligen inte heller bör vara det?

Låt oss istället anta att kuratorerna menade känslor i symbolisk mening, symboliserade och representerade av texter och ting. Det besvarar fortfarande inte grundfrågan, snarare skapar det ytterligare frågor: hur vet vi vilken känsla texten eller tinget representerar? Är känslan inneboende i

objektet? Är det forskarens projicerade känsla som framträder i arkivet? Är det en sammansmältning av två känslor: originalkänslan och historikerns känsla? Om en text framkallar en oväntad känsla som det inte "egentligen" finns fog för i texten, är det då ett källkritiskt problem? Och hur verifierar man att rätt känsla har extraherats ur materialet? Oavsett hur man svarar på dessa frågor är risken stor att man essentialiserar känslor och ger sig in i metafysiska spekulationer. En mer central fråga i sammanhanget är därför varför just de queera känslorna skulle ha tillgång till ett arkiv av känslor? Symboliskt eller inte. Bör inte alla få tillgång till ett sådant, högst hypotetiskt arkiv, i så fall? Kort sagt, för vem eller vilka ska arkivet finnas? Vad är det för arkiv som begärs?

Enligt texten på väggen vill konstnären-som-arkivarie utvidga det traditionella arkivet så att det inkluderar fler ting, inte enbart texter eller bilder; alltså mer material (just det materiella verkar fascinera konstnären-som-arkivarie lika mycket som det fascinerar historikern – något jag återkommer till senare). Dessa nya ting förväntas återberätta och åter skapa liv och känslor från det förflutna; förvisso med (något) andra medel och (något) andra ord, men ändå fortfarande utifrån begäret att ingå i ett arkiv. Det finns dock en intressant skillnad: även om det som finns i de statliga arkiven inte har hamnat där av en slump är materialet vanligtvis i sig inte producerat med historikern i åtanke. Det är producerat för domstolsväsendet, för landstinget, för idrottsklubben, för skattemyndigheterna, för kontrollsamhället i allmänhet. Och framför allt för statens möjlighet att fortsätta kontrollera även i framtiden. Det material som återfinns i arkivet finns relativt ofta där för att det inte längre får plats på bokhyllan i klubbhuset eller i länsstyrelsens korridorer men det kan samtidigt inte bara kastas på soptippen då det finns en arkivlag att förhålla sig till och efterräkningar om den inte följs. Även om traditionella arkiv således inte är organiserade för historikerns skull, är de däremot organiserade för framtidens skull: framtida rättstvister, framtida byråkratiska beslut, framtida speglingar av ett samhällssystem. Som en följd av byråkratins behov av kontinuitet fungerar arkivet som en garanti för stabilitet och legitim kunskap även i framtiden, dels genom bevarande av det igenkänningsbara ("goda sedvänjor") och dels genom utpekande av olikheter ("vi vet bättre nu"). Men det är inte en självklar koppling som sker automatiskt då det är byråkratins behov – både de rationella och de godtyckliga – som styr urvalet.

Det queera arkivets tillkomst är annorlunda på denna punkt, men frågan är om det är på ett sätt som gör det mer radikalt. Det så kallade "queer archive-of-feelings", ett begrepp som har lanserats av de amerikanska litteraturvetarna Ann Cvetkovich och Judith Halberstam, skapas nämligen med i första hand historikern i åtanke, d.v.s. tingen ska insamlas och kategoriseras för åminnelsens, identifikationens eller berättelsens skull och historieskrivningens behov ska stå i centrum.³ På sätt och vis är det

egentligen ett än mer tillrättalagt och uteslutande arkiv än det traditionella som eftersträvas; ett arkiv som i sin konstitution utesluter exempelvis det meningslösa objektet, det icke-representerbara, det icke-reproducerbara, det som finns men inte nödvändigtvis fanns tidigare eller behöver finnas i framtiden, kort sagt: det efemära och kontingenta. Det som ska ingå åläggs istället kravet att berätta en berättelse – vilket är ett krav som faktiskt inte återfinns i arkivlagen och som därför pekar mot att inte heller historikerns begär till narrationen är sprungen ur denna lag utan förmodligen härrör från samma begär som ligger till grund för det ”queera känslöarkivet”. Ett begär som alltså får tillskrivas historikern – queer eller inte – snarare än arkivet per se.

Det reproduktiva begäret till sin egen avbild

Detta presumtiva känslöarkiv verkar således organiseras utifrån mottot ”framtiden har behov av just sådana som vi och därför får vi inte glömmas bort”. Rädslan för att bli glömd efter sin död, att inget ”av en själv” ska leva vidare, är dock inte något unikt problem för varken historiker eller de som jag här kallar för konstnären-som-arkivarie. Queerteoretikern Lee Edelman menar att det tvärtom är ett dominerande paradigm, där rädslan för att glömmas bort i framtiden i en heterosexuell ekonomi har gett upphov till ett ohämmat hyllande av reproduktionen – d.v.s. av materiella, levande barn i vars gener vi anses kunna leva vidare ”för alltid” och i vars minnen av oss vi anses kunna hysa en förhoppning om ”evigt liv”.⁴ Ur det perspektivet bör man nog ta metaforer som att ”ge historien liv” eller att ”konstnären föder fram sitt konstverk” på högsta allvar. I synnerhet när konstnärens kropp, eller dess närvaro, inte sällan utgör själva konstverket.

I utställningskatalogen talar exempelvis Ann Cvetkovich om hur konstnären Carland ”har bevarat sin mors liv” genom att fotografera hennes vardagsföremål som om de vore delar av ett offentligt arkiv: ”Carland has preserved her mother’s life, as well as her own sense of loss, by giving these humble objects [an array of everyday objects inherited from her mother or collected by herself] the status of being photographed and placed under glass for public display.”⁵ Helt emot queerteorins utgångspunkt att vägra assimilering, verkar konstnären-som-arkivarie här vilja eftersträva arkivets legitimitet, dess löfte om evigt liv och begriplighet. För att även ”våra” queera erfarenheter ska kunna bli förstådda? Av vem? Av heterosexuella? Av ”andra som vi” i framtiden? Vad är det ”vi” vill ska inkluderas och förstås i detta arkiv? Mitt ”vi” är ytterst ambivalent och ska snarast tolkas som en citering av katalogens upprepade användning av detta pronomen som om identifikation över tid är enkel och självklar för att den alltid pekar mot ett självklart ”vi”. Utifrån konstutställningen verkar det till viss del vara vårt vardagsliv, våra känslor, våra rädslor och vår ”kultur” som vi önskar få representerade och, ironiskt nog, kategori-

serade genom att kräva att de ska få arkivstatus. Är det för att dagens alla digitala och mediala sammanhang inte räcker till att representera ett "oss"? Det är inte en särskilt trolig tes. Kanske är det snarare för att dessa "världsliga" sammanhang inte ger oss en känsla av tillräcklig status. En status som ska göra det "queera" jämbördigt med det "normala" och på så sätt göra oss begripliga för alla i all evighet. Är det inte i så fall våra egna liv vi vill bevara och ge status genom att inkluderas i arkivets samlingar?

Byråkratins papperskorg

Innebär detta att den byråkratiska vardagens efterlämningar utesluter queera representationer? Det tidigmoderna samhällets religiösa fundamentalism har gett upphov till ändlösa domstolsprotokoll där tjuvars och andra lagbrytares berättelser har nedtecknats. Självfallet var det lagen som höll i pennan och det var patriarker som dömde dessa tjuvar och förbrytare utifrån sina normer och begär. De sexuella brotten upptog därför en stor plats i denna juridiska byråkrati: pigor och drängar som haft sex utanför äktenskapet, tidelagare och sodomiter stod alla inför rätten, liksom människor som bröt mot en annan lag i gamla testamentet: förbudet att klä sig utanför sin samhällsklass eller sitt kön.⁶ Arkiven är med andra ord allt annat än tomma på material om de marginaliserade och fördömda, de sexuellt avvikande och könsöverskridarna. Problemet för exempelvis kvinno- och homohistoriker som letade efter de marginaliserade var således inte i första hand arkiven eller att domstolsprotokollen ansågs obegripliga, utan problemet var snarare att huvudfårans historiker inte tillskrivit dessa noteringar ett tillräckligt högt värde då de fortfarande formulerade sina forskningsfrågor utifrån patriarkala principer där historien skulle hållas ren från smuts, kvinnor och felaktiga begär för att på så sätt garantera att även nutiden hölls ren från dito. Men kvinnohistorikerna menade istället att domstolsnoteringen i arkivet, fullt synlig för den som ville titta, kunde vittna om något som kunde vidga vår kunskap om det förflutna och därmed utmana en patriarkal historieskrivning.

Om man, såsom de flesta historiker, betraktar fakta som just ett sorts vittnesmål och sedan läser Michael Azars bok *Vittnet* får man en mycket intressant diskussion kring idén om faktumets ursprung: "Hur närmar vi oss vår egen historia, om inte genom ett ofantligt arkiv av vittnesmål – från texter och bilder till ruiner och benflisor? [...] I detta arbete står historikern ständigt inför möjligheten av en oändlig regress: hon vittnar om vittnesmål som i sin tur vittnar om andra vittnesmål, och så vidare, utan att man någonsin säkert kan landa i något yttersta och otvetydigt ursprung".⁷ Azar menar att vittnesmålet blir än mer tvetydigt då det även utsätts för "ett dubbelt normalitetskrav: för det första att vittnet måste leva upp till någon form av projicerad normalitet beträffande vad som överhuvudtaget kan

bevittnas, för det andra att det motsvarar en förmodad normalitet beträffande vad som kan omvittnas, det vill säga översättas i och registreras som vittnesmål. I praktiken betyder detta att det ställs ett strängt begriplighetskrav på vittnets vittnesmål [...].”⁸ Detta normalitetskrav kommer dels från arkivets egen utsortering – en process som på ett plan är juridiskt reglerad i detalj och på ett annat plan är totalt kontingent. Men kanske att kravet i störst utsträckning kommer från den forskande historikern? Begriplighetskravet är centralt inom historieforskningen som en förutsättning för historikerns hermeneutiska ansats, där förståelse är målet med all forskning. Det är således inte enbart det historiska narrativet, det som historiefilosofen Ankersmit förvisso menar är historikerns egna bidrag men som till syvende och sist kretsar kring fakta, som är beroende av historikerns förståelse.⁹ Själva utsagan i sig, den med andra överensstämmande noteringen i arkivet, har redan utsatts för historikerns normalitetskrav: för att räknas som fakta måste det vara begripligt, nu och här.

Men allt som finns i ett arkiv är inte begripligt. Eftersom ett statligt arkiv regleras utifrån en statlig lag och ett byråkratiskt behov finns det ett (kanske lyckosamt) glapp mellan vad som anses vara begripligt för staten och vad som anses vara begripligt för historikern. I detta glapp kan det rymmas missförstånd och ögonblick av förvirring: statens beteende är ju inte alltid rationellt, dess behov inte alltid förutsägbara och dess empatiska förmåga inte alltid något man kan räkna med. Historikerns kontrollbehov är på så sätt annorlunda, mer beroende av rationalitet, förutsägbarhet och empati, och därmed kanske mer normaliserande i förhållande till just fakta.

Ända sedan kvinno-, arbetar- och homohistorien växte fram som forskningsfält inom akademien har sökandet efter det utelämnade, bortglömda och förtryckta utgjort en historisk metodologi. Syftet har varit att på ett legitimerande och legitimt sätt lyfta fram det bortglömda för att komplettera den hegemoniska historien med sitt fokus på ökönade män och deras offentlighet. Eller syftet var egentligen inte bokstavligen att ”lyfta fram det bortglömda” – det hade jag nog inte haft så många invändningar mot – utan snarare att namnge det bortglömda, att minnas de bortglömda lika mycket som dem vi redan minns (de offentliga männen). Att så att säga komplettera makten med ytterligare ett minne. En komplettering som paradoxalt nog gjorde denna makt mer allomfattande och än svårare att kritisera. Det sista var självfallet inte avsikten – det bara blev så. Kanske för att metodologin inte bröt tillräckligt med den legitima forskningen inom ämnet. För även om framför allt kvinnohistoriker faktiskt vände på ett vedertaget fokus genom att leta efter det privata och intima och därmed fick vända sig till annat arkivmaterial än det sedvanliga – brev, dagböcker och ibland även romaner fick ta plats vid sidan av kyrkoböcker och föreringsprotokoll – var det ändå inte tillräckligt. För dagböckerna användes som fakta, breven som dess samstämmiga (eller motstridiga) notering och

romanerna och novellerna som en direkt orsak till dessa kartlagda händelser.¹⁰

Kvinnohistoria, liksom arbetarhistoria, var ett politiskt projekt baserat på tanken att om kvinnor idag får se att kvinnor i det förflutna inte bara existerade, vilket vi redan antas veta, utan att de även tog plats och spelade en roll för historien (det vill säga för framtiden, det vill säga för oss), skulle man få kraft och mod att agera politiskt för lika rättigheter i nutid. Till stor del handlade det om ett behov att finna identifikationer, förebilder och motbilder och att stärka sin egen identitet som kvinna med arkivens legitimitet i ryggen. I denna historieskrivnings kölvatten finner vi homohistoria, transhistoria, criphistoria, etc. med likartade syften och mål och likartat material funna i likartade arkiv där varken historiesyn eller metoder skiljer sig nämnvärt från den etablerade historiska forskningen. Utgångsläget är fortfarande att det förflutna står att finna i ett (statligt eller privat) arkiv, att historikern letar upp kunskap snarare än producerar kunskap, att berättelserna måste berättas och att sådana faktiskt går att finna, efter lite hoplappande, i arkivet, att så kallade blinda fläckar inte bara kan fyllas igen, utan även bör fyllas igen och att historikern därigenom bidrar med en pusselbit till en större, mer komplett bild av verkligheten.

Livspusslets avpolitiserande fåfänglighet

Pusselbitsmetaforen är vanligare än man tror hos historikern men den förvånar mig ändå varje gång jag hör den eftersom den antyder en metafysisk holism som nog egentligen är många radikala historiker främmande. Det är fler som reagerar så. Feministiska historiker (n.b. inte detsamma som kvinnohistoriker) som Joan Scott eller Denise Riley är exempel på forskare som ifrågasatt denna historiesyn och framför allt dess effekter på både vetenskaplig stringens och feministisk politik. Det förflutna är nämligen ontologiskt något helt annat än historia. Det förflutna är ett temporalt tillstånd som vi inte kan befinna oss i – lika lite som vi kan befinna oss i det temporala tillståndet ”framtid”. Det förflutna är alltid redan förlorat. Historia däremot är vad historikern skriver. Och det som skrivs kan aldrig vara en neutral avspeglning av verkligheten – i synnerhet inte av en verklighet som inte längre finns, vilket ju är fallet med just historikerns studieobjekt: det förflutna. Ett arkiv är likaså ett urval av dokument gjort av människor och institutioner med makt, medel och intressen. Lägg ihop dessa bilder: å ena sidan ett oändligt, ständigt expanderande förflutet där allt som har hänt ingår (allt ifrån Big bang till vad jag åt till frukost idag) och, å den andra, en tilltro till att dokument som återfinns i arkiv kan ge oss en helhetsbild av detta förflutna, eller en ”bättre bild” eller en ”mer komplett bild”. Man inser då både det fåfängliga och det politiska i historikerns projekt.

Vad med det liv som inte har haft någon betydelse för historien? Har

det då inte heller haft någon betydelse för oss? Det finns gott om noteringar i arkiven som visar att sådana liv har existerat; ta vilken kyrkobok som helst och bläddra igenom sida för sida med listor på namn på människor som vi aldrig kommer veta något mer om än just det som kyrkoboken noterat. Lägg därtill alla de vars namn inte har hamnat ens i kyrkoboken. Vad avgör om man har haft betydelse för historien eller inte? Om ingen vet om att man funnits är det då ett meningslöst liv? Och varför är det historikerns uppgift att uppvärdera detta liv till ett meningsfullt liv genom att påvisa dess existens? Självfallet kan man argumentera att alla som funnits och allt som hänt har haft betydelse – en sorts kaosteoretisk historiefilosofi som säkert är ontologiskt korrekt: även icke-påverkan är ju en sorts påverkan. Men innebär det då att historikern bör försöka kartlägga exakt hur arkivets motsvarighet till fjärilen i Amazonas har lett till Andra världskrigets utbrott? Inte ens inom kaosteorin anser man en sådan verksamhet särskilt väsentlig; det väsentliga är inte orsaken och sammanhangen utan vetenskapen att man alltid måste räkna med ett oändligt antal ordningar som tillsammans skapar en helt oförutsägbart, kontingent komplexitet.

Framför väggen i galleriet ställde jag mig således frågan varför vi anses behöva ”gestalta kärlek och sexualitet som utelämnats i officiell historieförskrivning” och varför vi vill ”dokumentera och bevara känslor och intimitet”? Dessa varför-frågor förbigås inte bara alltför lätt, de ställs sällan överhuvudtaget. Istället har hur-frågan – hur vi ska gestalta det utelämnade och hur vi ska dokumentera och bevara känslor – ansetts vara tillräckliga. Att vi ska vilja spara och samla på andras känslor och intimiteter för att officiellt kunna gestalta deras kärlek och sexualitet anses alltid redan självklart. Men vad är det i så fall som skiljer denna vilja från exempelvis tabloidpressens jakt på i princip samma sak? Även där handlar det ju till stor del om att gestalta, reproducera och hypotesera kring andra människors intima känslor och relationer. Självfallet finns det en skillnad, men frågan är om den skillnaden enbart är beroende av historikerns anspråk på källkritik eller om den även handlar om att historieläsning är medelklassens mer legitima alternativ till *Hänt i veckan*? Antalet populärhistoriska magasin i hyllan på *Pressbyrå*n gör det tyvärr inte helt enkelt att besvara den frågan. Dessa verkar ju sälja minst lika väl som tabloidpressens mindre respekterade motsvarigheter.

Varför intar då historia och historisk kunskap utvunna ur arkiv en sådan speciell position i vårt samhälle – oavsett om denna kunskap reproduceras på ett universitet eller i massmedia? Sanningsanspråket och källkritiken spelar självfallet en roll – om något har hänt på riktigt anses det kunna säga något som är mer relevant än det som inte har hänt: det som en författare har ”hittat på” eller en litteraturkritiker har ”tyckt”. Historien vilar på fakta. Och sådana finner man i ett arkiv.

Är det då sådana fakta som det queera arkivet, som texten på galleri-

väggen refererar till, ska kunna hänvisa till? Fakta som queeraktivisten i en trängd situation ska kunna dra fram och visa sin presumtiva kritiker? Vad är det i så fall man tänker sig att man ska visa? Och vad är det man tänker sig att den presumtive är kritisk mot? Behövs dessa fakta för att argumentera för en grupps rätt att existera och vilka fakta behöver man för det? Vad med fakta som påvisar något annat? Och vad är fakta? I ett tidigare sammanhang har jag definierat fakta som ”samstämmiga noteringar i olika typer av material [vilka] har tillkommit som en effekt av ett behov av att redogöra för någonting som berör eller inkluderar en eller flera händelser som tilldrog sig under en viss tid och en viss plats”.¹¹ Mitt syfte med detta var inte att säga att historikern är oförmögen att påvisa fakta eller att fakta ljuger. Syftet är snarare att visa att fakta alltid är en produkt av en redan gjord urvalsprocess och således alltid redan bristfälliga. Fakta funna i arkiven visar på vår totala oförmåga att fånga allt, fånga livet eller få en hel bild. Fakta är varken händelsen i sig eller en spegelbild av denna händelse, utan en notering om att något har hänt i relation till denna noterings samstämmighet med andra noteringar. En notering om en födelse i en kyrkobok; en notering om ett dödfall några decennier senare; eventuellt noteringar om giftermål, skatteskulder, begångna brott däremellan. Detta är inte ett liv: det är uppgifter om enstaka tillfällen i ett liv som vi antar har existerat eftersom någon (vanligtvis staten) har haft intresse av att göra dessa anteckningar. Bristen på allt däremellan är total. Och hur skulle det kunna vara annorlunda? Hade en stat som dokumenterat allt, in i minsta detalj, om varje medborgare – dess aktiviteter och tankar – varit att föredra? Och hade en sådan totalitär dokumentation varit användbar för att i efterhand, utifrån vördnad, nyfikenhet eller kontroll, kartlägga och minnas detta liv? Jag tror inte det. Och av samma anledning bör en konstnär inte inta statens position och göra samma anspråk på att fånga och minnas ”det queera *livet*”. Fångade ögonblick – oavsett form och innehåll – bör aldrig misstas för helheten. Det queera arkivet gör, i den bemärkelsen större anspråk på att vara heltäckande än det statliga arkivet som aldrig ens har vågat drömma om ett sådant anspråk och istället överlämnat åt historikern att fantisera om det enhetliga narrativet där varje rad backas upp med ett i arkivet funnet faktum.

Skönlitteraturens existens är på det sättet det yttersta beviset för det historiska faktumets bristfälliga karaktär. Hade historiska fakta kunnat berätta en tillfredsställande historia som säger något om livet, hade vi varit nöjda med det och inte ägnat oss åt litteratur. Nu är förvisso även skönlitteraturen bristfällig, den lyckas aldrig helt och det är därför vi fortsätter att skriva och läsa, men till sin form och frigjordhet är litteraturen överlägsen i förhållande till ett historiskt faktum. I alla fall när ett faktum tvingas stå i direkt, omistlig, relation till en händelse eller en känsla. Att en skönlitterär författares text är förorsakad av olika händelser och känslor glöms nämligen gärna bort. Det är inte nödvändigtvis så

att händelsen som fått författaren att skriva är direkt och synbart representerad i texten: händelsen kan tyckas vara fullständigt arbiträr i förhållande till texten, men den kan ändå ha gett upphov till texten, d.v.s. författarens noteringar är även de effekterna av en händelse – men en odefinierad, slumpartad, kanske bortglömd och förträngd sådan. På så sätt vilar även litteratur på fakta, och det narrativ som historikern sätter samman skiljer sig faktiskt slående ofta bara på en punkt från det narrativ som en författare skapar: författaren (om det är en god sådan) lyckas i högre utsträckning säga något intressant. Detta dels för att författaren alltid helt öppet utgår från sin egen position och samtid och dels för att författarens förhållande till fakta (noteringen som har sitt ursprung i en händelse) är mer lik livets förhållande till händelsen: arbiträrt, eteriskt, oförutsägbart, omedvetet och allt som oftast redan bortglömt. Ändå värderas historieskrivningen – som hjälpmedel för samhällsutveckling eller som kärnämne i grundskolan – högre än skönlitteratur, poesi, konst och andra så kallade fiktiva representationer av känslor och intimitet.

Är det då denna hierarki som gjort att konsten framför mig i galleriet så gärna vill bli just ett arkiv? Av allt som de representerade känslorna kan tänkas bli eller vara, av allt som vi kan tänkas göra med verken som vi betraktar eller deltar i, varför denna strävan mot att detta sker som del av just ett arkiv? Att få räknas som ett arkiv fungerar som en sorts statushöjare där konsten-som-arkiv eftertraktar ett mer legitimt och direkt tilltal – bort från fiktionen och mot ett tilltal som besökaren antas kunna förstå vikten av: det som verkligen har hänt och som dokumenterats för framtiden. Ett tilltal som menar att om någon är utesluten ur arkiven bör vi alla anse att det är snudd på en mänsklig rättighet att denna någon blir inkluderad. Alla ska således inkluderas, bli indexerade och få en korsreferens. Att vara utesluten är att vara historielös och därmed glömd. Ett odokumenterat liv är identitetslöst och därmed nedtystat. Ett oordnat, oindexerat liv är kaotiskt – och därmed inte ett liv.

Glömska, tystnad, kaos. Gäller inte det oss alla? Kan vi komma ifrån att livet är kaotiskt och okontrollerbart? Är inte det själva definitionen av liv? Om du hittar en not om dig själv i ett arkiv, betyder inte det att du med allra största sannolikhet är död? Arkivet är inte en plats där man får ”ta del av historien i original. Människorna, händelserna, livsödena” eller där ”alla har de en berättelse att berätta”.¹² Arkivet är raka motsatsen till detta. Det är en plats vars förutsättning är döden, tystnaden och glömskan. Ingen talar i arkiven; noteringarna är påminnelser om att vi inte vet någonting annat än att staten har haft ett intresse av att kontrollera och dokumentera människor, individer, en befolkning, ett liv. Även om det är ett personligt brev du läser, så finns det brevet i arkivet för att just det brevet har ansetts värt att spara. Är det inte detta som är det väsentliga att vidareförmedla? Om nu något nödvändigtvis måste just vidareförmedlas.

Summary

Archive fantasies. The desire for a documented past as a problem for the future. By Sara Edenheim. As most historians are well aware, an archive is always founded with the future in mind. Even though most archives do not exist for the historian, they have a bureaucratic function directed towards guaranteeing a “recollection” of a certain institutional organization and societal status quo. However, even the most radical and social constructivist of historians tends to foreclose this obvious notion in her quest for hermeneutical understanding. Through a critical analysis of a quote from the art exhibition “Lost and found. Queering the archive”, this article suggests a problematization of the common use and definition of the archive based on a radical (non-)historiography where neither the future, nor history, can serve as legitimate ontologies for research or identity claims.

Noter

1. Djuna Barnes: *Nightwood* (New York, 1937).

2. Michel de Certeau har redan ställt en del problematiserande frågor om historikerns relation till arkivet i *L'écriture de l'histoire* (Paris, 1975). Liksom Derrida i *Mal d'archive. Une impression freudienne* (Paris, 1995). Frank Ankersmit försökte komma undan genom att förklara att det som sker i arkivet är *instant epistemology* (“Danto, history, and the tragedy of human existence” i *History and theory* 42:3 (2003), 297) och Carolyn Steedman har försökt ta relationen på allvar men slutar ändå med ett räddningsprojekt (*Dust* [Manchester, 2001]).

3. Ann Cvetkovich: *An archive of feelings. Trauma, sexuality, and lesbian public cultures* (Durham, 2003); Judith Halberstam: *In a queer time and place. Transgender bodies, subcultural lives* (New York, 2005).

4. Lee Edelman: *No future. Queer theory and the death drive* (Durham, 2004) och “Ever after – History, negativity, and the social” i *South Atlantic quarterly*, 106:3 (2007).

5. Ann Cvetkovich: “Photographing ob-

jects. Art as queer archival practice” i *Lost and found. Queering the archive* (Copenhagen Contemporary Art Center/Bildmuseet i Umeå, 2009), 53.

6. Rudolf Dekker & Lotte van de Pol: *Kvinnor i manskläder. En avvikande tradition. Europa 1500–1800* (Eslöv, 1995); Eva Österberg: ”Förbjuden kärlek och förtigandets strategi. När Ulrika Eleonora gifte sig med Maria” i Eva Österberg (red.): *Jämmerdal och fröjdesal* (Stockholm, 1997).

7. Michael Azar: *Vittnet* (Göteborg, 2008), 16.

8. *Ibid.*, 40.

9. Frank Ankersmit: *Historical representation* (Stanford, 2001).

10. Historikern Joan W. Scott försöker förklara anledningen till denna avradikalisering i bland annat artikeln ”Against eclecticism” i *differences* 16:3 (2005) och i boken *The fantasy of feminist history* (Durham, 2012).

11. Sara Edenheim: *Anakronism – mot den historiska manin* (Göteborg, 2010), 18.

12. Citat från Riksarkivets hemsida (www.riksarkivet.se; 2013-05-14).

Miscellanea

Sven Nilsson om darwinismen

Påvel Nicklasson

Flera av de vetenskapsmän som formade den moderna världen och våra föreställningar om människans plats i naturen och historien verkade under 1800-talet. Två av dessa giganter är givetvis Charles Darwin (1809–1882) och Sven Nilsson (1787–1883). Det är svårt att föreställa sig den moderna världen utan Darwins *Om arternas uppkomst* och evolutionismen. Den påverkade förutom naturvetenskaperna också historieforskning, synen på samhället, konst och litteratur, för att nämna några uppenbara områden.

Sven Nilsson var bondson från Asmundtorp utanför Landskrona som genom hårt arbete och ett knivskarpt intellekt gjorde en enastående klassresa genom det hårda svenska klassamhället och som 1832 blev professor i zoologi vid Lunds universitet, ett ämne i vilket han blev skolbildande i Sverige. Särskilt hans arbeten om hans favoritdjur, fåglar, var av stor betydelse, men han studerade även fiskar, däggdjur och snäckor. Hans viktigaste arbete inom zoologin är en fauna i flera volymer. Sven Nilssons verksamhet begränsade sig dock inte till zoologin utan han var även pionjär inom geologi och paleontologi. Han samlade fossil och tog till vara ben som påträffats vid torvbrytning i mossar. Då han på 1830-talet på allvar började ägna sig åt arkeologi revolutionerade han ämnet genom sitt arbete *Den skandinaviska nordens ur-invånare*,¹ den moderna arkeologins portalarbete. Han införde sin komparativa-naturvetenskapliga metod från naturforskningen då han jämförde stenåldersartefakter med hur sentida, lågteknologiska folk använde liknande redskap. Nilsson gav en ekonomisk dimension till det arkeologiska treperiodsystemet som utarbetats av hans samtida, dansken Christian Thomsen (1788–1865). Nilsson menade att stenålderns människor varit jägare och fiskare, bronsålderns nomader och herdar och järnålderns folk bönder. Hans stadie-teori fick mycket stor betydelse för den evolutionära syn på forntiden och människans utveckling som växte fram under 1800-talet. Nilssons forskning fick stort internationellt genomslag och hans böcker översattes till flera språk. Han gjorde flera långa utlandsresor för att studera museisamlingar och umgicks med dåtidens främsta europeiska vetenskapsmän. Hemma i Sverige fick han täta besök av utländska gästforskare och räknades som en av landets allra främsta lärda. Nilsson hade ett mycket gott renommé som naturforskare och arkeolog. Efter hans död 1883 utlyste Lunds universitet en åtta dagar lång sorgeperiod. Nilssons många och varierande verksamhetsområden har analyserats i artikelsamlingen *Sven Nilsson. En lärd i 1800-talets Lund*.²

Det är sedan länge känt att Darwin och Nilsson i viss omfattning brev-växlade. Sten Lindroth beskrev deras korrespondens i en uppsats i *Lych-nos* 1949.³ Darwin passade 1868 på att skicka ett brev via en bekant då Nilsson vistades i England under en kongress och frågade Nilsson om renar. Därefter bytte de brev och fotografier under åren 1868 och 1869. Nilsson samlade bilder på sina vetenskapliga kontakter och hans foto-album som förvaras vid Lunds universitetsbibliotek innehåller bilder av många av 1800-talets lärdomsgiganter.

Även om Darwin och Nilsson hade kontakt, har det varit svårare att belägga i vilket förhållande de stod till varandra vetenskapligt. De kände givetvis till varandras arbeten, men det har varit svårt att konstatera åtminstone hur Nilsson ställde sig till Darwins idéer.

Ulf Danielsson analyserade på 1960-talet Nilssons idéer i förhållande till den tidiga darwinismen och hur tankarna togs emot i Sverige.⁴ Han konstaterade att Nilsson förespråkade en utveckling i naturen, men att han hade ”en utpräglat idealistisk natursyn, och den naturens utveckling det talas om var inte descendensteorins utan väl närmast successiv skapelse eller katastrofteorins nyskapelser”.⁵ Nilsson var en följare av Lamarck och Cuvier, vilka präglade en stor del av naturforskningen under det tidiga 1800-tal då Nilsson formades som vetenskapsman. Idealismen var det ledande tankesystemet och Nilsson måste ha varit bekant med till exempel Schellings naturfilosofi som var högsta mode då han var student på 1810-talet. Danielsson kunde dock inte hitta ”några uttalanden som visar hur Sven Nilsson kom att ställa sig till darwinismen”.⁶

År 1983 analyserade Gerhard Regnéll hur Nilsson ställde sig till utveckling i naturen och drog då slutsatsen att Nilsson ansåg att arterna utvecklats och i sina arbeten skrivit om att det skett en utveckling redan på 1820-talet. Den utveckling som Nilsson urskilde berodde på förändringar i miljön och skiljer sig från darwinismens descendensteori. Inte heller Regnéll kunde hitta direkta belegg för hur Nilsson ställde sig till Darwins teorier och kallar denna fråga för ”ett intressant kapitel”.⁷

I *Lychnos* 2012 analyserade Thord Heinonen Silverbark hur Darwins idéer anammades i liberalreligiösa kretsar i Sverige⁸. Silverbark visar att darwinismen accepterades i liberala och framstegsvänliga kretsar, men att det fanns ett motstånd bland konservativa. Silverbark analyserar inte Sven Nilsson i sin uppsats eftersom uppsatsen inte berör naturforskarens relation till Darwin. Även om Nilsson var över 70 år då *On the origin of species* publicerades och även om han hade en del förlegade och konservativa värderingar, bör han emellertid föras till ett liberalt sinnad samhällsskikt som höll naturvetenskaperna högt, närde framstegsoptimism och trodde på människans förmåga till förbättring. Det finns därför beröringspunkter mellan den krets liberala skriftställare Silverbark presenterar och Nilsson, som att Nilsson publicerade uppsatser om arkeologi i den liberala tidningen *Framtiden*, där också viktiga tidiga uppsatser om darwinismen trycktes.

I en magisteruppsats i idéhistoria analyserar Charlotte Johannison Sven Nilssons syn på evolution ur ett brett perspektiv genom att kombinera hans tankar inom geologi, zoologi och arkeologi. Hon betonar Nilssons beroende av den franske naturforskaren George Cuvier (1769–1832), som var motståndare till att det skett en utveckling i naturen. Cuvier menade istället att de utdöda arter man kan konstatera har funnits genom fossil, gått under genom upprepade katastrofer i jordens historia. Nilsson var dock mycket beläst och man kan även spåra inflytande från forskare som Jean-Baptiste de Lamarck (1744–1829) som menade att förvärvade egenskaper gick i arv och att arter transformerats över tid. Johannison menar att ”vi kan hos Sven Nilsson se en klar utvecklingstanke från jordens skapelse till idag”.⁹ Nilsson såg emellertid Guds närvaro och plan i naturen och hans synsätt saknade den slumpmässighet som finns i darwinismen.

Det är riktigt att Nilsson inte nämner Darwin i sina böcker och uppsatser. Nilsson gick i pension från professuren i zoologi 1856, tre år innan *On the origin of species* publicerades. Nilsson ägnade därefter tjugo år som pensionär främst åt att bevisa att den skandinaviska bronsåldern hade introducerats av feniciska handelsmän som hade koloniserat Sydsandinavien och med hjälp av sin avancerade bronsteknologi fördrivit eller utrotat landets primitiva urinvånare. Det är en tydlig parallell till den dominerande position de europeiska imperienationerna intog under 1800-talet gentemot resten av världen och Nilsson såg på det stora hela positivt på imperialismen, det välstånd och framsteg den genererade, samt dess upplysningssträvanden bland lägre stående folk. Eftersom den gamle Nilsson med full kraft ägnade sig åt arkeologi och bara gjorde enstaka inlägg som naturvetenskapsman, är det inte särskilt underligt att han inte nämner Darwin i sina tryckta skrifter.

Darwinismen påverkade givetvis svensk arkeologi redan under Nilssons livstid. I vilken omfattning har varit föremål för debatt. En slags översikt finns i Evert Baudous biografi över Oscar Montelius, där Baudou menar att Darwins inflytande bör ses på ett allmänt plan. Hans Hildebrands och Oscar Montelius typologiska metod, som de utarbetade under 1860- och 1870-talen, är utslag för en allmän utvecklingstanke och framstegstänkande, medan det är svårare att urskilja ett direkt inflytande från Darwin och utvecklingsläran.¹⁰ Rasistiska föreställningar om forntiden och de olika folk som man menade hade burit upp olika perioder och kulturer var etablerade inom arkeologin innan Darwin. Särskilt hade Sven Nilssons användning av kranologi som en metod för att bestämma forntida folks rastillhörighet haft stor betydelse.¹¹ Darwinismen kom under sent 1800-tal att användas för att fördjupa de rasistiska tankegångarna och ge dem en föregiven vetenskaplig grund.¹²

Det är dock inte korrekt att Nilsson inte hade åsikter om darwinismen eller att han inte skrev om den. I en anteckningsbok har han skrivit ett

PM i vilket han kommenterar Darwins tankar. Anteckningen är kort, en knapp sida, men ger intressanta inblickar om hur Nilsson såg på darwinismen. Nilssons PM lyder i sin helhet:

P.M. Man frågar mig ofta min mening om Darwins theorie. Jag svarar merendels att jag icke antager att mskan härstammat från apan, och det har väl icke heller Darwin påstått; men jag antager, och det samma gjorde ju redan Linné, att arterna i början voro långt mindre till antalet än nu, och att de utgrenat sig genom orsaker af yttre inflytande. Man har då frågat mig om jag sett en sålunda skeende öfvergång från en art till en annan.

Detta förefaller mig alldeles som då presid. Poppius 1833 examine-
rade fiskarna i Bohuslän, och då de sade honom tvärtemot hans plan, att den småsillen [Marginalanteckning: Loddan växte och blef] växa och bli storsill, då han frågade dem om de sett småsillen gå och växa? Hvertill de måste svara nej att de ej sett henne växa. Lika omöjligt är det att se *en* art utväxa och skilja sig från en annan ty det måste ske småningom och oförmärkt likasom sillens och andra djurs tillväxt.¹³

PM:et är, liksom många av Nilssons anteckningar, odaterat. Genom att han angett datum för händelser han gjort noteringar om några sidor innan och efter PM:et går det dock sannolikt att tidfästa till december 1871 eller januari 1872. Dateringen är inte oväsentlig. Nilsson var dålig på engelska och skrev ofta på franska till sina många engelska kontakter och även om han läste engelska föredrog han andra språk. Den första svenska översättningen av *On the origin of species, Om arternas uppkomst*, gavs ut 1871 och det kan vara läsningen av denna som föranledde Nilsson att skriva sitt PM.

Nilsson accepterade att det har skett en omärklig utveckling mellan arter över tid. Han länkade Darwin bakåt till äldre naturforskare som Linné och han såg nog inte Darwins idéer som lika revolutionerande som eftervärlden. Detta pekar på att det redan fanns allmänna utvecklingstankar i Nilssons och hans samtidas idealistiska syn på naturen.

Nilsson var en auktoritet på fiskar och exemplet med lodda och sill för att illustrera omärkliga övergångar mellan arter låg säkert nära till hands. I den del av sin *Fauna* som avhandlar fiskarna kom Nilsson som närmast att formulera evolutionistiska tankar. Nilsson menade att fiskar är speciellt utsatta för sin livsmiljö eftersom de helt omsluts av vatten. Därför påverkas de starkare av temperaturförändringar och andra yttre förändringar än landdjur. Om man flyttar en fisk från en typ av vatten till en annan, kommer den efter några generationer att ha förändrats. Det kan vara så stora variationer inom en fiskart som lever på olika håll och i olika vatten att man kan ta dem för olika arter, vilket fick Nilsson att fundera över artbegreppets giltighet. Nilsson ställde frågan om det på detta sätt går att konstatera förändringar inom en art under kort tid, kan inte då liknande mekanismer ha varit verksamma ”under de stora lång-

B.M. Man förmår mig ofta säga mig om
 mig om Darvins teori. Jag svarar men
 icke att jag icke antar att nekans
 härhunnat från Apam, det det har
 väl icke heller Darwin påstått; men
 jag antar att det samma gjorde
 ju redan Linné, att arterna
 började vara långt mindre till an-
 talet än nu, att de utgående
 sig genom väfaren af yttre inflytanden.
 Man har då frågat mig om jag sett en
 fulunda skend ^{fulunda skend} på en öfvergång från en art till en
 annan.
 Detta förefaller mig alldeles omöj-
 ligt. Goppins 1844 examinerade sig
 i Kolin ^{och de på de hvar}
 att den småillen ^{konde växa och bli}
 stor till, ^{han} frågade mig om de
 småillen ^{gä} och växa? ^{gav}
 de mötte svara nej att de ej sett ga-
 na växa. Lika omöjligt är det att se
 en art utväxa och skilja sig från en art
 ty det måste ske i en lång tid och oför-
 märkt likoprec till en och andra dyrs till-
 växt.

fulunda skend
 x fränt en
 kansplan,
 x

Bild 1. Utdrag ur Sven Nilssons anteckningsbok, volym C35, s. 419, där Nilsson har nedtecknat sina tankar om darwinismen. Bild: LUB Media.

samt skeende geologiska förändringar, som sedan djurverldens första tillkomst på jorden inträffat, ojemförligt större metamorfoser hafva för sig gått?”¹⁴ Läsningen av Darwin måste ha fått honom att återuppta sina gamla funderingar om fiskarnas anpassningsförmåga.

Kommentaren om människans eventuella härstamning från aporna är intressant. Darwin skrev egentligen ingenting om människan i *On the origin of species*, vilket är bakgrunden till Nilssons kommentar. Ur en arkeologisk synvinkel är detta inget att förvånas över. Först på 1860-talet fanns det ovedersägliga bevis för att människans historia var mer än några tusen år och först då gavs utrymme för utveckling. Innan det hade en gudomligt skapad människa varit en fullt tillräcklig förklaring.¹⁵ Människans eventuella härstamning från en eller flera aparter diskuterades efter Darwin av Nilssons samtida,¹⁶ vilket han inte kan ha varit ovetande om. Den dåtida debatten gällde också huruvida så kallade lägre stående människoraser stod närmare apor än civiliserade vita västerlänningar. Redan 1836 hade Nilsson vid ett besök i Paris sett kvarlevorna av Sarah Baartmann, den så kallade ”hottentotska Venus”, som under 1800-talet sades mer ha liknat en apa än en människa.¹⁷ Nilsson beskrev i sina texter vildar under stenåldern och på andra kontinenter som knappt mänskliga: ”Vilden lefver i allmänhet ett högst olycksaligt lif, alltid i brist på ädlare njutningar, och, med en naken kropp, derjemte blottställd för köld, hagel och regn”.¹⁸

Nilsson höll emellertid fast vid en kristen och idealistisk syn på människans ursprung. Eftersom han var prästvigd är detta inte något förvånande. Då han några år tidigare hade skrivit förordet till den svenska översättningen av John Lubbocks *Prehistoric times*, hade han känt sig tvungen att foga en förklarande fotnot om den svenska titeln *Menniskans urtillstånd*:

man [kan] visserligen följa åtskilliga menniskostammar tillbaka till ett rårare tillstånd, än det nuvarande, men om människans urtillstånd, sådan hon utgick ur Skaparens hand, derom kan ingen vetenskaplig forskning upplysa.¹⁹

Lubbock var vän med Darwin och en stark förespråkare för evolution och även om Nilsson delade många av Lubbocks tankar är det uppenbart att han på vissa punkter tyckte att Lubbock gick för långt.

Detta korta PM är i dagsläget den enda kända handling i vilken Sven Nilsson diskuterar Darwins idéer. Sven Nilssons kvarlåtenskap är emellertid enorm och det är fullt möjligt att det finns ytterligare anteckningar gömda bland tusentals sidor om fenicier, vildestadiet, brevutkast och PM som Nilsson pumpade ur sig i en strid ström under sitt långa forskarliv.

Noter

1. Sven Nilsson: *Skandinaviska nordens ur-Invånare ett försök i komparativa ethnografien och ett bidrag till människoslågtets utvecklingshistoria* (Lund, 1838–1843).
2. Gerhard Regnell (red.): *Sven Nilsson. En lärd i 1800-talets Lund*, Studier utgivna av Kungl. Fysiografiska Sällskapet i Lund (Lund, 1983).
3. Sten Lindroth: ”Om Sven Nilssons engelska förbindelser (Lyell, Darwin och Lubbock)”, *Lychnos* 1948–1949 (1950), 144–158.
4. Ulf Danielsson: ”Darwinismens inträngande i Sverige I”, *Lychnos* 1963–1964 (1964), 168f.
5. *Ibid.*, 168.
6. *Ibid.*, 169.
7. Gerhard Regnell: ”Zoologen och arkeologen som var geolog”, i: Regnell (red.): *Sven Nilsson. En lärd i 1800-talets Lund*, 41.
8. Thord Heinonen Silverbark: ”Den naturliga skapelsen. Tidig svensk darwinism och religiös liberalism”, *Lychnos* 2012, 53–86.
9. Charlotte Johannison: ”Utveckling och invandringsvågor. Sven Nilsson – en tidig evolutionsförespråkare?”, magisteruppsats i idéhistoria (Stockholm: Institutionen för idéhistoria och litteraturvetenskap, 2005), 54.
10. Evert Baudou: *Oscar Montelius. Om tidens återkomst och kulturens vandringar*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien i samverkan med Atlantis (Stockholm, 2012), 235ff.
11. Pål Nicklasson: ”Sven Nilsson och den Skandinaviska Nordens ur-Invånare”, *Formvännen* (2011); Pål Nicklasson: ”Sven Nilssons resa 1836”, *Formvännen* (2013).
12. Fredrik Svanberg: ”Arkeologin och rasforskningen cirka 1860–1945”, i: *Att återupptäcka det glömda. Aktuell forskning om forntidens förflutna i Norden*, red: Pål Nicklasson & Bodil Petersson, *Acta Archaeologica Lundensia Series Prima in 4° No. 32* (Lund, 2012), 83–108.
13. LUB Sven Nilssons samling C35 p. 419.
14. Sven Nilsson: *Skandinavisk fauna. Fjerde delen. Fiskarna* (Lund: Gleerup, 1852–1855), xiii. Se även Johannison: ”Utveckling och invandringsvågor”, 29ff.
15. Anthony Bowdoin Van Riper: *Men among the mammoths. Victorian science and the discovery of human prehistory* (Chicago: University of Chicago Press, 1993).
16. Silverbark: ”Den naturliga skapelsen”, 60, 66.
17. Nicklasson: ”Sven Nilssons resa 1836”, 43.
18. Sven Nilssons förord i John Lubbock: *Människans urtillstånd eller den för-historiska tiden belyst genom fornlemningarne och seder och bruk hos nutidens vildar* (Stockholm: Bonnier, 1869), vii.
19. Sven Nilssons förord i *ibid.*, iii, fotnot.

Avhandlingsrecensjoner

Hjärtats härdar

Mattias Bäckström: *Hjärtats härdar. Folkliv, folkmuseer och minnesmärken i Skandinavien, 1808–1907*. Möklinta: Gidlunds förlag, 2012. 372 s. ISBN 978-917-844-843-2, inb.

Dette er forfatterens doktoravhandling i idé- og lærdomshistorie, og den ble forsvart ved Göteborgs universitet 2. Juni 2012. Mine synspunkter er basert på den diskusjonen jeg som fakultetsopponent den gang førte med forfatteren, men med en betydelig strammere og kortere disposisjon.

Innledningsvis må det fremheves at Bäckströms avhandling er meget omfattende, den viser at forfatteren er vel hjemme i et omfattende kildemateriale, og den har som forskningsprosjekt et ambisiøst anslag. Temaet for avhandlingen er sentralt, relevant og plasserer seg i et stort og viktig forskningslandskap. Ikke bare idéhistorikere, men også historikere, kulturhistorikere og museologer har gjennom lang tid interessert seg for 1800-tallets museer og museumsgrunnleggere. Gjennom å studere de skandinaviske 1800-talls-museene er det for eksempel mulig å se nasjonsbyggingen som kulturell praksis – med alle de detaljer, kompleksiteter og vekslende nettverk av handlende og tenkende personer som nettopp et slikt perspektiv innebærer. Denne museumsrelaterte kulturelle praksisen involverer pedagogikk, publisistikk, estetikk, kunst og design, litteratur og universitetsarbeid. Bäckström får gjennom sitt valg av personer og institusjoner godt frem denne kompleksiteten og alle de relasjoner det har vært mellom de ulike kulturelle områdene og mellom de enkelte aktørene.

Nettopp fordi avhandlingen har et så bredt og ambisiøst anslag, kan det likevel innledningsvis være grunnlag for å stille spørsmålet om hvor i problemlandskapet Bäckström plasserer seg. Det blir ikke helt klart hvem han egentlig diskuterer med og hvilken forskningstradisjon han forholder seg til. Sant å si blir det aldri helt klart hvilke diskusjonspartnere denne boken egentlig har. Det kan ha sammenheng med at Bäckström innlednings-

vis fremholder at han ikke ønsker å redusere mangfoldet i sitt materiale og i sine perspektiver ”till etablerede kategorier i teori eller tradition” (11). Rett nok viser Bäckström til en rekke andre forfattere og deres arbeider, men uten et fast fokus gjennom hele avhandlingen – eller for den saks skyld i de mer konkluderende analysene.

Bäckström innfører noen litt overraskende kategoriseringer – dels for å beskrive ulike idémessige posisjoner og dels for å forklare forskjellen mellom disse posisjonene: ideal-realistisk naturalisme og naturalistisk real-idealisme (17). Han bruker med en viss konsekvens disse begrepene for å diskutere sine funn og sine aktører, men i hvert fall denne anmelder får aldri helt tak på hva dette begrepsparet gir av innsikt i forhold til empiriens kompleksitet.

Et annet sentralt spørsmål er den periodiske avgrensningen Bäckström legger til grunn for sin undersøkelse – 1808–1907 kan godt være et vel begrunnet valg, men problemet er at den begrunnelsen får leseren aldri presentert. Det er mulig at begge årstall betegner museumshistorisk konkrete (og viktige) hendelser, men det løser ikke spørsmålet om periodisering på et mer overordnet plan. Hva var det som begynte i 1808 og hva var det som tok slutt i 1907? Den danske oldsakskommisjonen av 1807 ble for eksempel skapt av menn født i perioden 1750–1770, og selv om Artur Hazelius døde fra sitt livsverk i 1901, levde og arbeidet for eksempel hans norske parallell, Hans Aall, ved sitt norske folkemuseum frem til sin død i 1946. Å følge bakgrunnen for eller effekten av de ideene Bäckström studerer vil derfor ikke så lett kunne begrenses av slike årstall. Den problematiseringen burde han etter min vurdering selv ha foretatt.

Dette mer ”utvendige” spørsmålet reiser et mer grunnleggende spørsmål, nemlig om det perioden 1808–1907 skjedde noen egentlige brudd, faseforskyvninger eller endringer som kaster lys over de skiftende debattene, de ulike strukturelle valgene eller de mer overordnede prosessene innenfor museums- og

kulturarbeid i Skandinavia. Selvsagt gjorde det det, og Bäckström opererer i praksis med slike underperiodiseringer, generasjonsvekslinger og nydannelser. Fremstillingen hadde imidlertid stått seg på å være tydeligere også på disse dimensjonene ved analysen. Nå er i stedet avhandlingen bygget opp rundt enkelte temaer og tematiske analyser – minnesmerke, folkeliv og folkemuseum. Utfra Bäckströms interesser for å forfølge bestemte ideer og prosesser gjennom 1800-tallets Skandinavia gir en slik disposisjon for så vidt mening, men det gir ingen løsning på periodiseringsproblemet.

Mattias Bäckström har som hovedprosjekt å arbeide innenfor en komparativ, skandinavisk 1800-tallskontekst. Det er et godt valg, men ikke selvsagt. Nettopp derfor får avhandlingen mye av sin tyngde nettopp gjennom dette valget og måten det er gjennomført på. Det krever betydelig med forskerenergi – og ikke minst forskertålmodighet – å arbeide seg igjennom et så omfattende kildemateriale som dette valget forutsetter. Her har Bäckström en klar styrke, og hans omfattende apparat med drøftende noter og henvisninger vil gjøre hans avhandling til et viktig referanseverk for senere forskere. Men samtidig med dette i og for seg gode valget oppstår det en del nye utfordringer. Én ting er at det hadde vært fordelaktig om forfatteren hadde begrundet sin skandinaviske komparasjon mer eksplisitt. Komparasjon kan jo ha ulike formål. Den kan som metode belyse både ulikheter og likheter, den kan oppstille kontraster og den kan påpeke både begrensninger og muligheter hos de handlende aktørene. Rent bortsett fra det språklige eller hensynet til materialets omfang: Hvorfor er Finland ute av perspektivet? Og hva med andre europeiske land som på 1800-tallet brukte museums-etableringer for å markere sin nye eller ettertraktede kulturelle selvstendighet? Og gitt at valget av de tre skandinaviske landene er berettiget (noe det selvsagt er), kunne man ha ønsket seg en redegjørelse for hvordan relasjonen mellom disse tre landene gjennomgikk ulike faser i løpet av 1800-tallet. Forholdet mellom Danmark, Norge og Sverige hadde sine ups and downs, for å si det forsiktig, i løpet av denne perioden. Skandinavismen som ideologi og kulturell praksis hadde sitt høydepunkt på midten av 1800-tallet, og den har uten tvil grunnleggende formet flere av de sentrale museumsgrunnleggerne i alle de tre

landene. Men samtidig har det selvsagt betydning at relasjonen mellom de tre landene tidlig på 1800-tallet var preget av krig, konflikt, seier og nederlag, et forhold som nettopp ga grunnlag for kulturell mobilisering og kulturell isolasjon. Det samme gjorde Danmarks totale nederlag og derangering i tiden omkring Fredrik VII's død i 1863: Europas eldste kongehus døde ut, Danmark ble en desimert statsdannelse som følge av prøyssisk aggresjon. Tilsvarende var situasjonen i slutten av Bäckströms periode: Norge og Sverige var på randen av full krig etter flere tiår med opprivende politiske stridigheter rundt den (for Norges del) påtvungede personalunionens formelle og reelle innhold. Å klargjøre disse forholdene hadde antagelig både gitt en større dynamikk i Bäckströms konkrete analyser og skapt et grunnlag for en tydeligere periodisering av de prosessene han beskriver. De ideene og motivene han behandler, har blitt til og fått sin mening i et politisk og kulturelt rom. Da blir det ikke tilstrekkelig hverken som metode eller som konkret analyse å påpeke idémessige sammenhenger eller aktørrelasjoner (16).

Enda et spørsmål om forskningsdesign er det grunn til å reise. Og igjen er det Bäckströms ambisiøse anslag som er utgangspunktet. Både problemstillingene, gjennomføringene og den konkrete disposisjonen gjør at selve forskningsobjektet fremstår som svært omfattende. Her følges museums historie, temaer, institusjoner, handlende personer, idéer og prosesser i en litt uformelig komposisjon. Det er helt tydelig at Bäckströms primære interesse ligger i å følge relasjonen mellom de konkrete aktørene, museumsinstitusjonene, samfunnet og offentligheten i Skandinavia, men nettopp det kunne ha gitt foranledning til å diskutere gjennom hvilke metoder, perspektiver, kildevalg og teorier denne relasjonen best kunne analyseres. Og det definitive spørsmålet blir vel da egentlig dette: Tåler de høyst ulike kildene trykket fra de ambisiøse spørsmålene og perspektivene?

Om man tar avhandlingen ut av denne brede, overordnede drøftelsen av forskningsdesign, teori og metode, og i stedet ser på hvor undersøkelsens reelle tyngdepunkt ligger, er konklusjonen ganske klar. Bäckström gjennomfører en undersøkelse av museumsprosjektene til og relasjonene mellom henholdsvis danske Bernhard Olsen (1836–1922), svenske Artur Hazelius (1833–1901) og nor-

ske Hans Aall (1869–1946). Dermed blir avhandlingens periodiske tyngdepunkt 1800-tallets siste tredjedel. De tre museumsgrunnleggerne hadde – for å si det forsiktig – veldig ulik bakgrunn både sosialt og kulturelt. Likevel endte de med museums- og kulturprosjekter som hadde mange fellestrekk.

Hvordan kunne det ha seg? Her er vi ved et kjernepunkt i Bäckströms avhandling. Han er ikke av én spesifikk teoretisk observans, men forholder seg eklektisk til ulike teoretiske perspektiver. Det er kurant og ikke uvanlig. Men når man nærmer seg hans konkrete analyser, dukker det opp enkelte mystifikasjoner. Bäckström nevner selv flere ganger at når han skal forsøke å fange og analysere de ideer og strategier som hans hovedpersoner gir uttrykk for, forhandler om, deler og omsetter i praksis, virker det som om det som konstruerer og begrunner sammenhenger og relasjoner (mellom ideene og/eller aktørene) er ”nærhet”. Kanskje denne idémessige nærheten i noen tilfeller er av mer overflatisk eller ikke-relasjonell karakter? Når man som en enkel kulturhistoriker ser nærmere på hva slags kildemateriale Bäckström anvender og som han utleser denne idémessige nærheten av, er det slående hvor forskjellige de er – i utsagnsdybde, retorikk, ambisjonsnivå og genre. Her står kulturfilosofiske verk sammen med dikt, brev, åpningstaler og utstillingskataloger. Det er ved nærmere ettersyn vanskelig å se de klare sammenhengene eller den idémessige nærheten som Bäckström forutsetter. Man kanskje aner at det foreligger sammenhenger, men det er også ofte alt.

Som en supplerende innfallsvinkel kan man se for seg at Bäckströms avhandling hadde hatt fordel av å fokusere på kombinasjonen av retorikk og mentalitet for å kunne forklare sammenfall i museums- og kulturprosjekter over de skandinaviske landegrensene. Når Bernhard Olsen, Artur Hazelius og Hans Aall – tilsynelatende uten de helt store og langvarige kontaktene eller alliansene – likevel endte opp med konsepter som hadde mye felles, skyldtes det ikke idémessig nærhet i og for seg, en nærhet som lett tas til inntekt for påvirkning eller relasjonelle prosesser. Likheten i konseptene kan ha hatt like mye å gjøre med at den kulturelle retorikken som utvikles på mange felt og under innflytelse fra ulike former for sosiale, politiske og kulturelle endringer i siste del av 1800-tallet, etter hvert gjorde enkelte museumsmodeller mulige og

andre umulige. Noen tankemodeller ble det mulig og akseptabelt å elaborere og få oppslutning om, mens andre ble antikverte eller politisk umulige å kolportere.

Om Bäckström hadde fulgt noen slike spor, kunne også en del av de tematiske feltene han så tydelig viser som felles mellom sentrale aktører i den skandinaviske museumsverden, fått en klarere profilering. Her skal jeg foreslå noen av disse sporene konkret.

Flere steder i avhandlingen viser Bäckström hvordan dels religionen og dels en religiøs retorikk følger museumstenkingen ganske tett gjennom store deler av 1800-tallet. Både det norske og det danske materialet er nesten overtydelig i så måte. I Norge var mange sentrale aktører og premissgivere for tenkningen om det felles, nasjonale kulturelle minnet enten teologer eller nært koblet til en religiøs og kirkelig problematikk. Eilert Sundt (1817–1875) – som Bäckström med rette er sterkt opptatt av – var for eksempel både teolog, prest og kirkelig aktør. I Danmark fremhever Bäckström N. F. S. Grundtvig (1783–1872), som i hele sin gjerning, tenkning og innflytelse bedrev teologi og kirkelig politikk. For både Sundt og Grundtvig var politikk og kulturen av grunnleggende kirkelig og teologisk relevans. Det gir i et slikt perspektiv god mening å lete etter den (sekulariserte) religiøse retorikken også i den neste generasjonen av kulturideologer og institusjonsgrunnlegger. Hele tenkningen rundt den nasjonale ånden, det kollektive minnet, den nasjonale *communio* og den lovmessige utviklingen eller avviklingen, har en dimensjon av teologisk og religiøs retorikk som er umiskjennelig. Det samme kan sies om mye av for eksempel Hazelius’ retorikk. Om dette er riktig, vil det være mulig å sette den skandinaviske museumsutviklingen inn i et større idé- og prosjektperspektiv som handler om de protestantiske landenes overgang fra konfesjonelle, protestantiske enhetsstater til komplekse, konfliktherjede classesamfunn. Den kirkelige religionen hadde ikke lenger noen gode svar i denne overgangen. I stedet forsøkte noen å finne svarene i nye, nasjonale minneinstitusjoner som skulle pleie den kollektive ånden og finne fellesskapskonstituerende steder, fortellinger og gjenstander som forente sosiale og politiske motsetninger. Det er tydelig at dette var både Hazelius’ og Aalls posisjon.

I forlengelsen av dette kan det også spørres hvor det ble av politikken i Bäckströms av-

handling. Om man følger Bernhard Olsens danske museumsprosjekt, er det ganske tydelig hvordan han rent politisk agerer revansjistisk. Ikke bare den nasjonale kulturen slik den kunne finnes innenfor de danske grensene etter 1863–1864, men også hertugdømmene Slesvig-Holstens og det stadig mer selvstendige Islands kultur skulle inkorporeres i Olsens danske folkemuseum. Motsatt er det nesten påfallende hvordan både Aall og Hazelius tilsynelatende forsøker å manøvrere mellom politiske motpoler i sine kulturelle prosjekter. De museene de etablerte skulle binde motsetningene sammen.

Et tema som Bäckström gjentatte ganger berører, og som er meget fascinerende og modent for videre utforskning, er forholdet mellom de skandinaviske museumsprosjektene og økonomien. I den praktiske virksomheten var det et nært forhold mellom de tre landenes sentrale museumsgrunnleggere og den økte og profesjonaliserte handelen med antikviteter. Her nærmer vi oss det kanskje mest interessant og nye ved Bäckströms avhandling, nemlig hans undersøkelse av det han kaller ”museal økonomism” (for øvrig et nytt begrep han sammen med flere andre begreper introduserer litt uformidlet midt i avhandlingen [164ff]). I et krysningspunkt mellom et privat samlermarked og et offentlig-juridisk felt knyttet til en forståelse av

kulturelt fellesskap og felles eierskap utvikler de skandinaviske folkemuseene seg.

Avslutningsvis er det grunn til å påpeke at Mattias Bäckström gjennom sin avhandling har levert et massivt og imponerende vitenskapelig arbeid. I trykt form utgjør avhandlingen 285 to-spaltede sider fulgt av 970 noter som alene utgjør 50 sider. Allerede dette viser at avhandlingen er resultat av en systematisk vilje til å gjennomføre et ambisiøst, skandinavisk basert komparativt arbeid. Og arbeidet er gjennomført med lærdom og interesse for detaljene. I perspektiv av forskningsdesign og alternative fortolkningsmuligheter fremstår Bäckströms avhandling på et vis likevel som ganske lukket rundt seg selv. Denne anmelder vil antyde at Bäckström hadde kunnet klargjøre sine anliggender ved i større grad å åpne prosjektet mot annen forskning, mot mer avklarte perspektiver og sammenhenger mellom de fenomener, prosesser, institusjoner og enkeltaktører som behandles. Denne kritikken skal imidlertid ikke skygges for det faktum at Mattias Bäckström med sin avhandling på en imponerende måte har satt de skandinaviske 1800-tallsmuseene og deres minneperspektiver inn i et bredt lærdomsperspektiv. Dette ambisiøse prosjektet har gitt nye innsikter samtidig som det inspirerer til ny forskning.

Arne Bugge Amundsen

Bränsle för den moderna nationen

Helena Ekerholm: *Bränsle för den moderna nationen. Etanol och gas i Sverige under mellankrigstiden och andra världskriget*. Umeå: Institutionen för idé- och samhällsstudier, 2012. ii+72 s. samt 4 papers. ISBN 978-917-459-466-9, hft.

Denna sammanlægningsavhandling i historia handlar om två svenska drivmedelsalternativ under mellankrigstiden og under andra världskriget: etanol og gegas (generatorgas). Mer specifikt undersøker Ekerholm de politiska försøken att etablera etanol og gegas som inhemska drivmedel og de problem som oppstod därvidlag. Ämnet som hon ger sig i kast med är väl valt. Det har samtidsrelevans og utgör en forskningslucka i svensk teknik- og vetenskapshistoria.

Avhandlingen består av en så kallad kapp samt fyra bilagda artiklar, en av dem samförfattad. Vid tidpunkten för avhandlingens framläggande var två av artiklarna publicerade og de resterande två antagna för publicering.

I kappan redogör Ekerholm för syfte og problemställning, teoretisk ansats, tidigare forskning samt diskuterar sina resultat. Syftet med kappan, som så ofta är fallet i sammanlægningsavhandlingar, är framför allt att knyta samman de enskilda bidragen, og Ekerholm försöker i första hand göra detta med hjälp av teknikhistorisk teori. Bland annat tar hon fasta på, og modifierar, begreppet ”socialt relevanta grupper” i den socialkonstruktivistiska teoribildningen SCOT (social construction of technology), og använder det för att motivera val av studieobjekt

och avgränsningar. Utifrån den brittiske historikern David Edgertons begrepp ”tekniknationalism” utvecklar Ekerholm en övergripande förklaring. Det är väl funnet, även om inte alla bilagda artiklar kan sägas beröra detta tema.

Den första artikeln är samförfattad med idéhistorikerna Jenny Eklöf (huvudförfattare) och Erland Mårald och behandlar svensk etanolpolitik mellan 1909 och 2011. Artikel-författarna konstaterar att etanol under hela perioden uppfattats som ett framtidens drivmedel och därför blivit föremål för storslagna politiska visioner och program. De frågar sig varför etanol inte förmått möta förväntningarna, men i sin diskussion tar de inte upp prisbildningen, den förmodligen helt centrala förklaringsfaktorn. I sitt bidrag till artikeln (cirka 6 s.) behandlar Ekerholm tämligen översiktligt argumenten för och emot etanol under mellankrigstidens första år. Hon pekar då på att även om utvecklingen av alternativa energikällor sågs som en nationell och militär angelägenhet, innebar den för tiden brännande nykterhetsfrågan att etanol som drivmedel i realiteten var en politisk omöjlighet. Först i och med introduktionen av krotonaldehyd som denatureringsmedel under 1923, kunde den potentiella och sannolikt reella missbruksrisken elimineras. Etanolen hamnade därmed i ett helt annat politiskt läge.

I den andra artikeln genomför Ekerholm en argumentationsanalys av den politiska debatten om etanol under perioden 1924–1934. Under denna period introduceras och diskuteras ett antal stödåtgärder som en temporär skattebefrielse för etanol vid införandet av drivmedelsskatt, förslag om brännoljemonopol, tvångsinblandning och senare tvångsinköp av etanol för bensinimportörer. Ekerholm drar slutsatsen att det främst var riksdagshögern som drev fram åtgärdsförslagen utifrån en vision om nationell självförsörjning på bränsleområdet där militär beredskap ingick som en central komponent. Socialdemokraterna, däremot, vände sig emot subventioner till nationell industri och menade att fri internationell handel i princip var att föredra.

Ekerholm redogör i den tredje artikeln för de politiska ambitionerna att etablera gengas som ett alternativt bränsle under mellankrigstidens senare hälft. Dessa var starkt präglade av 1930-talets nationalistiska och gränsförstärkande handelspolitik som syftade till själv-

försörjning på Energiområdet. Hon utvecklar också ett användarperspektiv på gengas som under krigsåren kom att bli beredskapsbränslet framför andra. Som drivmedel, menar Ekerholm, levde gengas till skillnad från etanol inte upp till den idealtypiska automobilkulturens krav på kraft, prestanda och obehindrad individuell rörlighet. Gengasen utvecklades därför snabbt efter krigsslutet.

I den fjärde och sista artikeln (ursprungligen publicerad i *Lychmos* 2010) tar Ekerholm upp en oväntad konsekvens av krigstidens utbredda gengasanvändning: den medicinskt-vetenskapliga kontroversen kring kronisk koloxidförgiftning under perioden 1944–1961. I och med att akut koloxidförgiftning etablerades som diagnos i gengasanvändningens efterföljd, inrättades 1940 en gengasklinik vid Sabbatsbergs sjukhus i Stockholm. Dess föreståndare introducerade kronisk gengasförgiftning (senare koloxidförgiftning) som diagnos. Symptomen var dock diffusa, och diagnosen blev snabbt kontroversiell. I synnerhet företrädare för Karolinska sjukhusets gengasavdelning, som hade bildats 1945, kom att kritisera diagnosen som ovetenskaplig. Ekerholm menar dock att frågan om vilken tolkning som var vetenskapligt legitim blev ett slagträ i en kontrovers som framför allt handlade om status och resurstilldelning.

Det går att göra en del invändningar mot de bilagda artiklarna, särskilt när det gäller teoretiska diskussioner och val av empiri. När Ekerholm till exempel i den tredje artikeln menar att konsumtionsteori svårligen kan användas för att studera användningen av gengas (eftersom denna enkelt uttryckt inte byggde på konsumentens fria val) har hon inte tagit hänsyn till det senaste kvartssekllets teoriutveckling på området. Och hennes huvudsakliga val av källmaterial (utredningar och rapporter) för samma artikel gör det svårt att studera användarna i sig. Men över lag är de enskilda artiklarna väl sammanhållna och presenterar intressanta resultat.

När artiklarna läggs samman uppstår dock diskrepanser mellan avhandlingens utgångspunkter och de enskilda bidragen. Exempelvis pekar Ekerholm i sin övergripande teoretiska ansats på vikten av att studera socialt relevanta grupper. I de bilagda artiklarna studerar hon framför allt traditionellt politiskt-historiska aktörer, och det är naturligtvis acceptabelt. Men givet Ekerholms fokus på de nationella ambitionerna att skapa bränsle-

autarki genom att utveckla alternativa drivmedel, är det svårt att förstå varför hon explicit valt bort att studera korporativa och militära aktörer (10). I avhandlingen *Styre i kristid. Studier i krisförvaltningens organisation och struktur 1939–1945* (Stockholm, 1973), som Ekerholm för övrigt inte uppmärksammar, pekar historikern Lennart Friberg ut Ingenjörsvetenskapsakademien (IVA) som ett helt centralt organ på bränsleområdet. Således inrättade IVA en kommitté för inhemska bränslen innan kriget, en rad andra kommittéer vid krigsutbrottet och låg också delvis bakom etableringen av Svenska Gengas AB 1940. Därtill borde Rikskommissionen för ekonomisk försvarsberedskap (RKE) som

existerade mellan 1928 och 1946 ha varit intressant att studera närmare. RKE utredde bland annat bränslehushållningen och strukturerade kristidsorganisationen på bränsleområdet. Om några, så framstår IVA och RKE som socialt relevanta grupper.

De ovan uppmärksammade bristerna i Ekerholms ansats uppvägs av en oförvägenhet när det gäller att ge sig i kast med nya problemområden och teorikomplex. Med sin studie av drivmedelsalternativen etanol och gengas bidrar hon till en ökad förståelse för mellankrigstidens och de efterföljande krigsårens markerade teknikkationalism.

Per Lundin

Trafikslag på undantag

Martin Emanuel: *Trafikslag på undantag. Cykeltrafiken i Stockholm 1930–1980*. Stockholm: Stockholmia förlag, 2012. 408 s. ISBN 978-917-031-241-0, inb.

Varför anses vissa städer vara cykelvänliga, medan andra karaktäriseras som bilstäder? En vanlig, naturalistisk förklaring är att cykelstäder nödvändigtvis måste vara platta och ha ett behagligt klimat: därför finns det betydligt fler cykelåkande i Amsterdam än i Trondheim. En sant historisk förklaring vore snarare att andelen cyklistar är beroende av samhällliga och ideologiska faktorer, som till exempel socialstruktur, politiska majoritetsförhållanden och de relevanta aktörernas föreställningsvärldar: endast en dylik förklaring kan ge oss svar på frågan varför vi stöter på betydligt färre cyklar i Rotterdam än i Amsterdam. Det är denna typ av historievetenskaplig analys som Martin Emanuel levererar med sin utmärkta doktorsavhandling *Trafikslag på undantag*, försvarad vid KTH i december 2012 – en teknikhistorisk skrift som fogar sig väl in i en stockholmsk Teknis-tradition. Till dess föregångare hör bland annat Pär Blomkvists avhandling om vägbyggandets, Per Lundins om trafikplaneringens (recenserad i *Lychmos* 2009) och Tomas Ekmans om spårwagnens historia.

Emanuel tar sin utgångspunkt i observationen att trafiksituationen i Stockholm sedan länge varit inriktad på att underlätta bilarnas framkomlighet, men slår samtidigt fast att

cykelåkandet faktiskt ökat starkt under det senaste årtiondet. Hans kunskapsintresse är att främja sistnämnda process och till detta ändamål söker han blottlägga de faktorer som på sin tid ledde till att huvudstaden alltmer kom att anpassas till den motoriserade trafikens krav. Den uppgift Emanuel ställer sig är ”att analysera hur cykeltrafikens förutsättningar förändrades i samband med framväxten av den moderna staden och konkurrerande trafikslag under perioden 1930–1980 [...] [och] att undersöka vilka *aktörer* som haft inflytande över stadstrafiken och hur de, utifrån sina *värderingar* och *tolkningar* av cykeltrafiken, format förutsättningarna för denna” (20). Författaren utgår från att historievetenskapen bör peka på kontraster till dagens situation, staka ut de processer som lett till vårt aktuella läge och om möjligt bidra med kunskaper om att världen skulle kunna se annorlunda ut än den faktiskt gör.

Låt det först som sist vara sagt att författaren lyckats väl med att lösa den uppgift han ställt sig. Dessutom måste framhållas att Emanuels avhandling fyller ett stort hål i den teknikhistoriska litteraturen, även sett ur ett internationellt perspektiv. I förhållande till järnvägen och bilen är cykeln ett fordon som här levtt ett styvmoderligt liv. Förvisso har det publicerats en del studier under senare tid – till exempel ett specialnummer av tidskriften *Journal of transport history* år 2012 – men på det stora hela är antalet studier av cykeln begränsade och när de finns behandlar de

huvudsakligen 1800-talets andra hälft. Antalet undersökningar av tiden efter första världskriget är mycket begränsade.

Till de viktigaste källor Emanuel använt sig av hör Väg- och vattenbyggnadsstyrelsens arkiv och Gatukontorets arkiv (otryckta), Stadsfullmäktiges handlingar och Stockholms kommunalkalender (tryckta). Härtill kommer en rad ytterligare tryckta källor, till exempel Svenska kommunal-tekniska föreningens handlingar, Svenska vägföreningens tidskrift, trafikledsplaner, Statens offentliga utredningar, med mera. Det handlar alltså i all huvudsak om texter författade av de ”planerare, arkitekter och trafikingenjörer [som] i stort sett [fick] monopol på tolkningar kring trafiken” (339).

Cykeln kom till Stockholm i flera vågor, den första helt kort i slutet av 1860-talet, den andra under 1890-talet. I början var cykeln uteslutande ett objekt som användes för nöjes skull, framför allt i idrottsammanhang, men redan under seklets sista decennium kom cyklisterna allt som oftast att kritiserats för att ockupera gator och torg och för att inte visa tillräcklig hänsyn gentemot andra personer. Liksom bilisterna ett decennium senare betraktades cyklisterna gärna som arroganta överklass typer – vilket väl inte helt kan ha stämt, eftersom var tolfte stockholmare ägde en cykel 1899. Redan ett år tidigare hade också Stockholms arbetares cykelklubb bildats. Cykeln kom alltmer att bli ett arbetsredskap som inte minst användes av kurirer.

Efter den första boomen gick antalet nyregistreringar av cyklar i Stockholm ner något, för att ta fart igen först efter första världskriget. 1921–35 kan betraktas som nästa hausse. År 1931 fanns knappt 200 000 cyklar i staden, mot 18 000 bilar. Efter ett par års stagnation växte antalet cyklar igen från slutet av trettioalet, för att formligen explodera under kriget. Vid denna tid finner vi en intressant förskjutning av synen på cyklisten både i pressen och hos allmänheten. Efter att cyklisterna under åratall fått acceptera tillropen ”terroristisk” och ”landsplåga” av andra trafikanter och polis gjorde krigets resursknapphet att de sågs i nytt ljus (46f).

Emanuelns analys av 30- och 40-talen visar på en delvis paradoxal utveckling. Å den ena sidan ökade alltså antalet cyklar dramatiskt och en del åtgärder vidtogs för att komma tillrätta med cykelåkandets expansion. Trots detta verkar trafikplaneringen i betydligt

större utsträckning varit inriktad på att ge plats åt ett fordon som numeriskt sett fortfarande var i klar minoritet: bilen. De förslag som framfördes för byggandet av cykelbanor hade vanligtvis som mål att öka bilförarnas framkomlighet, inte cyklisternas. Redan på denna tid var ledstjärnan trafikslagets separation – åtminstone vad gäller infartsledningarna och de större stråken. Som titeln på Emanuelns avhandling antyder betydde denna separation samtidigt att en process inleddes som skulle komma att föra till att cykeln hamnade på undantag.

Trots att stadsbyggarna alltså började underlätta bilens framfart på andra trafikanters bekostnad, ökade cyklisternas antal. Cykeln användes inte heller bara för resor till och från arbetet utan under trettioalet fick föreställningen om ett aktivt friluftsliv luft under vingarna. Rimligen borde detta fört till anläggandet av det som på den tiden kallades cykelstigar (stråk som byggdes oberoende av det existerande offentliga vägnätet), men det gjordes endast i mycket liten utsträckning. Vad gäller de boende i de delvis nya ytterområdena verkar det tilltagande cyklandet till stor del ha berott på den dyra och bristfälligt utbyggda kollektivtrafiken. För en arbetare kostade buss- och spårvagnskort stora summor och turtätheten var låg. I en dylik situation frodades således cykeln, trots avsaknad av cykelstigar och den otillräckliga utbyggnaden av cykelbanor.

Om cykelpendlarna började marginaliseras av myndigheterna, var det väl i innerstan snarast så att det var bilisterna som började tränga bort cyklisterna. Man får intrycket att djungelns lag gällde redan på tjugotalet. Samtidigt började ingenjörer och arkitekter betrakta gator enbart som trafikådror. Målet var som sagt att underlätta trafikflödet, vilket betydde att de långsammare trafikanterna fick stryka på foten. Följdriktigt saknades cyklar och cyklisterna helt i Stockholms generalplan från 1928. Detta betydde inte att planens upphovsmän menade att cyklar skulle förbjudas men väl att det inte fanns någon anledning att ta speciell hänsyn till cyklisterna och deras behov. Vägarna skulle vara tillgängliga för alla trafikanter (utom fotgängare) på samma villkor – vilket naturligtvis ledde till problem i perioder då antalet bilar (och deras hastighet) steg.

Ett allt som oftast återkommande tema i utredningskretsar var parkeringsproblemet.

Både parkerade bilar och cyklar förhindrade det livsnödvändiga trafikflödet. Kriget gav viss respekt på så vis att den mer platskrävande bilen inte användes lika mycket som tidigare. Det dröjde därför till efter kriget innan resoluta åtgärder vidtogs för att förhindra långvarig bilparkering på vissa gator, framför allt sådana med kollektivtrafik. Intressant nog kom cykeln att klara sig undan dylika stränga restriktioner – den cykelvänlige överståthållaren Torsten Nothin verkar härvidlag spelat en avgörande roll.

Emanuel sammanfattar perioden 1930–50 som en reaktiv tid. Både cyklandet och bilåkandets snabba tillväxt tog myndigheterna på sängen och man försökte så gott det gick att reagera på situationen genom att vidta smärre och begränsade åtgärder. Med ett gott ordval talar författaren om att myndigheterna försökte hantera läget bäst det gick; ett proaktivt handlande baserat på föreställningen om att framtiden går att planera finner vi först på femtiotalet.

1950- och 60-talen utgör avhandlingens andra större empiriska del. Innan författaren går in i detalj på de omfattande förändringar som Stockholm genomgick vid denna tid redogör han i ett mellankapitel för de nya vindar som började blåsa på det nationella planet, en vind som mer och mer kom att utveckla sig till en stark motvind för landets cyklisterna. Till stor del baseras framställningen på existerande litteratur om det nya planeringstänkandet och de inte minst av US-amerikanska förhållanden påverkade svenska trafikexperterna. Viktiga dokument är två nationella vägplaner, en från 1957 och en från 1970, vilka bägge bidrog till utvecklingen av det som Per Lundin i sin avhandling kallar för ”bilsamhället”. I detta hade cykeln en mycket begränsad plats, och om den överhuvudtaget förekom hade den degraderats till ett lokalt och långsamt transportmedel som hade mer gemensamt med fotgängaren än med bilen. Om cyklisterna under 30-talet hade varit tvungen att klara sig så gott det gick i den vänstra vägrenen, var man nu tvungen att dela plats med fotgängarna.

Under efterkrigstiden ändrades även synen på trafikolyckors orsaker. Tidigare utgick väg- och stadsbyggare ifrån föreställningen att olyckor berodde på den mänskliga faktorn och att olyckorna bara kunde minskas om man lyckades disciplinera trafikanterna. Det nya perspektivet byggde på idén att det var

de yttre förhållandena som gjorde det i princip omöjligt för bilförarna att i vissa situationer undvika olyckor. Snäva kurvor, smala vägar, dålig vägbeläggning och blandad fordonstrafik orsakade olyckor, inte bilisterna själva. Detta synsätt passade väl in i den teknokratiska världsbild som de nya experterna företrädde. Med tekniska lösningar kunde i princip alla problem klaras av. För cyklisterna kunde detta förvisso ha sina fördelar, till exempel då planerna drog slutsatsen att man genom byggnadstekniska anordningar kunde skydda cyklisterna från den motoriserade trafiken.

För de boende i de nya förorter som byggdes i Stockholms utkanter och i grannkommunerna från början av 50-talet hade experternas planer olika effekter. Den tilltagande skaran bilförare kunde glädjas åt dels ett stort antal parkeringsplatser, dels trafikleder som snabbt tog dem in mot staden eller till andra stadsdelar, medan T-bana och bussar underlättade pendling för dem som inte ägde eller inte ville köra bil. Även fotgängarnas liv underlättades med hjälp av från motoriserad trafik befriade gångstigar. På ett övertygande sätt visar författaren att det ånyo var cyklisterna som kom i kläm. Det var inte tänkt att dessa skulle använda de nya trafiklederna och resurserna räckte sällan till separata cykel- och mopedbanor. Istället kom cykeln att hänvisas till de för lokala behov inrättade gångvägarna, vilket fick till följd att den arbetspendling som hade kännetecknats de förorter som byggts under 30-talet försvärades. För att understryka denna tendens ytterligare kom cykeln i plandokument och broschyrer mer och mer att betraktas som ett slags leksak använd av barn och ungdom snarare än ett reellt alternativ till bil- och kollektivtrafik.

Kapiteln om efterkrigstiden bygger på en rad region-, general-, trafikleds- och cityplaner. Utredningarna kom slag i slag och verkar alla ha pekat åt ett och samma håll: framtiden var bilstaden, förebilden var US-amerikanska städer och för cykel fanns här föga plats. Inte ens i visionerna om det moderna friluftslivet fanns rum för cykeln: även fritiden skulle byggas med bilen som ryggrad. Till och med tunnelbanan betraktade experterna ur bilvinkel. Som trafik- och stadsbyggnadsrådet Helge Berglund sa 1960: ”bästa sättet att bygga för bilismen är nog att bygga tunnelbanor” (274).

Om cyklar nämndes i alla dessa planer under 1950- och 60-talen var det oftast med

undertonen att de i vilket fall som helst snart kommer att ha försvunnit. Planerarna, vilka var influerade av modernistisk arkitektur och stadbyggnadskonst, förfäktade en modern stad fylld med det modernas symbol framför andra: bilen. Cykeln däremot ansågs som omodern inte bara i den meningen att den var äldre än bilen, utan också på så vis att den var långsam och dess användare oberäkneliga. Sedan futurismens tid har bilen varit betraktad som något snabbt och fartfyllt, ett fortskaffningsmedel som i den moderna staden stod för förnuft och rationalitet. Den negativa stämpel som cykeln gavs kom alltså att bidra till dess marginalisering.

I det konkreta arbetet gällde det för planerarna att finna argument för att hålla cyklar och fotgängare borta från de större leder som planerades genom innerstan, till exempel Centralbron och Söder- och Klarastrandsleden. Vid vissa tillfällen sades att det blev för dyrt att göra en led så bred att cykelbanor kunde få plats, vid andra att på- och avfarterna skulle bli alldeles för farliga för cyklister eller att de inte skulle vilja köra genom långa tunnlar. Planerarna gjorde sig alltså på eget bevåg till cyklisternas välmående talesmän. Anmärkningsvärt är att till och med Cykelfrämjandet lät sig övertalas av dylika resone-mang. Emanuel drar den närliggande slutsatsen att Cykelfrämjandet under denna period var en tämligen svag organisation.

Mot slutet av anhandlingen kommer författaren in på den period då vinden vände. Från och med mitten av sextioalet började så sakteliga vissa aktörer undra om bilstaden verkligen var den omgivning man önskade sig. En stadsmiljögrupp bildades och luftföroreningen kom upp på den politiska dagordningen. Till och med stadsbyggnadskontoret gjorde en kovändning och presenterade idéer till ett sammanhållet cykelnät över staden 1972. Sex år senare lades stadens första cykelplan fram. En positiv faktor var att det efter 1978 utgick statsbidrag till inrättandet av cykelbanor. Men tjänstemännen började röra på sig först efter det att politiken gjort klart att cyklisternas intressen måste tillvaratas bättre. Politikerna i sin tur stod från mitten av 60-talet under tilltagande tryck från utomparlamentariska organisationer som Alternativ stad och Cykelkedjan – aktionsgrupper som var betydligt fränare i tonen än Cykelfrämjandet.

Under ett drygt decennium såg det nu ljusare ut för cyklisterna, vilka dock hade oturen

att deras röst började höras samtidigt som stadens ekonomi försvagades. Det ekonomiska utrymmet för större sammanhängande cykelbanesatsningar var begränsat. Dessutom uppstod lokala problem när delplaner skulle realiserar; affärsidkare och fastighetsägare gick ofta emot försöken att försvåra tillgängligheten för de bilburna. Vad gäller planerarnas inställning innebar, enligt Emanuels begreppsapparat, sjuttioalet en förskjutning från en proaktivt expansionistisk sådan mot en reaktivt hushållande, det vill säga en återgång till en typ av stadsbyggnadsregim som varit förhärskande under mellankrigstiden.

Den historia som Emanuel berättar påminner om det som antropologen Bryan Pfaffenberger kallat ett *technological drama*. Huvudorsaken till cykelns uppgång, fall och återuppstående finner han i förskjutningar i maktrelationerna. Efter kriget lyckades planerarna tillförsäkra sig mer makt, och mot slutet av 60-talet grep politikerna mer aktivt in i planeringsprocessen än tidigare. Kanske man skulle kunna sammanfatta författarens budskap som så att tekniken inte är ett opolitiskt och neutralt fenomen, utan i högsta grad en politiskt laddad affär. Även om författaren inte förmår lokalisera de yttersta orsakerna till de förändrade maktförhållandena, ger den välskrivna avhandlingen trots allt ett övertygande, bejakande svar på Langdon Winners klassiska fråga: *Do artifacts have politics?*

I Emanuels bidrag till teknikens politiska historia drar cyklisterna vanligtvis det kortaste strået. Snarare än att förskansa sig makt verkar dessa ha varit utelämnade till sin egen vanmakt. Den kritiske läsaren undrar nu om denna konklusion inte är ett resultat av de källor Emanuel rådfrågat. Detta är en välkänd fallgrop för historiker och andra forskare: det man studerar blir nödvändigtvis viktigt; de svar man söker finner man ofrånkomligen i de källor man bearbetar. Om materialet i första hand författats av planerare och experter, ingenjörer och politiker, är faran stor att dessa aktörer tillskrivs större inflytande än andra. Med tanke på avhandlingens tematik hade man nog förväntat sig att mer hänsyn tagits till andra typer av källmaterial. Ifall Emanuel hade undersökt cyklisternas egna erfarenheter hade han rimligtvis funnit en rad aktörer som inte accepterade de strukturer och regler som myndighetspersoner hade konstruerat utan motstånd. I avhandlingen

finner vi ytterst få aktörer som trotsade planernas intentioner genom att använda sig av större trafikleder eller sådana som bröt mot lagar och förordningar genom att cykla mot enkelriktat, mot rött ljus eller i bredd. Det är synd att författaren till exempel inte använt sig av polisrapporter och domstolsprotokoll. Visserligen har han konsulterat Cykelfrämjandets arkiv men även detta ger

ett uppifrånperspektiv där de enskilda cyklistererna endast representeras indirekt; arkivmaterial från sjuttioalets ny sociala rörelser lämnar föga spår i *Trafikslag på undantag*. Enligt min mening är detta teknikhistoriens nästa stora utmaning: att ta brukarna, konsumenterna och användarna på större allvar och att göra deras röster hörda.

Mikael Hård

Utanför gränserna

Kristina Espmark: *Utanför gränserna. En vetenskapshistorisk biografi om Astrid Cleve von Euler*. Umeå: Institutionen för idé- och samhällsstudier, 2012. 317 s. ISBN 978-917-459-499-7, hft.

Astrid Cleve von Euler kan knappast sägas tillhöra de "stora" inom svensk vetenskapshistoria, men Kristina Espmark har bedömt hennes liv så intressant att hon skrivit en grundlig och omfattande undersökning på över trehundra sidor om hennes liv. Jag delar den bedömningen. Det finns mycket kvar att göra i den del av vetenskapshistorien som handlar om andra än de "stora namnen".

Cleve brukar omnämnas av två anledningar, dels för att hon 1898 var den första kvinnan i Sverige som disputerade i ett naturvetenskapligt ämne, dels för att hon hade nazistiska åsikter. Men hon var också en etablerad och kunnig kännare av kiselalger (diatomocéer), vilket gav henne professors namn, involverad i en häftig debatt med geologer om jordskorpans rörelser efter istiden, och hon hyste fantastiska idéer à la Olof Rudbeck om att Eden skulle ha legat i norra Tyskland, med mera. Espmark har i sin innehållsrika och väl underbyggda avhandling gett oss en biografi över en person vars eftermäle har gått i många olika riktningar, och som har en plats, låt vara ej framträdande, i vetenskapens, i feminismens och i den politiska historien i Sverige.

Espmark har valt att skriva, åtminstone delvis, vad hon kallar en existentiell biografi, efter Thomas Söderqvists beskrivning: "en livsskildring som fokuserar på livet och verket som ett sammanhängande existentiellt projekt; hur en människa lever sitt liv på ett sätt som ger henne en känsla av värde, mening och sammanhang" (18). Allt i den biografierades liv, politiskt, vetenskapligt, ekonomiskt,

religiöst och privat skall smälta samman i en helhet. Avhandlingen vill vara en livsverksbiografi som följer sitt objekt genom livet och inte gör "skillnad på liv och verk och beaktar Cleves känslor och strävan efter mening" (18). Cleves liv lämpar sig utmärkt för en livsverksbiografi, men en sådan kräver material, och Espmarks avhandling bygger på en stor materialsamling. Både texter och arkiv har dammsugits på ett föredömligt och imponerande sätt.

Vill vi i en existentiell biografi se människan som en helhet, måste vi jämka samman till synes oerhört splittrade delar. I Cleves fall vetenskap (kemi, botanik, geologi, arkeologi), skilsmässor, konvertering (mot slutet av sitt liv till katolicismen), utanförskap, politik, etc. I en vetenskapshistorisk existentiell biografi är inte vetenskapen något utanför kultur och samhälle, utan en del därav. För varje vetenskapsidkare är liv och vetenskap ett. Espmark konstaterar därför helt riktigt att det intima har en plats i biografien, "så länge det finns goda skäl för att ta med det" (73). Brasklappen "goda skäl" pekar dock på ett historio-grafiskt problem, för hur bedömer man vilka skäl som är goda?

Det finns goda skäl att ta med giftermålet 1902 med Hans von Euler och den uppsplittrade skilsmässan tio år senare, eftersom detta direkt påverkade både Cleves möjligheter att bedriva forskning, och dess inriktning. Men det rykte som cirkulerade att Hans von Euler inte skulle vara far till hennes sista barn, finns det verkligen anledning för en historiker att uppehålla sig vid sådant? Ryktet var förmodligen en väsentlig del av Cleves liv och borde därför ha en plats i en existentiell biografi. Espmark tar inte upp det, men väl det nära, eventuellt lesbiska, förhållande Cleve runt sekelskiftet hade med en flicka Anna. Vilka är de goda skälen att ta med det senare, men

inte det förra? Vi får inte heller veta mycket om hennes privatliv efter skilsmässan, om relationer till syskon och andra släktingar, om hur det var att ha en systerson i Uppsala som går runt och pratar om "nazistkärningen", eller en syster Agnes, konstnären vars verk lättligen hade räknats som "entartete Kunst". Den isolering Cleve kom att uppleva vetenskapligt, fanns den också privat? Bidrog den till den bitterhet som riktades mot det vetenskapliga etablissemangen? Givetvis kan privatliv av fullgoda etiska skäl utelämnas med hänsyn till personlig integritet, men det försvårar onekligen syftet att skriva en existentiell biografi. Kanske är det, det i och för sig riktiga, beslutet att visa respekt för Cleve, "som om hon levde" (19) som gör att somligt inte tas upp. Resultat blir dock att avhandlingen halter något som existentiell biografi. Det är inte helt klart hur det privata samverkade med hennes senare karriär; som lärare, vid industrin, som lantbrukare, som privatlärare, som politiskt aktiv, etc.

Ett centralt begrepp i avhandlingen är gränsdragning, utgående från Thomas Gieryns uppfattning att det inte finns fasta gränser för vad som skall betraktas som vetenskap, utan att den avgränsas genom ständiga förhandlingar, "vid en given tid och en given plats" (19). För att framgångsrikt dra gränser i dessa förhandlingar måste man skaffa sig trovärdighet, och trovärdighetsdebatter avgörs av publikens. Gränsdragningsanalyser är centrala när Cleves debatter med kvartärgeologerna behandlas. Från slutet av 1910-talet hade hennes intresse forskjutsits från kemi mot geologi, och där förespråkade hon en svängningsteori enligt vilken landet i samband med att landisen drog sig tillbaka, genomgått flera höjningar och sänkningar. Som stöd hänvisade hon till sina kiselalgsanalyser, som hon kontinuerligt bedrivit sedan slutet av 1890-talet. Teorin mötte stark kritik från ledande kvartärgeologer. Avhandlingen kretsar mycket kring de gränser Cleve drog för att vinna trovärdighet hos geologerna, eftersom "hon ville bli erkänd" (9) som geolog, "hon ville befinna sig innanför" (275). Den trovärdighetsdebatten förlorade hon – hon fick aldrig det hon strävade efter, auktoritet inom geologin.

Nästan alla Cleves geologiska artiklar ses som ett led i "hennes gränsdragningsarbete gentemot geologerna" (232), ett arbete hon tycks driva nästan som besatt. När hon misslyckades inom geologin vände hon sig till

arkeologin och hennes studier av Komsakulturen ses som en strävan att "etablera sig som geolog snarare än ett försök att förnya den arkeologiska kunskapen" (225). Hon ville med arkeologin "stärka sin roll som geolog genom att etablera en gräns mellan sig och övriga geologer" (227). I arkeologin omtolkade hon, med hjälp av kiselalgsanalyser, fornfyndens relativa ålder och i "samband med det drog hon gränser gentemot flera geologer vars forskning hon kritiserade" (230). Till och med den publikation 1962 där hon argumenterar för att Eden egentligen legat i Nordtyskland, och som uppriktigt sagt ligger nära ett intellektuellt totalhaveri, får en roll i gränsdragningsarbetet. Även hennes populärvetenskapliga arbeten, om selen och om trä, inrangeras i ett "gränsdragningsarbete gentemot kvartärgeologerna" (184). Man kan fråga sig varför Cleve så envist framhärjade med sin hårt kritiserade svängningsteori. Enligt Espmark vilade hennes egen trovärdighet på dess framgång, för om den föll skulle hennes kiselalkompetens försvagas. Men den senare kompetensen var det inte många som betvivlade, den gav henne en professorstitel. Det förefaller betydligt troligare att trovärdigheten minskade för att hon så hårt höll fast vid svängningsteorin. Eller för uppfattningen att formell skolning inte var "avgörande för forskarens förmåga till vetenskaplighet" (229), eller genom att i en artikel på en knapp sida förkasta tidigare tolkningar, anse sig bidra till utvecklingen av arkeologisk kunskap, och använda arkeologiska fynd för att bekräfta sin syn på det geologiska skeendet (227), eller genom att hävda sig vara den ende som kunde "teoretisera fördomsfritt" (137), eller genom att översätta en bok om selen och ange sig själv som författare. Att utmana kvartärgeologer genom att hävda tolkningsföreträde utan att höra till disciplinen (153) är utmanande, liksom att följa egna uppslag "utan hänsyn till äldre åskådningar" (184). Att bege sig in på ett nytt område, geologin, utan formell utbildning och hävda att alla andra har fel är inte någon bra taktik för att skapa trovärdighet.

Espmark pekar här på en motsättning hos Cleve som inte blir riktigt förklarad. Varför avgränsade hon sig så intensivt mot den grupp hon vill bli accepterad av? Till en del kan detta givetvis förstås som resultatet av en utanförsituation både som kvinna och institutionellt, men räcker detta? Hennes privata

situation har säkert betydelse för hennes vetenskap, det inser Espmark, men frågan diskuteras inte närmare. Ett större inslag av existentiell biografi, dvs om hennes ställningstaganden hade kunnat relateras till händelser i hennes privatliv (på samma sätt som görs i förhållande till Euler), skulle vår förståelse till varför hon valde konfrontationens väg förmodligen öka.

Ett annat viktigt syfte med avhandlingen är också att "bidra med kunskap om hur vetenskap formas och förändras" samt att visa "det individuella i ett projekt som till stora delar bygger på gemensamt arbete" (17). Mer kunde ha sagts om det gemensamma i den vetenskap Cleve utförde, i vilka vetenskapliga traditioner hon skolades och arbetade. Espmark har här varit tvungen att anpassa analysen efter sina "möjligheter att förstå den naturvetenskapliga fackkunskapen" (22), vilket får till konsekvens att Cleves forskningar tilldelas en större roll än vad de egentligen hade. Avhandlingen 1898 om växters groningstid sägs ge "moderna biokemiska perspektiv" (59), men att ha utfört kemiska analyser av biologiskt komplicerade substanser räcker knappt för det omdömet, då sådant inte var något nytt. Espmark säger att Cleve i sin avhandling "analyserat fröns innehåll av bland annat proteinämnen, olja, stärkelse och diastaser", men Cleve säger bara att små mängder diastas "bestäms till lokaliseringen och relativa mängden" (Cleve, *Studier över några svenska växters groningstid*, 13f). Ändå frammanas bilden av Cleve som pionjär inom biokemin, vilket är tveksamt. Generellt framställs hon som en djärv och orädd vetenskapskvinna med vågade åsikter. Som forskningschef på Uddeholm mellan 1917 och 1923, ersattes Cleve av en akademiker, Erwin Mayer, men under hans ledning bedrevs inte samma intensiva grundforskning (116). Slutsats: det bedrevs grundforskning på Cleves tid. Dock väljer Espmark att se försöket att visa var Eden legat, "som en parentes i hennes vetenskapliga arbete" (259). Förmodligen skulle Cleve själv kraftigt argumentera emot att kalla det en parentes, och se det som ett uttryck för bristande respekt.

Denna något okritiska inställning till Cleves insatser inom vetenskapen beror till del på bristande källkritik, inte minst borde tillförlitligheten i svårsonen Sven Stolpes memoarer, och i Cleves egna minnen ha dis-

kuterats. Viktigare är dock att Cleves vetenskap inte tillräckligt contextualiserats. Vetenskapligt publicerade hon sig tidigt både som analytisk kemist, organisk kemist och kiselalgspecialist. Hon skolades innanför gränserna i en experimentell kemi där fakta stod i centrum, och hennes tidiga arbeten fick många uppskattande ord, och gav henne goda intyg. Denna tradition finns kvar i mycket av det hon gör senare, inte minst vad gäller kiselalger, samtidigt som det tillkommer, när hon hamnat utanför det vetenskapliga etablissemang, ett ökat drag av teoretiserande. Under arbetet på Uddeholmsbolaget publicerade hon vetenskapliga artiklar om ligninhalten i tall och gran, vilka knöt an till hennes tidigare analyser av komplicerade organiska föreningar, samtidigt som hon lanserade teorin att växlande halt lignin och cellulosa i trä, berodde på att ligninets moderssubstanser mindre än cellulosans tälde långa förflyttningar. Kritiken var förödande, hon påstods ha gjort korrigeringar i resultaten i stället för att göra om experimenten. Espmark noterar att den kraftigaste kritiken kom från Peter Klason, men det antyds att han "kunde ha personliga skäl att hindra henne" (116). Klasons kritik borde ha tagits mer på allvar, han hade trots allt sysslat med träkemi i fyrtio år. Att reducera Lennart von Post, Cleves argaste geologiska kritiker till "torvinventerare" (136) kan vara formellt korrekt men uttrycker inte respekt. Det är oklart om påståendet att Cleve med sin geologiska kompetens kunde "föra forskningen rätt igen" (244), är Espmarks eller Cleves åsikt. Kan hennes utanförskap också förklaras med att hennes vetenskap inte accepterades av andra vetenskapsmän? Hur befogad den vetenskapliga kritiken var, utifrån samtida förutsättningar, får vi inte veta, men den torde ha varit kraftigt bidragande till hennes utanförskap, och en orsak som kunde betonats mer.

Mer kunde ha sagts om Cleve när hon inte var kontroversiell. Hur hon tidigt lärde sig forskningens vardagsproblem, som att analysera, och att utföra besvärliga experiment (60). Studierna av fenyiltriazoler från år 1899 var experimentellt mycket krävande, liksom de samtida studierna kring metalliskt kalcium och ytterbium. Av dessa framgår att hon väl lärt kungsorden i svensk kemi: att "fakta bestå, teorier förgå". Inom den traditionen skrev hon sin avhandling, och på grund av sin tillförlitlighet som vardagsforskare fick

hon lovord av sin handledare Oskar Widman och professor Albert Westerberg – och därför tjänsten på Uddeholm. Hennes lärobok är skriven i samma anda, den ville vara mer praktisk än teoretisk (100). Denna vardagsvetenskap, som var en viktig del av hennes vetenskap och som säkert bidrog till att forma hennes idéer om vad vetenskap var, kunde fått en större plats. Detta gäller framförallt den konkreta kiselalgalanalysen. Hur utfördes en sådan? Det var ju på detta område hon tillämpade den noggrannhet hon lärt i början av sin karriär. Om vi idag vet att det bland kiselalgerna finns ca 100 000 arter fördelade på 350 släkten, varav 70 fossila, förstår vi vilket enormt arbete hon lade ner på detta, och hur viktigt det var för henne. Det är inte en tillfällighet att det TV-program med Cleve som sändes 1961 fick titeln ”70 år med kiselalger”. Särskilt kunde denna analys ha jämförts med geologernas pollenanalys, eftersom det var skillnader i resultatet mellan två olika vardagsvetenskaper, som låg bakom kontroversen. Man undrar också om det fanns annan forskning kring kiselalger, debatter, skillaktigheter, olika traditioner, eller var Cleve en obestridd auktoritet på detta område?

Espmark förklarar till stor del varför Cleve hamnade utanför med att hon var kvinna, och givetvis var det så. Att säga att kön saknade betydelse vore naivt och okunnigt. Det är inget nytt att kvinnor inom vetenskapen missgynnas av institutionella och patriarkala maktstrukturer. Cleve antydde själv att den uteblivna docentkompetensen på avhandlingen berodde på att hon var kvinna. Visserligen säger Espmark (149), att hon under geologkontroversen inte hittat några uttalade angrepp på hennes kön eller på henne som icke-geolog, men ”jag tror ändå att dessa faktorer spelade roll”, och drar helt riktigt slutsatsen att det var möjligt att Cleve ”åsidosattes på grund av sitt kön snarare än sin kompetens” (117). När Cleve sökte en tjänst vid Anna Sandströms lärarinneseminarium, drogs den tjänsten in, och ersattes med en tjänst i geografi, vilket kan tolkas som att man inte ville att en kvinna skulle ha tjänsten. Men varför drogs tjänsten in och vem fick den? Kanske passade inte tjänsten skolans i huvudsak humanistiska profil? Frågan om betydelsen av att Cleve var kvinna borde inte bara ha konstaterats utan diskuterats utförligare, konkretiserats och inte minst relaterats till den vetenskapliga kritik hon fick.

En svårare fråga är om kön fanns invävt i Cleves vetenskap – eller för den delen i hennes manliga motståndares. Hon hävdade själv en skillnad mellan pojkar och flickor där de förra hade vetenskapligt ”intresse för saken, för själva kunskapsstoffet” medan flickorna visade ”flit och samvetsgrannhet” (101). Mot den bakgrunden och då hennes lärobok riktade sig till flickor, kunde en analys av lärobokens vetenskapliga innehåll, kunna ge ytterligare ledtrådar till könets betydelse. Fick skillnaden mellan pojkar och flickor enbart pedagogiska följder eller påverkade den också vetenskapen i sig?

Att ta ställning för nazismen var uppenbart viktigt för Cleve, särskilt i henne senare liv. Respekten för Cleve kan här leda till metodiska problem, och en nedtoning av åsikter man inte uppskattar. Denna recensent har, det erkänns, så objektiv historiker han försöker vara, svårt att respektera Cleves åsikter i dessa frågor. Men detta är givetvis inte samma sak som att man inte skall studera dem i sitt historiska sammanhang. Det gör också Espmark. Cleves började sin politiska karriär på 20-talet som turnerande agitator i Allmänna valmansförbundet. Varför hon därifrån drogs åt den politiska extremismen är svårt att veta. Särskilt intressant i en existentiell biografi borde det vara att hitta beröringspunkter mellan ideologi och vetenskap. Ledtrådar till sådana punkter finns i avhandlingen. Ser man dogmatism som ett centralt drag i nazismen, vilket syns rimligt, finns detta hos Cleve. Hon höll ståndaktigt fast vid sin svängningsteori, ”mitt livs idé” (132), och kunde fortfarande efter fyrtio år inte ”omvärdera sin syn på nivåförändringarnas natur” (156). Hon var inte ”beredd att ändra sin åsikt” (154). Hennes lärobok användes vid en enda skola och togs bort från listan över godkända läroböcker 1935, med motiveringen att den var för dogmatisk. Espmark har väl formulerat Cleves dogmatism med orden: ”den starka tro på sanning som en essentiell och segrande kraft [...] som kanske gjorde det mindre väsentligt för henne att anpassa sitt agerande för att övertyga om sina åsikter och omvandla dem till fakta” (162). Cleve skriver själv 1942, “[v]etenskapens uppgift är att söka de verkliga sammanhangen”, och när sanningen förvandlas till en dogm visar den drag som erinrar om nazistisk propaganda, liksom att se vetenskapen som en kamp, ”det nya föds ofta under kamp och vända, men den sanning,

det innehåller, segrar dock till sist” (161). Cleve talade gärna om forskarnas personliga kamp och arbete, och hyllade viljan till handling, något som saknades i de demokratiska länderna (210).

Andra förbindelsepunkter finns i Cleves lärobok, ”[i]ngen naturreligion är följaktligen mer berättigad och djupare grundad än soldyrkan”, (Cleve, *Kemien och dess tillämpningar* 2, 1918, s. 87), och bondelivet i Lindesberg, kan ses som ett försök till praktisk nazism, då soldyrkan och betoningen av lantbefolkningen var en viktig del av nazismen. Vidare citerar Espmark också Cleves publicerade självbiografi, ”i myterna möter vi de äldsta källorna till den arkeologiska vetenskapen” (259). Myten som källa till handling var ett viktigt inslag i den nazistiska ideologin. Det finns fler ledtrådar i texten, och var och en för sig leder givetvis inte till nazism, men tillsammans bildar de ett mönster, där vetenskap, ideologi och privatliv flyter samman. I Cleves artiklar om invandringen till Norden ger ett rasperspektiv en ideologisk dimension, som enligt Espmark ”sträcker sig utanför vetenskapliga ideal” (251). En sådan skillnad mellan ideologi och vetenskap är olycklig om vi vill förstå Cleve. Hon ansåg säkert inte att hon gått utanför vetenskapen. Att dölja hennes politiska uppfattning bakom eufemismen ”de nationella leden” (216), är inte heller så lyckat. Espmarks sympatiska respekt för Cleves kamp, ”gång på gång reste sig [Cleve] för att bekämpa sina motgångar” (258), orsakar historiografiska problem vid bedömningen också av Cleves politiska tänkande. Dessa spridda iakttagelser över sambandet mellan liv, vetenskap och politik, borde ha sammanställts, och kanske tilldelats en större plats.

Det fanns något till synes paradoxalt i Cleves sätt att tänka. Hon ansåg att alltför hög tilltro till auktoriteter präglade geologi och arkeologi, i stort sett ”förkastade [hon] alla auktoriteter” (229), men själv ändrade hon aldrig åsikt. Hon lyssnade inte på motståndarna, utan hon talade om för dem hur det var genom att lägga fram fakta. Hon hade lärt sig den svenska vetenskapliga traditionens grundbult, experiment ger fakta, och fakta är fakta, och den lärdomen har förvandlats till ett argument också i hennes kanske mer bisarra texter. Och detta sker samtidigt som hon allt yvigare börjar teoretisera inom vetenskapen, samt dras åt politiska extrema rörelser.

Vad kan man lära om den stora bilden av vetenskapens ställning i Sverige, med hjälp av en studie av Cleve, av en forskare som många gånger framstår som en psykologisk gåta. Kan rent allmänt studiet av en isolerad forskare öka vår kunskap om vetenskapen under denna tid. För hon var isolerad. Espmark pekar visserligen på att Cleve fått viss uppmuntran i sina kvartärgeologiska idéer, men läser man vad denna uppmuntran består av, tycks den mest vara ett gemensamt avståndstagande från den dominerande vetenskapens sätt att resonera, inte ett stöd för Cleves egna idéer. Men självklart kan man använda en utanförstående för att belysa ett större skeende. Detta syfte har dock av naturliga utrymmesskäl fått en mer undanskymd roll i avhandlingens men för den som vill fullfölja en sådan studie kommer Espmarks avhandling att vara värdefull.

Kristina Espmark har skrivit en rik avhandling om en udda person i den svenska vetenskapshistorien. Avhandlingen rymmer mycken annan tematik, som här inte berörs, men som utförligt behandlas, som Cleves förhållande till industrin, arbetet i Allmänna valmansförbundet, konverteringen till katolicismen etc. Astrid Cleve nådde aldrig den status hon ansåg att hon förtjänade. Orsakerna var många, en som lyfts fram var att hon som kvinna hamnade utanför institutionella strukturer. Men det är inte allt. Bidragande faktorer var också enskilda händelser i hennes privatliv, hennes politiska uppfattning, samt att hon utsattes för hård vetenskaplig kritik, en kritik som inte bara berodde på att hon var kvinna. Sammanjämkningen av dessa faktorer är viktig för att förstå Cleves position. Espmark gör ett gott arbete i sin strävan att förena dessa sidor, men arbetet skulle vunnit om hon mer konsekvent hade utvecklat idén om en existentiell biografi, placerat Cleve i en bredare vetenskapshistorisk kontext, samt lyft fram den spänning som fanns i hennes vetenskap, mellan våldsamt och dogmatiskt teoretiserande och en vardagsvetenskap i svensk traditionell anda. Resultatet har dock blivit en genomlyst bild av Astrid Cleve, men är också ett bidrag till studiet av vetenskapens vardag. Den blir samtidigt ett gott exempel på vad vardagsarbete kan bestå av och åstadkomma i de humanistiska disciplinerna. Och detta sagt som ett stort beröm.

Anders Lundgren

Demokrati bortom politiken

Anna Friberg; *Demokrati bortom politiken. En begreppshistorisk analys av demokratibegreppet inom Sveriges socialdemokratiska arbetareparti 1919–1939*. Stockholm: Bokförlaget Atlas, 2012. 352 s. ISBN 978-917-389-435-7, hft.

Solen strålade samtidigt som kylan bet i Härnösand lördag den 23 mars 2013, då Anna Friberg försvarade sin doktorsavhandling i historia vid Mittuniversitetet, *Demokrati bortom politiken. En begreppshistorisk analys av demokratibegreppet inom Sveriges socialdemokratiska arbetareparti 1919–1939*. Avhandlingen är utgiven som bok, vars omslag pryds av en illustration som leder tankarna till en valaffisch. Beträktaren ser ett utsnitt ur en teckning av en murad vägg som håller på att få sin kanske sista byggsten på plats. Nere till vänster ses en mursten som benämns ”Politisk demokrati”, till höger ”Social demokrati”. På denna bas ligger sedan murbruk och från ovan kommer så en stark näve som håller på att sätta ned den stora murstenen ”Ekonomisk demokrati”.

Bilden ger en på sitt sätt kongenial illustration av vad som avhandlas. Boken är distinkt disponerad med två introducerande kapitel, varpå följer fyra kronologiska och sedan två avslutande kapitel.

I inledningen klargörs olika utgångspunkter, som valet att studera diskussioner om demokrati *efter* det som brukar kallas demokratins genombrott. ”Syftet med föreliggande avhandling är att analysera relationen mellan språklig förändring och samhällsförändring i allmänhet, och socialdemokratiskt språkbruk och ideologisk förändring i synnerhet” (14). I centrum för analysen står begreppet demokrati, vilket varit omstritt men fått en särställning som gör det till ett intressant studieobjekt: alla moderna politiker vill framstå som demokratins vänner. Syftet är även att bidra till diskussioner inom det begreppshistoriska fältet: dels huruvida begrepp har inneboende betydelsekärnor eller om betydelseerna är betingade av yttre orsaker, dels hur delarna i det Friberg kallar sammansatta begrepp, såg ekonomisk respektive social demokrati, bör förstås i relation till helheten (14ff, 41, 53f). Teoretiskt och metodiskt knyter hon i första hand an till Reinhart Kosellecks form av begreppshistoria och dis-

kuterar dennes idéer om erfarenhetsrum jämte förväntningshorisont och om hur begrepp kan färgas av olika tidsskikt. Hon knyter även an till statsvetaren Michael Freedens och dennes teori om ideologier, i vilken betydelsen hos politiska begrepp fångas genom analys av den ”morfologiska strukturen”, hur ideologins begrepp förhåller sig till varandra (62). Ett *begrepp* står i relation till omkringvarande *betydelsebegrepp* – såg demokrati i relation till rösträtt och yttrandefrihet – och i detta semantiska fält finns vissa *nyckelkomponenter*. Dessa kan inte förändras på samma sätt som mer perifera betydelsebegreppens konventionellt etablerade betydelse ska bestå. Inledningsvis presenterar och diskuterar Friberg klart och tydligt även olika avgränsningar, till exempel av tidsperioden, liksom relevanta forskningslägen och använda materialkategorier.

Det andra och kortare kapitlet rymmer sedan historiska bakgrundsteckningar. Härpå följer fyra kronologiskt ordnade kapitel.

I ”1919–1924. Ett bredare demokratibegrepp” analyseras hur rösträttsreformen så att säga förändrade spelreglerna. När det tidigare rörelsemotiverande framtidsmålet uppnåtts började socialdemokratin utveckla idéer om hur man på folkstyrets grund skulle gå utöver denna borgerliga demokrati för att realisera demokratin i exempelvis social och ekonomisk mening. En halv eller borgerlig eller politisk demokrati skulle bli fullständig. Friberg går igenom diskussioner om representations- och statskick, om utformningen av skolsystemet, om makt- och ägandefrågor utifrån Socialiseringsnämnden och Kommittén för industriell demokrati. Bestämningen av demokratibegreppet gick från den kvantitativa frågan om folkligt majoritetsstyre till kvalitativa frågor om politikens innehåll, samtidigt som nya delaspекter tillkom genom sammansatta begrepp, såg ekonomisk demokrati. Ett längre citat ur den avslutande diskussionen illustrerar hur analysen knyter an till utgångspunkterna: ”Genom att fylla ’demokrati’ med ny mening och nya mål, i form av de sammansatta demokratibegreppen, fick ’demokrati’ en tydlig framtida tidsdimension. Begreppet pekade bakåt mot rösträttsreformen samtidigt som det användes i nuet för att argumentera för konkreta reformer, men det syftade också till framtida mål som par-

tiet önskade realisera när tiden skulle anses vara mogen. Det hade alltså, med Kosellecks ord, skett en förändring i relationen mellan erfarenhetsrummet och förväntningshorisonten där den senare intog en allt viktigare roll. 'Demokratin', eller rättare sagt 'den fullständiga demokratin', uppfattades som något för framtiden" (148).

Kapitlet "1925–1929. Förmögenhetsbildning i folkhemmet" behandlar bland annat diskussionerna kring den famösa arvsskattemotionen 1928. Folkhemsbegreppet blev ett slags metafor för det fullständigt demokratiserade samhället. Det rymde också en spänning mellan att avradikalisera genom nationell samling och att radikalisera genom att föra vidare den politiska demokratin. Samtidigt började de sammansatta begreppen skava när deras temporaliteter gled isär, till exempel blev industriell demokrati något som sköts på en allt diffusare framtid.

I kapitlet "1930–1934. Planhushållning, fred och frihet" noteras att kopplingen mellan demokrati och frågor om den ekonomiska strukturen blev mer oklar, och socialiserings-tanken utmanades av föreställningar om planmässig hushållning. Samtidigt betonades friheten mer i folkhemmet, som blev något av en kompromiss mellan jämlikhet och frihet. Begreppet demokrati brukades mindre frekvent och i ljuset av de politiska alternativen i tiden blev det vanligare att bestämma det genom motbegrepp, till exempel våld, revolution, diktatur. Det var som om mörka erfarenheter fick horisonterna att krympa.

Utvecklingen fortsätter i "1935–1939. Diktaturhot och nya demokratibegrepp", som även tar upp diskussioner kring andra aspekter än de socio-ekonomiska, bland annat utifrån ecklesiastikminister Arthur Engbergs valskrift *Demokratisk kulturpolitik* från 1938. Olika försök till samarbete och samling behandlas, exempelvis kring en särskild nordisk demokrati med historisk förankring. Det nationella tilltalet hade inte längre udden mot söndrande klasskamp utan mot fascism, samtidigt som utvidgningen av demokratin sköts på framtiden. Stråvan efter samförstånd och samarbete med andra politiska partier blev drivande i betydelseförskjutningen. När det socialdemokratiska demokratibegreppet smalnade av och fick en kortad framtidsdimension kom det mer att handla om en politisk ordning att försvara i nuet, ett demokratiskt arv att föra vidare.

Efter de fyra kronologiska kapitlen följer "Demokrati bortom politiken", där resultatet först sammanfattas i en mer tematiskt ordnad diskussion. Utgångspunkten är de sammansatta begrepp som behandlats och som blev ett sätt att precisera det specifikt socialdemokratiska när alla partier efter rösträttsreformen omfattade demokratin. Friberg diskuterar även hur de sammansatta begreppen efter beslutet om allmän rösträtt återgav en framtidsdimension åt demokratin samtidigt som de pekade bakåt mot den politiska grundreformen. Hon menar att de sammansatta begreppens gemensamma nyckelkomponenter, liksom deras inbördes relationer, gör att de bör ses som delar av ett och samma demokratibegrepp, inte som flera olika begrepp. Samtidigt genomgick det socialdemokratiska demokratibegreppet stora förändringar under tidsperioden, varför tanken på inneboende betydelsekärnor hos begrepp avvisas. Hon menar även att analysen visar hur partiets språkbruk förändrades och att den därigenom blir ett bidrag till diskussionen om SAP:s ideologiska förändring. Språk och samhälle påverkar varandra och ett begrepps förändringar speglar förändringar i den samhälleliga och politiska kontexten.

I en kort "Epilog" diskuteras huruvida tidens nya medier innebär något kvalitativt nytt för partierna när det talas om både "New Labour" och "Nya moderaterna", när socialdemokrater kan tala i termer av "affärsplaner". Finns inte längre ideologiskt laddade begrepp när alla partier samlas i mitten för att bjuda ut sitt varumärke bland konkurrenter med snarlika budskap?

Det har förhoppningsvis framgått att Fribergs avhandling är väl strukturerad. Det ska också sägas att den är mycket väl genomarbetad. Olika stickprov, till exempel av det informationsrika personregistret, styrker det allmänna intrycket av ett samvetsgrant hantverk. Framställningen präglas av en sakprosa som är effektiv och flärdfri samtidigt som den rymmer förtätade formuleringar. Aningen undrande är jag dock inför bruket att markera studerade begrepp med citationstecken och betydelsebegrepp jämte nyckelkomponenter med kursivering. Det ger på sina ställen upphov till frågetecken hos läsaren samtidigt som läsningen av de sammanfattande analyserna blir lätt stackato-betonad när så många ord har fått emfas av något slag. Men detta är i sammanhanget en detalj, som man

kan ha olika uppfattningar om. Mitt allmänna intryck av Anna Fribergs avhandling är klart positivt. Med detta sagt övergår jag till några kommentarer utifrån den kritiska granskning som är central i opponentuppgiftet.

Vad gäller utgångspunkterna har det framgått att Friberg på ett distinkt sätt utgår från Kosellecks form av begreppshistoria, och hon förklarar att ”distinktionen mellan ord och begrepp [är] av semantisk natur”, liksom att tolkningskampen gäller begreppens användning mer än ”begreppen per se” (55f). Själv har jag svårare att bli klar över vad ett ”begrepp i sig” är och hur relationen mellan term och begrepp bör förstås. Ett påstående som att ”begreppet ’demokrati’ återfinns i ordet demokrati” (66) kan leda tankarna till Michael J. Reddys smått klassiska analys – i artikeln ”The conduit metaphor. A case of frame conflict in our language about language” i antologin *Metaphor and thought* – av en underliggande ledningsmetaforik som färgar talet om mänsklig kommunikation: idéer är ting; ord är behållare; kommunikation innebär att en sändare lägger ned sina tankar i ord och sänder dessa i en ledning till mottagaren, som helt enkelt plockar upp idéerna ur orden. Reddy diskuterar den förtingligande tendens som följer av detta språkbruk – som regel utan att språkbrukaren ens märker det. Han menar också att det tenderar att trivialisera det aktiva tolkningsarbete som utförs i mottagarledet; det är skillnad mellan informationsöverföring och kunskapsbildning.

Fribergs utgångspunkt är tysk, om man säger så, med stor begynnelsebokstav på Begrepp, som kan tyckas ha en självständig existens ovanom människornas provins. Samtidigt kan jag tycka att anslutningen till Michael Freedens teori innebär ett närmande till den brittiska Cambridgeskolan – som Friberg dock distanserar sig från – och insisterandet på att ”meaning is use”. Begreppet begrepp kan förstås på olika sätt.

En så att säga förtingligande tendens tycker jag även förnims i en annan central analyskategori, politiken. Språk och politik sägs vara relaterade ”entiteter”, liksom språk och samhälle (12, 278). Själv undrar jag hur man ska separera politiken med dess frågor och begrepp från språket, hur man kan studera demokratibegreppet ”i ljuset av en politisk historia” (65) – är inte demokratibegreppet

ett betydelsefullt inslag i den politiska historien, så att viss rundgång uppstår i förklaringsresonemangen? Jag blir också en smula undrande över den gränsdragning kring politik som är relaterad till tanken på demokrati bortom politiken och som kan uttryckas som att ”’demokrati’ inte bara var något politiskt, utan att det även rörde andra samhällsområden” (97). Om exempelvis kampen mot ett system på ekonomins område är bortom politiken, om ”skolpolitiken” så att säga skulle vara opolitisk, kan man undra vad som blir kvar av politiken.

Aningen osäker på om jag uppfattat allt rätt vill jag framhålla att Friberg för en frimodig diskussion kring olika grundvalsfrågor som är mångfacetterade och nog inte har några enkla svar. Detta kan jag uppskatta även om jag kanske inte är ense med henne i alla resonemang.

Vad gäller tolkningar i de kronologiska kapitlen tycker jag att diskussionen av folkhembegreppet aktualiserar en baksida med att så tydligt fokusera på socialdemokratiens röst. Uttrycket folkhem var etablerat i svenskan före 1928 men blev inte politiskt laddat förrän då, en övergång som syns mig svår att förklara om man bara lyssnar till ena rösten eller sidan i den spänning mellan olika uppfattningar som väl behövs för att det ska bli politik.

Beträffande begreppet socialisering tycker jag mig ha funnit att det har en komplex historia med församhålligande som en tidig betydelse och ett genomslag hårt knutet till första världskrigets slut. Friberg betonar mer entydigt förståtligande och menar att socialiseringstanken övergavs, samtidigt som den återkom gång på gång. Jag misstänker att hennes framställning här i någon mån präglats av Herbert Tingsten och hans bild av socialiseringsteorin, i bestämd form singularis, dogmatisk och förlamande för partiets politik. Möjligen tänkte han sig att SAP alltifrån begynnelsen höll sig med ett socialiseringsbegrepp, även om man inte uttryckte det i termer av socialisering. I sammanhanget vandrar tanken lätt vidare till planhushållning, som var ett samtida modeord om än utan så dramatiskt genomslag 1919 och mer aktuellt som senare krislösning. Även här kan jag tycka att det blivit lite väl entydigt; i början av trettioåret var det till exempel oklart vad planhushållning skulle innebära och huruvida det självklart var ett vänsterprojekt.

Jag misstänker att framställningen i någon mån präglats av Leif Lewin och hans alternativ till Tingstens bild: planhushållningsideologin, även den i bestämd form singularis.

Friberg diskuterar resultaten av sina studier i de kronologiska kapitlen på ett tydligt men nyanserat sätt och relaterar på övertygande vis de välunderbyggda empiriska genomgångarna till sina teoretiska utgångspunkter. På ett mer övergripande plan kan man samtidigt undra över slutsatser, till exempel vilket avhandlingens bidrag är, närmare bestämt, till den fråga om SAP:s ideologiska förändring där just Tingsten och Lewin utgör de traditionella polerna. Jag tycker att framställningen visar *hur* socialdemokratins språkbruk förändrades, men känner mig nyfiken på en tydligare diskussion av *varför*-frågan. Friberg tycks mena att den språkliga definitionskampen speglar underliggande konflikter, att ett begrepps förändrade användning speglar förändringar i den samhälleliga kontexten, men värjer sig samtidigt mot kausalitetsresonemang. Det lätt himlastormande syftet, att analysera relationen mellan språklig förändring och samhällsförändring i allmänhet, blir lite hängande i luften. Men den övergripande frågan om eventuella inneboende betydelser hos begrepp får en tydlig slutsats: det sågs att tanken kan avfärdas och att avhandlingen styrker Freedens teori. Samtidigt kan den kritiske läsaren undra huruvida detta är en fråga att besvara empiriskt om man utgått från att begrepp saknar inneboende betydelser, om inte avhandlingen här utgått från det som skulle leda i bevis.

Medaljens framsida

Gustav Källstrand: *Medaljens framsida. Nobelpriset i pressen 1897–1911*. Stockholm: Carlsson Bokförlag, 2012. 334 s. ISBN 978-917-331-531-9, inb.

Det hela gick mycket fort. Bara några dagar efter det att Alfred Nobels testamente blev känt stod tidningarnas tolkning klar. De tänkta priserna innebar en stor och mycket viktig möjlighet för Sverige som måste tas till vara och det med den största omsorg. En sentida läsare känner i mångt igen sig i de årligen återkommande beskrivningarna om vad dessa priser betyder för Sverige. Det är därför inte utan att man vill ställa sig frågan

Sammanfattningsvis kan sägas att mina kommentarer å opponentuppdragets vägnar kretsar kring utgångspunkter och tolkningar. Vad gäller utgångspunkter har Friberg valt ut vissa auktoriteter och konsekvent hållit sig till dem. Jag kan tycka att hon håller dem väl hårt i handen och på så sätt övertar en del spänningar, exempelvis de jag menar ligger i distinktionen term-begrepp. Jag kan också tycka att begreppen i hennes framställning blir mycket av indikatorer men inte så mycket faktorer, en aspekt jag själv finner spännande. Vad gäller tolkningar har mina kommentarer kring folkhem, socialisering, planhushållning utgått utifrån egna undersökningar. På de punkterna har Friberg inte övertygat mig om att jag helt varit ute och cyklat, men både hennes och mina tolkningar kan ju diskuteras.

Men dessa kommentarer är mer synpunkter än invändningar och inget jag vill tillmäta större vikt vid en samlad bedömning. I stället vill jag betona att Friberg har valt ett ramverk och argumenterat för sina val, att hon har arbetat mycket systematiskt inom dessa ramar, att hon har redovisat sina studier i en mycket genomarbetad framställning. Jag tycker också att en grundidé, att ta rösträttsreformen som startpunkt i stället för slutpunkt, är mycket god i sin skenbara enkelhet. Jag menar att det är ett mycket väl genomfört doktorandarbeta som Anna Friberg lagt fram och ser med nyfikenhet fram mot hennes fortsatta arbete, då tyngden av genren doktorsavhandling släppt.

Henrik Björck

om idén om Nobelprisen varit helt intakt sedan det då aktuella sekelskiftets diskussioner och befinner vi oss i så fall på samma plats enbart kompletterande av en del nya medier?

Gustav Källstrands avhandling undersöker hur diskussioner i svensk press fördes om Nobelpriset från 1897 när testamentet blev känt och till och med 1911. Dessa diskussioner och rapporter skapade raskt en tolkning av vad Nobelpriset var och framför allt vad det betydde för Sverige. Avhandlingen är den första i sitt slag i Sverige som studerar pressens bild av Nobelprisen. Därmed blir den en kompletterande bild till andra mer

traditionellt vetenskapshistoriska studier av Nobelprisen som mera ansträngt sig om att förstå Nobelprisen inifrån. Denna avhandling visar hur Nobelprisen formades utifrån.

Slående för en sentida läsare av de olika debatterna för drygt hundra år sedan är att det gick så snabbt att etablera vissa tolkningar av Nobelprisen och hur pressen förhöll sig till dem. Det var mycket som föll på plats med en gång och därmed mycket som vi idag kan känna igen i vår tids medierade bild av Nobelprisen.

Avhandlingen är således *inte* en (vetenskaps-)historisk genomgång av tidens pristagare utan säger sig vara en mediehistorisk studie. Samtidigt är den kanske inte en renodlad mediehistoria utan försöker samtidigt vara en vetenskapens kulturhistoria.

Enligt författaren består avhandlingen av två delar, en som ”handlar om reaktioner på priset som sådant” och exemplifierar med Nobelfesten och Nobelinstitutet och en andra del som handlar om pristagarna, särskilt de vetenskapliga pristagarna. Det sista valet motiverar författaren med att avhandlingens inriktning är ”vetenskapens kulturhistoria”. Men det finns också ett kapitel om litteraturpriset.

Avhandlingen har åtta huvudkapitel och en inledning och en avslutning. Därpå en engelsk sammanfattning, en käll- och litteraturförteckning och ett personregister och det hela väger in på 334 sidor.

Inledningen, ”Dr. Nobels storartade stiftelse”, ger på sedvanligt vis motiveringar för vikten av studien och beskriver forskningsläge och vad avhandlingen syftar till. Eller som författaren skriver: ”Vi ska studera hur den svenska dagspressen skrev om Nobelpriset under åren från publiceringen av Alfred Nobels testamente, 1897, till och med den tionde (11?) prisutdelningen, 1911, och vilken bild av priset och dess förhållande till vetenskap som därigenom konstruerades.” Sedan följer ett resonemang om varför Nobelpriset fått en så ”stark ställning” och något om kritiken av Nobelprisen och det antyds hur ceremonierna kring Nobelpriset skapat en bild av vad forskning är. Författaren resonerar om hur medierapportering ser ut i vår tid och om den tradition som etablerats och konstruerats av den årligen återkommande bevakningen av Nobelprisen. Författaren är på flera ställen tydlig med att han vill åstadkomma en annan historia om Nobelprisen

genom att studera hur prisen skildrades i den svenska dagspressen, vilket är ett helt annat grepp än att inifrån studera hur prisutdelningsarbetet gått till – ”det vi intresserar oss för i avhandlingen är hur rapporteringen kring Nobelpriset skapade föreställningar kring och skänkte mening åt priset”. Detta sätt att närma sig Nobelprisen är ”någonting nytt”. Den tidigare (inifrån-)forskningen (vetenskapshistorisk och vetenskapssociologisk) har tagit för givet att Nobelpriset *är* något viktigt, medan författaren i sin studie vill visa hur ”prisets betydelse förklaras genom dess kulturella genomslag”. Författaren använder därför en kulturhistorisk ansats för att belysa ”hur bilden av Nobelpriset formades av pressen” och menar att avhandlingen därför bör rangeras in på området vetenskapens kulturhistoria. När författaren poängterar det medialas vikt skriver han samtidigt att ”Detta betyder inte att priset ’bara’ var en medial konstruktion, men att det *också* var det.”

Avhandlingens två syften är att *empiriskt* kartlägga vad tidningarna i Sverige skrev om Nobelpriset och att *analytiskt* analysera vilken mening som tillskrevs priset och hur det snabbt etablerades en tradition om hur man skriver om priset. Traditionen bars fram av de årligen återkommande prisutdelningarna, som författaren karaktäriserar som *uppfunna traditioner* med Eric Hobsbawms begrepp. Det är värt att notera att det tidigt etablerades konventioner för hur rapporteringen skulle se ut, varje år kom(mer) liknande artiklar.

En annan viktig aspekt var det nationella, poängterandet av att Nobelpriset är *svenskt*, att det var en resurs för Sverige, att det skulle ge Sverige en plats i centrum för världens uppmärksamhet och att Sverige skulle lyftas (fram) som kulturenation. Sverige skulle bli ett intellektuellt centrum. Detta var viktigt i en tid där man upplevde en skarp konkurrens nationer emellan.

Det förekom återkommande kritik som främst gick ut på att priset inte lyckades leva upp till förväntningarna, medan däremot beskrivningarna i pressen av pristagarna nästan alltid var positiva. Nobelfesten och prisutdelarna kunde kritiserats men pristagarna hyllades, vilket kan förklaras av att media önskade ett viktigt pris och att hylla pristagarna var ett sätt att automatiskt nå det målet.

Författaren förhåller sig till tre forsknings-traditioner: vetenskapshistorisk forskning om Nobelprisets historia, vetenskapens kultur-

historia, samt kulturorienterad medieforskning.

Författaren är främst angelägen om att förhålla sig till den tidigare vetenskapshistoriska forskningen, där Elisabeth Crawford och Robert Marc Friedman gjort omfattande insatser.

Det måste poängteras hur central den samling med tidningsklipp från Nobelstiftelsen som författaren använt är. Författaren redovisar övertygande att den svenska samling han använt *är* representativ för svensk press och rimligt heltäckande. Att materialet är på förhand komplicerat är ju en fördel, men en skillnad från att använda tidningsläggen är att man missar var i tidningen klippen kommer ifrån och i vilka sammanhang texterna förekom. Men författaren har i vissa fall kompletterat med de hela tidningarna och utifrån de exemplen resonerat om var i tidningarna texterna förekom.

I det första egentliga kapitlet, "Arvpratets dagar", ger författaren en bakgrund till priset. Han beskriver hur det gick till när man lotsade och tolkade testamentets intention till en lösning i form av grundstadgorna för Nobelstiftelsen och hur denna process skildrades i pressen. Även om just detta kapitel handlar mer om hur "priset skapades juridiskt och organisatoriskt". Testamentet som kan sägas ha en kanonisk status kan om än det är kortfattat sägas knyta an till samtidens idéer om framsteg och nationell konkurrens, särskilt samtidens syn på vad filantropi syftade till, men även hur Nobel såg på exempelvis arv. Författaren hävdar att skillnaden mellan pressens syn på Nobelpriset och prisutdelarnas syn kommer sig av att pressen bygger sin förståelse på testamentet medan prisutdelarna baserar sin på grundstadgorna. Författaren citerar även den tidigare VD:n för Nobelstiftelsen, Stig Ramel, som skrivit att Nobelpriset var en "skapelse, inte i första hand av Nobel, utan främst av hans unge medarbetare och testamentsexekutor Ragnar Sohlman". Det redogörs för hur de tilltänkta prisutdelande institutionerna reagerade på nyheten om testamentet och hur deras olika positioner skapade formatet för hur prisarbetet skulle gå till. Därför konstaterar författaren att man för att förstå Nobelpriset bör närma sig det från flera håll. Författaren konstaterar även att "Prisets mediala existens föregick [...] dess juridiska essens".

Författaren föreslår därför i inledningen av

andra kapitlet, "I allmänhetens ögon", att Nobelpriset föddes den 2 januari 1897 när dess innehåll publicerades i *Nya dagligt allehanda*. Kapitlet tar upp förhoppningarna som väcktes i pressen sedan testamentet blivit känt och hur raskt en idealbild skapades av vad priset skulle eller kunde vara. Huruvida det hade utfallit efter pressens förhoppningar utvärderades i pressen i slutet av den studerade tidsperioden, även om den klagade på Nobelstiftelsens bristande jubileumsanda.

Tidningarna var i huvudsak positiva till nyheten om testamentet, även om kritik fanns från olika politiskt håll; Hjalmar Branting i *Social-demokraten* ansåg att pengarna kunde användas till något bättre, samtidigt kritiserade konservativa *Göteborgs aftonblad* den internationalistiska ambitionen såsom ett missgrepp. Internationalism och fredssträvan gav tolkningen av Nobels testamente en radikal prägel.

Intressant att notera är att pressen genast skrev om prisen som realiteter, men man var måttligt intresserad av de juridiska problemen, där debatten gick mellan namnkunniga jurister. Prisen "fanns" således i pressen innan de fanns på riktigt. I ett senare fall lyckades dock inte pressen mana fram Nobelpalatset, även om de även då skrev om det som en realitet i förväg. Detta bekymrade t.ex. juristen Ernst Trygger som menade att pressen hade skapat en ohållbar situation när de skrev om priset innan det etablerats.

Svenska dagbladet skickade 1910 en enkät till Nobelpristagarna för att ta reda på vad priset betydde för dem. Det var angeläget att ta reda på hur – de oftast utländska – pristagarna såg på det svenska priset. Författaren konstaterar att Nobelbevakningen gav de svenska tidningarna "ett tillfälle att skriva om internationella celebriteter, och att vara medskapare åt bilden av Sverige som ett viktigt land inom internationell vetenskap och litteratur".

Det var särskilt angeläget för den svenska pressen att bevaka och rapportera vad utländska tidningar skrev om Nobelpriset. Kapitel tre, "Svenska fanor", handlar uttryckligen om detta. Allvar Gullstrands liknande av prisen vid svenska fanor skall ses i detta sammanhang. Ett möjligt kinkigt problem var särskilt hur svenska Nobelpristagare skulle komma att uppfattas utomlands och författaren gör jämförelsen med tidningarnas syn på världsutställningarna och de olympiska

spelen. Dock var det inte ofta som utländska tidningar hyllade Sverige för att det var där det delades ut Nobelpris utan de nöjde sig med att hylla pristagarna. Annars var tanken att "Nobelpriset [skulle] appropriera sina pristagare". Därmed skulle Nobelpriset bli en svensk resurs. Men att utländska tidningar skrev om Nobelpriset var oftast gott nog. Ofta ansåg de olika pristagarnas länder att svenskar var opartiska, medan länder utan pris var mer tveksamma. Och oftast var det Nobelpriset i litteratur som den svenska pressen önskade bedömd i utlandet, särskilt som stora delar av pressen var föga imponerad av Svenska akademien vid denna tid.

Nobel skall ha menat att svenskar var särskilt ärliga och oväldiga vilket Allvar Gullstrand instämde i – sedan han fått priset i fysiologi eller medicin 1911 – endast svenskar kunde nämligen "med den opartiskhet som lagts i dagen, se utlänningens förtjänster bredvid landsmannens".

Det fjärde kapitlet, "Ett stadgat anseende för tråkighet", handlar om betydelsen av Nobelfesten och hur den "skulle iscensätta prisets värderingar, men också [att den skulle] vara en fest som väckte uppmärksamhet i utlandet". August Strindberg karakteriserade 1882 i *Det nya riket* tidevarvet med attentat och jubelfester, och läser man tidningar tjugo år senare så stämmer den beskrivningen fortfarande. Författaren ordnar även i världsutställningarna här, de var inte bara tävlingsarenor utan även "storslagna föreställningar". Men pressen var kritisk till Nobelfesten, inte bara när journalisterna något år tvingades betala kuvertavgift, eller med Karlfeldts ord om att Nobelfesten hade "ett stadgat anseende för tråkighet". Pressen menade hursomhelst att det var viktigt att de rapporterade från festen, och även 1907, när festen ställdes in (Oscar II hade just avlidit) och bara en bantad version hölls på Vetenskapsakademien, var rapporterna lika långa som annars. Eller som författaren skriver: "Den medierade festen ägde rum även när den verkliga blev inställd". Det förekom även en diskussion om festens former och i tidningarna kommenterades snart om festens traditionella ceremonier. Och festen kan ses som en iscensättning av en samhällsordning, med kungligheter, politiker och diplomater. Kvinnor som deltog på festen kunde ses som ett problem. Där var "fruar, svägerskor, tanter, döttrar och mormödrar" men även "guvernanter och bättre barnflick-

or". Dessa kvinnor representerade ingen mer än sig själva, och det skavde då "ett inträdeskort till Nobels fest är en utmärkelse" som NDA skrev 1909. Pressen hade inte bara åsikter om festens former utan även om den avsaknad av medial strategi som de menade att Nobelstiftelsen företedde. Det var exempelvis ingen god idé i deras ögon att pristagarna denna period hölls hemliga ända fram till prisutdelningen. Diskussionen om Nobelfesten skulle flyttas till försommaren hör till detta sammanhang.

I det följande kapitlet, "Tilltalande byggnader", diskuteras frågan om inrättandet av ett Nobelinstitut, samt det storstilade Nobelpalats som skulle härbärgera alla Nobelverk-samheter. På så vis skulle Nobelpriset kunna bli något mer än bara ett pris. Det stora Nobelpalats som diskuterades och planerades att ligga i slutet av Strandvägen blev av olika anledningar inte av, trots att pressen hade skrivit om det som en realitet. Författaren diskuterar även inrättandet av ett Nobelinstitut, där särskilt naturvetenskapsmännen kan ha haft fromma förhoppningar om att det skulle etableras institutioner i stil med det som blev Kaiser Wilhelm-institutet i Tyskland. Men början blev blygsam, Svante Arrhenius hade sitt Nobelinstitut med en handtextad skylt på Kungsholmen, medan Svenska akademien flyttade in i nuvarande LO-borgen med sitt Nobelbibliotek.

Pressen var måttligt förtjust i Svenska akademien, och det blev inte bättre av att Sully Prudhomme, som inte publicerat något på många år, fick det första Nobelpriset i litteratur. I kapitlet, "Vreden mot de aderton", får vi läsa att det fanns många som uppfattade sig mer kompetenta att bedöma litteraturpriset än vad de 18 i akademien var. Det gjordes appeller till Leo Tolstoj för att be om ursäkt för att han inte fick priset av författare och andra intellektuella utanför Svenska akademien. Men att bedöma litterära kvalitéer är kanske inte så lätt, eller med James English, som författaren citerar, fungerar litterära priser som en slags rundgång: "personer med hög status placeras i jurygrupper och delar ut priser, som får hög status genom de som delar ut dem, och därför i sin tur skänker status åt de som belönas. Vilka i sin tur sedan blir prisutdelare." Man kan konstatera att "det viktigaste sättet att fördela litterär status" under 1900-talet varit att dela ut litterära priser.

Kritiken av Svenska akademien bestod i att priset gick till inaktuella författarskap. Pristagarna själva kritiserades inte, men Svenska akademien kritiserades på bred front. De aderton eller åtminstone dess ständige sekreterare, Carl David af Wirsén, undvek dock att gå i svaromål i pressen, utan valde att försvara när det blev tillfälle till tal på Nobel-festen. Men ibland var det svårt. När Svenska akademien inte kunde bestämma sig för Selma Lagerlöf eller Charles Algernon Swinburne 1908, lyckades en liten grupp inom akademien få igenom sin kandidat, filosofen Rudolf Eucken, som nog blev förvånad själv. Fredrik Böök menade att "Svenska Akademien framstod [1908] som ett litterärt inkompetent och intrigerande kotteri". I pressen anfördes ofta den utländska pressens förvåning över valet av pristagarna som en kritik mot Svenska akademien.

I kapitlet "En elitkår av vetenskapsmän?" skildrar författaren hur pristagarna beskrevs i pressen. Hur rapporterade man om deras besök i Sverige och hur beskrev man dem som personer och forskare? Författaren vill se Nobelpristagarna som en egen och ny typ, de beskrevs nämligen *inte* som typiska vetenskapsmän, utan Nobelpristagarna kunde närmast jämföras med andra av tidens hjältar som upptäcktsresanden och uppfinnare. Även om Guglielmo Marconi och senare Gustaf Dalén sticker ut i efterhand som otypiska fysikpristagare, hade pressen inga som helst problem med att omfamna dem, tvärtom. Var vetenskapen började och slutade var i pressen en mindre intressant fråga. De kunde vara "äventyrliga upptäcktsresanden, påhittiga uppfinnare eller samhällsbärande ingenjörer [snarare än] laboratorieforskande ämbetsmän". Snabbt etablerade sig former för hur pristagarna beskrevs så till den grad att "pristagarna framstod som utbytbara". Men även om de kom i en strid ström varje år beskrevs de *alltid* som speciella.

Författaren sammanfattar: "Att presentera pristagarna som värdiga det prestigefyllda priset kan ses som ett sätt att från pressens sida hjälpa prisutdelarna i arbetet med att göra priset så viktigt som de (både pristagarna och pressen) ville att det skulle vara. Nobelpristagare blev hjältar, vars hjältedåd bestod i att vinna Nobelpriset."

I det sista kapitlet, "Den tunga värdigheten att vara Nobelpristagare", tar författaren upp några problematiska pristagare för att se vad

de fallen säger oss om pressens bild av Nobelpriset. De två fall som tas upp är Guglielmo Marconi 1909 och Marie Curie 1911.

Marconi var problematisk i och med att han inte var en regelrätt vetenskapsman, men genom att han delade Nobelpriset i fysik med den mer konventionelle fysikprofessorn, Ferdinand Braun, möjliggjordes hans Nobelpris. Marconi hade hållits fram av ledamöter av vad som blivit KVA:s tekniska klass som hade sett till att han valts in som utländsk ledamot. Den som lotsade hans Nobelpris i mål var fysikprofessorn i Uppsala, Gustaf Granqvist, som nominerade Marconi tillsammans med Braun (som i pressen är den ende som beskrivs som typisk) och själv gjorde utredningen om dem. Men pressen hade inga invändningar utan Marconi passade in i redan befintliga mallar för heroiska figurer.

Marie Curie innebar ett annat bekymmer. Samtidigt som man beslutat tilldela henne 1911-års Nobelpris i kemi, briserade skrivelser i fransk press om hennes affär med den gifte fysikern Paul Langevin. Svante Arrhenius blev förskräckt och bad i ett brev till Curie att hon inte skulle komma till Stockholm, men Curie stod på sig och fick andra uppmuntrande lyckönskningar och inbjudningar från Stockholm. Arrhenius hade inte behövt bekymra sig om den svenska pressen. Den presenterade kampanjen mot henne i den franska pressen som förtal och rykten. Eller som författaren tolkar det: "Ett sätt att se på den svenska pressens reaktioner på skandalen är att man inte ville ha en nedsmutsad Nobelpristagare. Hellre då inta en överlägsen attityd mot den franska pressen, eller Frankrike i allmänhet, där denna sortens affärer inte bara förekom utan också fick ta stort utrymme."

Avhandlingen lyckas övertygande visa hur snabbt tidningarna i Sverige blev medskapare till hur Nobelpriset skulle uppfattas. Den mediala uppmärksamheten blev tidigt en tillgång för Nobelinstitutionen, men samtidigt blev det en väl så viktig tillgång för svenska medier, en slags samproduktion. Författaren har som sagt rent konkret utgått från Nobelstiftelsens klipparkiv och han har även vissa kommentarer till det vad det gäller representativitet. Författaren skriver att han baserat arbetet i avhandlingen på denna samling och att den är uppdelad i svenska, norska och utländska klipp. "För att få en sammanhängande bild av pressens reaktioner är det nödvändigt att vända sig till flera tidningar under

en lång period.” När man läser avhandlingen är det omöjligt att inte intressera sig även för de norska och de utländska klipporna som författaren *inte* använt. Man skulle kunna tänka sig att det vore rätt intressant att jämföra med särskilt mediebevakningen i Norge då avhandlingen granskar unionsupplösningen

kronologiskt och man förhöll sig radikalt olika till uppdraget i Sverige och Norge. Den jämförelsen hade varit mycket intressant att ta del av, och är något man kan hoppas att författaren studerar framgent.

Karl Grandin

Jämlikhetens villkor

Julia Nordblad: *Jämlikhetens villkor. Demos, imperium och pedagogik i Bretagne, Tunisien, Tornedalen och Lappmarken, 1880–1925*. Göteborg: Göteborgs universitet, 2013. 367 s. ISBN 978-916-288-675-2, hft.

Redan titeln på Julia Nordblads avhandling signalerar att det här är fråga om en bok med anspråk: *Jämlikhetens villkor*. Och undertiteln att det kräver sin författare att hålla samman trådarna och att ha tungan rätt i mun när komparationerna görs: *Demos, imperium och pedagogik i Bretagne, Tunisien, Tornedalen och Lappmarken, 1880–1925*.

De empiriska brännpunkterna i avhandlingen är fyra regioner, där man talar ett annat språk än nationalspråket. I Bretagne och Tunisien talades bretonska och arabiska, inte bara franska; i Lappmarkerna och i Tornedalen talades samiska språk och finska, inte bara svenska. Vi rör oss nu decennierna kring sekelskiftet 1900, i en tid då demokrati och rösträttsfrågor var ständigt aktuella. I ett expanderande imperium som det franska, och i ett avvecklat dito som det svenska, ställde förstås minoritetsgrupper och annanspråkiga till det: de aktualiserade för många frågan om vilka som är berättigade att tillhöra demos, vilka som skall ha fullständiga och likvärdiga medborgerliga rättigheter och skyldigheter. Vad är det egentligen som kvalificerar för deltagande i en demos, och i en demokrati?

Ja, demokrati handlar om att rösta, eller kanske i det här sammanhanget intressantare uttryckt: om att göra sin röst hörd och om att få den lyssnad på. Men hur göra detta om man inte behärskar det språk på vilket politiken talas? Redan här anar man början på dilemmat: skall nationsspråkarna toleranta anpassa sig och acceptera röster med skilda språk, eller skall alla kommunicera på nationalspråket? Dilemmat aktualiseras förstås också i andra sammanhang. Skall all verkligt

legitim vetenskaplig kommunikation i den globala akademiska nationen i framtiden föras på engelska? Förutsätter inte ett verkligt Europas förenta stater att vi talar samma språk?

Nordblad fokuserar på en språkinlärningsmetod som ofta kallas direkt- eller modersmetoden. I Frankrike var det ledande namnet bakom den skolinspektören Irénée Carré (1829–1909) och i Sverige professorn i finsk-ugriska språk, Karl Bernhard Wiklund (1868–1934). De spelar de viktigaste personrollerna i avhandlingen. Direktmetoden går i korthet ut på att de annanspråkiga skolbarnen redan från dag ett bara möts av undervisning på nationalspråket. Man börjar vanligen i det elementära och konkreta. Läraren demonstrerar och pekar: på kroppsdelarna, på klassrummet och alla föremålen i det. Läraren benämner. Och tanken är att via denna åskådande undervisning successivt få det annanspråkiga barnet att uppfatta världen i och via det nya språket. Göra det till modersmålet, inlärt som barnet en gång gjort via mor.

Syftet med avhandlingen är dels att visa hur denna direktmetod gav upphov till kontroverser mellan grupper och kom att ställa frågan om vilka som tillhör demos på sin spets, dels att visa varför just direktmetoden får denna spännande demokratiproblematiserande konsekvens och varför olika annanspråkiga grupper behandlas på skilda sätt. Nordblad skriver finurligt om än inte riktigt kristallklart: det handlar om politiken i pedagogiken och om pedagogiken i politiken.

Det här betyder att författaren befinner sig i dialog med många forskningstraditioner, kanske i första hand med pedagogikhistoria, statsvetenskap, idéhistoria och något vi kanske kan kalla komparativ civilisationshistoria. Nordblad är väl orienterad i dessa traditioner och hon förmår att på ett mycket produktivt sätt bruka en bred tidigare forskning och ge

den nya dimensioner genom att sätta in den i ett nytt teoretiskt sammanhang. Hon har förstås också använt ett mycket varierat empiriskt material, fransk- och svenskspråkigt. Det handlar till exempel om språkinlärningsmanualer, skrivelser, avhandlingar, statliga utredningar, parlamentsprotokoll och protokoll från landsmöten och kongresser gällande de fyra regionerna.

Direktmetoden tillhör reformpedagogiken och var mycket radikal. Nordblad visar övertygande att den inte alls bara handlar om språkinläring. Den handlar om att pånyttföda människan. Skolbarnet går in i klassrummet som annanspråkig, som den andre, men skall sköljas ren från ursprunget, bli en tabula rasa, tom på språk, minnen, erfarenheter och därefter via modersmetoden födas på nytt, som fransk- eller svensktalande.

Kapitel 2 och kapitel 4 handlar om de fall där metoden skulle genomföras fullt ut och utan kompromiss: Bretagne och Tornedalen. Bretagnarna skulle undervisas på franska, bli franska; tornedalingarna skulle undervisas på svenska, bli svenska. Och att bli fransk eller svensk handlade inte bara om att kunna kommunicera på nationalspråket; Nordblad visar hur direktmetodens företrädare tilldelade den åtminstone fyra djupare konsekvenser. Den gav barnen en intuitiv, spontan språkkänsla och barnet behövde inte längre gå omvägen från det egna språket till det främmande i en inre översättning; inre översättning skapade distans, direktmetoden omedelbarhet och närvaro, naturlighet. Direktmetoden omskapade för det andra barnens verklighetsbild, gav dem tillgång inte bara till ett språk utan även till språkets världsordning och för det tredje och kanske mest konkreta, via språket skolades barnen in i den nya renlighetskulturen, i hygienien, som representerade att man erövrat ett liv i flit, hederlighet, plikt, ordning och ansvar. Och för det fjärde och som en konsekvens av de tre förra blev man således pånyttfödd: uppstådd från det bretagniska eller tornedalska ursprunget gick man ut i världen som fransk eller svensk.

Här kan det vara på sin plats att introducera Nordblads begreppspar och analysinstrument jämlikhet-ojämlikhet respektive likhet-olikhet. De är viktiga begrepp, utvecklade i kapitel 1. Författaren använder dem som begrepp och analysverktyg skall användas, nämligen för att upptäcka nya dimensioner i världen och i materialet. Jämlika är de som

står i samma relation till lagen, förenade till exempel av sin lika rösträtt. Men vad krävs för att bli jämlik? Jo, det krävs åtminstone någon minimal form av likhet. Jämlikhet har så att säga en statsrättslig innebörd, men likhet handlar mer om egenskaper. Kan man kräva en egenskap hos mig för att jag skall bli jämlik? Nej, säger nog många spontant. I praktiken säger de flesta dock ja, men utan att ha reflekterat över det. Vi utesluter nämligen hela tiden människor från den politiska gemenskapen, från jämlikheten. Tänk bara på vår godtyckliga gräns för rösträtt vid 18 års ålder. Hur kommer framtiden att döma oss som utan reflektion utesluter så många välinformerade 16-åringar från demokratin?

I vilket fall förstås i det perspektivet bättre varför språkfrågan och direktmetoden bränner till demokratifrågan. Det var modersmetoden som skulle skapa den likhet som jämlikheten tycktes förutsätta. De fyra egenskaper direktmetoden bibringade de annanspråkiga var för bretagnarna och tornedalingarna så att säga motsvarigheten till vår 18-årsgräns. Via direktmetoden blev man fullvärdig medborgare, en med en röst man kunde höra på, en ansvarstagande, förnuftig, renlig, lojal människa. Direktmetoden blev, så sett, själva operationaliseringen av likhets-kriteriet vars uppfyllande gav fullt tillträde till demos.

Nordblad visar hur detta sätt att tänka gav upphov till kontroverser och motstånd. Men direktmetoden segrar i Bretagne och Tornedalen trots en välartikulerad kritik, trots förhandlingar och diskursöverskridande inbrytningar.

Det gör den däremot inte i Tunisien och i Lappmarken, vilket är föremål för analys i kapitel 3 och 5. Här kommer de ledande aktörerna och direktmetodsanhängarna – för övrigt intressant nog delvis samma aktörer som i Bretagne- och Tornedalsfallen – att radikalt kompromissa med sina övertygelser. Det har med olikheten att göra. Kan en arabiskspråkig tunisier eller en lapsktalande same verkligen pånyttfödas? Riktigt så djärvt ställs kanske inte frågan, men det är helt klart detta det är fråga om. Tunisierns och samens särart utmålas som så djup, så väsensskild att den inte fullt ut kan förvandlas till likhet.

Här accepteras i varierande grad undervisning också på barnens modersmål. Och ambitionerna är heller inte lika högt ställda, även om önskan är att alla barn skall rimligt

behärska nationalspråken. Man kan med Nordblad tala om detta som imperiala synsätt, att tunisierna och samerna ses som undersåtar eller åtminstone som annanspråkiga som inte fullt ut kan bli en del av demos. Tunisiern saknar rösträtt och samerna saknar den i praxis då valprocedurerna inte är förenliga med samens arbetsliv.

Språkundervisningen kan här inte ha pånyttfödelsen som mål. Men den har ett annat mål, som författaren intressant kallar för kvalificerad olikhet. Samerna och tunisierna måste skolas, uppfostras och bildas – kultiveras som alla andra barn och skolelever. Men så att säga inte för mycket. Då hotar, säger många av aktörerna, deklassering och urartning. De skall bli lagom moderniserade, disciplinerade skulle väl någon säga, utan att bli lika oss. Det tunisiska och det samiska sättet att leva bör modifieras, men inte omstöpas. Allt detta innebär, till synes paradoxalt, att idén om den kvalificerade olikheten ökar toleransen, acceptansen för det mångkulturella och av det särpräglade. Men detta till priset av reell exkludering av samer och tunisier från demos.

Nordblad visar hur detta sätt att tänka gav upphov till kontroverser och motstånd. Men direktmetoden förlorar i Tunisien och i Lappmarken trots en välartikulerad kritik, trots förhandlingar och diskursöverskridande inbrytningar.

I ett summerande kapitel laborerar författaren med begreppen sammanflätad respektive jämförande historia. Tunisiens och Breagnes hantering av språkfrågan är verkligen sammanflätad liksom Tornedalens och Lappmarkens är det, inte minst genom direktmetoden och dess ledande företrädare. Men lika viktigt är jämförelserna, som mellan Sverige och Frankrike, och, tycker jag, ännu mer intressant är sammanförandet av det till synes disparata: Bretagne och Tornedalen å ena sidan, Tunisien och Lappmarken å den andra.

Allt detta blir möjligt därför att Nordblad är en filosofiskt lagd historiker. Hon har blick för att historiska processer har tids- och rumslösa dimensioner. Jag talar själv som historieteoretiker gärna om ”slitstarka dilemman”. En bra historiker förmår urskilja att det i tidsbundna problem och utmaningar döljer sig dilemman som saknar lösningar och som är människans slitstarka följeslagare. Sådana dilemman kan vi inte upplösa, eliminera eller avskaffa: de följer oss alltid och vi kan bara

hantera dem sämre eller bättre. Till dessa slitsamma dilemman hör definitivt frågorna om hur vi hanterat likhet och olikhet, jämlikhet och ojämlikhet, demos och imperium, delaktighet och uteslutning. Det förgångna pyr förvisso i vår framtid, men vill vi hantera dessa dilemman bättre är det förnuftigt att redan nu spegla sig i de historier Nordblad frilagt och analyserat.

Med det sagt, låt mig lyfta tre frågor av mer metodisk karaktär, som har allmän relevans men aktualiseras av *Jämlikhetens villkor*.

Nordblad förenar djup kännedom om en specifik empiri med ett teoretiskt perspektiv. Hon ansluter till vad hon kallar imperiala perspektiv på mikronivå. De teoretiska perspektiven hänger inte i luften, och empirin blir levande därför att den hela tiden brukas för att belysa avhandlingens kärnfråga. Men detta går förstås att problematisera. Hur långt skall och kan man gå i mikrohistoria? Vad har egentligen bestämt de enskilda aktörernas agerande? Vad är de djupaste grundvalarna för deras argumentationer? Hur mycket kontext behövs för att göra rimliga tolkningar av yttranden och handlanden? Kan man göra aktörerna rättvisa? Ja, i ett mikrohistoriskt perspektiv kan man gå hur långt som helst, det finns ingen principiell riktlinje som bestämmer när forskarens grävande i empirin skall sluta. För att åskådliggöra det hela: betänk Nordblads bild av professorer i finsk-ugriska språk Karl Bernhard Wiklund. Han kan sägas agera med en demos-logik gentemot tornedalingarna och en imperial-logik gentemot samerna. Han pläderar för direktmetoden i Tornedalen, men försvarar bruket av lapska språk i sameundervisningen med argumentet att eleverna är så okunniga att inget annat är möjligt (265). Imperialt, således. Men samtidigt förefaller det orättvist att lämna Wiklund med epitetet imperial. I synnerhet om man går till texter av Wiklund som inte figurerar i avhandlingens litteraturlista. Wiklund visar sig då än mer, och förstås, vara en för sin tid synnerligen tolerant, förstående, ja rent kärleksfull värdare av det samiska arvet. En annan bild av honom får vi till exempel i böcker som hans Verdandiskrift *Om lapparna i Sverige* (1899) eller *Lärobok i lapska språket* (1901). Hade Nordblad således gått ännu längre i riktning mot en mikrohistorisk analys hade hon här tydligare fått fram en intressant spänning av tidlös karaktär: det imperiala och det kärleksfulla

kan på det mest tvetydiga, komplicerade och mänskliga sätt vara intrasslat i varandra och i en personlighet.

En andra intressant metodologisk fråga handlar om begreppsanalys. Nordblad visar att hygien är en väsentlig sak i direktmetoden och i språkinläringen överhuvud. Bretagne, tunisier, samer och tornedalingar utmålas ofta som både bokstavligt och bildligt smutsiga. Det handlar om att hjälpa dem att hålla sig själva och sina hem rena och fina; men också om att renligheten har en moralisk dimension. En ren människa och ett prydligt hem har att göra med medborgerligheten, med dugligheten och pålitligheten. Hygien blir ideologi, blir hygienism.

Jag skulle här vilja göra några begreppsliga distinktioner som kan klargöra. Låt mig skilja på tre dimensioner i tidens hygienism:

Hygien och hälsa. Hela denna diskurs har en viktig samtida bakgrund i 1800-talets vetenskapliga medicin och i den ökande medvetenheten om smutsens och föroreningarnas betydelse för sjukdom och sjukdomsspridning. Bakteriologins genombrott och förvetenskapligandet av hygien kunde få de mest engagerade att drömma om det moderna hemmet som något närmast ett desinficerat laboratorium.

Hygien och modernitet. Renlighet blev parallellt med detta en moralisk kvalitet, ett mått på samhällsduglighet. Många har påpekat hur hygien blir en del av moderniseringsprocessen eller bättre: av det moderna projektet. En modern människa är så att säga en ren människa. Kanske kan man också säga – en borgerlig människa, som via sin smutslöshet kunde särskiljas från den smuts som förknippades med såväl aristokratin, bönderna som proletariatet. I Sverige gjorde till exempel Jonas Frykman och Orvar Löfgren en poäng av det redan i *Den kultiverade människan* (1980).

Hygien och utstötningspolitik. De två första aspekterna av hygien har en integrerande potential: både hälsa och modernitet kunde borde bli för alla. Ja, i framtiden skulle kanske alla till och med bli borgerlig välmående medelklass. Men forskningen om hygien har pekat på en bredare, och luddigare, innebörd i hygienismen. Hygienens upptagenhet vid renhet kunde stundtals handla om en mer metaforisk renhet. Ibland förstås rasens, men oftare som en legitimerande kraft för diverse exkluderande exempel på social ingenjör-

konst som steriliseringar eller tvångsvård. Hygien handlar här på ett obehagligt vis om nationens renhet: någon skulle säga, om viljan att göra oss alla lika.

Dessa tre dimensioner av hygienismen finns med i Nordblads avhandling, men inte så här konsekvent åtskilda. Jag tror att avhandlingen hade vunnit på att bruka ett mer distinkt hygienbegrepp och hela tiden pröva de skilda begreppsliga ordningarna mot det empiriska materialet. När det inte görs riskerar man att blanda bort korten och tolka ett inlägg som handlar om hälsa som utstötning, eller ett som handlar om modernitet som rasism och så vidare. Det blir, som i kapitlet om hygienismen i Bretagne, ibland oklart vad belägen i själva verket kan beläga.

En annan intressant aspekt av hygienismen som har en metodologisk dimension är att renlighetsdiskursen har utpekat olika grupper som orena vid olika tidpunkter. Enkelt uttryckt var den urbana underklassen, industriproletariatet, den första måltavlan. Då utgjorde landsbygden den positiva kontrasten vilken framställdes som sund, frisk och pastoral, medan slyngelindustrialismen i städerna var smutsig, förorenad och omoralisk. Längre fram i tiden sker en omsvängning och smutsen hamnar så att säga på landsorten. Det är i de omoderna sektorerna i samhället smutsen finns, på landet, hos bönder och småbrukare och marginaliserade grupper. Strålände exempel på detta får vi i Sverige i tvillingreportagen av Lubbe Nordström och Fredrik Böök från 1930-talet. Nordström reser i *Lort-Sverige* (1938) på landet och upptäcker smutsen, Böök i *Det rika och fattiga Sverige* (1936) i städerna och finner där moderniteten och renheten. Om vi går till det andra avsnitt där hygienismen spelar en huvudroll i avhandlingen, nämligen i Tornedalen, visar Nordblad mycket tydligt och övertygande hur renlighetsdiskursen brukas i ett kultiveringsprojekt. Hon sammanfattar själv bra sitt resonemang i sista meningen i avsnittet: "Att städa är att försvenskas" (219). Det är rätt, men det borde satts i ett större sammanhang. Det var inget unikt för Tornedalen eller för minoritets-språkskulturer. Att städa och vara ren, att försvenskas, hade varit och var ett budskap riktat till många: till industriarbetare i Stockholm eller bönder i Småland. Om Nordblad hade varit mer uppmärksam på detta hade hon ännu distinktare kunnat fråga vad som var specifikt och unikt för de fyra valda

annanspråkiga grupperna, vad som skilde dem från andra som också var utsatta för denna renlighetsiver.

Nordblad värjer sig när frågan om direktmetodens bruk i praktiken aktualiseras. Hon hänvisar själv t.ex. till den forskning om Bretagne som visat att i praktiken kompromissade man väldigt mycket med direktmetoden och i klassrummen idkades både relativ tolerans och språklig parallellitet. Men i hennes demokratiteoretiska perspektiv spelar detta mindre roll; hon studerar den statliga politiken och viktiga policydokument.

Det är ett helt relevant och förnuftigt val. Men det hade gått att närma sig den intressanta vardagspraktiken, vardagsvärlden i skolan, utan att ramarna för avhandlingen alldeles hade sprängts. Detta illustrerar väl en tredje metoddimension, också den relevant för många idéanalytiker. Idéspanaren som jagar sitt byte bör ibland se ut över hela terrängen för att veta hur bytet samspelar i ett vidare ekologiskt system. När jag till exempel följer ett tema genom tidningsmaterialet är det ofta fruktbart att ibland stanna upp, se hur ”mitt” tema presenteras i tidningshelheten och hur det kan ges nya betydelser just genom samspelet med tidningens övriga inslag. Jag har tittat närmare på en tidskrift som verkligen handlar om praktiken, om manualer för enskilda lektioner och veckopass. Det är den från Bretagne redigerade lärartidskriften *L'enseignement pratique* som har den talande undertiteln *Partie scolaire*. Den gavs ut åren 1896–99 och dess direktmetodiska ideologi fortsatte att prägla tidningen när den bytte namn till *L'instruction pratique*. Genom att mer systematiskt studera den ser man hur de direktmetodiska principerna förvandlas till pedagogisk vardag. Hur pedagogik och politik är ständigt närvarande och sammanflätas med språkinläring, matematik, realia och sedelärande berättelser. På ett mycket intressant sätt verifierar denna vardagspraxis Nordblads analyser av de mer principiellt hållna dokumenten och debatterna. Man ser så att säga hur pånyttfödelsen skapas i klassrummet och hur språkinläringen konkret interfolieras med en moralisk medborgarfostran. Hur orden blir kött. Och man ser dessutom några saker tydligt som inte får någon framträdande roll i avhandlingen, till exempel hur flickor och pojkar redan tidigt skolas in

i genusordningen och disciplineras via språkinläringen.

Jag har funderat på varför jag tycker att Nordblads avhandling är så ovanligt bra och varför jag redan från första sidan fångades av ämnet och problematiken. Ja, det är en väldigt välskrivna avhandling, det är en bok som är genomtänkt komponerad och gestaltad, som inte bara analyserar utan också berättar. Men ännu viktigare är att Nordblad är en problemdriven forskare. Hon är ute i angeläget ärendet och vill belysa, analysera och reflektera över något så svårt som jämlikhetens villkor och ge humanistens perspektiv på de demokratifrågor som oftare statsvetare gett sig i kast med. Nordblad skriver mig inte heller på näsan och hon moraliserar inte, det hela blir intellektuellt spännande inte minst genom allt som finns mellan och under raderna. Jag aktiveras, stimuleras att tänka själv och att göra kopplingar mellan då och där och nu och här.

Avhandlingen är mycket lärorik på ett annat sätt. Den behandlar en originell empiri, språkdebatter, och jag har fått lära mig mycket om språkets kulturella dimensioner och mer konkret om regioner jag tidigare var mer flyktigt bekant med. Bretagne och Tunisien, Lappmarkerna och Tornedalen är det verkligen ingen självklarhet att föra samman. Det kräver en idé och just Nordblads förmåga att se det universella i det partikulära. Och det universella, våra slitstarka dilemman, saknar disciplinära gränser. Så det är helt naturligt att författaren otvunget rör sig mellan gränserna, också ämnesgränserna och integrerar idéhistoriska med statsvetenskapliga perspektiv, utbildningshistoriska med civilisationskomparativa. Särskilt gläder det mig som engagerad i europeisk skandinavistik att avhandlingsförfattaren ger sig i kast med franskspråkigt material och så har bidragit till vår kunskap om den sammanflätade historien om relationerna mellan Frankrike och Norden.

Nordblad har förmåga att väga pro mot kontra, hon moraliserar inte över sina döda aktörer utan analyserar, sätter i sammanhang, gör begripligt. I denna komparativa, problemdrivna avhandling får vi till slut verkligen klart för oss hur politisk pedagogiken kan vara och hur politiken inte kommer undan pedagogiken. Det är en duktig hantverkare som hållit i pennan.

Martin Kylhammar

Den svenska aidsepidemin

David Thorsén: *Den svenska aidsepidemin. Ankomst, bemötande, innebörd*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2013. 527 s. ISBN 978-915-548-594-8, hft.

Idag är aids en av världens tre största epidemier och en av de viktigare globala utmaningarna för världssamfundet. Det beräknas att över 34 miljoner bär på HIV-infektionen som utlöser aids och sjukdomen rapporterar ca 2,5 miljoner nya fall per år. Intensifiering och koordinering av internationella och nationella resurser och policys (kring ex. information, brottsmedicin, diskriminering) används i kampen för att begränsa spridandet och lidandet av epidemin. Trots detta alarmerande tillstånd är det nog ändå så att aids i Sverige successivt har förpassats från det rampljus som ständigt var påslaget i epidemins inledande skeden under det sena 1900-talet. Då kampen mot sjukdomen numer främst förs utanför landets gränser står det också klart att aidsepidemin allt oftare omtalas i termer av dåtid. Jonas Gardells nyutkomna romansvit har visserligen rönt stor uppmärksamhet och inneburit viss debatt i sällskap med spridda återblickar på aidsepidemins uppkomst och följder. För en stund har vi sett tillbaka på bilderna från en tid då reportage av de som drabbades blandades med mediala krigsrubriker om smittspridning, forskningens och samhällsätgärdernas (in-)effektivitet och beskyllningar, skuld och skam – det tycks som om aids vid denna tid låg som en tung, våt yllefilt och omslöt landet Sverige.

Denna något osorterade minnesbild av den nära dåtiden, gör det därför mycket välkommet att få ta del av David Thorséns idéhistoriska avhandling, *Den svenska aidsepidemin. Ankomst, bemötande och innebörd*. Författarens omfångsrika bidrag är om sammanlagt 527 sidor, rör sig främst mellan åren 1982–1996 och har som syfte att ”beskriva och analysera epidemins breda historia, att undersöka hur den bemöttes och hanterades av de drabbade, av den medicinska vetenskapen, av samhällets institutioner och i den offentliga debatten” (12). Även om antalet aktörer som kan ge insikter om epidemins inverkan var många, framstår i synnerhet en som central för studien, nämligen den så kallade aidsdelegationen. Den skapades 1985

och var verksam till 1992, leddes av socialministern och var den instans ur vilken den svenska hållningen, organiseringen och förankringen skulle administreras. Förutom att aidsdelegationens livsbana skildras, så åskådliggörs andra aktörers åsikter, argument och idéer om hur aids skulle bemötas, motarbetas och hanteras flitigt genom att kontrasteras mot aidsdelegationens officiella ställningstaganden. De frågor som vägleder och preciserar studien rör huvudsakligen den svenska aidsepidemins innebörd och förändringar över tid, hur aids bäst skulle motarbetas och huruvida det skilde sig mot andra länder och sjukdomens relation till andra samtida fenomen.

Författaren ansluter till raden av kända medicinshistoriker, när det konstateras att epidemiers påverkan på ett samhälle inte bara kan förstås genom fakta och tabeller över smittade och sjuka, utan att även epidemiernas sociala och kulturella inverkningsmått vägas in. Sjukdom är både en biologisk realitet och socialt och kulturellt föränderligt. Vidare får vi oss till del att aids snarare var en medial än materiell epidemi och en andra teoretisk utgångspunkt är därför att studien finner stöd i fältet *Visual studies* för att studera hur epidemins mediala och visuella gestaltningar aktivt bidrog till hur den hanterades av sin samtid. I anslutning till det ovan sagda förs ett kortfattat resonemang om hur maktrelationer och styrning på olika nivåer och genom olika medel, finns inbyggda i folkhälsoarbetet och behövs för en fördjupad analys av den svenska aidspolitiken.

Studien bygger på ett mycket omfattande och varierat källmaterial. Arkivet efter aidsdelegationen är visserligen betydande men det kompletteras av en diger lista av genomgångna medicinska tidskrifter, kampanjtidskrifter, intresseorganisationers publikationer, memoarer, debattböcker, de fyra ledande dagstidningarna och även arkiv kopplade till Folkhälsoinstitutet och Socialstyrelsen för de år som studien täcker. Särskilt fokus ägnas åt olika former av visuellt material, särskilt aidsdelegationens affischkampanjer som trycktes i tusental mellan 1987–1992 men varav endast en handfull finns kvar i offentliga arkiv. Framtagandet av detta material, exponeringen och konsumeringen av affischerna fångas dock upp och analyseras med hjälp av det

övriga rika källmaterialet. Thorsén har valt att inte inkludera radio- eller TV-inslag som självfallet varit en möjlighet. Emellertid fångas även några av diskussionerna i dessa medium upp av tidningar och tidskrifter och kommer på så vis in i undersökningen. Då det är så nära i tid hade intervjuer av nyckelpersoner kunnat inkluderas men det ska understrykas att studien står stadigt även utan dessa material.

Några rader bör sägas om avhandlingens disposition. Inledningskapitlet avlöses av fyra kronologisk-tematiska kapitel som behandlar åren 1982–1996 och därefter följer ett kortare slutord och en engelsk sammanfattning. De fyra kronologiska kapitlen som följer aidspolitikens organisering är dock inte symmetriskt uppbyggda utan kapitel två som täcker perioden 1985–89 har fler underkapitel än de övriga och utgör nästan halva boken (239 sidor).

I kapitel 1, benämnt "Ankomsten", granskas i vilka medicinska, mediala och politiska sammanhang som aids först uppmärksammades och vilka initiala åtgärder som vidtogs. Här skildras hur de första beskrivningarna om en ny skrämmande och gåtfull sjukdom rapporterades i medicinska journaler under 1981 och att det tidigt gjordes en koppling till homosexuella män som utvecklade en ovanlig tumörsjukdom (*kaposis sarkom*). Av den orsaken började informella medicinska be-teckningar som *gay related immune deficiency* (GRID), att cirkulera men i och med att fall även började uppkomma i kretsen av injektionsmissbrukare och blödarsjuka övergavs dessa inom vetenskaplig litteratur. Det dröjde sedan inte längre än till december 1982 innan den första aidsdiagnosen ställdes på infektionskliniken på Roslagstulls sjukhus. Vid denna tidpunkt anslöt detta fall till nära tusen fall från ett tjugotal länder. Svenska läkare med viss insikt i sjukdomen reagerade i samband med de första fallen och trots att orsaken till aids var oklar publicerades riktlinjer till homosexuella män om hur de skulle undvika att drabbas. Thorsén beskriver hur Riksförbundet för sexuellt likaberättigande (RFSL) tillsammans med bland andra Statens bakteriologiska laboratorium (SBL) redan 1983 drev på i frågan om att behovet av stärkta informationsinsatser, mer medicinsk forskning och ett bildande av en referensgrupp för aidsfrågor. RFSL och dess läkar-grupp drog sig inte heller för att beskylla

Socialstyrelsen för ointresse för sjukdomen då den bara drabbade homosexuella män. Man fick dock gehör och började, om än mödosamt, att arbeta för att informera kring vad man trodde vara riskerna för att få aids. Den medicinska vetenskapen lyckades så småningom att finna ett smittämne, ett retrovirus som man efter olika turer benämnde HIV. Det konstaterades att det smittade via sexuellt umgänge och blod och började därmed omskrivas som en potentiell fara för hela befolkningen. Socialstyrelsen tog 1985 fram broschyren *Vad alla bör veta om AIDS* som underströk att sjukdomen var ett psykologiskt, medicinskt, och socialt problem. När sedan blödarsjuka i Sverige som erhållit preparat med smittat blod började insjukna, varnade en professor i immunologi för att aids bara var i startgroparna och formulerade ett brev till den dåvarande generaldirektören för Socialstyrelsen Barbro Westerholm om att Sverige måste samlas till en nationell aktion. I kapitlet konstateras även att det mediala genomslaget i Sverige var omgående stort och sjukdomen beskrevs som "bögsjukan". Mediernas roll var central och kom "genom att exponera expertutlåtanden, myndighetsåtgärder och en politisk aktivitet" (95) att vara den arena där föreställningarna om aids tolkades, omtolkades och förhandlades.

Det omfångsrika andra kapitlet, "Reaktionerna", är indelat i fyra tematiska underkapitel som täcker åren 1985 till 1989 och är som redan påpekats omfattande. Författaren menar att det var nu allt kom att hända. I det första underkapitlet får vi följa etablerandet av denna nationella samlande aktion. Här beskrivs hur regeringen i maj 1985 beslutade om tillsättandet av en delegation där medlemmarna kom från toppskiktet för politik och samhällsadministration och fick obegränsade ekonomiska resurser med syftet att samordna arbetet inom alla samhällets områden för att begränsa spridningen av aids. I den så kallade Aidsdelegationen skulle angelägen forskning initieras, lagstiftningsfrågor bedömas och behandlas och information spridas. Det mediala intresset för delegationens arbete var enormt och exemplifieras fint med SBL:s föreståndare Lars-Olof Kallings som i sina memoarer skrev att: "När dörrarna slogs upp efter mötena stod där en mur av journalister med mikrofonerna i högsta hugg, och kameran blixtrade. Det var som vid tillkännagivandet av nobelpriset i litteratur" (101).

Likväl hade forskningen vid denna tidpunkt inte lyckats nå någon vidare klarhet i hur sjukdomen spreds eller kunde motarbetas vilket bidrog till en ökad rädsla i samhället. Fasans fokus förflyttades också från de homosexuella till den ökade smittspridningen bland och från narkomaner och rollen som unga prostituerade kvinnor spelade underströks. De senare kunde smitta sina torskar – som sedan smittade sina nära och kära. Samhället i stort ansågs vara i fara.

”Åtgärderna” heter nästa underkapitel som omfattar hela 101 sidor och tecknar hur aids kommer in under smittskyddslagen som allmänfarlig sjukdom. Att smittas var inte en privat angelägenhet och man skulle följa de åtgärder och ta den vård som erbjöds. Aids starka koppling till homosexuella män försvagades ytterligare och koncentrerades istället på narkomaner och i och med detta kunde mer tvingande åtgärder sättas i bruk, menar Thorsén. Narkomanerna, till skillnad från de homosexuella eller blödarsjuka, saknade en organiserad röst och bilden av dem som farliga aids-spridare cementerades. Aidsdelegationen uttalade under oktober 1985 att kampen mot aids endast kunde vinnas med ett minskat narkotikamissbruk. Hur skulle det minska och hur skulle narkomaner skyddas under tiden? Distribution av rena sprutor och spetsar eller ökad förskrivning av metadon blev stora frågor. Det rimmade illa med en stram politik för att minska missbruk, och blev inledningsvis en starkt reglerad försöksverksamhet.

Likafullt visar författaren, i samklang med men mer detaljerat än tidigare forskning, hur aids kom att användas som en hävstång för att praktiskt genomföra den striktare narkotikapolitik som landet hade skisserat. I mitten av 1980 talet infördes aids under smittskyddslagen, något som – i extremfallet – möjliggjorde internering av smittade på sjukhus. Lagen om vård av missbrukare skärptes och konsumtionen av narkotika kriminaliserades. Thorsén visar hur dessa åtgärder kombinerades med omfattande offentligt stöd till frivilligorganisationer, erbjudanden om vård och omsorgsinsatser. En av dessa åtgärder var det antikroppstest som blev tillgängligt 1985. Det fanns inget tvång och man skulle få vara anonym, men testet kom att användas för att skapa en epidemiologisk överblick och ett register. En rad andra åtgärder som aids-tatueringar, gränsstängningar med aidspass

och skapandet av särskilda aidssamhällen debatterades utan åtgärd från staten. De i pressen ökända ”bastuklubbarna” valde dock riksdagen att 1987 lagstadga mot. Deras huvudsakliga avsikt ansågs vara att underlätta anonyma sexuella kontakter och de utgjorde därmed en samhällsfara.

I underkapitlet ”Känslorna” åskådliggörs bland annat hur sjukdomsbilder skapades i massmedia och samhälle och hur dessa bilder påverkade sin samtid. Thorsén menar att då effektiva motmedel mot viruset saknades förändrades såväl sjukvårdens organisation som dess målsättningar och ideal då lindrandet och tröstandet, inte boten, hamnade i centrum. I de empirinära beskrivningarna framkommer med tydlighet hur skrämmande aids var för samtiden. När modskaparen Sighsten Herrgård, sommaren 1987 offentligt berättade att han insjuknat i aids, var hans uttalande målsättning att ge aids ett mänskligare ansikte. De starka laddningar som ständigt knöts till aids föranledde en dramatisk medial rapportering som i sig reproducerade och förstärkte de kraftfulla känslor sjukdomen väckte. Författaren menar att det fanns en stegrad känsla av att tidens sexuella ideal måste förändras och att människors beteenden behövde omdanas i riktning mot minskat antal partners och att våga välja att leva med en ökande innerlighet i en kärleksrelation. Säkrare sex blev snabbt ett centralt begrepp som visserligen byggde på ett sexuellt bejakande men som underströk ett ökat ansvarsstagande och en ökad medvetenhet.

Det andra kapitlets avslutande del, ”Kampanjerna”, redogör för aidsdelegationens omfattande opinionsbildning via stora informationskampanjer. De inledande kampanjerna ställde förmedlandet av fakta om virusets egenskaper kombinerat med avsikten att minska fördomarna och rädslan hos hela den svenska befolkningen i centrum. Budskapets innebörd var att aids angick alla och att hela samhället måste inkallas i kampen mot aids. Kunskap om sjukdomen ansågs vara det bästa skyddet tillsammans med kondom. Men hur skulle allt detta nå allmänheten? Här satsade delegationen på information på bred front, affischer, tv, radio, direktutskick etc. I några fall reagerade allmänheten negativt då sexualiteten framställdes alltför explicit i materialet. I en intressant passage beskrivs hur riksrevisionsverket kopplades in som utvärderare av aidsdelegationens arbete. De kom

att reagera främst mot att kampanjerna ansågs vara för vaga, att informationen behövde "kulturanpassas" och att homosexualiteten givits en alltför undanskymd plats i förhållande till smittspridningen. Aidsdelegationen vek dock initialt inte av från sin grundidé om säkert sex åt alla och aids började därmed alltmer betraktas som en sexuellt överförbar sjukdom.

I kapitel tre, "Konsolideringen 1989–1992", belyses bland annat hur aidsdelegationens arbete skulle organiseras när nyhetsvärdet för aids svalnat. Även om smittspridningen i västvärlden såg ut att vara närapå under kontroll hade aids vid det här laget visat sig vara en global katastrof. Aidsdelegationen blev nu en egen myndighet och en ny smittskyddslag kom på plats där hiv/aids hade format delar av innehållet. Att hivsmittade insjuknade i aids blev allt vanligare och detta skapade ett komplext vårdbehov som delvis var svårt att möta, i synnerhet när det handlade om de smittade narkomanerna. En majoritet av de nysmittade utgjordes nu av invandrare men likväl fortsatte aidskampanjerna med en inriktning på att nå en bred svensk allmänhet. Thorsén visar hur kondomen förs fram i kampanjerna som en naturlig del av ett sexuellt umgänge och att det tydliggörs hur individen bar ansvaret att skydda sig. Nya mediala sammanhang där aidsdelegationen vill synas kommer fram. Exempelvis visar författaren att Tomas Ledin under sitt "Rocktåg" anno 1991 var "en agent" för aidsdelegationen. Ledin hade kontrakteras för att i olika sammanhang peka på att sex var positivt, naturligt och roligt men att man skulle ta ansvar om sin partner och detta förhållningssätt framkommer också i den utmanande musikvideon till "Snart tystnar musiken".

I det sista empiriska kapitlet, "Avklingandet 1992–1996", gestaltas hur det befarade katastrofscenariot som uppmålats tio år tidigare uteblivit och att intresset för aidsepidemin i Sverige avtog och stabiliserades. Aidsdelegationens arbete omfördes till det nybildade Folkhälsoinstitutet där det blev en del av den nya myndighetens långsiktiga folkhälsoarbete. Thorsén menar att ansvaret för den egna hälsan på ett tydligare sätt än tidigare flyttades närmare individen. Informations-satsningar riktades nu mot de grupper man ur ett smittspridningsperspektiv uppfattade som mest strategiska nämligen, män som hade

sex med män, ungdomar samt invandrare och flyktingar. Informationen formgavs så att individen på ett aktivt sätt skulle vilja välja säkrare sex med kondom. Hivinfektionens laddade innebörd ändrades i och med introduktionen av nya antiretrovirala medicinerna år 1996 som medförde att de smittade nu hade en framtid.

I slutorden blickar författaren tillbaka och konstaterar att avhandlingen bekräftar de tidigare studier som understrukit delegationens framträdande och starkt konsensus-skapande roll. Emellertid hade han, genom användandet av kampanjmaterial, kunnat utföra en skarpare beskrivning och analys av aidspolitikens informations- och kunskapsförmedlande till det omgivande samhället. Kampanjerna som växte fram i ett växelspel mellan aidsdelegationen och olika reklam- och annonsbyråer bidrog – tillsammans med andra medier, aktörer och budskap – till att etablera, förstärka och förändra olika föreställningar om hiv/aids och om epidemin. I jämförelse med andra västerländska länder var Sverige relativt befriat från militant aids-aktivism är en annan slutsats som Thorsén drar. Anledningen var dels att sjukvården i Sverige var kostnadsfri, dels att RFSL kom att professionaliseras och bli en tydlig del av det nationella aidsarbetet. Thorsén argumenterar för att aids i Sverige öppnade för ett bredare samtals kring sexualitetens gränser men mynnade inte fördenskull inte ut i "nägon återgång till sexuell eller moralistisk konservatism" (471). Istället ledde det "till en ökad öppenhet att diskutera sexualitetens olika uttryck och därmed också till en ökad sexuell liberalisering" (471).

I avhandlingens främsta styrka ligger också dess svaghet – den utförliga empirin och dess genomgång. Det är ett mycket empirinära arbete, där i långa avsnitt referat och citat staplas på varandra. Författaren lyckas dock inte lyfta blicken särskilt högt ovanför nämnda material; hade detta gjorts, hade fylligare teoretiska resonemang och analyser om epidemins inverkan och innebörd för det svenska samhället kunnat diskuteras. Önskvärt hade varit att koppla samman aidsepidemin med erfarenheter kring tidigare epidemier, som exempelvis polioepidemierna som härjade i landet fram till 1960-talet eller hantelandet av mer explosionsartade epidemiska utbrott som spanska sjukan. Även här brottades den medicinska vetenskapen med oklara

diagnoser, gåtfull epidemiologi, stereotyper och ett samhälle i skräck.

Avsaknaden av utförligare internationella utblickar och jämförelser hade kunnat lyfta fram intressanta resonemang kring exempelvis preventiva åtgärder och därmed skapa en större förståelse för hur just Sverige handskades med aidsepidemin. Enligt den norska historikern Ida Blom var kyrkan, och de politiska partierna knutna till den, en viktig faktor för Norges restriktiva hållning mot aids. Den svenska kyrkans långvariga tystnad och tillbakadragna roll i aidsfrågan hade varit intressant att jämföra och utreda vidare. Också narkomanerna och de prostituerade frånvaro av intressegrupperingar eller talespersoner ligger öppen för en tydligare och utförligare maktanalys än vad vi nu får till dels. Trots (eller kanske på grund av) avhandlingens breda empiriska anslag hörs inte Thorséns egen analytiska röst tillräckligt mycket.

Tyvärr lider texten av återkommande problem med den vetenskapliga noggrannheten. Språket har gott om fina passager men stavfelen är många. I ett avsnitt på tretton rader återfinns sex stavfel i den löpande texten (334–35). I flera citat utelämnas meningar utan notering eller omkastas innehållet såsom på sidan 421 där Thorsén säger att en ledare avslutas på ett visst vis men när man läser ledaren framkommer att resonemanget härrör från dess inledning. Jag tycker varken att det är intressant eller underhållande att göra den här typen av påpekanden rörande akribin men det går tyvärr inte att undvika. Min be-

dömning är dock att det i huvudsak rör sig om slarvfel som med enkelhet kunnat åtgärdas och inte förvanskar avhandlingens slutsatser.

Däremot är Thorséns användande av visuellt material intressant och nyskapande. När Frankrikes ambassadör å sina landsmäns vägnar reagerade över ett collage med kondomer föreställande Eiffeltornet, förstår man hur varierande dessa affischer tolkades men också vilket genomslag de hade. Att få följa hur informationskampanjerna förhandlas fram från idé till färdig produkt men även deras förändringar över tid, skänker en bredare historisk förståelse för en sjukdoms påverkan och innebörd i ett samhälle.

Det Thorséns uttömmande empirigenomgång verkligen lyckas med är att skapa en dramatik och närvaro och visa på samband mellan händelseutvecklingar på olika arenor som annars sannolikt legat dolda i arkiven. Därmed uppstår också en förståelse för hur den svenska aidsepidemin påverkade vetenskapen och samhället och utformade politiken i sin samtid. För de som inte bara önskar veta mer om aidsepidemin utan erhålla en djupare kunskap om 1980- och 1990 talets hälso- och sjukvårdssystem kommer Thorséns avhandling att vara viktig. Avhandlingen ger inblick i hur många nivåer av styrning som återfinns i det moderna samhället, hur de kan sättas i bruk och i rullning, hur de hakar i varandra och hur de påverkar och själv påverkas av samspelet mellan samhälle, kollektiv och individ.

Per Axelsson

Visioner om medborgerliga publikker

Petter Tistedt: *Visioner om medborgerliga publikker. Medier och socialreformism på 1930-talet*. Höör: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2013. 350 s. ISBN 978-917-139-890-1, hft.

Petter Tistedts avhandling *Visioner om medborgerliga publikker* kan introduceras på flera sätt. Kronologiskt sett behandlar den ett viktigt formativt skede i det svenska välfärdssamhällets framväxt, nämligen 1930-talet. I empiriskt avseende är det två för tiden välkända fenomen som undersöks: å ena sidan den intensiva befolkningsdebatt som

uppstod i kölvattnet av Alva och Gunnar Myrdals bok *Kris i befolkningsfrågan* från 1934; å andra sidan den nationellt uppmärksammade utställningen ”Fritiden” i Ystad vilken under två sommarmånader 1936 lockade inte mindre än 350 000 besökare. Teoretiskt anlägger studien ett distinkt kultur- och mediehistoriskt perspektiv. Och tematiskt knyter den an till ett antal mer allmänna frågor rörande politik, medier och medborgarskap.

Avhandlingens syfte formuleras som att ”undersöka hur överväganden kring publikker var en integrerad del i socialreformistiska

projekt och därigenom också i formeringen av den moderna demokratis offentliga kultur” (10). Mer konkret innebär detta att Tistedt särskilt intresserar sig för de många publikt utåtriktade aktiviteter som på olika sätt syftade till att involvera allmänheten i samtidens samhällsangelägenheter. Därigenom knyter avhandlingen samtidigt an till ett par av den svenska historieforskningens mest omdöbatrade frågor rörande relationen mellan välfärdsstatens experter och den enskilde medborgaren samt den sociala ingenjörskonstens emancipatoriska och/eller disciplinerande sidor. Men medan tidigare forskning ofta har belyst antingen de sociala reformatörernas idéer och ideologiska hemvist, den politiska beslutsprocessen och implementeringen av dessa idéer, eller de sätt varpå enskilda medborgare hjälptes eller drabbades av de politiska reformerna, är Tistedts analytiska fokus inställt varken på de sociala reformernas sändare eller deras mottagare utan på vad som kan betecknas som det kommunikativa mellanledet eller det mediala gränssnittet i de praktiska verksamheter som rymde olika tankar, idéer och visioner om publikernas förhållanden.

Fyra, för hela avhandlingen, centrala frågeställningar i det avseendet är: ”Vilka uppgifter tilldelades publikerna? Vilken roll skulle de fylla i reformeringen av samhället? Vad var värdet med publikernas deltagande i samhällsdiskussionerna? Hur bedömdes, kritiserades och utvärderades publikerna?” (11)

Med ledning av dessa fyra frågeställningar visar författaren att det blir både möjligt och fruktbart att kasta nytt ljus över såväl 1930-talets stora befolkningsdebatt som den välbesökta fritidsutställningen i Ystad. I förhållande till tidigare forskning innebär detta, som författaren skriver på tal om *Kris i befolkningsfrågan*, ”att mycket av det som stått i fokus i tidigare studier av denna bok endast kommer att beröras i förbigående, samtidigt som vissa välkända textpassager kommer att tolkas i nya sammanhang” (47). På motsvarande vis avser studien om fritidsutställningen att tematiskt fördjupa våra kunskaper utifrån avhandlingens frågeställningar. Men det handlar inte enbart om att analysera redan välbekanta empiriska material utifrån nya infallsvinklar. Utöver makarna Myrdals bok och Ystadutställningens katalog, rymmer avhandlingen ett flertal nya empiriska undersökningar av bland annat makarna Myrdals

pressklippssamling, en enkätundersökning genomförd av tidningen *Social-Demokraten* samt pressens mottagande av fritidsutställningen. Sammantaget innebär detta att författaren har arbetat med ett både omfattande och heterogent källmaterial bestående av böcker, artiklar och notiser i dagstidningar och tidskrifter, reklamtryck och kataloger, mötesprotokoll och korrespondens samt film, fotografier och manuskript till radioutsändningar.

Ett bärande argument som utvecklas, baserat på dessa material och fallstudier, är att både befolkningsdebatten och fritidsutställningen arrangerades medialt, tekniskt och praktiskt för att upprätta vad Tistedt kallar *medborgerliga publik*er. Med detta avses medborgare som frivilligt, aktivt och tillsammans med andra deltar i allmänna, nationellt betydelsefulla angelägenheter och därmed formandet av det demokratiska samhällets offentliga kultur. I detta argument finns samtidigt en polemisk udd vilken vänder sig mot en förenklad förståelse av exempelvis makarna Myrdal som ett slags maktfullkomliga experter vilka ville lägga livet till rätta för den lilla människan. Hellre än att tala i termer av ”social ingenjörskonst” väljer Tistedt därför genomgående att beskriva det som ett ”socialreformistiskt projekt” där Myrdals med flera snarare framstår som ett slags tekniska och praktiska demokratiaktivister.

En annan övergripande tes är att befolkningsdebatten och fritidsutställningen samtidigt skilde sig åt i grundläggande avseenden. Här tänker Tistedt inte i första hand på utsträckningen i tid – att befolkningsdebatten pågick under flera år, medan fritidsutställningen endast varade ett par månader – eller dess olika medieformer, utan framför allt på att de båda arrangemangen involverade publikerna på radikalt olika sätt. Medan befolkningsfrågan var en uttalat politisk ”fråga”, där det viktiga var att publikerna satte sig in i och tog ställning i frågan snarare än vilket ”svar” de så att säga kom fram till, formulerade utställningen i Ystad fritiden som ett ”problem”, där själva iscensättningen och publikernas närvaro i sig delvis bidrog till dess ”lösning”. Begreppsligt utvecklar Tistedt därför en distinktion mellan dessa båda former av publik involvering, där den förra betecknas ”indirekt reformistisk praktik” och den senare ”direkt reformistisk praktik”.

Dessa övergripande argument utvecklas empiriskt och analytiskt i bokens sammanlagt

tretton kapitel. Utöver det inledande kapitlet, som introducerar avhandlingens centrala teman och forskningskontext, och avslutningskapitlet, som sammanfattande diskuterar avhandlingens resultat, är de elva mellanliggande kapitlen disponerade i två delar. Den första delen utgörs av en längre delstudie av befolkningsdebatten och den andra delen av en något kortare delstudie om fritidsutställningen.

Delstudien om befolkningsdebatten erbjuder bland annat, som antydde ovan, en om- och närläsning av *Kris i befolkningsfrågan*. Analysen tar framför allt fasta på makarna Myrdals publika överväganden och visar även på deras tilltro till de samtida opinionsundersökningarna som ett sätt att hantera inte bara de vetenskapsteoretiska utan även de demokratiteoretiska aspekterna av relationen mellan vetenskap och politik. I det efterföljande kapitlet flyttas fokus från boken till själva debatten. Särskilt uppmärksammas pressens alltså centrala roll som medium vid denna tid, liksom den så kallade enkät eller rundfråga som tidningen *Social-Demokraten* initierade redan en månad efter bokens publicering som ett sätt för "allmänheten" att aktivt delta i debatten. Ett tredje kapitel växlar mediehistoriskt fokus från dagspressen till det vid denna tid nya radiomediet. Här ges två delundersökningar särskild plats. Den ena behandlar den tekniskt och medialt spektakulära akademiska radiodebatt som sammankopplade fyra universitetsorter i direktsändning; den andra uppmärksammar radios ambitioner att upplagda serie för studiecirkelliknande lyssnargrupper. I båda fallen poängteras de publikpositioner och handlingsutrymmen som skapades för allmänhetens deltagande i den offentliga debatten. En övergripande slutsats för hela delstudien är att makarna Myrdals bok, *Social-Demokraten* rundfråga och de olika radioarrangemangen, alla kan ses som en typ av demokratisk aktivism vilken mer syftade till att uppmuntra ett engagerat ställningstagande från publikens sida än att så att säga propagera för de rätta åsikterna.

Delstudien om fritidsutställningen inleds med ett kapitel som introducerar själva utställningen och det problem som lanserades under slagordet "Fritiden". Problemets kärna gällde dels hur man skulle använda fritiden på bästa sätt, dels hur de som hade särskilt lite av denna resurs, nämligen husmödrarna,

kunde öka den. De fyra efterföljande kapitlen erbjuder fördjupningar vilka visar hur "fritidsproblemet" begreppsligt formulerades; hur reklamens formspråk medvetet fångades upp som en del i utställningspedagogiken och därigenom upprättade positioner där publiken tilltalades både som medborgare och konsument; hur utställningen i sig samtidigt bidrog till problemets lösning, genom att besökarna erbjöds pröva på några av de många aktiviteter som utställningsområdet hade att erbjuda; samt hur problemet om de hemarbetande husmödrarnas brist på fritid hanterades i vad som redan i samtiden beskrevs som utställningens mest "agitoriska" sektion, den om "Fritiden och hemmet".

Avhandlingens slutkapitel återkopplar till bokens övergripande syfte att undersöka på vilka sätt den progressiva socialreformismen bidrog till det demokratiska Sveriges offentliga kultur, och hur särskilt visioner om publikens medborgerliga förmågor utgjorde en integrerad del i de sammanhangen. Den sammanfattande diskussionen struktureras i fyra tematiskt framåtsyftande avsnitt. Det första rör begreppet "socialreformism" förtjänster gentemot mer inarbetade termer som "välfärdssamhället" och "folkhemmet". Det andra avsnittet förklarar varför en undersökning som denna – om medborgarskap, fördelning av auktoritet och publika handlingsutrymmen – samtidigt bör förstås som en "politisk historia". Det tredje avsnittet argumenterar för att ett fokus på socialreformismens rationalitet och verksamhetsformer gör det möjligt att överskrida den dualistiska förståelsen av "social ingenjörskonst" som antingen emancipatorisk eller disciplinerande. Det fjärde avsnittet, slutligen, lyfter fram den praktiska och tekniska demokratiaktivism som Tistedt menar karaktäriserar den socialreformism som stått i fokus för denna avhandling.

Först som sist ska sägas att detta är en avhandling med många förtjänster. Detta blir tydligt redan vid en första genomläsning. Boken är välskrivnen, tydligt strukturerad och försedd med ett rikt bildmaterial. Språket utmärks av stor omsorg om läsaren och texten har en tydlig argumentativ riktning som gör det lätt att följa med i resonemangen. Den symmetriska dispositionen med tydliga inledningar och utmärkta sammanfattningar, såväl på det övergripande planet som i de två delstudierna, gör det enkelt att orientera sig

i texten – även om de samtidigt medför vissa upprepningar. De många illustrationerna bidrar till att skapa en historisk närvarokänsla samtidigt som de görs till föremål för effektiva bildanalyser, exempelvis av fritidsutställningens visuella representationer av relationen mellan individ och kollektiv.

Än mer förstärks detta positiva intryck när man som opponent får anledning att närmare granska formalia och det vetenskapliga hantverket. Det blir då tydligt inte bara att avhandlingen baseras på ett omfattande empiriskt material, utan också att författaren bearbetat detta med stor noggrannhet. I den mån kritiska frågor uppstår vid den första läsningen erbjuds oftast svar och källhänvisningar i den utförliga notapparaten. Mina kontroller av citat och referat i några av de viktigaste källorna vittnar vidare om ovanligt god akribi. Inte minst imponerar författarens dubbla hänvisningar till de olika upplagorna av *Kris i befolkningsfrågan* – och i förekommande fall utredande kommentarer kring skillnaderna mellan upplagorna. För tre av de centrala källorna – *Kris*, utställningskatalogen och *Social-Demokraternas* nämnda enkätundersökning – lyckades jag inte återfinna ett enda citatfel! Enda undantagen erbjuder en av de citerade artiklarna i *Form* där ett ord har tillkommit och ett annat blivit felstavat. Korrekturfelen i övrigt är också få, och inget fall leder dessa till missförstånd eller att innebörderna ändrats.

Den viktigaste förtjänsten med denna avhandling rör emellertid den innehållsliga analysen. Om det vanliga för många avhandlingsförfattare är att utforska och kartlägga nya empiriska material utifrån beprövade perspektiv, frågeställningar och metoder, kan denna studie sägas göra det omvända och ställa nya frågor till tidigare välbekanta fenomen. Den förra typen av studier har givetvis sitt värde, men brukar ibland som bekant dras med ett besvärande analytiskt glapp mellan den teoretiska apparaten och den empiriska undersökningen. I Tistedts fall är det frågeställningarna, formulerade inom den nya kulturhistoriens teoretiska ram, som driver den empiriska analysen framåt. Genom sitt konsekventa fokus på överväganden om publikers medborgerliga förmågor – i form av reformatorernas publikrelaterade och mediala strategier, den praktiska och tekniska utformningen av medialiseringen samt de publikpositioner som upprättades – utvinner

avhandlingen ny kunskap och viktiga nyanser ur tidigare kända texter och fenomen samtidigt som den lyfter in andra, till synes perifera, empiriska material i analysen och visar på dessas betydelse.

Inte desto mindre förtjänar analyserna och resultaten givetvis att kritiskt diskuteras på ett antal punkter. Jag ska här begränsa mig till tre sådana diskussionspunkter. Den första gäller valet av empiriska fallstudier och relationen till tidigare forskning. Den andra rör det nedtonade aktörsperspektivet. Den tredje kretsar kring tesen om den begreppsliga distinktionen mellan ”fråga” och ”problem”.

Den förstnämnda synpunkten föranleds av syftesformuleringen och de fyra övergripande frågeställningarna, citerade ovan, vilka är analytiskt formulerade på ett allmänt plan utan att vara empiriskt eller kronologiskt specificerade. Detta reser frågan varför valet hamnat på just befolkningsdebatten och fritidsutställningen och, ja, faktiskt på 1930-talet överhuvudtaget? 1930-talet torde utgöra ett av de mest tätbeforskade decennierna i svensk historia; makarna Myrdal har blivit föremål för otaliga studier; *Kris i befolkningsfrågan* är en av det svenska 1900-talets mest lästa böcker; och även Fritidsutställningen har studerats tidigare inte bara av historiker utan även idéhistoriker. Jag menar inte att detta i sig behöver vara problematiskt, eftersom viss täthet i forskningen ofta befrämjar den analytiska skärpan. Men som läsare lämnas man ändå en aning undrande om motiven bakom urvalet. Visserligen omnämns möjligheten av ett par alternativa fallstudier helt kort i en not av författaren. Men det är inte alltför svårt att utifrån syftet och frågeställningarna om publik demokratiformering föreställa sig ett flertal ytterligare, kompletterande eller alternativa, studier av mindre välkända fenomen från 1930-talet – eller varför inte från det föregående decenniet efter rösträttens införande? Vid disputationen anförde respondenten ett flertal skäl för sitt val av ämne varför synpunkten här begränsar sig till att dessa förtydliganden gärna hade kunnat utvecklas även i avhandlingen.

I relation till det nämnda, ovanligt täta forskningsläget visar författaren prov på bred beläsenhet. Han utnyttjar också tätheten till sin fördel genom att aktivt förhålla sig till några av de mest närliggande studierna – av till exempel Karin Nordberg och Ylva Habel – för att därigenom visa på betydelsebärande

nyanser. I ett par fall anser jag dock att de i regel föredömligt renodlade poängerna sker till priset av en överdrivet polemisk ton. Ett exempel på det erbjuds i omläsningen av *Kris i befolkningsfrågan*, där Tistedt övertygande argumenterar för makarna Myrdals demokratiskt motiverade ambition att uppmuntra ett breddat deltagande. Denna poäng kontrasteras emellertid mot bland annat Yvonne Hirdmans tolkningar som sägs betona myrdalarnas självpåtagna expertposition och vilja att driva igenom en politik ”från ovan”. Greppet är pedagogiskt effektivt men ger knappast full rättvisa åt varken bredden, djupet eller förskjutningarna i Hirdmans forskning om makarna Myrdal och mellankrigsperioden.

Ett annat och delvis motsatt exempel erbjuder kapitlet om fritidsutställningens sektion ”Fritiden och hemmet”. Där anser jag tvärtom att särskilt Lena Eskilssons idéhistoriska studier av just fritidsutställningen ur ett genusperspektiv lyser med sin frånvaro i brödtexten – även om viss polemik förs i noterna och i slutkapitlet. Däremot återopas Jan-Eric Hagbergs avhandling, som också behandlar hemutställningen men ur ett perspektiv vilket mer betonar utställningens radikalitet. Här menar jag att Eskilssons tolkningar hade förtjänat att lyftas fram för att diskutera utställningens grad av radikalitet i frågan om den förespråkade könsarbetsdelningen i hemmet. Nu förblir denna diskussion, med dess implikationer för analysen av det publika tilltalet och de publikpositioner och handlingsutrymmen som utställningen skapade, inte riktigt fullt utvecklad.

Den andra mer övergripande diskussionspunkten rör studiens nedtonade aktörsperspektiv och tillhörande frågor om intentionaltet och agens. Tistedt är tydlig med att han inte är så intresserad av enskilda aktörer och deras nätverk, deras drivkrafter eller avsikter, utan mer av de mönster som kan påvisas i praktiker och argument. Detta illustreras delvis redan av den förhållandevis korta personförteckningen. Mer påtagligt i själva analyserna är dock de sätt varpå enskilda aktörer ofta anonymiseras. Exempelvis presenteras aldrig *Social-Demokratens* redaktion eller dess redaktör vid namn – trots att pressens makt att fördela utrymme åt andra och ge uttryck för sina egna åsikter framhålls. Vidare omtalas ”utställningsarrangörerna” ofta i avpersonifierad form som grupp och vi får

veta förvånansvärt lite om hur arbetet bakom kulisserna var organiserat och gick till, vem som var utställningskommissarie, och så vidare. Tistedt försvarar detta med att han vill undvika att ta invanda makthierarkier för givna och tvärtom vill analysera hur auktoritetsrelationer och handlingsutrymmen produceras i situationsbundna förhandlingar. Min synpunkt är dock att det nedtonade aktörsperspektivet, särskilt i de nämnda fallen, riskerar att osynliggöra några av de makt-hierarkier och auktoritetsrelationer som författaren avser att analysera.

Den tredje och sista diskussionspunkten rör den övergripande tesen om den begreppsliga distinktionen mellan ”frågor” och ”problem” samt dessas relation till ”indirekt” respektive ”direkt reformism”. Även om Tistedt gör flera viktiga analytiska poänger genom att karakterisera befolkningsdebatten som en allmän fråga och fritidsutställningen som ett konkret definierat problem, ställer jag mig ändå tveksam till det mer långtgående antagandet om den rationalitet som tillskrivs de politiska frågornas och de praktiska problemens inneboende logiker. Inte minst förblir det för mig en aning oklart hur befolkningsfrågans indirekta reformism ska förstås i relation till fritidsproblemets direkta reformistiska praktik. Mer konkret menar jag att det förefaller rimligt att betrakta både *Social-Demokratens* enkät och den praktiska utformningen av radions lyssnargrupper – på samma sätt som fritidsutställningen – som problemcenterade arrangemang där publikernas deltagande i sig delvis fungerade som ett slags direkt verkande reformlösningar. På motsvarande vis verkar det möjligt att analysera fritidsutställningens problemformulering som en del i en mer allmän och temporalt utsträckt fritidsfråga. Medan Tistedt understryker att ”frågor” respektive ”problem” bör ses som empiriska och inte analytiska kategorier – trots att befolkningsfrågan i sin samtid omväxlande beskrevs som ett problem och fritidsproblemet ibland som en fråga – är jag själv därför mer benägen att förstå dem som idealtypiska begrepp på olika konceptualiseringsnivåer. Men det ska också understrykas att dessa mer övergripande begreppsliga tveksamheter på intet sätt förtar värdet av de konkreta analyserna.

Mitt samlade slutomdöme är därför att Petter Tistedts avhandling, *Visioner om medborgliga publik. Medier och socialrefor-*

mism på 1930-talet, är en empiriskt robust studie som baseras på ett omfattande och variationsrikt material. Detta har bearbetats noggrant och minutiöst. Därtill kommer att författaren knyter an till en omfattande sekundärlitteratur, till vilken han förhåller sig aktivt, och visar prov på bred beläsenhet. Allra mest imponerande är kanske ändå den analytiska stringens som kännetecknar hela studien. Genom sitt originella men systematiska fokus på överväganden om publikers medborgerliga förmågor lyckas avhandlingen – trots det besvärliga forskningsläget – blottlägga nya och viktiga aspekter av de social-reformistiska diskussioner och arrangemang som studeras.

Jag har i min kritiska granskning pekat på några tvetydigheter i den annars överlag övertygande analysen. En sådan oklarhet har gällt distinktionen mellan befolkningsfrågan och fritidsproblemet som indirekt respektive direkt verkande reformistiska praktiker. Jag menar också att det nedtonade aktörsperspek-

tivet i några fall inestänger och döljer några av de auktoritetsrelationer och reproducerade makthierarkier som trots allt var för handen. Slutligen har jag påpekat att författarens stil, som jag i det stora hela tycker är effektiv och pedagogisk, ibland blir lite väl polemisk – åtminstone för min smak.

Men som förhoppningsvis har framgått är de sistnämnda invändningarna anmärkningsvärda i marginalen, vilka på intet sätt förändrar det övergripande helhetsintrycket, vilket är att detta är en bok som varmt kan rekommenderas för läsning för var och en som är intresserad av det moderna demokratiska samhällets offentliga kultur, och den centrala roll som överväganden om publikernas medborgerliga förmågor har spelat för denna. Jag vill tro och hoppas att *Visioner om medborgerliga publik* genom sitt originella fokus, sin analytiska stringens och empiriska uppslagsrikedom kommer inspirera till efterföljd.

Per Wisselgren

Bokrecensioner

Nadia Abu El-Haj: *The genealogical science. The search for Jewish origins and the politics of epistemology*. Chicago & London: University of Chicago Press, 2012. 311 s. ISBN 978-022-620-140-5, inb.

I frontespisen till Olof Rudbecks *Atlantica*, från 1679, syns Noas släkträd förgrena sig över världen. Sems gren slår rot i Mellanöstern, varifrån det semitiska familjeträdet springer mot himlen och kulminerar i Jesus. Jafets gren letar sig norrut till Sverige, Rudbecks Atlantis, där det jafitiska trädet tornar, märkbart kraftigare än det semitiska. Samtidigt söker sig Hams gren över till Afrika, men resulterar där bara i några spridda skott och hopplösa buskar. Frontespisen är geografisk, kronologisk och eskatologisk på en och samma gång och visar hur den forntida, bibliska berättelsen om människosläktenas ursprung kunde inritas på en samtida karta och på så vis inordnas i en vetenskapligt underbyggd geografi och historieskrivning.

Mycket har skrivits om Europas nervösa förhållande till det judiska arvet. Tydligt är att de rasläror som gradvis och tidvis kom att ersätta de bibliska ursprungsberättelserna lånade mycket ifrån dem: Willhelm Marr, känd för att ha myntat termen ”antisemitism”, namngav exempelvis sin egen motvilja mot judar efter en biblisk patriark. Enligt de antisemitiska rasforskarna var judarna en egen förgrening på mänsklighetens släkträd; de var inte en grupp i egenskap av sin tro utan i egenskap av sina rötter (”ras” kommer från *radix*). Men rasifieringen innebar inte att det bibliska språket tystnade. Medan Europas kristna majoritetsbefolkning förklarades vara ”jafiter” – eller ”arier”, som det gradvis kom att heta efter att William Jones och andra påvisat likheterna mellan indiska och europeiska språk – så sågs judarna som ”semiter”. Noas avkomma hade fördelat sig över jorden och det följde på det att de skulle hållas isär. Sems ättlingar hörde inte hemma i Europa, de hörde hemma i Mellanöstern.

Vetenskapliga föreställningar om judarna som kroppsligt främmande nådde sin välbekanta kulmen i och med den nazistiska utrotningssideologin (notera rotmetaforen). De överlevde inte helt sina egna konsekvens-

er. För även om det finns tydliga kontinuiteter mellan förkrigstidens rasvetenskap och inslag i efterkrigstidens populationsgenetik så kan den senare inte avfärdas som en inkarnation av den förra: det krävs nykterhet av den som vill studera, beskriva och utvärdera kopplingarna. Den amerikanska antropologiprofessorn Nadia Abu El-Haj uppvisar lovvärd försiktighet i *The genealogical science. The search for Jewish origins and the politics of epistemology*. Hennes bok, en interdisciplinär studie som kan placeras någonstans mellan historia, sociologi och antropologi, utgör den första mer omfattande studien av det forskningsfält som sedan nittioalet har sorterat under rubriken ”judisk genetisk historia”. Fältet är inte stort vad gäller utövare, men forskningen har fått betydande genomslag tack vare publicering och rapportering i flera av världens mer ansedda vetenskapliga tidskrifter och dagstidningar.

För den som där stöter på ”judisk genetisk historia” kan nog fältet framstå som oskyldigt: nästan alla aktiva forskare är själva judar och syftet sägs vara nyfikenhet om det egna ursprunget. Forskningen drivs uppenbarligen inte av antisemitiskt rashat och det är just därför som kontinuiteterna blir så intressanta. För frågorna känns igen: Härstammar dagens judar från forntidens hebréer eller från senare konvertiter? Är judarna ett folk i biologisk mening? ”Kommer” de från Israel?

Om judar inte längre ska bevisas vara rasmässigt främmande för att skiljas ut, drivas bort eller mördas, varför är det då viktigt att svara på dessa frågor? Abu El-Hajs palestinska familjenamn ger delvis svar på den frågan. Som författaren visar med hänvisning till tidigare (huvudsakligen israelisk) forskning så återetablerades den judiska kroppen som ett legitimt och prioriterat studieobjekt efter andra världskriget i just Israel. Den sionistiska visionen om en uttalat judisk stat hade blivit verklighet och judar ”återvände” nu inte bara från Europa utan också från Mellanöstern, Afrika och Asien. Detta folk var det sionistiska projektets subjekt och syfte, och för en generation av sekulära, israeliska forskare, ofta uppvuxna i Europa och utbildade där eller i USA, låg det närmare att förstå händelsen i biologiska än i religiösa termer. Forskningen

fick därmed en ny betydelse: det handlade inte längre om att påvisa att judar var orientaler och därmed inte hörde hemma i Europa, det handlade om att påvisa att de var orientaler och just därför hörde hemma i Israel.

Abu El-Haj ger en sammanfattning av denna utveckling i linje med hur den redan skildrats av Veronika Lipphardt, Nurit Kirsh, Raphael Falk och andra; historieskrivningen är inte originell. Mer värdefullt är då hennes eget bidrag om den jakt på "judisk" DNA som pågått sedan nittio-talet. Abu El-Haj lägger här fokus på försäljningen av gentester till en judisk allmänhet i USA och undersöker de ofta täta relationerna mellan denna industri och den akademiska forskningen. Hon låter själv testa sig och samtal i webbforum med andra provtagare. Genom dessa diskussioner röjs en drivkraft bakom forskningsfältet som – tror jag – är en viktigare pådrivare än landstriderna i Mellanöstern, nämligen identitet. Kan biologi säkra samhörigheten hos en minoritetsgrupp i ett urbant, sekulärt och mångkulturellt samhälle som USA, i en tid när gruppen allt mindre sammanbinds av gemensamma religiösa och kulturella uttryck? Abu El-Haj ger oss inte svar på den frågan, men det är åtminstone en bra fråga.

Men ett svar ger hon bortom minsta tvivel: Förintelsen har inte avskräckt senare generationer från att försöka definiera en specifik judisk biologi (eller andra biologiska identiteter heller, för den delen). Tydligt är dessutom att en sådan identitet kan marknadsföras: att sälja DNA-tester till en allmänhet som fått lära sig att tänka genetiskt är bevisligen lukrativt. För en svensk läsare kan det verka främmande att skrapa celler ur munnen och posta dem till ett labb för att lära känna sig själv, men det är inte omöjligt att vi kommer att se mer av sådan verksamhet också här: när ett forskningsfält lyckas positionera sig i gränslandet mellan myt och identitet, politik och medicin tycks synergier bli kraftfulla. Det judiska fallet, med sina uppenbara kopplingar till både Förintelsen och det israeliska statsbyggnadsprojektet i Palestina, är i detta hänseende särskilt illustrativt för den som vill följa och försöka förstå den utvecklingen.

Petter Hellström

Philip Ball: *Curiosity: How science became interested in everything*. Chicago: Chicago

University Press, 2013. 480 s. ISBN 978-022-604-579-5, inb.

Nyfikenhet är ett modernt vetenskapligt ideal med en intressant historia. I den antika världen och under medeltiden handlade begreppet (*curiosity*) om noggrant handlag (latinets *cura*). Nyfiket kunskapsökande beskrevs som en last och ett hot mot den stabila samhällsordningen. Dess gränsöverskridande dimension tog potentiellt människan bortom gränsen för vad hon bör veta. Med renessansens nyplatoniker formulerades föreställningen att naturen bestod av hemligheter som inte gick att utläsa ur böcker utan de skulle istället avläsas genom experiment. Detta är bakgrunden till 1600-talet, det sekel där Philip Ball nästan uteslutande uppehåller sig. Därför blir underrubriken missvisande: mellan oss och 1600-talet finns en lång och intressant historia som inte behandlas alls. Dessutom blir *Curiosity* för mycket av en (till) bok om den vetenskapliga revolutionen.

Ball lyckas ändå visa att nyfikenhet är ett intressant objekt för historiska studier. Ett av hans centrala argument är att synen på nyfikenhet antog en mer modern karaktär under 1600-talet. Aktörer som Galileo, Descartes och Bacon deltog i att skapa bilden av en kunskapsökare som skilde sig från skolastikern, men det var primärt i vissa sammanhang som nyfikenheten kom att ses som dygd. En figur av vikt i Balls framställning är *virtuosen* (*the virtuosi*). Han förkroppsligade en hållning där ett mångsidigt kunskapsökande förespråkades för dess egen skull. Arenor som kungliga hov och kuriosakabinett, liksom den tidigmoderna epokens nya lärda sällskap, blev också betydelsefulla. I de sistnämnda odlades föreställningen om ett brödraskap av lärda som genom experiment och observation kastade ljus över naturen; den var hemlighetsfull och skulle avtäckas med rätt handlag, uthållighet och en förmåga att se bakom yttre fenomen.

Ett intressant tema som löper genom *Curiosity* är relationen mellan fri nyfikenhet och disciplinerad kunskapsframställning. Under 1500- och 1600-talen fanns få idéer om att nyfikenhetsimpulser skulle föras in i disciplinära fällor. Nyfikenheten kunde omfatta i princip vilka ämnen som helst, fri från religiösa, aristoteliska eller retoriska dogmer. De teman som behandlades i det tidiga Royal Society var också många och obskyra, vilket

i sin tur skapade legitimitetsproblem. Är alla naturens detaljer lika legitima som studieobjekt? I samtida satirer beskrevs virtuoser som fåntrattar som kastade bort tiden på absurda experiment: vem gynnades väl av höga herrars försök att väga luft, studera ålar i vinäger eller undra över plommonens blå färg? Fritt kunskapsökande hotade emanera i ett frivolt och fånigt stirrande på världens under, och därmed också rikta virtuosens uppmärksamhet bort från mer samhällstillvända plikter.

Ett sätt att hantera kritiken för naturfilosoferna var att väva en tätare relation mellan nyfikenhet och en reglerad experimentell praktik. Mot slutet av 1600-talet kom flera att argumentera för att den fria nyfikenheten skulle disciplineras och underkastas vederhäftiga metoder för att generera fakta. Francis Bacon hörde till dem som också efterfrågade en kunskapsindustri där nyfikenheten institutionaliserades: ambitionen var ytterst att tämja och binda naturens krafter.

Till de främsta kvaliteterna i Balls framställning hör den nyanserade diskussionen om hur gamla och nya synsätt på nyfikenhet samexisterade och stöttes mot varandra. Ett religiöst anstrukt förhållningssätt till kunskapsökande ersattes inte på ett enkelt sätt. En mer ockult idévärld hade långtgående inflytande på naturfilosoferna och i moralfilosofiska och teologiska diskussioner fortsatte nyfikenheten att vara hotfull. Dessutom bibrar Ball till att historisera långvariga kunskapsideologiska frågor i den västerländska moderniteten. Räcker nyfikenhet som motiv för stora kunskapsatsningar, oavsett vilka tillämpningar kunskapen ger oss i senare skeden? Är inte den gränslösa nyfikenheten blott en distraktion från viktigare, praktiska göromål? Ska vi verkligen vara nyfikna på världens alla detaljer? Hur långt bör människan sträva att utsträcka sitt vetande? Läst på detta sätt blir *Curiosity* en skildring av hur positioner skapats som i vår tid blivit forskningspolitiska klichéer.

Ball lyckas också göra något så ovanligt som att belysa en del konstruktivistiska antaganden om kunskapens historiska och sociala sammanhang som vetenskapshistorisk forskning formulerat under de senaste decennierna. Tyvärr faller boken samtidigt under sin egen tyngd: den är otydligt organiserad, för lång och för pliktskyldig gentemot vetenskapshistoriska dominanter som Bacon, Boyle, Hooke, Galilei och Newton. Innehållet

drar därför tillbaka boken, in i ett mer konventionellt vetenskapshistoriskt hörn.

Men jag vill ändå avsluta i positiv ton. Här finns nämligen upplyftande passager för vår disciplin, främst när Ball refererar Michel Foucaults syn på nyfikenhet. För fransmannen handlar nyfikenhet om en vilja att se det vi tar för "naturligt" som arbiträrt och i behov av att förklaras – en vilja att se att det kan vara på andra sätt, en beredskap att bryta upp vad vi tar för givet. En sådan utgångspunkt för ett historiskt studium gör mig omedelbart nyfiken.

Staffan Bergwik

Johanna Bergqvist: *Läkare och läkande. Läkekonsstens professionalisering i Sverige under medeltid och renässans*. Lund: Lund studies in historical archaeology 16, 2013. 478 s. ISBN 978-91-8957-8-52-4, inb.

Bergquists avhandling tar sig an ett vittfamnande ämne: hur uppfattades sjukdom, vilka ägnade sig åt läkekonst och vilka slags medicinska handlingar utfördes i Sverige mellan åren 1100 och 1600? Varje underfråga ägnas ett utförligt kapitel. Bergquists huvudsakliga resultat är att uppfattningarna kring sjukdom övergick från en orsaks- och konsekvensorienterad förståelse till en symptom- och teckenorienterad, att läkekonsten professionaliserades i vågor samt att sjukdomsupplevelser och behandlingar var heterogena. Metodologiskt kombinerar Bergqvist materiella studier av arkeologiska artefakter med textanalyser av främst islänningasagor.

Textens stora styrka är dess grundliga sammanställning av källmaterial, vilket Bergqvist själv också ser som en huvudpoäng (341). Katalogiseringen av medicinska lämningar är särskilt värdefull, och kan förhoppningsvis leda till en vidareutveckling av svensk medcinhistoria för perioden innan 1600, ett fält som kvarstår som i stort sett outforskat.

Men Bergquists kartläggande ambitioner skapar också problem. Det ambitiösa anslaget leder till en återkommande vaghet, särskilt i begreppsanvändningen. Många termer definieras inte alls. Jag skulle exempelvis gärna ha sett en diskussion kring hur Bergqvist förstår läkekonst. Är det rimligt att i en studie av denna tidsperiod välja bort magiska och religiösa tänkesätt och behandlingsmetoder? Eller att skilja uppfattningar

om mentala sjukdomar från fysiologiska? Jag ser inget i hennes källmaterial som övertygar mig om något annat än att dessa kategorier härrör från en senare period, vilket författaren också poängterar men inte problematiserar (27).

Ett annat exempel på otydlighet är den geografiska avgränsningen. I sin titel säger sig Bergqvist undersöka ”Sverige”, men vad betyder det? I abstracten specificeras att härmed menas den geografiska plats som idag förstås som Sverige. Det gör det lättare att förstå varför Skåne inkluderats men inte Finland (Norrländ har exkluderats på grund av avsaknaden av arkeologiska lämningar). Men därmed blir textkällornas härstamning svårbegriplig. På vilket sätt ger islänningasagor inblick i praktiker och uppfattningar i Svealand och Götaland? Bergquist talar ofta om ”sociokulturella omgivningar”, och jag skulle gärna sett en mer utförlig diskussion kring detta begrepp. En utgångspunkt tycks vara att kulturerna är tillräckligt närbesläktade för att den enas texter kan användas som källor för den andra, men detta motiveras inte med annat än att ”de flesta forskare brukar utgå ifrån att en hög grad av samstämmighet förelåg” (30). Detta är en svaghet, särskilt som hon i sitt förord skriver: ”jag har aktat mig för att okritiskt applicera de kunskaper vi har om andra geografiska områden eller tidsperioder på den tid och det rum jag ställer i fokus i min avhandling” (12), och därtill uppmärksammar att Island-Norge kristnades och utvecklade en skriftkultur tidigare, samt stod i närmare kontakt med de brittiska öarna än Sverige (90).

Bergqvist påstår att hon använt sig av isländska, danska och norska textkällor för att mer utförliga texter saknas från den studerade regionen. Det må vara hänt (även om exempelvis Vadstenadiariet och medeltida lagar gärna kunnat utnyttjas mera!), men hur är det med bildmaterialet hon illustrerar sin text med? Kyrkomålningar av helgon och den korsfäste Jesus torde rimligtvis ha influerats av samtida uppfattningar om sår: hade inte en analys, kanske med hjälp av *visual culture*, kunnat ge spännande resultat här?

Dessa betänkligheter är symptomatiska för vad jag menar vara textens huvudsakliga problem: Bergqvist använder sig av för många och för få källor samtidigt. Med ett mer begränsat källmaterial hade Bergqvist kunnat gå in mer på djupet och stärkt sin argumenta-

tion, särskilt som många källor redovisas utan att användas. För när hon använder empirin för att argumentera drar hon vid flera tillfällen långtgående slutsatser utifrån få exempel, och använder avsaknaden av materiella fynd som stöd på ett problematiskt sätt. Jag håller exempelvis inte med om att man utifrån omständigheten att örönslevar främst påträffats i klostermiljöer kan anta att människor på andra håll inte petade sig i örönen (274). Räcker inte lillfingernageln?

Det finns dock flera intressanta spår i avhandlingen. Exempelvis polemiserar Bergqvist mot en ofta upprepad uppfattning om att klostren introducerade sjukvård i Sverige genom att visa att klostershjälpen inte hade särskilt stort inflytande på sjukdomsuppfattningar och praktiker i stort (26).

Jag beundrar hennes stora ansats men ett tydligare fokus hade givit möjlighet att nå skarpare slutsatser än att sjukdomsroller och sjukdomsuppfattningar var heterogena – täcker man in stora delar av nuvarande Skandinavien under mer än 500 år vore en annan slutsats högst förvånande.

Men att inklusiviteten är ett medvetet val inskräps flera gånger (exempelvis 29–30), och just sammanställningen av ett mycket omfattande källmaterial är denna avhandlings stora förtjänst. Det nästan 100 sidor långa kompendiet ger en god översikt och kan förhoppningsvis tjäna som startpunkt för ytterligare studier kring denna tid. All heder till Bergqvist för att hon gjort en så gedigen kartläggande insats, och för att hon tagit sig an en bortglömd period i svensk medicinshistoria.

Bergqvists berättarglädje och stora detaljkännedom skiner igenom i den lättillgängliga texten. Det är tydligt att hennes engagemang för tidsperioden är stort, och det blir ofta medryckande. Förhoppningsvis är hennes avhandling bara den första av många som undersöker denna fascinerande tid.

Annelie Drakman

Suzanne Corkin: *Permanent present tense. The man with no memory, and what he taught the world*. London: Allen Lane, 2013. xix+364 s. ISBN 978-1-846-14271-0, inb.

Tisdagen den 25 augusti 1953 förändrades livet radikalt för Henry Molaison, en då 27-årig man från Hartford, Connecticut.

Efter att i större delen av sitt liv plågats av svåra epileptiska anfall hade Molaison gått med på att genomgå en experimentell hjärnoperation, där delar av hans temporallob – närmare bestämt huvuddelarna av hippocampus, amygdala och parahippocampalgyrus – togs bort. Syftet var att få bort de epileptiska anfällen, och på så sätt lyckades också operationen hjälpligt. Men samtidigt med anfällen försvann också Molaisons minnen av tidigare händelser, och hela hans förmåga att medvetet skapa nya minnen. Under de 55 år som återstod av hans liv levde Henry Molaison ohjälpligen fångad i nuet; ett nu som inte sträckte sig längre än 30 sekunder bakåt i tiden.

Under dessa 55 år kom ”H.M.”, som han kallades i ett otal vetenskapliga artiklar och läroböcker, att användas som försöksperson i hundratals experiment med syfte att utforska olika aspekter av människans minne. De sista 45 åren var Suzanne Corkin, nu professor i *behavioral neuroscience* vid MIT, den forskare som hade tätast kontakt med Henry, som hon också genomgående kallar honom i sin bok, *Permanent present tense: The man with no memory, and what he taught the world*.

Att skriva biografiskt om en människa med den komplicerande egenskapen att helt sakna egen självbiografisk förmåga är inte en lätt uppgift, men Corkin gör ett ambitiöst försök. Ett uttalat syfte är att lyfta fram Henry Molaison som person, och inte bara som ett fall betecknat med två anonyma initialer. Men även om Molaisons liv och öde fungerar som en yttre ram för boken, kretsar narrativet i huvudsak kring de olika neurovetenskapliga frågeställningar han hjälpt forskare som Corkin att svara på. Boken bör kanske därför främst ses som en populärvetenskapligt inriktad vittnesskildring från minnesforskningens egen horisont. Som sådan är den också både lärorik och fascinerande.

Med utgångspunkt i fallet ”H.M.” och de olika tester han genomgick under decenniernas lopp ges en grundlig introduktion till modern neurovetenskap och i synnerhet minnesforskning. Genom detaljerade beskrivningar av de forskningsprocesser hon själv varit delaktig och drivande i visar Corkin hur minnesforskningen vuxit fram genom formulerande och finslipande av frågeställningar, design av lämpliga experiment och, i den mån forskningen byggt på Molaisons medverkan,

tillgång till ett både unikt och samarbetsvilligt experimentmaterial.

Molaison saknade alltså förmåga att skapa vad vi vanligtvis betraktar som nya minnen. Men, vilket också kunde slås fast med säkerhet genom olika tester, hans korttidsminne – det vill säga förmågan att hålla en viss mängd information aktuell i ögonblicket – var intakt, en upptäckt som bidrog till att visa att det här rör sig om en minnesfunktion som är helt skild från långtidsminnet. Och fastän han helt hade tappat förmågan att lära sig saker på ett medvetet sätt, kunde han till exempel utveckla nya motoriska färdigheter, då dessa, som det visade sig, lärs in på andra vägar.

Molaison bibehöll också en förmåga att vänja sig vid saker och miljöer efterhand, och en viss förmåga till att avgöra om människor han träffade ofta var bekanta eller ej. Till exempel tyckte han sig känna igen Corkin som en gammal skolkamrat. Olika försök kunde också visa att hans episodiska minne, det vill säga förmågan att erinra sig händelseförlopp, var i princip helt borta – även i fråga om händelser som inträffat före operationen – medan mycket mer av allmän faktakunskap fanns kvar, vilket pekade på en skillnad mellan episodiskt och så kallat semantiskt minne.

Under en lång rad av försökssessioner hjälpte Molaison forskare att visa på skillnader mellan olika slags minnesfunktioner och undersöka vilka hjärnstrukturer som samverkar vid bildande och konsolidering av olika slags minnen. I takt med den tekniska utveckling som möjliggjort detaljerad kartläggning av levande hjärnors struktur gick det också att matcha resultat från psykologiska tester med allt exaktare bilder av de hjärnskador som låg till grunden för Molaisons specifika form av minnesförlust. Neurovetenskapen har även fortsatt att dra nytta av Molaison efter hans död hösten 2008. Hans hjärna har scannats in med magnetrontgen i minutös detalj, och slutligen skurits upp i tusentals tunna skivor för vidare undersökning. Så småningom kommer bilderna att läggas ut på internet så att ännu fler kan nå dem.

Ett fall som detta leder förstås till många frågor av etisk natur, och då inte minst kring begreppet medgivande och hur relevant det är i relation till en person som saknar förmåga att föreställa sig framtiden, och som glömmet frågan så fort hen fått den. Jämförelser skulle kunna dras till den nyligen mycket uppmärksammade Henrietta Lacks,

vars cancerceller postumt kommit att odlas vidare för användning i mängder av forskningsprojekt.

Corkin medger själv att fallet ”H.M.” bär på etiska dilemman. Själv argumenterar hon dock bestämt för att vetenskapens användning av Molaison varit till betydligt större nytta än skada. Hennes ingående beskrivningar av kroppens och hjärnans slutliga öde, liksom dessförinnan av Molaisons godmodiga natur (nog åtminstone delvis ett resultat av operationen) och ständiga villighet att delta i experiment får ses som led i denna argumentation.

Permanent present tense kan kanske inte i första hand betraktas som en vetenskapshistorisk studie. Men den ger ändå, lite bakvägen, många intressanta inblickar i neurovetenskapens och minnesforskningens historia. Den visar också hur denna varit tätt sammanvävd med teknikutvecklingen, som under senare år gett helt nya möjligheter att utforska frågor om hur medvetandet fungerar, ner på cell- och molekylärnivå. Men de inblickar som ges väcker också en del frågor kring vad som inte diskuteras. Det blir till exempel uppenbart att en stor andel kvinnor haft ledande roller inom den minnesforskning som dragit nytta av Henry Molaison, från Brenda Milner på 1950-talet till Corkin själv och en rad yngre forskare, ett ovanligt och vetenskaps sociologiskt intressant förhållande som Corkin emellertid lämnar helt okommenterat.

Annika Berg

Leif Dahlberg (red.): *Visualizing law and authority. Essays on legal aesthetics*. Berlin: De Gruyter, 2012. vi+304 s. ISBN 978-311-028-537-6, inb.

I september 2010 samlades forskare från olika delar av världen på Kungliga biblioteket i Stockholm för att delta på konferensen *Law and the image*. Det förhållandevis smala, transdisciplinära fältet *Law and literature* hade sedan några decennier tillbaka spridit sig från USA och fått ett allt starkare fotfäste i Norden, Europa och resten av världen. Allt fler forskare intresserade sig för kopplingarna mellan rätt och litteratur, vad som händer när det ena fältet använder sig av det andras teorier och metoder, hur de båda förhåller sig till varandra, hur de kri-

tiserar varandra, osv. Sedermera hade även begreppen litteratur och rätt kommit att utvecklas, vidgas och ifrågasättas. Vad som skall anses som lag, rätt, litteratur, text, och inte minst språk i det digitala medie- och kunskapssamhället, kom att ifrågasättas och diskuteras. Därför hade konferensen just temat *Law and the image*. Bildens text, språk, och dess implikationer för rätten och även rättvisan avhandlades. Förhållandet mellan rätt, media och den visuella kulturen stod i fokus. Konferensen har nu resulterat i antologin *Visualizing law and authority*, som har redigerats av Leif Dahlberg.

Boken är indelad i fyra delar: ”Towards a legal aesthetics”, ”Images of law and authority”, ”Law and authority in art” samt ”The authority of the image in law”. I den första delen finns den lovvärda essän ”Law suits. Clothing as the image of law”, skriven av Gary Watt. Genom att koppla det engelska ordet *dress* (sv. ”dräkt”) till den indoeuropeiska stammen *reg- påvisar Watt hur dräkten och klädseln fortfarande återfinns i rättssystemets begreppsbygge såsom i *right* (rättighet) och *regulation* (reglera). Watt läser t.ex. rättssubjektet nästan som en Althusseriansk *Träger*, eller bärare av dräkt eller en förklädnad. En bärare av rättigheter i Watts mening får då den lite kusliga innebörden, avsiktligt eller oavsiktligt, att för att uppnå rättssubjektsstatus måste den fysiska människan vara påklädd eller bära en mask. (För-)klädseln blir i hans analys en avbildning av rätten.

I den andra delen av antologin återfinns bl.a. Leif Dahlbergs egna bidrag, ”Mapping the law of Stockholm. Reading old maps of Stockholm as representing and constituting judicial space”. Dahlberg visualiserar rätten genom att läsa kartor av Stockholm från 1700-talet. Kartorna kopplas sedan till rättens utveckling och framförallt till den första svenska rikslagen från 1734, som ersatte tidigare landslagslagar och stadslagar. Formationen av en enhetlig nationell rätt, såväl som en nationalstat, blir därmed synlig. Dahlberg skriver: ”As a way of seeing social space, the cartographic medium becomes a way of thinking the human lifeworld, which influences the politico-judicial constitutions of society” (113). Den första halvan av denna antologi lämnar otvivelaktigt läsaren med ett eko av en naggende fråga: måste vi se den (rätten/staten/etc.) för att tro på den?

Den andra halvan av antologin tar ett lite annorlunda grepp där fokus inte läggs på den visuella representationen av rätten, utan snarare på det visuella och dess påverkan på rätten. I del 3 diskuteras konstverk och hur konst kritiserar och konstituerar rätten. Stor vikt läggs t.ex. på den taiwanesiska performancekonstnären Tehching Hsieh som utvandrade till USA på 1970-talet. I hans nya hemstad New York utförde han flera föreställningar (*lifeworks*). Många av Hsiehs verk kommenterar hans dåvarande status som illegal flykting, såväl som fångenskap, synlighet och marginaliserade arbetare. Både Christine Poggi och Max Liljefors tacklar hans verk, bl.a. verket *Cage piece* där konstnären under ett år levde i en bur och inte deltog i någon som helst form av kommunikation med omvärlden. Varje dag dokumenterades däremot mycket noggrant genom att konstnären/fången ristade in ett sträck i väggen eller sängen tillsammans med hans namn och ett nummer. På så sätt skapade han själv-mant ett fångelsenummer – en konstnärlig reflexion på sin rättsliga eller snarare laglösa status, en illegal flykting, fångad i sin egen situation. Poggi och Liljefors analyserar Hsiehs verk på två olika sätt. Poggi koncentrerar sig på konstnärens imitation av rättens rigiditet i sina framföranden medan Liljefors sätter flera av Hsiehs verk i ett större sammanhang för att främst diskutera två rättsfilosofiska principer, nämligen *potestas* och *actoritas* så som de benämns av Giorgio Agamben. Genom konstverkets imitation av rätten blir rättens institutionella natur synliggjord, menar Liljefors (241).

Del 4 tittar på hur processrättsliga spörsmål som bevisföring och principer och krav på fysisk närvaro i domstolsförhandlingar påverkas av bilder och visuella medel, t.ex. fotografier och videolänkar. Richard Sherwin avslutar antologin med sin mycket välskrivna och aktuella essä "Constitutional purgatory. Shades and presences inside the courtroom", där han tittar på digitalmedia i rättsalen. Video och videolänkar som hjälpmedel i förhör och vittnesmål har nyligen också diskuterats i ett svenskt sammanhang, nämligen i reformen *En modernare rättegång* (proposition 2004/05:131) som bl.a. tillåter begränsade möjligheter för videokonferens i rättegångar (se t.ex. Leif Dahlberg "A modern trial. A study of the use of video-recorded testimonies in the Swedish Court of Ap-

peal", *Studies in law, politics, and society*, vol. 61 (2013), 81–135). Sherwin menar, på liknande sätt, att även om digitala hjälpmedel må tyckas strida mot äldre rättsprinciper, så måste rätten ändå bli mer "läskunnig" (288) när det kommer till virtuella och digitala hjälpmedel. Han argumenterar att man bör fortsätta diskussionen om hur man ansvarigt för in dessa hjälpmedel och använder sig av dem i domstolsförhandlingar, utan att förden skull sätta vissa grundläggande rättsliga principer ur balans.

Det här är inte en introduktionsbok till *law and literature*- eller *law and image*-fältet. Tvärtom förutsätter antologin en läsare som är någorlunda välbevandrad i åtminstone något av fältets ämnen: rättsfilosofi, estetik, litteraturteori, konsthistoria, kultur- och/eller medieteorier. Medan det innebär att kvaliteten på de flesta texterna är mycket hög, betyder det också att en läsare som vill introduceras till eller sätta sig in i fältet kan finna den här antologin stundtals ogenomtränglig och ha svårt att se de övergripande teoretiska ramarna och kopplingarna mellan de olika delarna av antologin och fältet. Detta är synd, då fältet skulle behöva förankras bättre i de nordiska akademiska kretsarna.

Merima Bruncevic

Joseph A. Dane, *What is a book? The study of early printed books*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2012. 276 s. ISBN 978-026-802-609-7, hft.

Bokhistoria har vuxit kraftigt på senare år. Intresset för böcker, hur de har producerats, cirkulerats och använts, har stigit i takt med att mediernas kulturhistoria har hamnat i förgrunden för modern humanistisk forskning. Utvecklingen har lett till att ämnet bokhistoria inte bara har expanderat och etablerat sig institutionellt på flera håll i världen, inklusive i Sverige. Ämnet har även utvecklats till att bli ett forskningsfält som i flera avseenden går i spetsen för humanistisk forskning och teoriutveckling. För den utomstående kan dock ämnet fortfarande framstå som en antikvariskt präglad aktivitet av intresse endast för de redan invigda. Det gäller särskilt den gren inom bokhistoria som kallas bibliografi. Joseph A. Danes bok *What is a book? The study of early printed book* är i det avseendet ett välkommet bidrag, även om verket inte saknar problem.

Danes bok introducerar bibliografin, "the study of books as physical objects" enligt författarens definition, och redogör för ämnets terminologi, forskningsproblem och metod på ett pedagogiskt och bitvis rätt underhållande sätt. Materialet som återopagas är bekant från Danes tidigare forskning. Dane förhåller sig uteslutande till tryckta böcker utkomna i England mellan 1450 och 1800. Dane sätter stopp precis vid det historiska ögonblick då europeiskt boktryck industrialiseras. Med hjälp av ett intressant primärmaterial har Dane författat en läsvärd bok bestående av en introduktion och tretton kapitel som i sin tur har delats in i två tematiska block. Dane kallar det första blocket för "Elements of material book". I det redogör han för mekaniken bakom tidigmodern bokproduktion samt den tryckta bokens materiella beståndsdelar. Bokens andra tematiska block heter "Histories of book and histories of book copies" och innehåller avsnitt om bland annat faksimiler, förfalskningar och elektroniska böcker.

Dane identifierar sin publik i första hand som studenter men det finns anledning för andra att läsa boken också. Danes introduktion till bibliografin innehåller stoff som även kan komma den avancerade läsaren till gagn. Av särskilt intresse är den skillnad mellan bok och bok-kopia som presenteras i inledningen och därefter löper som en röd tråd genom boken. Dane gör gällande att en bok kan förstås på två olika sätt. Bok-kopian är den materiella artefakt som vi håller i våra händer när vi läser. Boken är det abstrakta begrepp vi använder för att tala om det verk som bokkopian är en kopia av. Problemet som Dane vill ringa in med sin distinktion är på inget sätt nytt inom det bokhistoriska fältet. Dane har dock ett speciellt sätt att behandla problemet som gör hans perspektiv intressant även för dem som är bevandrade i fältet. Den inramning som Dane ger sin presentation av böcker och bok-kopior är dock något märkligt med tanke på vilken publik som Danes bok riktar sig till. Enligt Dane är individuella bok-kopior så pass unika att studiet av dem knappast ger bokhistorikern mandat att uttala sig om mer än just den specifika bokkopia som han eller hon har framfört sig. Danes landar nästan i slutsatsen att generella utsagor om bibliografiska artefakter saknar legitimitet. I Danes tidigare forskning används samma argument för att driva ett sofistikerat

historiografiskt argument om glappet mellan historikers berättelser om det förflutna och källmaterialets motstånd. Udden i Danes andra böcker har varit riktad mot de vidlyftiga uttalanden om den tryckta boken som varit populära ända sedan McLuhan's *The Gutenberg galaxy*. Den mer teoretiska sidan av myntet saknas dock i *What is a book?*, och bortfallet får konsekvenser. Danes kritik av bibliografins stora berättelser framstår utan den teoretiska skruden som närmast kontraproduktiv i en introduktion skriven för presumtiva bokhistoriker, som rimligen inte är övertygande om det värdefulla med bokhistoriska studier ännu. Varför ägna sig åt bokhistoria om det endast är enskilda objekt vi kan få kunskap om?

Danes materialurval och geografiska fokus förtjänar också att kommenteras. Han inleder sin bok med att tala om *King Lear* och det valet är signifikativt för boken som helhet. Men bokhistoriska studier bedrivs idag av fler än litteraturvetare och editionsfilologer. Bokhistoria har till exempel blivit viktigt inom vetenskapshistorisk forskning, ett fält som bokhistoriker har bidragit till genom att kasta nytt ljus på den vetenskapliga kommunikationens sociala historia. Danes begränsade materialurval återspeglar inte denna breddning, vilket är synd. Det förhåller sig på samma sätt med bokens geografiska fokus, England. Det är alltför begränsat, särskilt med tanke på hur mycket bokhistorisk forskning som idag bedrivs runt om i Europa och världen. En introduktion till bokhistoria borde kunna behandla material från platser vars historia författaren själv inte har studerat. Att ett större geografiskt grepp ändå till stor del saknas i *What is a book?* innebär att Danes introduktion till bokhistoriska studier får en snävare horisont än nödvändigt. Ovanstående brister gör *What is a book?* mindre användbar än vad den kunde ha varit, men problemen är dock inte så stora att det får avgörande konsekvenser för slutomdömet. Dane har författat en synnerligen läsvärd och användbar bok för den som vill orientera och fördjupa sig i bibliografi och bokhistoria.

Jens Eriksson

David Dunér: *Tankemaskinen. Polhems huvudverk och andra studier i tänkandets historia*. Nora: Nya Doxa, 2012. 523 s. ISBN 978-91-578-0584-3, inb.

”Jag är en Menniska. Menniskor kunna röra sig, känna och tänka. Allt detta kan ock jag.” Detta citat ur *Läse-bok för barn* (1814) finns undangömt på nederkanten på det allra sista bladet i David Dunérs nyutkomna bok. Trots denna blygsamma placering står det som ett motto för *Tankemaskinen*. Det karakteriserar på ett utmärkt sätt Dunérs forskning. Trots (eller möjligen på grund av?) att den på ett sätt som alldeles inte är karakteristiskt för 2010-talets idéhistoriska forskning grundas i en naturvetenskaplig forskningstradition (modern kognitionsforskning), är det en i bästa mening humanistisk forskning Dunér bedriver. Den engelske arkeologen David Miles har sammanfattat historia prosaiskt, men kärnfullt som ”the story of us, then”. Historien handlar om oss själva. Det starkaste intrycket av *Tankemaskinen* är just detta; forskarens inlevelse med och förståelse av för länge sedan döda människor. Som Dunér skriver är detta ”Tankemaskinen sedd inifrån”.

Tankemaskinen är vid första anblicken mycket lik Dunérs förra regelsten, avhandlingen *Världsmaskinen*. *Emanuel Swedenborgs naturfilosofi* (2004). Denna gång är det dock i högre utsträckning fråga om en samling fristående kapitel om 1600- och 1700-talens vetenskapshistoria, medan det då fanns en tydligare röd tråd, som framför allt utgjordes av Swedenborg själv. I båda fallen läser man hursomhelst med fördel kapitlen var och ett för sig. Ett inledande avsnitt, passande kallat ”Världarnas möte”, och en avslutning tar upp metodologiska reflektioner och ramar in volymen som helhet. Kapitlet ”Den geometriska andan” handlar om tidens sätt att tänka vetenskap med hjälp av geometri och geometriska metaforer, ”Helvetet på jorden” om resebeskrivningar från Falu gruva, ”Saknad i paradiset” om Linnélärjungen Löflings resa i Sydamerika, ”Camera obscura” och ”Maskinen människa” om den tidstypiskt mekanistiska förklaringsmodellen i beskrivningar av människokroppen, ”Modeller av verkligheten” om Christoffer Polhems maskiner och modeller, ”Den beständiga obeständigheten” om Urban Hiärnes syn på förändring, ”Språket i universum” och ”Naturens alfabet” om den tidstypiska fascinationen vid tanken på ett universalspråk, ”Stenriket” om en mineraliesamling och dess historia, ”Dygdernas entomologi” om djurmetaforers tillämpning i moralfilosofi och samhällssyn. Till synes en ganska brokig samling temata.

Emellertid ger Dunérs karakteristiska angrepssätt en enhetlighet i framställningen. Skrivsättet är flödande och ofta underhållande.

Dunérs metod gör honom till den kanske mest originelle idéhistorikern i Sverige idag. Han är också, mig veterligen, ensam om den, vilket på många sätt är en stor synd. Dunérs utgångspunkt är helt enkelt att vi tack vare modern forskning vet ganska mycket om hur människan tänker. ”Vi tänker på ett visst sätt eftersom vi är byggda på ett visst sätt och har vissa kroppsliga förutsättningar evolverade genom årmiljonerna.” (23) Det är ett förkroppsligat och situerat tänkande, ett tänkande som är ett resultat av evolution, av människoslåktets samspel med dess naturliga livsmiljö och av interaktionen med andra människor och kulturer: ”Tänkandet uppstår i samspelet mellan hjärnan, kroppen och världen.” (24) I centrum för samspelet står metaforerna. Människan tänker av nödvändighet med hjälp av metaforer. För att förstå det okända måste vi utnyttja det vi känner till. Om jag förstår Dunér rätt, kan detta i grunden förklaras om en förlängning av människans närmast unika förmåga att anpassa sig till nya miljöer. Detta var något som till stor del utvecklades redan i *Världsmaskinen*.

Denna gång ger metoden de bästa resultaten då Dunér förklarar Polhems modeller som ”distribuerad kognition”. Detta tjänar att understryka den viktiga poängen att människans tänkande inte endast, eller ens i första hand, sker i ord, utan i första hand ”i bilder, i bildscheman, strukturer av erfarenheter som föregår språket” (168). Tänkandet kan alltså definitivt inte reduceras till en text. Detta avspeglar sig också konkret i det historiska hantverket. Boken är rikt illustrerad och resonemangen bygger lika ofta på en analys av bilder som av texter.

Metaforerna står i centrum för Dunér. Det han gör är dock inte en retorisk analys av metaforerna. Han blottlägger visserligen inte bara en retorik i naturvetenskapen, utan ibland till och med en poesi. Men för Dunér är metaforiskt tänkande något betydligt mer grundläggande än retorik – det är en omedveten användning av metaforiska uttryck. Men just därför hade han också enligt min mening kunnat dra nytta av en mer formell retorisk analys, om inte annat för att kunna reda ut vad som är en medveten retorisk strategi och vad som är ett omedvetet resultat av det

mänskliga tänkandets ”djupa historia”, som Dunér talar om.

Detta för vidare in på andra, besläktade, frågor som väcks vid läsningen av *Tankemaskinen*. De rör förhållandet mellan det universella och det tidsspecifika. I vilken mån var maskinmetaforen, eller de geometriska metaforerna, tidstypiska, och i vilken utsträckning var de allmänmänskliga? Hur skiljer man mellan dessa aspekter? Förhåller sig olika metaforer i hierarkiska förhållanden till varandra? Är vissa viktigare än andra? Dessa frågor är emellertid så stora att det vore orimligt att förvänta sig ens tentativa svar på dem.

Dunérs metod för också med sig frågetecken kring representativitet. Här är han dock i gott sällskap – detta är ett stort problem för många idéhistoriker. Det som presenteras gäller mycket väl för Swedenborg, Polhem, men hur väl gäller det för andra samtida? Strikt taget kan man väl bara studera en människans tänkande åt gången med Dunérs tillvägagångssätt. Vad skulle hända om man försökte generalisera resultaten? Kan man t.ex. tala om en ”mekanistisk epok” utifrån dessa grundpremissor? Sådana frågetecken till trots bjuder *Tankemaskinen* på både fascinerande och inspirerande läsning i kraft av den särpräglade infallsvinkeln och det eleganta skrivsättet.

Andreas Hellerstedt

Marsilio Ficino i översättning av Leo Catania: *Kommentar til Platons Symposion, eller Om eros*. Köpenhamn: Museum Tusulanum Forlag, 2013. 338 s. ISBN 978-876-353-064-0, hft.

Detta är en översättning av Marsilio Ficanos *Commentarium Marsilii Ficini in convivium Platonis, De amore*, författad 1469 och tryckt 1484. Den är översatt av Leo Catania, dansk filosofihistoriker, som också försett den med utförlig inledning och noter. En kommentar i vår mening är Ficanos text inte, snarare ett samtal om eros, arrangerat på samma sätt som Platons gästabud i dialogen *Symposion*, med i samtiden kända personer som håller tal om kärleken. Den platonska eros framträder här i nyplatonisk hierarkisk idékontext, där varat flödar ut från gud i metafysiska avsatser ned till den sinnliga världen, varifrån det äger rum en strävan tillbaka mot ursprunget. Eros är själens strä-

van uppåt i denna stege, men den innefattar, åtminstone enligt en av Ficanos talare, också guds begär efter att breda ut sin fullkomlighet, dvs. emanationen. Det är alltså den andliga kärleken det handlar om, uttryckt i det okroppsliga umgänget mellan män och i olika former av intellektuell och skapande verksamhet men ytterst syftande till att närma sig gud. Den sinnliga kärleken är dock hela tiden närvarande som analogi varmed den andliga beskrivs, fast alltid underordnad och uppfattad som ett hot att värja sig mot. Texten har inslag av humoralpatologi, astrologi, mytologi och magi och är retorisk och epideiktisk snarare än metodisk och analyserande.

Ficino har inte gått till eftervärlden som någon stor filosof. Den som genomförde hans degradering var den tyske filosofihistorikern J. J. Brucker i början av 1700-talet: Ficino var en synkretist som saknade både principer och system i sin filosofi. Platon däremot hade enligt Brucker ett system, visserligen utan att artikulera det, men skönjbart för riktiga filosofkollegers blick. Renässansfilosofin och dess toleranta idé om en *philosophia perennis* representerad av både grekiska och främreorientalska vishetslärare kom därmed i vanrykte. Men Catania menar i sin utmärkta inledning att Ficino inte bara traderade platonsk och nyplatonisk metafysik i största allmänhet utan också gjorde självständiga tillägg i syfte att delta i en pågående, i sista hand teologisk diskussion om människans likablivande med gud. Det är bra att denna idéhistoriskt och även från homoerotisk synpunkt intressanta text blir tillgänglig i en kvalificerad utgåva. Den latinska texten är inte med, men de latinska orden för de viktigaste begreppen är förtecknade i en lista och besvärliga textstäl- len kommenterade i noterna.

Bo Lindberg

Otto Fischer: *Mynt i Ciceros sopor. Retori- kens och värtalighetens status i 1700-talets svenska diskussion*. Huddinge: Södertörns högskola, 2013. 158 s. ISBN 978-918-606-955-1, hft.

Detta är en välkommen studie av diskussionen om retorik i svenska tryckta texter under 1700-talet. Den gäller alltså inte den utövade värtaligheten utan vad som sades om den i olika kretsar och sammanhang.

Författaren problematiserar i inledningen sin egen uppgift. I bakgrunden ligger den i forskningen omdiskuterade frågan om retorikens död i slutet av 1700-talet. Den frågan är dock anakronistisk, enligt Fischer; retoriken var inte ett tillräckligt entydigt och samlat begrepp för att kunna dö. De ord som användes om den skiftade i betydelse. Det går heller inte att tillskriva 1700-talets retorik den "konceptuella helhet" begreppet enligt författaren har i dag. Fischers begreppshistoriska känslighet är ägnad att skruva ned förväntningarna, men när undersökningen sedan kommer igång visar den sig ge tydliga och nyttiga besked om den retoriska diskursens innehåll. Han går igenom fem centrala områden där det talades om retorik: utbildningspolitiken, vetenskapen, politiken, homiletiken och litteraturen. Undervisningen i retorik, och då särskilt latinsk retorik, angreps kontinuerligt under seklet – bokens titel, "myntet i Ciceros sopor", var Johan Adler Salvius nedsättande beskrivning av den tidsödande och onyttiga exercisen med figurer och troper i skolan och vid universitetet. Ett överraskande resultat är att det hörs litet av den kritik som riktades mot retoriken från vetenskapligt håll. Den nya naturvetenskapens programmatiska avståndstagande från retorikens utsmyckningar är ju ett bekant tema i vetenskaps- och filosofihistorien, men därav märks inte mycket; egentligen bara filosofen Anders Rydelius snäva men inte förkastande omdömen. Några antydningar i ämnet av Linné kunde ha tillagts.

Ett annat intressant resultat är att det samband mellan retorik och politisk frihet som postulerats i den retoriska traditionen alltifrån antiken inte kommer till något märkbart uttryck under frihetstiden med dess riksdagsdebatter och i praktiken republikanska styre. Däremot artikuleras det under Gustav III:s autokratiska styre, dock utan egentlig udd mot regimen utan snarare till följd av att antikens politiska och kulturella arv exploaterades mer och friare när det inte längre bara konsumerades på latin vid skola och universitet utan blev tillgängligt i en svenskspråkig offentlighet.

Gustav III:s regeringstid med dess eleganta och representativa hovkultur gav plats och status åt retoriken men öppnade den också för ny kritik. Retorikens detaljregler varmed man skulle öva sig till välталighet föraktades; i stället fanns det en naturlig välталighet i de

klassiska texterna vilka dock inte skulle imiteras som färdiga mönster utan snarare tolkas och inspirera genom den anda de förmedlade. Det gjorde att retorikens rika terminologi för påverkansmedel glömdes bort. Den traditionella retoriken var förkonstling, inte bara estetiskt utan också i moraliskt avseende. Den tillät att man förställde sig för att vinna sina syften, vilket åtminstone sedan renässansen hade varit förenligt med hederlig vandel och anständig politik. Mot detta ställdes nu, i Rousseaus efterföljd, att talaren skulle vara uppriktig och autentisk och förmedla sitt inre i oförvanskat skick. I denna kombination av retorik som naturlig fallenhet kopplad till talarens moraliska halt och imitationen som en "inspirerad hermeneutisk process" ser Fischer det enda skälet till att man skulle kunna säga att retoriken dog vid den här tiden. Det är en förklaring som ligger nära det gängse talet om övergången från klassicism till romantik, och Fischers undersökning bekräftar så till vida de vanliga kategorierna. Men detta på ett sofistikerat och metodiskt genomtänkt sätt, som trots det begränsade omfånget ger mycket kunskap. Författaren medger att han bara tagit stickprov i den latinska dissertationslitteraturen, stickprov som visar en stark inflytelse från samtida retorisk teori ute i Europa. Detta är onekligen en brist; här kan finnas nyanser och kompletteringar att hitta och dessutom ett uthålligt försvar för retoriken i den mån den uppfattades som identisk med latinet. Men knappast några utförliga polemiska inlägg på de områden Fischer inriktat sin undersökning mot; dissertationerna är i regel en försiktig genre. Även utan det latinska materialet är det förträffligt att denna genomgång av retorikdiskursen i 1700-talets Sverige blivit gjord.

Bo Lindberg

Johan Hallström, Magnus Hultén & Daniel Lövheim (red.): *Teknik som kunskapsinnehåll i svensk skola 1842–2010*. Möklinta: Gidlunds förlag, 2013. 257 s. ISBN 978-917-844-863-0, hft.

Den högre tekniska utbildningen har varit föremål för en mängd historiska studier under nära nog ett sekel. Samtidigt har teknisk undervisning på lägre nivåer som i folkskolan och olika yrkesutbildningar varit relativt styvmoderligt behandlad (se dock Lars Pet-

tersson, Anders Nilsson, Peter Håkansson och Fay Lundh Nilsson: *Yrkesutbildningens formering i Sverige 1940–1975*. Lund: Nordic Academic Press, 2013). Denna antologi är en bra början för att täppa till denna lucka. Intressant nog visar sig de starka politiska kopplingarna till formulerandet och formerandet av en högre teknisk utbildning i Sverige återspeglas i diskussionerna om teknikämnets plats och innehåll på lägre nivåer, om än med helt andra förtecken och värden på spel.

I antologin kontextualiseras folkskolans undervisningsmaterial i naturlära, med ett visst tekniskt innehåll, före folkskolestadgan 1842. I det enda bidraget som inte skrivits av någon av redaktörerna går studien även utanför skolvärlden för att analysera ingenjören och skriftställaren Otto Witts tekniska sagor från 1910-talet. Här finns också studier om pedagogikens och politikens ökande krav på tekniskt innehåll i folkskolan som återspeglades i ämnen som slöjd och medborgarkunskap. I dessa kapitel blir en av grundteserna väl understrukna, nämligen att det fanns teknisk undervisning i folkskolan utan att det behövde finnas något separat teknikämne på schemat. Istället förmedlades undervisningen inom ramen för andra ämnen som naturlära, slöjd, hembygdkunskap eller medborgarkunskap. Intressant nog fortsatte gränsdragningarna även senare när teknik fått ställning som eget ämne på skolschemat i början av 1960-talet. De kom då inte längre att handla om i vilka befintliga ämnen som teknik skulle finnas med, utan snarare om vad teknikämnet borde innehålla. Så småningom utvidgas gränsdragningsarbetet så att det inte bara gjordes mot naturvetenskaper, utan också mot samhällsorienterande ämnen.

Antologin är väl upplagd i och med att en mängd olika sammanhang finns representerade: de förlagsmässiga och bokhistoriska under 1800-talet, de populärtekniska med referenser till olika tänkares idéer om relationen mellan människa och natur under decennierna kring sekelskiftet 1900, de politiska och pedagogiska beträffande skolreformerna under 1900-talet och 2000-talets början. Intressanta är också slutsatserna om en kamp mellan ingenjörssintressen och skolintressen om teknik, där ingenjörer gärna såg kunskapsområdet som alltför specialiserat och avancerat för att passa grundläggande utbildning, medan lärare och skolreformatorer

hävde ett teknikbegrepp som inkluderade kunskap om enkla tekniska principer liksom industrins betydelse för nation och hembygd. Här och på andra ställen lyckas antologin utnyttja det tekniska kunskapsrådets institutionalisering i skolan för att ge nya perspektiv på äldre forskning om debatter om teknik inom exempelvis den högre utbildningen. Samtidigt är det synd att det inte finns något register eftersom samma ämne dyker upp i olika av de huvudsakligen kronologiskt ordnade kapitlen. Det hade varit en stor hjälp för läsaren att kunna slå på exempelvis ”slöjd” för att få ingångarna till de olika ställen där ämnet behandlas.

Det finns också andra viktigare utmaningar kvar. Tyvärr diskuteras exempelvis könsmässigt betingade sammanhang endast i förbigående (44). Här kan nog mycket göras i framtiden genom att även inkludera flickskolor och utbildningar riktade mot näringar som textilindustrin. Klassmässiga aspekter kommer delvis fram, men kanske kunde de organisatoriska kopplingarna till arbetarrörelsen ha utvecklats ytterligare. Hur överensstämde exempelvis skolans teknikämne och dess allmänbildande värden med arbetarrörelsens och olika studieförbunds tankar om folkbildningsverksamhet?

Ytterligare en aspekt som inte finns direkt representerad är hur teknik i skolan kan ha speglat svensk industrihistoria på samma sätt som organisationen av olika civilingenjörsprogram har gjort det. Min misstanke är att denna fråga kräver djupdykningar i ämnesinnehåll för olika ämnen, men också en analys av regionala och lokala avvikelser. Man kan exempelvis se hur tekniska elementarskolor, senare kallade tekniska läroverk, hade olika tekniska inriktningar beroende på var i landet de låg. Väfskolan låg i Borås där textilindustrin dominerade medan elektronisk utbildning meddelades vid Tekniska läroverket i Örebro tack vare industrigrenens starka ställning där. Den här antologin har ett nationellt perspektiv för ögonen, vilket inneburit att regionala avvikelser inte framstår som så starka som de kan ha varit. Av samma anledning framstår inte heller utländska inspirationskällor som så viktiga som de kanske var.

Samtidigt som antologin är angelägen genom att den behandlar ett område som hittills varit nära nog outforskat så finns alltså saker kvar att göra. Det kan handla om utvidgningar till ytterligare skolformer som

folkhögskolor eller flickskolor för att undersöka hur teknikämnet behandlades där och vad det kom att innehålla. Det kan också handla om mer specialiserade studier som behandlar skolsystemet i en viss region eller stad för att närmare analysera kopplingar mellan industri och skola. En tredje väg att gå är förstås att jämföra svenska förhållanden med t.ex. tyska, engelska och amerikanska liksom de i andra nordiska länder för att få grepp om hur skolteknikens spridningsvägar såg ut. I samtliga fall handlar det dock med nödvändighet om att förhålla sig till det som redan framkommit om skolans teknikämne i den pionjärinsats som *Teknik som kunskaps-imehåll* utgör.

Thomas Kaiserfeld

David Larsson Heidenblad: *Vårt eget fel. Moralisk kausalitet som tankefigur från 00-talets klimatarm till förmoderna syndastraffsföreställningar*. Höör: Agerings bok-förlag, 2012. 283 s. ISBN 978-918-611-916-4, hft.

I en färsk avhandling i historia försöker David Larsson Heidenblad härleda 00-talets reaktioner på klimatarmen till gammaltestamentliga föreställningar om arvssynd. Att Al Gores inflytelserika film *En obehövlig samning* hade ett moraliskt anslag och att kvällstidningarna, främst under klimatarmens första fas, fylldes med tips om hur vi som individer kan "rädda världen" genom våra konsumtionsval tolkas av Larsson Heidenblad som en djupt liggande samhälllig föreställning om att klimatförändringarna är "vårt eget fel" (som avhandlingstiteln lyder) – i analogi med att de olyckor som drabbade människor under förmodern tid tolkades som straff för vår obotliga syndighet.

Som redskap för att testa sin hypotes utvecklar Larsson Heidenblad tankefiguren *moralisk kausalitet*, som "bygger på att kategorierna skyldiga/ansvariga och hotade/drabbade sammanfaller med varandra på ett kollektivt plan. Denna idéstrukturella likhet förenar 00-talets klimatarm med förmoderna syndastraffsföreställningar" (21). För att sätta vår tids klimatarm i ett historiskt sammanhang genomförs fem stickprovundersökningar av den svenska historien med avseende på närvaron av tankefiguren moralisk kausalitet; från stormaktstiden (första halvan

av 1600-talet), brytningstiden till det moderna (1800-talets tre första decennier), första världskrigets första månad (augusti 1914), Kubakrisen i oktober 1962 samt november 2006, då klimatfrågan först uppmärksammades på bred front i svensk media.

För att göra en lång historia kort konstaterar Larsson Heidenblad att moralisk kausalitet var en tankefigur som i allra högsta grad präglade 1600-talets Sverige, där allt elände betraktades som straff för vår av Adam och Eva ärvda och oförbätterliga synd; att tankefiguren fortfarande var livskraftig men inte längre stod oemotsagd under det tidiga 1800-talet; att moralisk kausalitet vid första världskrigets utbrott endast uttrycktes inom kyrkan men ifrågasattes till och med där; att tankefiguren inte alls präglade rapporterna i svenska massmedier under Kubakrisens oro för kärnvapenkrig – och i den mån arvssynd nämndes i den kristna offentligheten var det för att slå fast att det var ett föregat tankesätt. En rak och tydlig historisk utveckling under flera hundra år, sålunda, men som enligt författaren bröts när berättelsen når fram till klimatarmen 2006: plötsligt flyter urtida föreställningar om arvssynd åter upp till ytan. Moralisk kausalitet stod inte oemotsagd men utgjorde en dominerande position i klimatdebatten, enligt Larsson Heidenblad. Hur kan detta trenderbrott förstås? Larsson Heidenblad menar att det beror på att grönt tänkande och förmodernt tänkande har "grundläggande strukturella likheter" (222).

Det är en kontroversiell slutsats, och vägen fram till den är skakig. Larsson Heidenblad lyckas inte ens visa att avhandlingens själva premiss stämmer. För att hävda att moralisk kausalitet är den dominerande tankefiguren i dagens "klimatarm" måste han bortse ifrån eller devalvera betydelsen av andra mycket starka diskurser. En av dem, låt oss kalla den för klimaträttvisediskursen, är raka motsatsen till tankefiguren moralisk skuld i meningen att offer och gärningsmän är olika: de som drabbas värst av klimatförändringar har nästan alltid orsakat minst koldioxidutsläpp, och tvärtom. Klimaträttvisediskursen genomsyrar FN:s klimatkonvention och manifesteras årligen i sammandrabbningarna mellan Nord och Syd i klimatförhandlingarna. Inom normativ politisk teori och filosofi råder närmast konsensus om en skev fördelning av ansvar och utsatthet (enligt t.ex. Stephen Gardiner "Ethics and Global Climate

Change” i Gardiner, S., S. Caney, D. Jamieson & H. Shue (red.): *Climate Ethics. The Essential Readings*, Oxford 2010).

Den klimatdiskurs som jag menar dominerar vår del av världen är dock en annan. Den brukar betecknas som ekologisk modernism och hävdar att klimat- och miljöproblemen visserligen är en beklaglig externalitet men fullkomligt hanterbara genom tekniska innovationer och ekonomiska styrmedel. De främsta syndabockarna här är varken ”vi själva” eller ”i-länderna”, utan snarast de miljövänner och tillväxtmotståndare som inte förstår att bejaka utvecklingen. Larsson Heidenblads utgångspunkt om moralisk skuld som dominerande tankefigur är alltså inte tillräckligt välbelagd och förmodligen felaktig.

En annan besvärande svaghet är att Larsson Heidenblad inte alls problematiserar att hans bärande liknelse görs mellan två föreställningar med väldigt olika ontologisk status. För medan man på mycket goda grunder kan anta att arvsynd är en social konstruktion, ”sann” endast i den mening som den tidvis har institutionaliserats, är antropogen klimatförändring mer än en tankefigur – nämligen en biofysisk realitet, åtminstone till 95 procents sannolikhet enligt den nya IPCC-rapporten.

Saknar denna ontologiska skillnad betydelse? Bara om man inte erkänner den. En anhängare av en ren konstruktivism, som inte accepterar några sanningar utanför språket, behöver kanske inte bry sig. Men Larsson Heidenblad visar ingen sådan böjelse. Snarare än generell kunskapsrelativism handlar det om att han betraktar *just klimathotet* som ett narrativ utan vetenskaplig status. Denna miss-tanke stärks av den skeptiska grundtonen i avhandlingen: klimatvetenskapliga forskningsresultat, men inga andra, beskrivs konsekvent som partiska utsagor, aldrig som fastslagna fakta. Jag kan bara förstå denna inkonsekventa kunskapssyn som ett uttryck för ett växande och ännu olöst dilemma för konservativa klimatskeptiker: Hur kunna kritisera den naturvetenskapliga klimatforskningen, vars resultat man avskyr, utan att hänfalla till något som liknar en postmodern kunskapsrelativism, som man också avskyr?

En närmare blick på Larssons Heidenblads teoretiska utgångspunkter bekräftar bilden. Till hans främsta inspirationskällor nämns Svante Nordins respektive Niklas Ekdahls bidrag till antologin *Climategate och hotet*

mot isbjörnarna (Kurt Almqvist & Lotta Gröning (red.), Stockholm 2011) som föddes ur ett Axess-seminarium 2010 där inhyrda klimatförnekarsluggers och publiken gjorde ovärdiga påhopp på de seriösa forskare som vågat sig dit. Ekdahls (*Klimatfrågan i våra huvuden*) och Nordins (*Vårt behov av undergång*) båda inlägg förnekar inte de enkla biokemiska samband som skapar växthuseffekten, men förminskar inte desto mindre klimathotet. De är föga mer än förfinade versioner av ”vargen kommer”-argumentet (apokalypsen är en nedärvd mänsklig ”arkety” (*sic!*), så varför ska vi oroa oss denna gång?). Att respekterade intellektuella för så ihålliga resonemang måste ses som ännu ett tecken på hur svårt det är att assimilera klimathotet i ett försvar för *business-as-usual*.

Denna svårighet avskrämd dock inte Larsson Heidenblad från att i sin avhandling försöka ge mer historiskt kött på Nordins och Ekdahls bräckliga teoribän. Och mer kött blev det. De historiska delstudierna är välskrivna och bidrar i viss mån till nya kunskaper. Men inte blev benen mindre bräckliga för det. Som inlägg i den historiska och samhällsvetenskapliga klimatdebatten tillför den intet.

Rikard Warlenius

Inger Hultdt, Daniel Normark & Bengt Norring: *Från läkarskola till medicinskt universitet. Karolinska institutets ledning 1953–2012*. Stockholm: Karolinska Institutet University Press, 2013. 301 s. ISBN 978-918-556-563-4, inb.

Det finns många aspekter av efterkrigstidens och de senaste årtiondenas medicinshistoria som har lyst med sin frånvaro i tidigare forskning inom området. Desto mer glädjande därför att få ta del av en studie som behandlar denna period, ofta beskriven som ”biomedicinens tidsålder”, en tid då biologi och medicin smalt samman med en mängd sociala, kulturella, politiska och ekonomiska konsekvenser som följd. Den historia som skildras i denna bok har dock ett snävare fokus på externa och interna faktorer som präglat Karolinska institutets organisation, administration och ledning under drygt ett halvsekel. Ljuset kastas framförallt på ett persongalleri bestående av institutets rektorer och annan ledningspersonal men också inflytelserika politiker och finansärer.

Titeln ingår i Karolinska institutets utgivning av publikationer i samband med 200-årsjubileet. I likhet med flertalet av personerna bakom dessa arbeten är författarna till *Från läkarskola till medicinskt universitet* inte professionella historiker. Samtliga är också associerade till Karolinska institutet: Inger Huldt i egenskap av tidigare avdelningsdirektör och Bengt Norrving som dess nuvarande universitetsdirektör. Även tekniksociologen Daniel Normark har en koppling till institutets förvaltning där han är verksam vid Kulturenheten. Det framgår inte vem av författarna som har ansvarat för de olika kapitlen, men en kvalificerad gissning är att Normark har bidragit med den organisationsteoretiska diskussion som också hör till bokens styrkor.

Boken rör sig fram och tillbaka över en tidsrymd som inte riktigt sammanfaller med den period som anges i titeln (vilken däremot motsvaras av de årtal som Sten Friberg och Harriet Wallberg-Henriksson tillträdde respektive avgick som rektor). Det fungerar ändå ganska bra med de olika kapitlen som väver samman utblickar med inblickar, men överblicken hade underlättats av om innehållsförteckningen på ett tydligare sätt angett vad som är huvudrubriker respektive underrubriker i texten. Dessutom har den korta inledningen hamnat på en omaka plats.

Det första kapitlet, som utgör nästan en fjärdedel av boken, skildrar Karolinska mediko-kirurgiska institutets grundande 1810 och tiden fram till omkring 1950. I flera avseenden är det en välkänd historia som sammanfattas: kampen mellan den nya läkarskolan och Uppsala universitets medicinska fakultet, striderna inom institutets lärarkollegium och relationen till sjukvården i huvudstaden. Men här tillkommer också intressanta fördjupningar kring bland annat institutionsutvecklingen inom radiologi och bakteriologi. Författarna visar att dessa ämnen kunde beskrivas som antingen teoretiska eller kliniska, inte minst beroende av hur de finansiella möjligheterna till expansion gestaltade sig under olika perioder.

Flera kapitel behandlar Karolinska institutets relationer till den större samhällsutvecklingen med tyngdpunkt på perioden 1960 till 2010. "Kunskapsnationen" lyfter fram 1955 års universitetsutredning och de sju betänkanden som på olika sätt kom att påverka omvandlingen av Karolinska institutet till ett (inte fullt utbyggt) massuniversitet. "En

stark sjukvårdsorganisation" skildrar dragkampen mellan staten, Stockholms läns landsting och Stockholms stad om vem som skulle styra och bekosta driften och utbyggnaden av vården. Även inom utbildningen av läkare, sjuksköterskor och andra vårdyrken fanns länge olika huvudmän. För Karolinska institutets del var sammanslagningen med Hälsohögskolan 1998 ett viktigt vägval som innebar en utvidgning av utbildningen inom det medicinska området i nära samarbete med landstinget. "Medborgarinflytande, rationalism och decentralism" belyser hur 1977 års högskolereform på ett genomgripande sätt förändrade institutets organisation och styrning. Diskussionen fortsätter i "Första juli 1993 – den självständiga högskolan" och "Centralförvaltning och ledningsorganisation". Sammantaget bidrar dessa kapitel med viktiga iakttagelser och reflektioner rörande centrala tendenser i periodens förändringar av villkoren för forskning, högre utbildning och samverkan mellan akademi, offentlig sektor och näringsliv. Men framställningen blir bitvis lite rörig eftersom kapitlet inte är klart avgränsade mot varandra och delvis beskriver samma förlopp men ur något olika perspektiv. Detta hade kanske kunnat undvikas genom en redaktionell insats.

Sex kapitel ägnas åt lika många rektorer. Olika ledaregenskaper och ledarstilar pekas ut; från Sten Fribergs sociala talanger, Sune Bergströms strategiska sinnelag, Bengt Pernows diplomatiska förmåga och Bengt Samuelssons lobbyverksamhet till Hans Wigzells samhällsorienterade nätverksbyggande och Harriet Wallberg-Henrikssons etiska "kompass". Ett genomgående problem i dessa kapitel är avsaknaden av distans till personerna som står i fokus. Det är i hög grad huvudpersonernas eller närstående medarbetares självbilder och omvärldsanalyser som presenteras utan närmare förbehåll eller reflektion. Följaktligen upprepas gång på gång uppfattningen om Karolinska institutets stora internationella anseende och framgångar. De enskilda rektorernas insatser prisas överlag även om ambitionen är att lyfta fram både styrkor och svagheter. Att detta är en intern historia blir möjligen lite för uppenbart när en av bokens författare (Norrving) framträder i bild tillsammans med Hans Wigzell.

En röd tråd genom hela boken är diskussionen om hur gränsdragningsarbetet vid Karolinska institutet har format dess organ-

isation. Utgångspunkten är den brittiska antropologen Mary Douglas' så kallade *grid/group*-teori som hon utvecklade för att analysera samhällen och sociala relationer. Denna modell används för att visa hur olika gruppformer har dominerat under olika perioder i Karolinska institutets 200-åriga historia: klubben, församlingen, hotellet och klustret. I det avslutande kapitlet, ”Yttre och inre gränser”, dras dessa resonemang ihop, sammanfattas och diskuteras på ett spännande och nyanserat sätt.

Författarna understryker på flera ställen att avsikten inte har varit att strukturera boken som en akademisk text. Vem är den då skrivaren för? Det förefaller troligt att man framförallt har haft Karolinska institutets anställda, tidigare anställda och samarbetspartners i åtanke. Kanske utgör detta en tillräckligt stor läsarskala för att motivera utgivningen men samtidigt bygger flera av kapitlen på ett omfattande arbete med arkivstudier, intervjuer och vittnesseminarier, vilket även borgar för ett akademiskt intresse. Det är därför beklagligt att författarna, eller förlaget, valt att inte använda sig av en notapparatur och att bara ett urval av de källor och den litteratur som använts redovisas. För en historiker har boken därmed ett begränsat värde.

Solveig Jülich

Ralf Hultberg: *Vedergällningstanken. Två idéhistoriska studier*. Göteborg: Bokförlaget Daidalos, 2012. 476 s. ISBN 978-91-7173-384-9, hft.

I Ralf Hultbergs avhandling undersöks vedergällningstanken inom straffrätt och moralfilosofi. Det rör sig om två skilda studier varav den första fokuserar på vedergällningstankens roll i diskussionerna om en ny svensk strafflag 1809–64, medan den andra ägnas vedergällningstankens betydelse för Edvard Westermarcks (1862–1939) moralfilosofi.

I sin enklaste form innebär vedergällning att handlingar besvaras på motsvarande sätt. Dygder vedergälls med belöning, medan brottet vedergälls med ett straff. En vedergällning är alltså ett positivt eller negativt gensvar som tänks motsvara en tidigare handling. Vedergällningstankens mest kända uttryck finns i andra Moseboken 21:23: ”Sker skada, skall du ge liv för liv, öga för öga”. Idag an-

vänds ordet vedergällning främst (eller kanske enbart) med negativ innebörd, exempelvis i internationella konflikter där en stat sägs vedergälla en annan stats tidigare attack. Hultberg visar dock förtjänstfullt på att vedergällningsordet historiskt sett haft såväl positiv som negativ syftning.

Studiernas gemensamma mål är att ”kartlägga om och i så fall hur ett vedergällningstänkande framträder eller kan spåras i de granskade texterna” (19). För straffrättsstudien har Hultberg valt texter av filosofiprofessorerna Grubbe, Boström och Nyblæus, samt straffrättsprofessorn Olivekrona och diplomaten Kleen. Samtliga är skrivna under tiden när en ny svensk strafflag utreddes och diskuterades. Huvudfrågan som Hultberg undersöker gäller ”synen på vedergällning som straffrättsprincip och argumentationen för och emot vedergällning” (85).

Straffrättsstudiens bäst fungerande del är den idéhistoriska kontextualisering av vedergällningsfrågan. Hultberg väver med säker hand in Sveriges strafflagsdebatt i den allmän-europeiska straffrättsfilosofiska diskussionen under tidigt 1800-tal. Vid denna tid började vedergällningens roll som straffrättsprincip ifrågasättas i takt med att straffets samhällsliga mening och uppgift blev föremål för kritisk diskussion. Hultberg visar även hur inflytelserika upplysningsfilosofins idéer om relativa kontra absoluta straffteorier var för den svenska diskussionen. Enligt relativa teorier skulle straffet anpassas till dess förmodade samhällsnytta, medan absoluta teorier framhöll att straffet inte skulle tjäna andra syften än den rättvisa som vedergällningen av brottet gav. I sin kontextualisering belyser Hultberg också hur vedergällningstanken var intimt förbunden med samhällsfilosofiska frågor om statsmaktens auktoritet och ursprung, dödstraffets legitimitet och civilisationens utveckling.

”Vedergällningstanken” är ett centralt men mångtydigt begrepp i straffrättstudien. Vad begreppet verkligen innefattar förblir dessvärre oklart när Hultberg diskuterar saken (9, 13–17, 37, 85, 183). Förvirringen avtar inte heller av Hultbergs återkommande hävdande (14, 16, 19) att vedergällningstänkandet skall studeras såsom det framträder i källtexterna – en sådan metod förutsätter ju de identifikationskriterier som saknas! Den obesvarade frågan som kvarstår är vad som skall räknas som ”vedergällningstänkande”

i de valda källtexterna: är det (a) materiell vedergällning (fullkomlig kvalitativ likhet: öga för öga), (b) formell vedergällning (kvantitativ likhet i lidande för brottslingen) eller (c) själva lika-för-lika-principen om att straffet på något sätt skall motsvara brottet? Har vi vedergällningstänkande om ett av alternativen (vilket?) är för handen eller är enbart (a) det egentliga vedergällningstänkandet? Om ingen specifikation görs här kommer vi att kalla väldigt olika saker vid samma namn.

En fråga som Hultberg inte heller tillräckligt beaktar är de olikartade relationerna mellan straff och vedergällning respektive straffet och dess samhällsnytta. Vi kan tänka oss en straffrätt som inte alls beaktar straffets samhällsnytta, men det är oklart vad en straffrätt helt utan vedergällningstankar skulle innebära. Varför ens kalla en sanktion för ett straff om den inte överhuvudtaget är avsedd att motsvara brottet? Redan det faktum att vi har straff kan sägas uttrycka en vedergällningstanke. Hultbergs mål att kartlägga om ett vedergällningstänkande framträder i källtexterna tycks dock tvärtom utgå från att relationen mellan straffrätt och vedergällning skulle vara kontingent.

En välvillig läsning ger dock vid handen att vedergällningstänkandet (a) oftast är Hultbergs egentliga undersökningsobjekt, även om han själv inte gör en sådan avgränsning. Denna läsning stöds även av att stridsfrågan i texterna från strafflagsdebatten, vilket Hultberg framhåller inte var vedergällningstanken utan dödsstraffet. Det är därför oftast debattörernas förhållningssätt till vedergällning (a) som *de facto* är i fokus. Hultberg uppmärksammar dessvärre inte tillräckligt att materiell vedergällning ingalunda uttömmar vedergällningstankens möjliga roller inom straffrätten. Som läsare blir man därför nyfiken på viktiga aspekter som inte egentligen berörs: om det är så att de flesta debattörer *inte* omfattade "vedergällning som straffrättsprincip" (19), betyder detta att de avfärdar vedergällningstänkandet överhuvudtaget? Om inte, vilken betydelse gav de då vedergällningen inom straffrätten?

Identifikationen av det relevanta vedergällningstänkandet är inte lika problematiskt i Hultbergs moralfilosofiska studie. Utgångsläget är också bättre: vedergällningstänkandet serveras här av Westermarck själv som uttryckligen gör vedergällningskänslor av gillande och ogillande till samhällsmoralens

fundament. I studien illustrerar Hultberg tydligt vedergällningstankens avgörande roll i Westermarcks centrala verk *The origin and development of the moral ideas* (1906–08). Infallsvinkeln är i sig intressant eftersom vedergällningstanken ofta hamnat i skuggan av mera omdebatterade teman inom Westermarckforskningen, som incestförbudet och religionskritiken. Såsom Hultberg påvisar ansåg Westermarck även själv att vedergällningsbegreppet var kärnan i hans moralfilosofi. Hultbergs detaljstudie av *Moral ideas* ackompanjeras av en exemplariskt utforskad receptions historia av verket, både internationellt och i svensk forskningsmiljö. Studien ger också en djuplodande idéhistorisk förankring av *Moral ideas* såväl i den brittiska empirismen som i den samtida utvecklingen av socialantropologin.

Hultbergs avhandling undersöker intressanta och relativt utforskade ämnesområden. Studierna i allmänhet, och straffstudien i synnerhet, lider dock av bristande avgränsning och obestämda frågeställningar. Som följd av detta tenderar Hultbergs presentation av vedergällningstänkandet ofta bli alltför översiktlig, på gränsen till ytlig. Frågeställningarnas öppenhet leder även till flertalet längre utvecklingar vars relevans för huvudstudierna ibland är oklara. Dessa metodologiska invändningar till trots kan boken rekommenderas: översiktligheten i kombination med Hultbergs levande språk gör den välanpassad som en allmän introduktion till vedergällningstankens idéhistoria. Till avhandlingens fördel bör även framhållas att undersökningarna bygger på gedigna arkivstudier. Den avgjort starkaste delen är studien av Westermarcks moralfilosofi; här ger Hultberg värdefulla bidrag till forskningen om en av Nordens internationellt sett mest framgångsrika antropologer.

Jonas Ahlskog

Thomas Karlsohn: *Originalitetens former. Essäer om bildning och universitet*. Göteborg: Daidalos, 2012. 256 s. ISBN 978-917-173-382-5, inb.

År 2010 uppmärksammades 200-årsmarkeringen av inrättandet av Friedrich Wilhelm-universitetet i Berlin och – framför allt – Humboldttraditionens uppkomst. Denna markering har, som jubileeer plägar, föranlett

åtskilliga reflexioner över universitetens och den akademiska bildningens ställning i dagens västerländska samhällen. Till denna genre ansluter sig Thomas Karlsruhn med sin läsvärda och infallsrika essäsamling *Originalitetens former*. Samlingen består av sju essäer, vilka tidigare har publicerats i olika former. Det hindrar inte att de tjänar på att ställas intill varandra i en samlad utgåva av detta slag. Problemen – eller möjligheterna för den som så vill – må vara stora eller små, men de är otvivelaktigt sammanflätade med varandra. Essäerna bildar en historisk relief som alla med intresse för modern universitets- och bildningsdebatt torde ha gott utbyte av.

Karlsruhn drar sig inte för att måla med breda penslar och skissera utvecklingslinjer som går tillbaka till de allra första medeltida universiteten. Men framför allt koncentrerar han sig på tiden från 1700-talets mitt till i dag. I centrum står Humboldttraditionen och dess rötter i Jenaromantiken, dess genombrott vid Berlinuniversitetet och, med tiden, dess uttunning. Humboldtuniversitetet innebar något väsentligt nytt. Den vetenskapliga nyfikenheten fick större utrymme, och kom bland annat att förändra inte minst föreläsningarnas form och betydelse. Originalitet i ämnesval och retorisk framställningskonst blev utmärkande drag för den idealtypiska föreläsningen; det handlade inte längre om blodfattiga utläggningar av ett etablerat kunskapsstoff, den muntliga framställningen blev tvärtom en del av den vetenskapliga kreativa processen. Av detta följde att läraren inte längre skulle vara blott en pedagog, han måste även vara vetenskapsman.

Särskilt läsvärda är de avsnitt där Karlsruhn resonerar kring de allt större svårigheterna att hålla Humboldts ideal levande, särskilt efter utbildningsexplosionen som i grunden förändrade universitetens syfte, status och självständighet. Under tiden efter millennieskiftet har universiteten undergått ständiga förändringar eller – med Karlssons terminologi – kastats in i ett slags permanent revolution, vars långsiktiga effekter vi ännu endast kan ana. Den kollegiala styrelsemodellen har underminerats i takt med att krav på genomströmning, marknadsanpassning, anställningsbarhet, ekonomisering, standardisering, utvärdering och internationell likriktning blivit ledord i en era präglad av *new public management*. Mycket har hänt under kort

tid, och det mesta har inskränkt det fria universitetet som vi traditionellt har känt det.

Till digitaliseringens konsekvenser för det post-Humboldtska akademiska livet återkommer Karlsruhn flera gånger. Inte heller dessa konsekvenser går ännu att överblicka, men säkerligen kommer vår medvetna eller undermedvetna syn på vetenskaplig originalitet och upphovsrätt att förändras. Skönlitteraturen erbjuder här talande paralleller, vilket Karlsruhn belyser i den inledande essän om den häftiga och principiellt intressanta debatten kring den tyska författaren Helene Hegemanns *Axolotl roadkill* (2010). Romanen, som först mottogs med stora lovord, visade sig innehålla partier som ”lånats” från andra författare. Hegemanns originalitet låg således främst i sammanfogningen av egna och andras textstycken – och romanen placerade sig följaktligen i ett lika svärdefinierat som minerat gränsland mellan poetisk frihet och konstnärlig upphovsrätt.

Den stora fråga som inställer sig vid läsningen av Karlsruhns bok är om inte universitetet har fullbordat en tvåhundraårig cykel. Är forskningsuniversitetets epok över och har vi återvänt till den punkt, där undervisning utgjorde universitetens allt överskuggande uppgift? Befinner vi oss åter i tiden före Humboldt? Frågorna förtjänar att ställas, även om Karlsruhn varnar för att dels blanda ihop Humboldts ideal med verkligheten, dels – och framför allt – för att utstaka framtidens färdriktning ur ”ett slags cementerad nostalgi”. Det gör han i båda fallen rätt i.

Carl Frängsmyr

Friedrich Kittler i översättning av Tommy Andersson; med förord av Tommy Andersson, Otto Fischer & Thomas Götselius: *Nedskrivningssystem 1800–1900*. Göteborg: Glänta produktion, 2012. 653 s. ISBN 978-918-613-332-0, inb.

Friedrich Kittler är knappast någon obekant person i en svensk akademisk kontext. Hans namn har under det senaste decenniet förekommit allt mer flitigt i såväl akademiska texter som på kultursidor. Vid sin död (2011) var Kittler internationellt sett av många betraktad som vår tids kanske mest inflytelserika tänkare kring medier och kulturens tekniska villkor. Ändå är det först nu som hans magnum opus, *Nedskrivningssystem*

1800–1900, finns tillgängligt på svenska. Utgivningen kan således tyckas senkommen – men är samtidigt också fullständigt nödvändig och i högsta grad efterlängad.

I *Nedskrivningssystem* blottläggs relationerna mellan en rad författare, vetenskapliga diskurser och tekniska företeelser på ett stundvis svindlande sätt; allt klätt i en stilistisk dräkt som ofta är fjärran från de traditionella akademiska formerna. I det första kapitlets första mening deklarerar exempelvis hur den tyska romantiken, genom Goethes *Faust*, ”börjar med en suck”, medan det på annat håll konstateras att bokens centrala begrepp ”nedskrivningssystem” första gången ”uppenbarades” av Gud för ”Senatspresident Schrebers paranoida tänkande” (Schreiber var ett av Freuds studieobjekt; Freud själv betecknas först ”kokainist” (400), sedan ”romanskriivare” (408)). Kittler rör sig således fritt och med montage-liknande tekniker mellan en eklektisk sammansättning av material som sträcker sig över till synes disparata ämnen som: ABC-böcker, Pestalozzi, psykologi, Helmholtz, tysk diktning, kvinnliga skrivmaskinister, Nietzsches blindhet och vansinne, Gertrude Stein, Claude Shannon, osv.

Trots de stundvis deliriska vändningar som *Nedskrivningssystem* konfronterar läsaren med utgör boken ändå på ett plan fortfarande ett sammanhållet litteraturhistoriskt arbete. Tidsramen kan lite slarvigt uttryckt sägas vara moderniteten och romantiken, ämnet en rad mer eller mindre välkända (manliga) författare och filosofer – från Goethe via Nietzsche till Kafka. Ändå vore det ett misstag att ställa verkets historiografiska och litteraturvetenskapliga linjer i förgrunden. Det rör sig om ett arbete som i grunden är såväl antihermeneutiskt som anti-historistiskt: den som kommer till *Nedskrivningssystem* som historiker eller litteraturvetare lär därför bli besviken.

I stället måste verket förstås som ett led i en – i Foucaults mening – genealogisk och arkeologiskt grundad kritik av just de konventioner och former som styrt vetandeproduktionen inom de discipliner som vi i dag ofta brukar beskriva som humanistiska. Kittler vill, med detta i åtanke, låta en vetandarkeologisk nätverkstopologi ersätta historiografins linjära narrativ; därför avhåller han sig från att beskriva kontinuiteter, och talar i stället om två grundläggande brott kring vilka väsensskilda ”nedskrivningssystem”

utbreder sig, både framåt och bakåt i tiden. Att beskriva dessa två system, de skiftande villkoren för diskursproduktion under studiens period – diskursiva såväl som icke-diskursiva villkor – är bokens centrala angelägenhet.

Det första systemet, kallat ”1800”, motsvarar grovt romantiken i handböckernas periodisering. ”1800” innebär för Kittler födelsen av en ny hermeneutisk tolkningsmodell som bygger på en ”allmän alfabetisering” och en pedagogik där mödrar fostrar söner till att bli skrivande, i all oändlighet tolkande subjekt. Den lärda republikens översättnings- och kommentarspraktiker övergår därmed i en febril jakt på ”meningen” bakom varje text. Från och med nu, menar Kittler, måste varje ord tolkas och ”Anden” tar sin centrala plats i humanvetenskaperna: ”Nedskrivningssystemet kring 1800 återkallar på alla fronter Luthers påbud att ’ord för ord återberätta’” (40). Inom hermenutikens och den tyska *Bildung*-traditionens ramar kan därför ingenting i fortsättningen längre läsas bokstavligt.

I det nedskrivningssystem som utbreder sig omkring 1900 dikteras de grundläggande villkoren för moderniteten och nittonhundratalets diskursproduktion. Om de pedagogiska relationerna mellan modern, sonen och ABC-boken var avgörande för ”1800” tar grammmofonen, skrivmaskinen och filmen deras plats i ”1900”. ”Möjligheten att tekniskt nedteckna sinnesdata ger omkring 1900 upphov till en förskjutning inom hela nedskrivningssystemet. [...] Bokmonopolet rämnar och släpper plurala lagringssystem fria på sina ruiner.” (330) Det ”alfabetiska lagrings- och överföringsmonopolet, denna Gammaleuropeiska maktbas”, har därmed enligt Kittler raserats (523); ur allt detta stiger så småningom 1900-talets informationshantering och databehandlingens nya monopol – nätverk 2000 har formerats.

Den mediearkeologiska och materiellt orienterade analys av modernitetens möjlighetsvillkor som Kittler först presenterade i *Nedskrivningssystem 1800–1900* och sedan utökade i sin fortsatta produktion är, vilket ofta har påpekats, problematisk ur en mängd synvinklar. Samtidigt är Kittler också träffsäker och suggestiv: i likhet med hans viktigaste teoretiska inspirationskälla Foucault finns här många iakttagelser vars konsekvenser ännu inte har följts upp.

Det kvardröjande värdet hos denna äntligen översatta volym ligger framför allt hos de teoretiska implikationer som Kittler sammanfattar i bokens korta, men viktiga efterord. Här görs klart både hur nära Foucaults fotspår Kittler gick – och hur angelägen han samtidigt var om att överskrida vad han såg som dennes blindhet inför de mediala och tekniska lagrings- och överföringsvillkor som reglerar vetandeproduktionen i ett samhälle. Att *Nedskrivningssystem* nu finns på svenska är en berömvärd insats, som med förnyad kraft lär aktualisera den mediearkeologiska utmaning som Kittler inledde, och som ännu bara vagt har lämnat avtryck på svensk mark.

Matts Lindström

Svante Nordin: *Drottningen och filosofen. Mötet mellan Christina och Descartes*. Stockholm: Atlantis, 2012. 221 s. ISBN 978-917-353-590-8, inb.

Berättelsen om hur Sveriges drottning inviterade och utbytte filosofiska tankar med en av tidens mest uppmärksammade filosofer, samt den senares öde i ett vintrigt Stockholm, är lika känd som källorna därom är begränsade. Förutom några brev mellan de två, liksom mellan endera av dem och den franske ambassadören, samt några senare minnesbilder av drottningen, finns det inte mycket som ger några antydningar om vad som eventuellt stod på dagordningen, vilka frågor som diskuterades eller vad som förväntades av den tillreste fransmannen. Det är därför knappast möjligt att säga mycket om det filosofiska samtalet dem emellan, något som kanske inte heller var det centrala för någon av dem. Filosofens smicker och beröm var nog snarare ett uttryck för en förhoppning om ett mecenatskap; drottningens intresse mer en önskan om att skapa en kulturell miljö av europeisk klass än ett odelat engagemang för den radikale filosofens tankegångar.

Hur dessa fåtaliga möten, några vintriga morgnar i Stockholm 1649–50, kom till stånd, hur filosofen lockades till Stockholm, frös och samtalade samt avled skildras i föreliggande bok. Bakgrunden, den biografiska såväl som den filosofiska, tecknas med mycket breda pendelsdrag, inte minst den senare blir knappast mer än en kort katalog. Den kartesianska filosofin skissas översiktligt, den

motsvarande mekanistiska naturfilosofin, som i samtiden förmodligen var den mest iögonenfallande delen av verket, knappast alls. Om samtalen mellan de två huvudpersonerna kan inte mycket sägas; förmodligen kan man – med drottningens lärare i grekiska – misstänka att hon inte var alltigenom förtjust i filosofens förakt för ”de gamla filosoferna” (liksom kanske inte heller i dennes stöddighet?).

Om det som avhandlades i samtalen på grund av källäget inte kan ges mycket utrymme, så gäller inte detsamma för berättelsen om Descartes sjukdom, död och dödsorsak (blev han mördad?), eller den något bisarra historien om hans kvarlevor, som behandlas tämligen utförligt och ibland ges en spekulativ uppmärksamhet. Den lundsiske författaren kan rentav beklaga (”den nedslående slutsatsen”) att filosofens kranium inte, som ibland hävdats, befinner sig i hans hemstad.

Det är som nämnts en välkänd historia som berättas, något av den tidigare historiografin blir kortfattat behandlad, och läsaren bereds inga större överraskningar. Kronologin är stundtals oklar (när flyttades kvarlevorna från Stockholm?) och bakgrundsteckningen av såväl 1600-talets filosofiska miljö som drottningens hov är i tunnaste laget. Och vad de talade om förblir en gåta.

Bosse Holmqvist

Anders Ottosson: *Gymnastik som medicin. Berättelsen om en svensk exportsuccé*. Stockholm: Atlantis, 2013. 189 s. ISBN 978-917-353-613-4, inb.

Den som månar om att upprätthålla gränser mellan medicin, paramedicin och alternativ medicin, kan göra klokt i att hålla sig borta från de fysikaliska och manuella terapiernas historia. Dessa behandlingsinriktningar är utmärkta exempel på hur terapivarianter med inspiration från föregångare har vidareutvecklats till system med nya upphovsmän och namn. Nya yrkesgrupper har bildats, och terapier har vandrat in och ut ur mer eller mindre samhälleligt auktoriserade behandlingsmiljöer. Konkurrens om patienter, pengar och positioner har bidragit till alla möjliga strategier med professionssociologiska beteckningar.

Förhållandet belyses väl i historikern An-

ders Ottossons bok om *Gymnastik som medicin*, som bygger på hans avhandling, *Sjukgymnasten – vart tog han vägen? En undersökning av sjukgymnastyrkets maskulinisering och avmaskulinisering 1813–1934* (Göteborg, 2005). Det centrala temat även i den nya, layout- och innehållsmässigt luftigare och mer rikligt illustrerade boken är yrkets förvandling från ett i flera bemärkelser manligt dominerat och självständigt yrke, till ett från mitten av 1930-talet avmaskuliniserat yrke underställt läkarkåren.

Kungl. Gymnastiska Centralinstitutet grundades år 1813 med skalden och fäktmästaren m.m. Pehr Henrik Ling (1776–1839) i ledningen. 1800-talets sjukgymnastkår bestod inte minst av militära män av bättre börd i åtnjutande av högt anseende i samhället. Gymnastikdirektörer utbildades i flera varianter av gymnastik avsedd för olika syften: militär gymnastik, pedagogisk friskgymnastik på egen fri fot, i viss mån estetisk gymnastik samt sjukgymnastik.

Inom sjukgymnastiken användes aktiva rörelser, utövade av patienten själv, och passiva rörelser utan belastning utförda av sjukgymnasterna i syfte att behandla såväl felställningar i rörelseorganen som invärtes sjukdomar. Ling hade sett två kategorier läkare framför sig, gymnastikläkare respektive medikamentläkare, som skulle komplettera varandra. Lars Gabriel Branting (far till Hjalmar) ansåg att sjukgymnastiken, denna nya naturmedicin, rentav skulle inta position som den främsta läkekonsten.

De GCI-utbildade gymnasterna fick emellertid tidigt konkurrens av ortopedier, som vid denna tid huvudsakligen ägnade sig åt manuell behandling. Vid mitten av 1800-talet började läkare kräva att sjukgymnastiken skulle ställas under läkarkontroll. På 1900-talet sökte den kirurgiskt inriktade ortopedprofessorn Patrik Haglund försvaga ortopedins koppling till sjukgymnastiken: ortopedier skulle operera, sjukgymnaster rehabilitera. För att kunna underordna sjukgymnastyrket omvandlades det vid 1930-talets mitt till ett uteslutande kvinnligt sådant, med låga inträdes- och examinationskrav. Männerna ville inte bli "medicinaldrängar" utan höll sig till gymnastikdirektöryrket med högre krav i båda ändar av utbildningen; det dröjde till 50-talet innan de åter började närma sig sjukgymnastiken. Nu utgjorde dessa skeenden inte en plötslig brytpunkt i historien: kvinnor

kunde bli sjukgymnaster från år 1864 och dominerade yrkeskåren redan från 1910-talet; lägre inträdeskrav gällde för dem redan från början. 1930-talets omvandling av yrket innebar dock även att friskt och sjukt skildes åt i teori och praktik.

En bakgrund till läkarnas vilja att få kontroll över sjukgymnastiken, som inte diskuteras närmare här, var att läkarna behövde sjukgymnasternas kompetens för att förbättra den egna vården och därigenom även mota konkurrenterna på området. Läkaren var inte alltid förstahandsvalet – lika lite då som nu. Gymnastik, massage, rörelseövningar och elektrisk terapi erbjöds på kurorter och av privatpraktiserande sjukgymnaster, massörer och kiropraktorer med flera, såväl för sjukdomsbehandling som för rehabilitering. Annekteringen av sjukgymnastyrket bidrog, som avsett, till att en del av kurorternas patientunderlag försvann.

Ett ytterligare skäl till att läkarna ville få in sjukgymnastiken under medicinsk hatt, och som tidigare påpekats av Lotta Holme i *Konsten att göra barn raka. Ortopedi och vårdföreläsning i Sverige till 1920* (Stockholm, 1996), var dess rötter i naturfilosofiska och holistiska synsätt på människan, som läkarna gärna ville lämna bakom sig till förmån för mer detaljinriktade discipliner enligt ny vetenskaplig standard. Än idag anger sjukgymnaster en helhetssyn på människan och hennes egna läkande krafter som utgångspunkt för en verksamhet som har fullt sjä att både utvecklas inom ramen för den offentligfinansierade vårdens standard, och att positionera sig gentemot konkurrerande yrkesgrupper.

Här kommer bokens andra tema in, som är den svenska gymnastikens succé som exportprodukt på 1800-talet. Den lingska friskgymnastiken kunde hävda sig väl i konkurrensen med de tyska gymnastiksystemen; Gustaf Zanders träningsapparater och Thure Brandts livmodermassage vann berömmelse och spridning utomlands. Fakta och indicier pekar även i riktning mot att den exporterade sjukgymnastiken genererat nygamla skapelser som återimporterats – utan kopplingar till den lingska sjukgymnastiken.

Bokens rikliga fotografiska material från främst 1870-talet visar inte bara friskgymnastik och apparatgym, utan framför allt sjukgymnaster i behandlande aktion. Den som är bevandrad i terapiformer som ex. kiropraktik, osteopati, naprapati, massage, olika vari-

anter av nervmassage och triggerpunktsbehandling, ortopedisk medicin (OM) och ortopedisk manuell terapi (OMT) utövad av läkare respektive sjukgymnaster, kommer att känna igen de passiva rörelsernas handgrepp.

Det finns emellertid ingen anledning till nationalistisk yra (eller oro) över den svenska sjukgymnastikens inflytande över internationellt spridda manuella terapiformer. Den för professionsidentiteten viktiga frågan om vem som var först, kommer inte att få sitt definitiva svar. Släktskapen belyser däremot vikten av att följa just även behandlingsformers historia, relativt oberoende av nationer, institutioner, professioner, vetenskaper och discipliner, som annars gärna utgör avgränsande faktorer och röd tråd i framställningarna.

Otsson skriver att den svenska sjukgymnastikens historia är gömd. Sjukgymnastik nämns mycket riktigt knapphändigt, om alls, i medicinhistoriska översikter. Detta trots att fysioterapeuter – som den internationella och snart även svenska beteckningen på yrkesgruppen lyder – idag är den tredje största yrkesgruppen i vården i västvärlden efter läkare och sjuksköterskor. Det är segrarens privilegium att skriva historia och bestämma vad som kan kvalificera sig som ”medicin” och ”läkemedel” i medicinhistorien. Vad som kan betecknas som etablerat eller alternativt varierar över tid och rum. Otssons arbete är ett viktigt bidrag till en både kompletterad och reviderad historieskrivning. Att sedan historien här berättas med snudd på alltför lätt hand, med få nyanseringar och belägg annat än sparsam hänvisning till vidare läsning, kan ursäktas med syftet att attrahera en bredare läsekrets. Boken utgör en intresseväckande grund till framtida arbeten inom områden som inte alltid heller anses vara ”egentlig” medicinhistoria.

Motzi Eklöf

Theodore W. Pietsch: *Trees of life. A visual history of evolution*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2012. xi + 358 s. ISBN 978-142-140-479-0, inb.

Evolutionshistoriska diagram har sin egen utvecklingshistoria. Fram till 1700-talets slut dominerade tidlösa, hierarkiska uppställningar av naturens system, ofta i form av stegar och nycklar. Men sedan det senare 1700-talet,

och än mer efter darwinismens genombrott, föreställer vi oss snarare livets ordning som resultatet av en utveckling över tid. Inom denna ordning, där alla livsformer förstås som besläktade, fick familjeträdet tjäna som modell för livets familjehistoria.

Efter Darwins exempel kallas evolutionshistoriska familjetråd för ”livsträd”, eller *trees of life*. Detta är också titeln på föreliggande verk, i vilket Theodore Pietsch har samlat 230 diagrammatiska framställningar av naturens ordning, från 1500-talet till våra dagar. Taxonomierna är organiserade i kronologisk och till viss grad tematisk ordning.

Bredden är stor. Bland Duchesnes jordgubbsgenealogi och Czelusnikas och Goodmans diagram över hemoglobinet evolutionära historia rymms både väntade och oväntade bidrag. Mångfalden utgör en stimulerande introduktion till de senaste århundradenas försök att grafiskt föreställa sig naturens ordning och historia.

Tyvärr åtföljs Pietschs märkbara passion för ämnet av brister vad gäller metod och analys. Det brister inte bara vad gäller enskilda diagram, problemen är systematiska. Enligt författaren själv ligger exempelvis bokens fokus på ”diagram som påminner om träd i botaniskt avseende; bilder vars beståndsdelar motsvarar stam, grenar och kvistar” (ix). Men denna grundläggande premisser stämmer inte: huvuddelen av diagrammen i samlingen ser knappast ut som ”träd i botaniskt avseende”. Snarare är det Pietschs kulturellt kodade förståelse av dessa diagram som rättfärdigat urvalet. Han ser träd överallt.

Låt mig ge ett exempel: I kapitlet om ”olikartade och ovanliga träd” från början av 1800-talet finns bara ett ”träd” som påminner om ett naturligt träd: Eichwalds sorgliga skapelse från 1829, en till synes död träd kropp som utan kvistar eller löv reser sig ur vattnet. I övrigt innehåller kapitlet kirimojaväxter sammankopplade med tygband; ett kantigt, symmetriskt nätverk över djurriket (även det av Eichwald); ett system av samma djurrike i form av ett ägg; Jussieus stjärnkartslika diagram över vinruteväxter; några cirkulära nycklar, etc. Det är utan tvivel en fascinerande samling. Men att oproblematiskt sortera alla dessa representationer under rubriken ”träd” – av den anledningen att vi idag skulle använda den etiketten för diagram med någorlunda motsvarande funktion – är mer

förrvirrande än behjälpligt. Vad Pietsch de facto gör är att projicera Darwins familjetråd både framåt och tillbaka i tiden.

På så vis går han miste om utvecklingen. Bland annat det att ”diagram som påminner om träd i botaniskt avseende” var särskilt vanliga under slutet av 1800-talet, men att de sedan började försvinna. Diagrammen fortsatte att kallas träd, men slutade att se ut som dem. Det senaste diagrammet i Pietschs bok som ser ut som ett naturligt träd är från 1919, det senaste med tydlig trådsilhuett är från 1930-talet. Därefter blir diagrammen alltmer abstrakta.

Värför ser inte Pietsch detta? Kanske för att han tror på livets träd som en verklighet. Exempelvis skriver han om bokens sista diagram, David Mark Hillis cirkulära livsträd, att det har konstruerats utifrån analyser av RNA-sekvenser hos tretusen arter ”från livsträdets alla olika delar” (312). Metaforen får här stå som modell för sig själv.

Pietschs analyser är inte imponerande. Men det är däremot hans encyklopediska och visuella anslag, och bara ett annat verk inom genren överträffar hans i sådan rikedom: Christiane Klapisch-Zubers illustrerade historik över familjetrådet, *L'arbre des familles*, från 2003. För den som vill förstå evolutions-trädets utvecklingshistoria är disciplinrännerna ovidkommande. Böckerna bör läsas – eller snarare ses – parallellt.

Petter Hellström

Erland Sellberg: *Kyrkan och den tidigmoderna staten. En konflikt om Aristoteles, utbildning och makt*. Stockholm: Carlsson, 2010. 432 s. ISBN 978-917-331-8, inb.

Redan titeln på den här föreliggande boken borde väcka nyfikenhet också, eller kanske i synnerhet, hos en läsare i vår tid, även om själva handlingen utspelar sig under 1600-talets första decennier. Det var under den tid då konsekvenserna av införandet av reformationen började framträda i synen på staten och kyrkan. Författaren vill här visa att man för att rätt tolka händelsernas utveckling inte bara kan analysera idéer eller ideologier utan också måste försöka beakta individens speciella intressen. Mot denna bakgrund analyserar så författaren den häftiga akademiska diskussion som fördes mellan professorn, sedermera ärkebiskopen,

Laurentius Paulinus Gothus och hans kollega professorn Jonas Magni.

Uppsala universitet hade återupprättats 1593 först och främst för att utbilda präster som var förtrogna med den nya läran. Det visade sig dock mycket snart att också statens behov av kunniga ämbetsmän var stort. Författaren framhåller (23) kyrkans stora betydelse för enhetsstatens framväxt. Maktpolitiskt tycks debatten mellan de två professorerna gälla var gränsen skulle dras mellan kungens och överhetens ansvar för de yttre kyrkliga ärendena och kyrkans ansvar för de inre. När kungen och rådet på 1620-talet försöker inrätta ett kyrkligt centralorgan, ett *consistorium generale*, för att styra kyrkan opponerade sig en stor del av prästerskapet häftigt, med stöd av 1571 års kyrkoordning. I detta omfattande och instruktiva inledningsskapitel där den moderna forskningens resultat diskuteras, betonar författaren också den kyrkliga bekännelsens stora betydelse vid framväxten av de olika protestantiska staterna i Europa. Det är en spännande, och dessutom trovärdig, infallsvinkel i studiet av uppkomsten av den tidigmoderna enhetsstaten.

Mot denna bakgrund gäller det så att idéhistoriskt försöka klarlägga de båda motståndarnas avsikter med sina skrifter. Frågan gällde i ett första skede om den aristoteliska etiken var lämplig som ämne i skolans undervisning. Paulinus svarade med skarpa nej och ville utesluta den filosofiska etiken från teologin. Magni hävdade motsatt uppfattning och menade att där fanns vissa *notitiae naturales*, som hade sitt ursprung i den mänskliga naturen. Från 1615 var debatten igång. Sellberg har här gjort ett noggrant arbete när han utförligt redovisat de olika skrifterna som publicerades och därtill gett utförliga citat från den latinska originaltexten. Han kommer fram till att äldre forskare i stort sett koncentrerat sig på själva diskussionen, som de menat gällt för eller emot Aristoteles, men med en viss förkärlek för ramismen hos Paulinus. Sellberg vill här se skriftväxlingen i ett bredare perspektiv och slutsatserna blir också nya.

Genom att ta in historiska, sociologiska och allmänpolitiska aspekter nedgraderas betydelsen av oöverensstämmelsen mellan aristotelism och ramism. I stället visar han på betydelsen av den lutherska skolastik, som utformats vid de lutherska universiteten under 1500-talets sista årtionden. Sellberg beto-

nar också i detta sammanhang att ramismen inte var någon genomarbetad filosofisk riktning. Här följer han tankarna vidare från sin läsvärda avhandling *Filosofin och nyttan. I. Petrus Ramus och ramismen* (Göteborg 1979, 132f).

Kapitlet *Nationell kontext* (99–154) är ett viktigt kapitel för att ge det idéhistoriska perspektivet tyngd. Strävan att skapa enighet i det Sverige, som Gustav Vasa organiserat och hans söner sedan övertagit, innebar att alla grupper i den tidens samhällsbyggnad, alltså de fyra ständerna, måste samverka med varandra. Kyrkans företrädare och statens måste sträva mot samma mål, vilket inte alltid var så självklart. I sin undersökning visar Sellberg hur ärkebiskopen, Paulinus, i fråga om undervisningen främst tänkte på teologi och prästutbildning, medan hans motståndare, Magni, tänkte på statens behov av välutbildade ämbetsmän. Enligt Paulinus behövdes ingen annan undervisning i politik än den man kunde läsa i Bibeln. Därför behövde överheten inte införa några nya ämnen i undervisningen, det var något som enligt honom hörde till kyrkans ansvar att bestämma över. Eftersom samhällssynen i den tidigmoderna staten var så starkt präglad av bekännelsen blev teologin och kyrkan viktiga faktorer också i politiken.

Sellberg konkluderar: ”Den konfessionella staten kunde inte acceptera en kyrka som värnade om sin egen sfär. Religion och politik hörde samman.”

Med dessa ord avslutas en mycket spännande undersökning. Framställningen är delvis skriven som en deckare, där ledrådarna och konklusionerna avslöjas steg för steg under genomgången av händelserna, och spänningen ökar. Vi får komma ihåg att under denna period fanns det ingen annan möjlighet att uttrycka avvikande åsikter än i diskussioner som till synes rörde teologiska frågor. Det var först tvåhundra år senare som de politiska partierna etablerades! Men ännu i våra dagar är frågan hur moralen skall legitimeras i samhället inte entydigt löst. I den här debatten gällde det i sin utgångspunkt innehållet i skolundervisningen, vilket kan förefalla bekant.

Ingun Montgomery

Friedemann Stengel: *Aufklärung bis zum Himmel. Emanuel Swedenborg im Kontext der Theologie und Philosophie des 18. Jahr-*

hunderts. Tübingen: Mohr Siebeck, 2011. 802 s. ISBN 978-316-150-965-0, inb

Andeskådaren Emanuel Swedenborg, med sina konversationer med andar och änglar, kan framstå som en anomali i det upplysta och förnuftsstroende 1700-tal han verkade i. Åsikterna har sedan dess också gått isär vad gäller bedömningen av honom. Andeskåda-rens visioner var helt enkelt falska, menade en del, eller så var de sanningsenliga profetior, menade andra. Åter andra bedömde hans verk som ett utslag av själslig ohälsa eller en översvallande litterär fantasi. Friedemann Stengel, professor i kyrkohistoria vid Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, visar i sin studie som bygger på den Habilitationsschrift som han lade fram i ämnet kyrkohistoria vid Ruprecht-Karls-Universität i Heidelberg 2009, att Swedenborg i själva verket var ett barn av sin tid med ett tydligt upplysningsprogram. Genom att sätta in Swedenborg i dennes samtida filosofiska och teologiska kontext ger han övertygande belägg för detta. Stengel följer ett strängt historiskt perspektiv som inte försöker ärerädda ett geni eller tänja på den historiska sakligheten.

Det är därför intressant att ställa Stengels verk i kontrast till en annan nyligen utgiven 800-sidig bok om Swedenborg, Marsha Keith Schuchards *Emanuel Swedenborg, secret agent on earth and in heaven: Jacobites, Jews, and freemasons in early modern Sweden* (2011). Schuchard förfrämliar Swedenborg och framställer honom som en dunkel esoteriker, kabbalist, en frimurare, en hemlig spion som umgås i ljusskygga kretsar som smider hemliga omstörtande planer. Det är en fantastisk uppvisning i konspirationsteori där författaren ur ett förvillande lager av skenbar empirisk evidens och svaga indicier – men oftast ur ingenting – fabricerar en imaginär historia. En del skulle närmast se detta som att träda över gränsen för vad som kan betecknas för forskningsfusk. I vilket fall lär den bli ett famöst stickspar i Swedenborgsforskningen. Kontrasten kan knappast vara större till den bild som framkommer efter en läsning av Stengels bok, *Aufklärung bis zum Himmel. Emanuel Swedenborg im Kontext der Theologie und Philosophie des 18. Jahrhundert* (2011). Swedenborg framstår där, baserad på en helt annan och väsentligt stabilare empirisk grund, som en tänkare starkt

influerad av sin tid och den rationalistiska upplysningsfilosofin.

Stengels bok inleds med en biografisk översikt som ger grundlinjerna i Swedenborgs professionella, intellektuella och religiösa utveckling, från det swedbergiska hemmet över hans naturvetenskapliga verksamhet, till den religiösa krisen och den efterföljande tiden som bibeltolkare och andeskådare.

Andra kapitlet handlar om Swedenborg som naturfilosof och naturforskare mellan åren 1716 och 1745. Det mesta av detta är visserligen känt sedan tidigare, även på engelska (framför allt genom Inge Jonssons forskning, men också av den här aktuella recensenten). Stengel uppvisar ändå en ovanlig förtrogenhet med Swedenborgs naturfilosofi och lyckas göra ett gott och balanserat sammandrag, även om detta alls inte är huvudämnet för hans bok. Här behandlas sådant som Swedenborgs tidskrift *Daedalus hyperboreus*, tremulationsteorierna, förslaget på lösningen av longitudproblemet, kosmogonin och skrifterna från 1721–1722 där bullarhypotesen läggs fram. Ett avsnitt behandlar de intressanta skrifterna från 1734, *Principia rerum naturalium* och dess materieteori och kosmologi utifrån den inneboende kraften, *conatus*, och den naturliga punkten, samt *De infinito* om förhållandet mellan den ändliga människan och Oändligheten. Slutligen undersöks även Swedenborgs anatomisk-fysiologiska skrifter med fokus på själsläran, *Oeconomia regni animalis* och *Regnum animale*, från 1740-talet. Stengel kommer i detta kapitel in på den klassiska frågan om förhållandet mellan den tidige naturvetaren och den sene teologen Swedenborg. Framför allt Lamm och Jonsson har tidigare utförligt visat släktskapen mellan de två, hur Swedenborgs vetenskapliga verksamhet och tänkande satt tydliga spår i hans senare tänkande. Stengels främsta bidrag här är hans genomgång av receptionen av Swedenborgs naturfilosofiska verk i tyska samtida lärda tidskrifter. Intressant är också försöket att visa hur Swedenborgs naturfilosofiska projekt från allra början var ett teologiskt projekt där en fysikoteologi skulle förenas med en apriorisk rationalistisk filosofi.

Så, efter 190 sidor, kommer Stengel i tredje kapitlet till bokens huvudsakliga ämne, Swedenborgs lärosystem som kan beskrivas som bestående av tre delar: bibeltolkningen, teologin och andeläran. Stengel avstår från

att göra en psykologisk diagnostik, snarare undersöker han den swedenborgska teologin i ljuset av dess samtida kontext. Det blir till en vetenskaplig teologisk studie av Swedenborgs lära, som bara i att vara skriven av en akademiskt verksam teolog faktiskt är något i sig ovanligt. Det mesta som har skrivits om Swedenborgs teologi har utgått från andra motiv än de rent vetenskapliga, och har i stället tjänat som uppbyggelseskrifter och förklaringar för Den nya kyrkans bekännare, vilka därmed sällan bryter mot innehållet eller försöker kontextualisera den teologiska diskursen. En av bokens styrkor är den systematiska framställningen av Swedenborgs dogmatik, förenad med ett försök att placera den swedenborgska teologin i dess historiska kontext, allt i en övertygelse att det endast genom sätta verken i sitt sammanhang, i förhållande till samtida källor, som det därigenom blir möjligt att förstå samtidens reaktion på Swedenborgs visionära skrifter. Klargörande är Stengels stringent genomförda systematiska rekonstruktion av Swedenborgs lära utifrån den evangeliska dogmatikens *Loci*. Hans lära ställs i förhållande till gudsbegreppet, treenighetsläran, skapelseläran, människan mellan himmel och jord, mellan frihet, synd och predestination, kristologin, soteriologin, eskatologin och moral läran. Även Swedenborgs visioner av andevärlden behandlas med dess säregna topografi som inrymmer invånare av de mest skilda slag. Sammantaget framstår Swedenborgs teologi som ett projekt med anspråk på en holistisk beskrivning av världen.

I fjärde kapitlet går Stengel närmare in på Swedenborgs källor. Den rationalistiska filosofins inflytande får ett särskilt utrymme varvid Swedenborg beskrivs och betecknas som en rationalist av sin tid. Han sätter även in Swedenborg i en vidare samtida kontext, bland annat i fråga om hans tankar om världsalldet som en stor människa, *Maximus homo*, och existensen av varelser på andra planeter, föreställningar som inte alls var främmande för hans samtid.

Det avslutande femte kapitlet utgör en studie i Swedenborgreceptionen och tar upp det tidiga mottagandet av Swedenborgs skrifter, 1750–1765, inklusive längre djupdykningar i Friedrich Christoph Oetingers och Immanuel Kants läsning av Swedenborg. Pietisten, pastorn, teologen, naturfilosofen alkemisten, kabbalisten, teosofen Oetinger, den

kanske viktigaste läsaren av Swedenborg i den tyska 1700-talsteologin ger uttryck för sin tolkning i bland annat verket Swedenborgs irrdischer und himmlischer Philosophie (1765). Kant i sin tur är känd inom Swedenborgsforskningen för sin rasande uppgörelse med Swedenborgs *Arcana cœlestia* (1749–1756) i *Träume eines Geistersehers, erläutert durch Träume der Metaphysik* (1766), där han beskriver Swedenborg som en skojare och lögnhals, och att allt vad han skrev hade sitt ursprung i rena fantasier från en sjuk hjärna. Förhärskande i Kantforskningen, men också i Swedenborgsforskningen, har varit att det mellan Kant och Swedenborg endast finns negativa beröringspunkter. I stället kan Kants Swedenborgsläsning, föreslår Stengel, vara det som utlöste dennes kritiska vändning.

Sammanfattningsvis är det en omfattande, tillförlitlig och gedigen bok, som vittnar om god kännedom om såväl Swedenborgs egna skrifter som Swedenborgsforskningen. Som några av de främsta bidragen till forskningen skulle jag lyfta fram författarens tydliga översikt över Swedenborgs teologi och receptionen av Swedenborg i den tyskspråkiga världen, i synnerhet i förhållande till Oetinger och Kant. I sin helhet frammanas bilden av Swedenborg som en rationell tänkare med ett uttalat upplysningsprogram varvid det himmelska förmänskligades, bekännelseskriteriernas centrala utsagor kritiserades, och de apokalyptiska föreställningarna och djävulstron avvisades. Dessa frågor debatterades i den samtida teologin och religionsfilosofin, och kom följaktligen även att engagera Swedenborgs tänkande, rationalisten och den tidigare mekanistiska naturfilosofen. Swedenborgs andar pratade logik och följde det sanna förnuftets väg. Hans teologi är ett upplysningsprojekt i den betydelsen att de protestantiska och romersk-katolska bekännelseskriterierna underkastades en rationalistisk präglad kritik, och vidare att andevärlden är ett uttryck för den antropologiska vändningen som kännetecknar 1700-talets upplysning. Swedenborgs lära är alltså på inget sätt en produkt av någon esoterisk tradition, av en läsning av kabbalistiska skrifter. I själva verket är hans system en konsekvens av de frågeställningar som figurerade inom den samtida rationalistiska filosofin under första hälften av 1700-talet. Det var ett upplysningsprogram som ledde ända till himlen.

David Dumér

Fredrik Thomasson: *The life of J. D. Åkerblad. Egyptian decipherment and orientalism in revolutionary times*. Leiden: Brill, 2012. 455 s. ISBN 978-900-421-116-2, inb.

Detta är en biografi över Johan David Åkerblad (1763–1819), den svenske språk- och antikvitetsforskaren som i lärdomshistorien är hägkommen för sitt bidrag till tydandet av Rosettestenen och därmed till förståelsen av de egyptiska hieroglyferna. Om dennes kringflackande och delvis tragiska liv har Fredrik Tomasson åstadkommit en högst läsvärd framställning, där individen och hans vetenskap sätts in i de politiska, sociala och ideologiska förvecklingarna under de turbulenta decennierna runt sekelskiftet 1800. Åkerblad var skolad i de gamla språken i Uppsala men gjorde ingen akademisk karriär utan fick i stället i kraft av sin eminenta språkbegåvning en plattform för sina forskningsintressen inom diplomatin. Han tjänstgjorde en längre tid vid legationen i Istanbul och kortare perioder också i Haag och Paris och kunde vid sidan av de diplomatiska sysslorna ägna sig åt studier av språk – turkiska, feniciska, koptiska – och av insamlade handskrifter och fornföremål. Diplomatin tog naturligtvis tid från studierna men den förde honom å andra sidan till länder och kretsar där viktiga rön gjorde som de forntida kulturerna och språken i östra medelhavsområdet, rön som blev byggstenar i den europeiska självförståelsen under moderniteten. Diplomati, storpolitik och humanistisk vetenskap var sammanvävda under de här årtiondena då handskrifter och fornföremål hämtades från Levantens länder till museer och bibliotek i Europa. England och Frankrike höll sig mest framme och kulmen på symbiosen mellan vetenskap och politik var Bonapartes invasion av Egypten 1798 som ledde till upptäckten av Rosettestenen. Åkerblad var erbjuden att följa med den franska expeditionskåren med tackade nej. Men han fick ta del av avskrifterna när sådana kom och tog i tu med sig för söka tyda de tre texter Rosettestenen innehåller, skrivna med grekiska bokstäver, hieroglyfer och vad som kom att kallas demotisk skrift. Åkerblads kunskaper i feniciska och framför allt koptiska satte honom i stånd att tränga in i den demotiska skriften och den vägen identifiera namn i hieroglyftexten. Han publicerade sina rön 1802 och väckte stor upp-

märksamhet med dem. Men han kom inte vidare; först 1822, efter Åkerblads död, löstes Rosettestenens gåta slutgiltigt av Champollion, sedan man insett att den demotiska tavlans tecken inte bara återgav ljud utan också innehöll tecken som symboliserade ting.

Som ofrälse och dessutom upplysningsradikalt och republikanskt sinnad kunde Åkerblad inte påräkna någon högre och varaktigare diplomatisk befattning; han lämnade därför diplomatin och i praktiken också Sverige 1804 och slog sig ned i Rom, bitter på fäderneslandet. Där drog han sig fram som privatlärare och konsult åt antikvitetsintresserade aristokrater, uppskattad men beroende och ständigt i ekonomiska bekymmer.

Ett ofrånkomligt tema i boken är orientalismen, grundläggandet under den här tiden av de asymmetriska stereotyper om Orientens länder och kulturer som genom Edvard Said blivit ett raster som lagts över modernitetens kulturhistoria. Thomasson applicerar det vederbörligen, men finner överensstämmelsen mellan teori och empiri begränsad. Turkiet, som till 1600-talets slut var fruktat i Europa, är inte det bästa exemplet på att européerna utvecklat förklenande schabloner om omvärlden, och inte heller det forntida Egypten passar riktigt in i orientalism-teorin som främst är modellerad på stereotyper om araberna. Vad Åkerblad beträffar, var han påfallande fri från förutfattade och nedsättande meningar om de länder han studerade. Han talade väl om turkarna och fördömde dem inte heller av religiösa skäl – vilket länge var huvudskälet till att man föringade utomeuropeiska kulturer. Hans svenska utkikspunkt var nog en hjälp att inte falla in i de mer brutala schablonerna. Antagonismen mellan de europeiska makterna överskuggade ofta attitydbildningen gentemot orientalererna och om man då som svensk var sparv i tranedansen låg det nära till hands att vara kritisk mot stormakterna – predikamentet föreligger för övrigt även i våra dagar. På ett tilltalande sätt förenade Åkerblad detta perspektiv med vetenskapsmannens insikt när han kritiserade beteendet att bryta ut fornföremål ur deras kontext genom att släpa dem till Europa. Åkerblad tycks också ha varit återhållsam när det gäller idealiseringen av den grekiska fornkulturen, motinstansen till den orientaliska. Han studerade källor och fornföremål ur vardagslivet, sådant som inte var ägnat att bekräfta anta-

gandet om grekerna som vare sig förnuftiga eller skönhetsdyrkande.

Ett intressant förhållande som Thomasson framhåller är att fornforskningen vid den här tiden inte gjorde så stor skillnad mellan Orienten och Grekland. Fornfynd och texter från båda områdena spårades upp och tolkades; det fanns så många fynd att samla in, tyda och förundras över att den orientaliseringens processen med sina hierarkiska implikationer ännu inte kommit igång, i varje fall inte i de aristokratiska kretsar som bedrev eller sponsrade dessa empiriska undersökningar. Här saknar jag något i Thomassons studie, nämligen Åkerblads syn på förhållandet mellan den antika klassiska kulturen och de icke grekiska kulturer vilkas språk och kvarlevor han ägnade sig åt. Hur motiverade han studiet av fenicier och egyptier, och hur mycket hade han av den nyhumanistiska antikuppfattning som kom att bli dominerande i Europa under 1800-talet? Åkerblad var ju hemma också i det klassiska, han läste Euripides och hjälpte en engelsk hertiginna att gräva på Forum i Rom och ge ut Aeneiden. Likaså blir man nyfiken på i vad mån Åkerblad relaterade till den samtida historiska språkforskningens rön och teorier, alltså den rent vetenskapshistoriska kontexten till hans studier av feniciska, kopptiska och andra språk. Det finns flera förklaringar till detta, framför allt att Åkerblad inte publicerade särskilt mycket och att han inte verkade vid universiteten; däri ligger också att hans orientering var fransk och engelsk, inte tysk, även om han lyssnade till Heyne i Göttingen och var ledamot av en tysk akademi. Thomasson är alltså ursäktad, men kommentarer till dessa vad man kan uppfatta som luckor i framställningen hade varit på sin plats.

Boken är välskriven, med källkritiska och andra kommentarer inlagda i berättelsen och med blick för den biografiska genrens teleologiska fallgropar. Volymen är rikt och genomtänkt illustrerad; av Åkerblad finns dock ingen bild, annat än en teckning som troligen fångar honom i samtal med den ovannämnda hertiginnan under arkeologisk grävning på Forum Romanum.

Bo Lindberg

Ulrik Volgsten: *Musiken, medierna och lagarna. Musikverkets idéhistoria och etablerandet av en idealistisk upphovsrätt*. Möklinta: Gidlunds förlag, 2012. 224 s. ISBN 978-917-844-853-1, hft.

När musikvetaren Ulrik Volgsten skriver den musikaliska upphovsrättens historia, finner han det nödvändigt att skärskåda idén om ”musikverk”, en idé som ofta har förknipats med den idealistiska estetiken vid 1800-talets början. Men riktigt så enkelt visar det sig inte vara. Etableringen av en ”idealistic verksam” skedde betydligt senare, samtidigt som musikverkets genealogi sträcker sig betydligt längre tillbaka. Cirklarna måste alltså vidgas, vilket betyder att *Musiken, medierna och lagarna* till två tredjedelar utgörs av en omsorgsfullt utgjord exposé över det estetiska tänkandet i Europa, från antik och medeltid till renässans och upplysning. Att en sådan exposé skrivs med musiken i centrum är i sig ett värdefullt korrektiv till den slagsida mot bildkonst som präglar många framställningar av estetikens idéhistoria. Namnregistret gör att denna bok med fördel kan användas för att finna alternativa ingångar till en rad av 1700- och 1800-talets filosofer.

Här revideras den tes som drivits av musikfilosofen Lydia Goehr: att idén om musikverket som beständigt objekt skulle ha blivit allmänt etablerad i Europas musikliv omkring sekelskiftet 1800, för att senare återspeglas i lagstiftning om kompositörens rättigheter. Tanken på kompositören som fritt skapande geni var långtifrån väletablerad vid 1800-talets början, visar Volgsten. Kant och Fichte hade visserligen hävdad författarens ensamrätt till eftertryck, men för dem handlade det om litterär yttrandefrihet. Åtskillnaden mellan form och innehåll på litteraturens område låter sig svårigen överföras till musik. Volgsten är likaså övertygande i sin plädering för att den idealistiska estetiken hos Schelling, Fichte och Hegel saknade utrymme för objektivisering av musikverket. Det handlade exempelvis hos Schelling om ”sfärernas musik snarare än kompositörernas faktiska kompositioner” (105).

Författaren går inte så långt som till att kasta om Goehrs tes och hävda att det är rättens verksbegrepp som senare återspeglas i estetiken. Snarare tycks han utgå från en ömsesidig påverkan mellan rätt och estetik,

utan att gå in på hur denna påverkan har sett ut i konkreta fall. Studiens källmaterial kommer ju i huvudsak från det estetiska hållet och omfattar knappt några rättsfall.

Polemiken mot en gängse svensk upphovsrättshistoria är välbehövlig. Denna historia, traderad via SOU, har skrivits av jurister som ofta även har haft uppdrag för intresseorganisationer som Stim. En slående felaktighet är att Sverige skulle ha fått ”en verklig upphovsrätt” till musik redan med 1810 års tryckfrihetsförordning. Detta beskrivs av Volgsten som ”ett försök att ge upphovsrätten ideologisk immunitet” (179), så att kritik av upphovsrätten kan jämföras med en kritik av det demokratiska statsskicket

Jag vill beteckna Volgsten som ”upphovsrättskritiker” i en egentlig mening. Kritiken består då i att finna de historiska premisserna och logiska gränserna för ett givet objekt: det idealistiska musikverket. Som bidrag till en upphovsrättskritisk teori förtjänar denna studie internationell uppmärksamhet. Inte minst för Volgsten resonemang om hur en ”idealistic verksam” bildar kärnan i en ”idealistic musiksyn”, strukturerad kring idén om en kommunikationskedja där överföringen från avsändare (kompositör) till mottagare (publik) går via ett medium (musiker och ljudteknik). Denna idé är ingen skapelse av musikfilosofer, utan snarare en analogi med telegrafin som bredde ut sig senare under 1800-talet. Kommunikationsmodellen har sedan upprätthållits via den rättsordning som bygger på idén om musikverk. Men det är inte den enda möjliga musikförståelsen. Lagstiftningen påverkar vår uppfattning om vad musik är; vem vi upplever att vi hör när vi hör musik.

Om jag har någon invändning, är det att bokens explicita anspråk samtidigt är för små och för stora. Framför allt är anspråken alltför små: här levereras ett starkt bidrag till estetikens idéhistoria som överskrider den rättshistoriska inramningen. Samtidigt är det inte helt självklart hur studien belyser frågan om ”rättighetsindustrin” och ”vår tids konfliktfyllda syn på musik” (19), vilket är Volgstens uttalade syfte.

Inledningsvis citeras en skivbolagsdirektörs entusiastiska ord om hur musikrättigheter kan säljas ett oändligt antal gånger. Men skivbolagens rättigheter är inte upphovsrätt i egentlig mening, utan så kallade ”angränsande rättigheter”. Det är dessa rättigheter

som står i centrum för vår tids konflikter om musik via internet. Fångelsesdomen mot operatörer av The Pirate Bay berörde alls inte det musikaliska verksbegreppet, men däremot skivbolagens rätt till ljudinspelningar (se Stockholms tingsrätt, mål B 13301-06).

Volgsten nöjer sig med ett hastigt påpekande, i bokens allra första fotnot, om att de angränsande rättigheterna hamnar utanför studiens ramar. Detta hänger samman med valet att sätta punkt år 1960, alltså vid tillkomsten av Sveriges upphovsrättslag. En konsekvens blir att lagtextens tillkomst begrundas separat från dess praktiska uttolkning. Medan upphovsrättens teori kretsar kring individuellt skapande, handlar dess praktik i högre grad som kollektiv rättighetsförvaltning.

I förbifarten noterar Volgsten att en debatt som fördes bland rättsvetare i Norden från 1940-tal till 1970-tal ledde till att ”det idealistiska verksbegreppet slutligen förkastades” som upphovsrättens objekt. Vad som i vår tid räknas som ett musikaliskt verk, i rättslig mening, kan i stället variera beroende på sammanhang. Samtidigt hävdar Volgsten att den idealistiska musiksynen – med dess linjära kommunikationsmodell och dess prioritering av melodi framför rytm – fortsätter att prägla den samtida musikförståelsen.

Om jag förstärker honom rätt, menar han att de elektroniska medierna har bidragit till att generalisera en kommunikationsförståelse som låter idén om ett immateriellt musikverk leva vidare trots att dess rättsfilosofiska fundament har ryckts undan. Så vad innebär detta för upphovsrättens framtid? Min förhoppning är att Volgsten tar ett stort grepp kring dessa frågor i ett uppföljande arbete.

Rasmus Fleischer

Martin Wiklund: *Historia som domstol. Historisk värdering och retorisk argumentation kring "68"*. Nora: Nya Doxa, 2012. 367 s. ISBN 978-915-780-573-7, inb.

Martin Wiklunds *Historia som domstol. Historisk värdering och retorisk argumentation kring "68"* är ett angeläget bidrag till diskussionen om historisk värdering, eller riktigare: till en diskussion om vad som egentligen är två olika aspekter av historisk värdering, dels frågan om det värderande inslaget i historieskrivningen, dels frågan om

hur ett visst historiskt fenomen eller förlopp bedöms i efterhand i ett bredare samhällsperspektiv. Det är en intressant studie med hög ambition som vrider viktiga såväl politiska som historieteoretiska diskussioner i nya riktningar. Dess största problem är valet av analytisk inramning: domstolsmetaforen.

Wiklund gör naturligtvis rätt i att polemisera mot uppfattningen att det värderande inslaget i historieskrivningen skulle ha blivit mindre betydelsefullt i och med att historieforskningen under 1900-talet utvecklade moderna metoder och vetenskapliga ideal. Visserligen är det numera ganska ovanligt att höra historiker beskriva det förflutna i termer av en läromästare för livet. Men det hindrar inte att värderingen av det förflutna antar många andra former. Till exempel är den kritiska traditionen inom den historiska forskningen, och humaniora generellt, inte möjlig utan ett värderande förhållningssätt till studieobjekt och val av forskningsfrågor. Det är heller inte ovanligt att historisk forskning tillskrivs ett emancipatoriskt, förebyggande eller föreskrivande syfte. I den meningen är brottet med tidigare och mer explicit moraliska legitimeringsgrunder för forskningen inte så definitivt som historieskrivningens former kan ge vid handen.

Ett värderande förhållningssätt till det förflutna har inte heller förlorat sin betydelse för vad som med ett något otidsenligt begrepp kan kallas ett allmänt eller offentligt historiemedvetande. Det finns knappast någon period i Europas historia som i lika stor utsträckning bokstavligen satt sig till doms över det förflutna, och utkrävt faktiskt ansvar för historiska missgrepp, som perioden efter andra världskriget. Denna juridiska historiekultur har sin utgångspunkt i uppgörelserna med 1900-talets krig och folkmord, och framför allt Förintelsen. Också i spåren av kalla kriget uppstod särskilda historiedomstolar. I flera europeiska länder, däribland Sverige, har även statens handlande mot individer eller grupper av medborgare blivit föremål för historiska kommissioner och utredningar med syftet att fördela skuld och ansvar, också i sådana frågor där ingen levande person kan ställas till svars. Inom kulturarvsområdet diskuteras sedan ett par decennier frågan om repatriering med krav om att återföra samlingar i bibliotek, arkiv och museer som tillkommit genom krigsbyten och koloniala övergrepp.

Hur förhåller sig dessa olika former av historiskt samvete till varandra? Vilka konsekvenser får föreställningen om att det är möjligt att göra upp med det förflutna? I vilka historiska sammanhang blir en sådan tanke överhuvudtaget möjlig? Och framför allt: vilken politisk funktion fyller den juridiska historiekulturen i sin egen samtid?

Wiklund väljer att i huvudsak diskutera frågan om historisk värdering inifrån historiografins och historiefilosofins traditioner. Genom att framställningen återkommer till exemplet ”68”, och hur detta skede eller fenomen – ja, avgränsningen av vad som här kallas ”68” är inte trivial, vilket Wiklund också är väl medveten om – har bedömts i efterhand, sätts visserligen temat in i ett bredare sammanhang, men det innebär inte att den juridiska historiekulturen undersöks som ett mer samlat historiskt fenomen, som också är kopplat till andra processer i samhället.

Jag menar att den offentliga formen av historisk värdering, och en under det senaste halvseklekt alltmer utbredd tendens att utkräva historiskt ansvar i olika frågor, inte bara skall ses i ljuset av en viss historieuppfattning, eller som ett utslag av en större medvetenhet om eller förmåga till inlevelse i historiens mörka sidor. Det juridiska förhållningssättet till det förflutna bör också kopplas till förändringar av den politiska kulturen i sig, och inte minst de mediala förutsättningarna för politiskt handlande.

Kulturhistorikern David Lowenthal har i ett viktigt bidrag talat om konsekvenserna av att ”en förlåtelsens kultur” har kommit att prägla samtidens sätt att umgås med det förflutna (”On arraignment ancestors. A critique of historical contrition”, *North Carolina law review*, vol. 87, 2009). Statsvetare har i sin tur beskrivit hur politikens medialisering under den senare delen av 1900-talet har inneburit att politik i allt större utsträckning antar formen av ett ”blame game”. Det är en tendens i den politiska kulturen som leder till att betydelsen av offentligt ansvarsutkrävande framhävs, och att problem och konflikter uppfattas och beskrivs som en kamp mellan onda och goda aktörer, mellan skurkar och hjältar.

Överfört till historien är det mest uppenbara problemet att detta mönster inbjuder till moraliskt självförhållande och ökar oförmågan att se vad historien egentligen lär oss: att varje tid i efterhand framstår som fördomsfull. Den juridiska historiesynen skapar

också illusionen av att det är möjligt att avsluta historien, att vi så att säga kan stänga plågsamma episoder i det förflutna. Också detta strider emellertid mot vad historien lär oss: att varje tid måste förhålla sig till det förflutna på sina villkor. I synnerhet idag, när kunskapen är större än någonsin om hur våra samhällen är förbundna med varandra över stora tidsavstånd, främst men alls inte enbart genom klimat- och miljöpåverkan, borde startpunkten för en diskussion om historiskt ansvar därför vara insikten att nuet är framtidens historia, inte att nuet är det förflutnas domare.

Det är inte Wiklunds syfte att argumentera för fler processer mot det förflutna. Domstolen är en analogi i boken, ett sätt att föreslå att inslaget av historisk bedömning kan göras mer explicit i den historiska forskningen, både för att tydliggöra forskningens premisser och samhällseliga relevans. Samtidigt måste analogin mellan den historiska bedömningen av ett visst förlopp och domstolsförfarandet till sist omges med så många reservationer – både i Wiklunds egen text och i läsarens marginalanteckningar – att den riskerar att stå i vägen för den bredare diskussionen om historisk värdering.

Ett avgörande problem med domstolsanalogin är det förflutnas tystnad. Frånvaron av vittnen är i själva verket ett av den historiska kunskapsformens grundvillkor. ”Jag började med en önskan att tala med de döda”, skriver Stephen Greenblatt i den berömda inledningen till *Shakespearean negotiations* (1988), ”men det enda jag hörde var min egen röst.” Ett annat problem är att analogin tycks förutsätta att de historiska studieobjekten är av ett bestämt slag. Att en fråga som ”68” – med dess innebörder av ideologiska tolkningskonflikter och politiskt vägval, därtill avgörande för en hel generations självbild – blir föremål för en diskussion om hur perioden i efterhand skall bedömas är inte så överraskande. Vanligare är dock att våra historiska studieobjekt och frågor är av ett slag som inte lika självklart kan göras till föremål för en bedömning i Wiklunds mening, eller en diskussion om vad som skulle vara ett rättvist minne. Det är därför enklare att instämma i Wiklunds plädering för att göra inslaget av värdering i historikerns arbete mer explicit än i att domstolsanalogin skulle vara den bästa formen för detta.

Anders Ekström

Henrik Åström Elmersjö: *Norden, nationen och historien. Perspektiv på föreningarna Nordens historieläroboksrevision 1919–1972*. Lund: Nordic Academic Press, 2013. 468 s. ISBN 978-918-735-113-6, inb.

Historieämnets mytbildande funktion för skapandet av nationella identiteter är en av de punkter Henrik Åström Elmersjö diskuterar i sin doktorsavhandling *Norden, nationen och historien*. Avhandlingen undersöker föreningarna Nordens revision av läroböcker i historia under tidsperioden 1919–1972, utifrån ett organisationshistoriskt perspektiv samt ett historiekulturellt perspektiv. Organisationshistoriskt undersöks hur föreningarna Norden organiserades, vilka kontakter de hade med andra samhällsinstanser, vilka personer som utgjorde revisionen samt inom vilka karriärområden dessa var verksamma. Historiekulturellt syftar avhandlingen till att visa på hur historieskrivandet (inom sammanhanget) förändras över tid, hur mytbildande nationella identiteter vävs samman i en nordisk identitet samt hur de fem nationernas identiteter konstrueras mot varandra.

Mytbildningen inom historieskrivandet inspireras av Anthony D. Smiths forskning om nationalismens mytmotiv. Åström Elmersjö lokaliserar fem motiv: ursprungsmotivet, migrationsmotivet, frigörelsemotivet, guldåldersmotivet och nedgångsmotivet. Guldåldersmotivet är det motiv som i föreningarna Nordens skildranden främst är knutna till en specifik tidsperiod. Guldåldersmotivet och nedgångsmotivet är starkt sammanlänkade, till exempel förstärks den svenska guldåldern genom synliggörandet av Norges nedgångsperiod i de dansk-norsk-svenska krigen.

Åström Elmersjö växlar mellan att diskutera det nationella/den nationella identiteten utifrån en övergripande icke-essentialistisk hållning och i relation till föreningarnas framställningar. Historieskrivandet som en form av berättelser i historikern Jörn Rüsen's bemärkelse får även den historiska skildringen att bli del av en med oss samtida debatt om historieskrivningens funktion och utform-

ning, även om de flesta explicita uttalandena främst rör föreningarna Nordens historieskrivande och inte Åströms Elmersjö's egen del i den mytbildande process som beskrivs.

Försöket att skapa ett gemensamt nordiskt narrativ framstår kanske främst som ett befästande av separata nationella identiteter. Representanterna i föreningarna Nordens historieskrivande kolliderade snarare än sammanvävdes mellan de nordiska länderna. Läroboksförfattandets framställningar av historiska skeenden påverkades dock via "önskelistorna" i vilka föreningarna framförde krav på förändringar för de andra ländernas skildrande av det egna landets historia.

Den nationella identiteten är en intressant beröringspunkt i diskussionen, en beröringspunkt som inte är helt oproblematiskt att förhålla sig till. Går det till exempel att säga att representanternas nationella narrativ är en representation av vad den svenska nationaliteten innebär? Den nationella identiteten framställs som en hegemonisk identitet utifrån Antonio Gramschis begreppsdefinition. Mothegeemonier uppstår mellan ländernas nationella identiteter, varigenom deras egna nationella uppfattning befästs. Hegemonibegreppets funktion på ett organisationsplan utan en diskussion om den nationella meningsskapande kampen som utgör den nationella identitetens hegemoni blir aningen tve tydlig, även om resonemangen rörande nationella mothegeemonier inom föreningarna Norden fyller en analytisk funktion för texten.

Avhandlingen är gedigen och stundom aningen repetitiv, men väl värd att läsa för att få en bild av en utbildningshistorisk och historiedidaktisk utveckling inom de nordiska länderna. Den ger även ett bra övergripande perspektiv på olika utformningar av historiskt nationella identiteter som har lärts ut i nordiska grundskolor under tidsperioden, och öppnar upp för vidare forskning rörande vad skildrandet av nationella etniciteter/identiteter får för konsekvenser inom skolväsendet.

Åsa Persson

Notiser och meddelanden

Nya doktorsavhandlingar

Följande doktorsavhandlingar inom idé- och lärdoms historia har lagts fram vid svenska universitet under läsåret 2012/2013:

Helena Ekerholm: *Bränsle för den moderna nationen. Etanol och gengas i Sverige under mellankrigstiden och andra världskriget.*

Martin Emanuel: *Trafikslag på undantag. Cykeltrafiken i Stockholm 1930–1980.*

Kristina Espmark: *Utanför gränserna. En vetenskapshistorisk biografi om Astrid Cleve von Euler.*

Anna Friberg: *Demokrati bortom politiken. En begreppshistorisk analys av demokratibegreppet inom Sveriges socialdemokratiska arbetareparti 1919–1939.*

Ralf Hultberg: *Vedergällningstanken. Två idéhistoriska studier.*

Gustav Källstrand: *Medaljens framsida. Nobelpriset i pressen 1897–1911.*

Julia Nordblad: *Jämlikhetens villkor. Demos, imperium och pedagogik i Bretagne, Tunisien, Tornedalen och Lappmarken, 1880–1925.*

David Thorsén: *Den svenska aids epidemin. Ankomst, bemötande, innebörd.*

Peter Tistedt: *Visioner om medborgerliga publikationer. Medier och socialreformism på 1930-talet.*

Årsbokens medarbetare 2013

Annelie Bränström-Öhman, Institutionen för kultur- och medievetenskaper, Umeå universitet

Leif Dahlberg, School of computer science and communication, Kungliga tekniska högskolan

Sara Edenheim, Umeå centrum för genusstudier, Umeå universitet

Otto Fischer, Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet

Johan Gardfors, Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, Göteborgs universitet

Thomas Götselius, Institutionen för litteraturvetenskap och idéhistoria, Stockholms universitet

Emma Hagström Molin, Institutionen för litteraturvetenskap och idéhistoria, Stockholms universitet

Linn Holmberg, Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet

Påvel Nicklasson, Lunds universitet

Andreas Nyblom, Institutet för folklivsforskning, Nordiska museet

Bosse Sundin, Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet

Adam Wickberg Månsson, Institutionen för litteraturvetenskap och idéhistoria, Stockholms universitet

Ann Öhrberg, Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet

Medlemskap/Membership

Medlem i Lärdoms historiska samfundet erhåller *Lychnos* mot medlemsavgift på 300 kr. För studerande som inte tidigare varit medlem gäller reducerad avgift om 150 kr för det första året. Anmälan om medlemskap skall göras till Lärdoms historiska samfundet, Avd. för vetenskapshistoria, Box 629, 751 26 Uppsala. Tel: 018-4711577; e-post: lychnos@idehist.uu.se.

Foreign members of the Swedish History of Science Society receive *Lychnos* for 300 SEK (including postage and handling). Applications for membership should be sent to: The Swedish History of Science Society, Uppsala University, Office for History of Science, Box 629, SE-751 26 Uppsala, Sweden. E-mail: lychnos@idehist.uu.se.